
UDC 93/99 (058)

ISSN 0350 1159

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

PRILOZI
CONTRIBUTIONS

Prilozi, 31, Sarajevo, 2002.

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

**PRILOZI
CONTRIBUTIONS**

OVAJ BROJ "PRILOGA" POSVEĆEN JE DESETOGODIŠNJICI
PRIJEMA BOSNE I HERCEGOVINE U UJEDINJENE NACIJE

REDAKCIJA: *Robert J. Donia, Tomislav Išek, Dževad Juzbašić, Ibrahim Karabegović, Vera Katz (sekretar), Ibrahim Kemura, Dubravko Lovrenović, Enes Pelidija*

Glavni i odgovorni urednik:
IBRAHIM KARABEGOVIĆ

PRILOZI br. 31. štampani su uz finansijsku potporu Federalnog ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta, St Lawrence University Solidarity Project, Canton, New York; The Koerner Foundation i Donia Vakuf Foundation, San Diego, California i Ministarstva za trezor institucija Bosne i Hercegovine

SADRŽAJ – TABLE OF CONTENTS

ČLANCI I PRILOZI – ARTICLES AND CONTRIBUTIONS

- Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina članica UN u svjetlu povelje i odluka međunarodne zajednice 1992 – 2002. - Bosnia and Herzegovina, Member of the UN in the Light of the International Community Charter and Decisions, 1992-2002* 7
- Dževad Juzbašić, *Die Geschichtsschreibung in Bosnien-Herzegowina in letzten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts – Historiografija u Bosni i Hercegovini u posljednjoj deceniji 20. stoljeća* 17
- Esad Kurtović, *Pavlovići u ulaganju novca na dobit u Dubrovniku – The Pavlovic's Investing Money for Profit in Dubrovnik* 33
- Pejo Čošković, *Bosna na prijelomu stoljeća i potvrda državnih granica 1406. – Bosnia on the Turn of the Century and the State Frontiers Confirmation in the Year 1406....* 57
- Aladin Husić, *O ubikaciji srednjovjekovne tvrđave Fenarlik – About the Place of the Medieval Fortress Fenarlik* 83
- Damir Matanović, *Svakodnevica na granici Habsburške Monarhije i Osmanskog carstva. Mikrokozmoz Brodske pukovnije i Gradačacke nahije od kraja 18. do sredine 19.stoljeća - Everyday Life Along the Boarder of the Austrian-Hungarian Monarchy and the Ottoman Empire. The Microcosmos of the Brod Military Regiment Region and Gradačac Nahija from the End of the 18th and to the Middle of the 19th Century*..... 95
- Galib Šljivo, *Prvi pokušaj bosanskih krajišnika da vrate Cetingrad u sastav bosanskog vilajeta (26. april 1809. – 14. maj 1910.) – The First Attempt of the Bosnian Border Guards to Return Cetingrad to the Bosnian Eyalet (April 26, 1809 – May 14, 1810)* 111

- Zlatko Matijević, *Državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine u političkim koncepcijama dr. Ive Pilara (1917.-1918.) – The State-Legal Position of Bosnia and Herzegovina in the Political Conceptions of Dr. Ivo Pilar* 137
- Tomislav Išek, *Procesi nacionalnog sazrijevanja naroda BiH u toku posljednjih stotinu godina kao paradigma komunikacija između različitih religija i kultura – Less processus de la maturation des peuples de Bosnie-Herzégovine au cours des cent dernières années comme paradigme de la communication entre diverses religions et cultures* 155
- Ladislav Hladký, *Odnos Čeha i České Republike prema Bosni i Hercegovini – Attitude of the Czechs and the Czech Republic towards Bosnia-Herzegovina* 165
- Safet Bandžović, *Bosna i Hercegovina u raspravama i odlukama drugog zasjedanja AVNOJ-a – Bosnia and Herzegovina in the Discussions and Decisions of the AVNOJ Second Session* 179

PRIKAZI, OSVRTI, PROMOCIJE – REVIEWS, PRESENTATIONS

- Starine, Knjiga 61.*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2000., str.286. (Esad Kurtović)..... 205
- Sebastijan Slade, *Fasti litterario – Ragusini*, Dubrovačka književna kronika, Hrvatski institut za povijest, (Biblioteka Hrvatska povijesnica Posebna izdanja), Zagreb, 2001. (Sonja Dujmović)..... 208
- Miša Gleni, *Balkan 1804 -1999: nacionalizam, rat i velike sile*, I-II, Radio B-92, Beograd, 2001., 334+398 str. (Safet Bandžović) 212
- Damir Agičić, *Hrvatsko – Češki odnosi na prijelazu iz XIX u XX stoljeće*, Ibis grafika, Zagreb, 2000., str. 367. (Husnija Kamberović) 220
- Olga Zirojević, *Konvertiti – kako su se zvali*, Almanah, Podgorica, 2001. Alahovi hrišćani, Republika, br. 282-283, Beograd, 1-30.4.2002. (Ramiza Smajić) 223
- Stevan Pavlović, *Istorija Balkana, “Clio”*, Beograd, 2001., str. 521. (Safet Bandžović)..... 227

- Jusuf H. Mujkić, *Zavidovići kroz historiju; Društveno-ekonomski i kulturni razvoj područja zavidovičke općine od polovine XV do kraja XX vijeka*, I tom od 1463. do 1941. godine, Zavidovići, 1999., str. 520. (Seka Brkljača)..... **234**
- Blažo Ristovski, *Historija na makedonska nacija*, Makedonska akademija na naukite i umetnostite, Skopje., 2000., str. 740. (Dragoljub S. Petrović) **236**
- Prinosi za proučavanje života i djela dr. Ive Pilara*, svezak prvi / urednici Srećko Lipovčan, Zlatko Matijević/- zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2001. – 296 str. [Biblioteka – Godišnjak Pilar; knj. 1] (Vera Katz) **239**
- Milivoje Maksić, *U raskoraku sa svetom*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Edicija “Svedočanstva”, Beograd, 2001., str. 152. (Safet Bandžović)..... **244**
- Jerzy Holzer, *Komunizam u Europi. Povijest pokreta i sustava vlasti*, Srednja Europa, Zagreb, 2002., str. 214. /Prevela Magdalena Najbar-Agičić/, (Husnija Kamberović)..... **250**
- Stevan L. Burg, *Paul S. Shoup, The War in Bosnia-Herzegovina, Ethnic Conflict and International Intervention*, M.E.Sharpe, New York, London, England, 1999., str. 499. (Sonja Dujmović)..... **251**
- Zoran Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Hrvatski institut za povijest, - Vrhbosanska nadbiskupija Sarajevo – Dom i svijet, Zagreb, 2001., str. 1-791. (Franjo Šanjek) **254**
- Odlična monografija o političkom djelovanju nadbiskupa Josipa Stadlera* (Tomo Vukšić)..... **258**
- Zoran Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Hrvatski institut za povijest, Biblioteka Hrvatska povijesnica, monografije i studije, III/14, Zagreb, 2001., str. 791. (Husnija Kamberović)..... **265**
- Dragoljub Petrović, *Jugoslavija u antifašističkom ratu 1941-1945. pred sudom istorije*, Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941. do 1945. godine, Beograd, 2001., str. 202. (Muharem Kreso)..... **269**
- Dragoljub Petrović, *Jugoslavija u antifašističkom ratu 1941-1945. pred sudom istorije*, Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941. do 1945. godine, Beograd, 2001., str. 202. (Nijaz Duraković)..... **274**

- Od Boga izabrani narodi - Predstave o izboru i kolektivno samoodređenje u historiji. Drugi svet u roku - Stereotipi u bivšoj Jugoslaviji.* Komisija za historiju jugoistočne Evrope, Fondacija PRO ORIENTE iz Beča, promocija održana 20.9.2002. u Vrhbosanskoj katoličkoj teologiji u Sarajevu (Alois Mosser, Hans Martes, Tina Bahovec)..... 279 279
38. konferencija u Linzu, 12.-15. 9. 2002.g. (Tomislav Išek)..... 286 286
- Znanstveni skup *Balkanska društva u promjenama - upotreba historijskih mitova*, Sarajevo, 7.-9. studenog 2002. (Verá Katz)..... 288 288

POLEMIKE

1. "Historija Bosne (i Hercegovine)" koja to doista nije
(Ante Škegro)..... 291 291
2. Sine ira et studio - Zaista li?
(Tomislav Išek)..... 297 297

POVODI

1. Naučniku i pedagogu. Povodom 65-godišnjice rođenja prof. dr. Iljasa Hadžibegovića
(Edin Radušić)..... 301 301

IN MEMORIAM

1. Dr. Ahmed Hadžirović (1935.- 2002.) (Tomislav Išek)..... 313
2. Akademik prof. dr. Avdo Sućeska (1927.- 2001.) (Enes Pelidija)..... 317

ČLANCI I PRILOZI – ARTICLES AND CONTRIBUTIONS

Enver Redžić

BOSNA I HERCEGOVINA ČLANICA UN U SVJETLU POVELJE I ODLUKA MEĐUNARODNE ZAJEDNICE 1992-2002.*

Ovaj naučni skup organizuju Institut za istoriju, ANUBiH i više naučnih institucija. Njegov tematski naslov pretpostavlja razmatranje (historijskog) značaja samog događaja, čime se objašnjava inicijativa Instituta, dok ulogu Akademije i određenih naučnih ustanova opredjeljuje njegov interdisciplinarni karakter.

Nezavisna država BiH primljena je u UN 22. maja 1992., pa ovom događaju pada desetgodišnjica 22. maja 1992. Pitamo se da li je ova desetgodišnjica po svom značaju jubilej? Naš odgovor je: i jeste i nije. Jubilarni karakter ove 10-godišnjice određuje činjenica što je BiH postala članica Svjetske organizacije država na osnovu Povelje UN, koja proklamuje suverenu jednakost država članica, rješavanje sporova mirnim putem, nemiješanje u unutrašnje stvari zemalja članica, poštovanje i

* Uvodni članak akademika Envera Redžića predviđen je i kao uvodni referat na međunarodnom Naučnom skupu BOSNA i HERCEGOVINA – HISTORIJSKA ČINJENICA, koji je trebalo da se održi 21. i 22. maja 2002. godine u Sarajevu, a u povodu desetogodišnjice prijema Bosne i Hercegovine u Ujedinjene nacije. Predsjedništvo Bosne i Hercegovine dalo je punu podršku ovom naučnom skupu, ali, zbog opstrukcije nekih organa i pojedinaca koji su protiv zajedničke Bosne i Hercegovine, nisu obezbijedena potrebna finansijska sredstva. Redakcija časopisa PRILOZI odlučila je da broj 31. posveti ovom jubileju i objavi, pored uvodnog članka akademika Envera Redžića, i radove dr. Peje Čoškovića, dr. Zlatka Matijevića, dr. Ladislava Hladkog i dr. Safeta Bandžovića.

zaštitu ljudskih prava bez diskriminacije; BiH je postala članica UN, koje okupljaju pretežan dio čovječanstva na načelima i platformi održanja i garantije mira, slobode, ravnopravnosti država i naroda svih rasa, jezika, religija i kultura.

BiH se svrstala u UN na samom početku svoje državne nezavisnosti, koja je motivirala agresiju i rat srpskog velikodržavlja u cilju osvajanja teritorija BiH sa nesrpskim stanovništvom. Zatim su se u agresiju na BiH uključile oružane snage Hrvatske u cilju ostvarenja hrvatskih velikodržavnih projekata. Iz reda b-h srpskog i hrvatskog stanovništva obrazovane su paravojne nacionalne oružane formacije sa ulogom da se BiH etnički podijeli između Srbije i Hrvatske, njihovih "nacionalnih matrica". Zavisno od svog složenog organizacionog mehanizma, posebno od odnosa snaga u Savjetu bezbjednosti, UN su djelovale u smislu zaštite svoje članice, države BiH. Ovom općom konstatacijom iscrpljuje se, po mom mišljenju, jubilarni karakter prve decenije članstva BiH u UN. Mnogo je više činjenica u protekloj deceniji koje nisu sklone jubilarnom obilježavanju, odnosno proslavljanju 10-godišnjice primanja BiH u sastav UN. Međutim, naučni skupovi ne organizuju se i ne održavaju da bi se historijski događaji proslavljali, već da o njima svoju objektivnu riječ istine kažu određene nauke u skladu sa naučno utemeljenom spoznajom o njima.

Rodonačelnik moderne historijske nauke o srednjovjekovnoj Bosni Anto Babić utvrdio je u svojim studijama državnu, društvenu i vjersku strukturu medievalne Bosne u kojima je posebnu pažnju posvetio međunarodnom položaju i diplomatskim odnosima bosanske države. Već krajem prve polovine XII vijeka "Bosanski ducatus" - Bosna je bila "gotova država". Državnu stabilizaciju Bosne ugrožavale su Ugarska i papinska kurija, ali je pod Kotromanićima Bosna uspjela da učvrsti svoj državni položaj. Međutim, prodor Osmana na bosansku teritoriju, suzbijan oko 80 godina, dovršen je osmanskim osvajanjem Bosne 1463.

Unutrašnju stabilnost medievalna Bosna osiguravala je uspostavljanjem dobrih odnosa sa susjedima, prvenstveno sa Dubrovačkom republikom. Diplomatskom aktivnošću suzbijani su osvajački planovi Ugarske kao i pokušaji Rimske kurije da potčini Bosnu. Ekonomskom saradnjom sa Venecijom Bosna je nastojala da ojača svoj međunarodni položaj, samostalnost i privredni napredak.

Osmanskim osvojenjem uništene su državotvorne društvene snage i sve institucije srednjovjekovne bosanske države. Bosna je bila temeljito likvidirana kao država, te kao osvojena teritorija uključena u Osmansko carstvo. Sandžacima, pašalukom, ejaletom, vilajetom upravljali su namjesnici - veziri, koje je imenovala Visoka Porta. Stanovništvo Bosne našlo se u statusu podanika turskog sultana. Ođ osvojenja pa do kraja osmanske vladavine, tokom četiri stoljeća, Bosna je bila integrisana u osmanski feudalni i državni poredak sa protivrječnostima koje su u uvjetima pogoršanog položaja Osmanskog carstva bile praćene pojavama i procesima unutrašnje destabi-

lizacije. Bilo je primjera da su neki Bosanci postavljeni na sam državni vrh, da su se potvrdili kao administratori i vojskovođe, ali su na tim položajima djelovali kao turski državnici i turski generali u interesu Osmanskog carstva jer za njih Bosna nije postojala kao bosanski politički subjekt.

Unutrašnje socijalne i političke krize u Bosni Porta je pokušavala da rješava palijativnim mjerama fermana, tanzimata i naredaba, da bi se određenim reformama stanje u Bosni prilagodilo i dovelo u sklad sa državnom politikom Carstva. Stabilnost osmanske vlasti u Bosni ugrožavale su bune i ustanici Bosanaca, ali i konflikti unutar same osmanske administracije. U nizu ustanaka tokom XVIII i XIX vijeka, posljednji ustanak 1875-1878. potvrdio je nesposobnost Carstva da okonča krizno stanje u Bosni da bi Bosna opstala u sklopu osmanske imperije.

Odlukom Berlinskog kongresa (1878) Bosna je izdvojena iz Osmanske carevine i priključena Evropi. Učinjeno je to davanjem mandata Habsburškoj monarhiji da okupira Bosnu i u njoj uspostavi red i mir. Čin okupacije imao je evropski legitimitet, a osiguranje mira i reda podrazumijevalo je privremenost okupacije. Otporom austrougarskoj okupaciji Bosanci nisu priznali legitimitet okupacije, koji su prihvatili i interpretirali neki evropski historičari, mahom austrijski, ali i bosanski.

Vojno-politički vrh Monarhije usmjerio je i vodio bosansku politiku u skladu sa strateškim ciljevima da osigura dominantnu poziciju na Balkanu. Bile su potrebne samo četiri godine da instituiranje okupacionog sistema pokaže pravi smisao okupacije. Državni vrh Monarhije sa carem na čelu odlučio je da nakon prethodnih sporazuma, konvencija i zakona učvrsti okupaciju i vojnim zakonodavstvom. Moglo bi se reći da je okupacija "pravno" dovršena proglašenjem vojnog zakona, po kome su podanici u BiH bili obavezni na vojnu službu. Smisao vojnog zakona bio je u integrisanju Bosanaca i Hercegovaca vojnom obavezom u sam okupacioni sistem. Politička koncepcija po kojoj Bosanci i Hercegovci postaju dio okupacionog sistema nije dobila njihovu podršku. Ustanak u istočnoj Hercegovini bio je odgovor Srba i Muslimana na vojni zakon. Ovaj događaj dobio je naučnu obradu u monografiji historičara Hamdije Kapidžića. Legitimitet je dobila i aneksija BiH. Instituciji Sabora bilo je namijenjeno da je definitivno legalizira i učvrsti. Okončanje svjetske konflagracije 1918. označilo je kraj Habsburške monarhije.

BiH se našla u okviru nove države, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, u kojoj neće biti priznata kao historijska politička pokrajina. Razbijena banovinama, dijelom priključena Banovini Hrvatskoj, tokom Drugog svjetskog rata likvidirana u tzv. NDH, BiH će postati ratno poprište na kome su Nijemci, Italijani, ustaške, četničke, muslimanske i partizanske formacije u međusobnim ratnim konfrontacijama za vlast u BiH počinili ekonomsko razaranje BiH i demografsko desetkovanje stanovništva kakvo se do tada nije dogodilo u historiji BiH. Međutim, ratna sreća okrenula se par-

tizanima, koji su se borili na strani pobjedničke antihitlerovske koalicije. Osnivanjem ZAVNOBiH-a obnovljena je, poslije 480 godina, državnost BiH u sastavu Demokratske Federativne Jugoslavije. BiH je bila federalna jedinica u Federaciji, ali bez potpunog državnog statusa, jer je nadležnost u domenu odbrane i spoljnih poslova prenesena na Vladu Federacije. Od Ustava 1974. republike će imati karakter država, ali je Federacija i dalje zadržala preuzete državne kompetencije, s tom razlikom što su od tada republike i autonomne pokrajine ravnopravno učestvovala u podjeli najviših funkcija u saveznoj državi. Sada su i funkcije predsjednika savezne skupštine, savezne vlade, resora odbrane, spoljnih kao i unutrašnjih poslova bile dostupne predstavnicima SRBiH. Federacija se pretvarala u konfederaciju. Međutim, novi ustavni poredak nije mogao da zaustavi krizu u nacionalnim odnosima, koja je sada dolazila do izražaja u odnosima republike i autonomnih pokrajina, u antagonizmima između razvijenih i nerazvijenih, posebno između Slovenije i Srbije, Hrvatske i Srbije, Srbije i Kosova i unutar Kosova između Srba i Albanaca. Poslije smrti predsjednika SFRJ Josipa Broza Tita kriza je dobivala zaoštrenije tendencije i oblike. Socijalistički društveni sistem se sve izrazitije rastakao, da bi poslije rušenja Berlinskog zida i raspada Sovjetskog Saveza dokraja urušio zajedno sa raspadom SFRJ.

Na velikosrpsku politiku očuvanja Jugoslavije jedna po jedna republika odgovarale su izdvajanjem i obrazovanjem samostalnih država. Proces su vodile nacionalne stranke predvođene radikalnim ekstremističkim vrhovima. BiH je bila izložena udarima JNA i srpskih paravojnih formacija, naročito poslije referenduma, na kome se BiH izjasnila za samostalnu državnu egzistenciju.

Sada se u krugovima bošnjačkih publicista-pravnika i historičara aktualizira, argumentira, u stvari propagira teza o državno-pravnom kontinuitetu Bosne od srednjeg vijeka do danas. Hiljadugodišnje postojanje Bosne izjednačava se sa postojanjem države Bosne. Teza je imaginarne provenijencije, lišena uporišta u postmedievalnoj historiji Bosne i kao konstrukcija bez izvornog naučnog aparata i argumentacije. Smisao je da se period turske vladavine u Bosni tretira kao varijanta i oblik državnosti Bosne, pa se domišlja historija da je u bosanskim nazivima (Bosanski sandžak, Bosanski pašaluk, Bosanski ejalet, Bosanski vilajet) bosanske teritorije u sklopu Osmanskog carstva sačuvana bosanska državnost. Pri tome se ignorira historijska činjenica da je bitni značaj osvojenja Bosne u totalnom uništenju države Bosne, o čemu trajno svjedoči osmanska izvorna historijska građa. Teza o kontinuitetu državnosti Bosne odnosi se i na razdoblje austro-ugarske okupacije, iako se u pogledu državnosti Bosne u njenom političkom položaju i karakteru ništa bitno nije promijenilo u razdoblju vladavine Habsburške monarhije. Najznačajniji predstavnik okupacione vlasti Monarhije u BiH Benjamin Kalaj, odbijajući prigovore i zahtjeve

srpskih i hrvatskih političara, autoritativno je i odgovorno izjavio: "Mi smo u BiH zbog državnih interesa Habsburške monarhije".

Konstrukcija se na određen način proteže i u razdoblju Kraljevine Jugoslavije, da bi BiH tek u ZAVNOBiH-u dobila historijsku argumentaciju statusa državno-pravnog subjekta. U stvari, tezom o državno-pravnom kontinuitetu Bosne bošnjačka nacionalna ideologija i politika suprotstavlja se ideologiji i politici srpskog i hrvatskog velikodržavlja, koji ne priznaju državnost Bosne, pa bosanske teritorije naseljene svojim nacionalnim stanovništvom programiraju i integriraju u svoje nacionalne državne korupuse. Po provenijenciji, motivaciji i smislu ova teza je u suštini slabija bošnjačka paralela velikosrpskom i velikohrvatskom nacionalizmu. Razlike su u tome što jedni Bosnu cijepaju za sebe na osnovu i u smislu nacionalnog prava, a drugi ističu svoje historijsko pravo na Bosnu kao autohtoni narod Bosne.

Početak aprila 1992. krenula je agresija oružanih snaga srpskog velikodržavlja na BiH s ciljem da je uništi kao državu, koju će priznati članice EU, SAD i niz vanevropskih država. U posljednjoj dekadi maja 1992. BiH će biti primljena u UN. Agresija je donijela BiH nezapamćena stradanja izražena u 2,000.000 izbjeglih i raseljenih, i preko 200.000 ubijenih Bosanaca i Hercegovaca, među njima i nekoliko hiljada djece, oko 20.000 silovanih žena i djevojaka, pretežno iz bošnjačkog naroda. Statistika još nije egzaktno precizirala podatke. Otvara se pitanje dali su Evropa i Amerika mogle da spriječe agresiju na BiH i neizmjernu tragediju BiH? Činjenica da to nisu učinile ne zatvara pitanje dali su to mogle i htjele. Historijska nauka će to vremenom utvrditi i argumentirati. Čini se da je sa oružanim snagama UNPROFOR-a, IFOR-a, SFOR-a i materijalno-finansijskim sredstvima kojima se održava mir u BiH poslije Dejtonskog sporazuma, međunarodna zajednica mogla uspješno očuvati mir na prostoru eks-Jugoslavije 1991. Pitanje moralne odgovornosti svjetske zajednice prema BiH ne postavlja se samo u BiH već i u brojnim njenim članicama.

Ipak, ako danas nismo u mogućnosti da naučnim metodom razmatramo zbilju BiH u protekloj deceniji i adekvatno ocjenjujemo djelovanje svih subjekata b-h realnosti, potrebno je da povodom 10-godišnjice primanja BiH u UN registrujemo relevantne činjenice dostupne našem saznanju u uvjerenju da u budućnosti neće biti osporene. Prianje BiH u UN značilo je veliku moralno-političku podršku BiH u njenom elementarnom historijskom pravu da opstoji kao država. Značajna uloga UN u doba tzv. Hladnog rata u očuvanju mirne koegzistencije među blokovima stvarala je nadu da će BiH imati zaštitu UN, njenih najuticajnijih članica, u odbrani od agresora. Međunarodna zajednica preduzela je određene aktivnosti da bi utvrdila stanje na prostoru eks-Jugoslavije i jedna od prvih mjera bila je isključenje Jugoslavije iz UN, što je obećavalo da će napadnute i ugrožene republike dobiti efikasnu zaštitu. Međutim, Savjet bezbjednosti donio je odluku o zabrani "zaraćenim

državama" da mogu nabavljati oružje. Zabranom se, navodno, htjelo spriječiti razbuktavanje rata i ubrzati uspostavljanje i povratak mira. Sve učesnice rata imale su ravnopravan tretman u implementaciji ove odluke. Sa stanovišta činjeničnog stanja odluka je ravnopravno tretirala i agresora i ugrožene. Ravnopravnost se objektivno pokazala kao neravnopravnost jer je agresor bio veoma dobro naoružan. Po opremljenosti ratnom tehnikom i borbenoj sposobnosti JNA je važila kao treća vojna sila u Evropi. Odluka je najteže pogodila BiH. Pod embargom Savjeta bezbjednosti, vitalno su bili ugroženi Muslimani u BiH, utoliko više što je njihovo političko vodstvo gajilo iluziju da do međunacionalnog sukoba neće doći. Formirana da brani narod i državu, Armija BiH bila je u apsolutno neravnopravnom položaju prema JNA i paravojnim srpskim jedinicama, koje su se slobodno snabdijevale modernim naoružanjem iz SRJ.

Embargom je svjetska zajednica praktično i djelotvorno podržavala agresiju. Regije i gradovi sa muslimanskim i hrvatskim stanovništvom našli su se u blokadi, koja je neke gradove, naročito Sarajevo, izložila surovom uništavanju, pogibiji i gladi. Publikacije Helsinki Watcha "Ratni zločini u BiH" (I, II) predstavljaju dokumentaciju o stravičnim posljedicama agresije – uništavanju stanovništva, iseljavanju, raseljavanju, silovanju, etničkom čišćenju, smišljenim bezobzirnim zločinima genocida da bi u temelju nestala multikonfesionalna, multietnička, multikulturalna država BiH. Sada su UN odlučile da se mora pomoći Bosni da glad, zajedno sa ratom ne odnese u smrt mase stanovništva BiH. Preduzeto je isporučivanje hrane i lijekova da se preduprijedi masovno umiranje. Humanitarna aktivnost UN i njenih članica ublažavala je kritično stanje prehranjivanja i preživljavanja naroda u BiH.

Međutim, položaj i stanje u BiH postajalo je sve složenije i po opstanak države sve opasnije. Humanitarnom pomoći i UNPROFOROM nije mogao da se obustavi rat. Velikosrpskom agresoru protiv BiH pridružile su se i hrvatske oružane jedinice da bi se hrvatskim stanovništvom naseljene teritorije u zapadnoj Hercegovini i srednjoj Bosni organizovale u tzv. "Herceg-Bosnu" i kao hrvatska teritorija priključile Republici Hrvatskoj.

Savjet bezbjednosti sa generalnim sekretarom UN Butrosom Galijem donosio je rezolucije, koje su bile izraz jalove strategije glavnog organa svjetske zajednice, da bi se pred međunarodnom javnošću predstavio aktivnim pobornikom za mir u BiH. Smisao politike Butrosa Galija bio je da pokaže kako se Savjet bezbjednosti zalaže za uspostavljanje mira u BiH, koji Bosanci i Hercegovci navodno odbacuju jer su opredijeljeni za rat i ratne ciljeve svojih nacionalnih politika. Ovim licemjerkem administracija Butrosa Galija potvrđivala je da je zapostavila načela Povelje UN, koja predstavljaju univerzalne vrijednosti demokratije i suverene jednakosti članica UN. Paralela ovoj politici administrativnog vrha UN je "izdaja koja je u BiH izvršena nad

tradicijom Bosne”, o kojoj govore američki historičari Džon Fajn i Robert Donia u svojoj poznatoj knjizi. Vinovnici ignorisanja i iznevjeravanja Povelje UN nastavljali su svoj posao, čija je žrtva bila država BiH. Butros Gali ignorisao je izvještaj predsjednika međunarodne komisije za utvrđivanje ratnih zločina profesora Mazovjeckog Savjetu bezbjednosti o etničkom čišćenju u BiH.

Kada se BiH našla nad ponorom, međunarodni i nacionalni faktori njenog ubijanja pojavili su se kao njeni spasioci. U Vašingtonu je sklopljen sporazum između predstavnika Hrvatske i BiH o uspostavljanju bošnjačko-hrvatske federacije. Ovim sporazumom obustavljen je rat između Armije BiH i HVO, ali je obrazovanjem Federacije po formuli 51% : 49% izvršena podjela teritorije BiH po etničkom kriteriju. U okviru Federacije, izuzev dva mješovita, i kantoni se konstituiraju na etničkom principu. Federaciju čine dva konstitutivna naroda, što je trećem narodu otvaralo mogućnost posebnog entiteta.

Sredinom iste, 1994. “Asocijacija nezavisnih intelektualaca KRUG 99” objavila je dva dokumenta za očuvanje zajedničkog života bošnjačkog, srpskog i hrvatskog naroda u BiH. U “Povelji o zemlji BiH” naglašavaju se principi: da je BiH suverena i nezavisna država koju je priznala Međunarodna zajednica; da se nijedan dio teritorije BiH ne može smatrati posebnom nacionalnom teritorijom bilo kojeg njenog naroda; da nijedan autohtoni narod BiH nije nacionalna manjina ni na jednom dijelu teritorije države BiH; da je država BiH jedinstven pravni prostor na kome svi građani ostvaruju osnovna prava i slobode ... U drugom dokumentu, “Deklaraciji o slobodnom i jedinstvenom Sarajevu”, traži se od Međunarodne zajednice da u rješavanju budućnosti Sarajeva i BiH pristupa dosljedno načelima “Povelje UN i opće deklaracije o pravima čovjeka”. Savjetu bezbjednosti predana je Deklaracija o nedjeljivom Sarajevu, koju je potpisalo oko 800.000 građana iz 56 zemalja. Samo u Sarajevu Deklaraciju je potpisalo 181.500 građana.

U traženju rješenja “bosanske krize”, Vašingtonskom sporazumu prethodile su međunarodne konferencije u Lisabonu, Ženevi, Londonu, a kriza se produžavala agonijom BiH, jer njihove učesnice nisu bile motivirane da onemoguće agresora u njegovim planovima totalnog razaranja i uništavanja države BiH.

Poslije neuspješnih poteza organa UN da se u BiH obustavi rat sa čudovišnim posljedicama – UNPROFOR je sramno bježao od odgovornosti za zločin genocida u Srebrenici – inicijativu je preuzela Amerika. Po njenom diktatu predstavnici Srbije, Hrvatske i BiH - Milošević, Tuđman i Izetbegović, glavni akteri rata u BiH, potpisali su mirovni sporazum u Dejtonu krajem novembra 1995. Njegovi rezultati su poznati: operativnim angažovanjem vojnih snaga NATO pakta okončan je rat. Srbi su morali da povuku teško naoružanje sa linije fronta, a po odredbama Dejtonskog sporazuma BiH je podijeljena na dva entiteta – Federaciju BiH i Republi-

ku Srpsku. BiH ima tri ustava, tri vojske, 13 skupština, 13 vlada, 150 ministarstava; izuzev dva mješovita, kantoni u Federaciji etničkog su karaktera. Dejtonska BiH bila je lišena vojske, policije, sudske vlasti, osnovnih organa za zaštitu ustavnog poretka. Organi BiH su Skupština BiH, čija je nadležnost ograničena osnovnim funkcijama entiteta, u kojima se u praksi sve više sužava prostor za opće interese BiH. Etnonacionalni faktor u državnim i entitetskim organima vlasti kočnica je državno-političke reintegracije BiH. Od Dejtona do danas permanentna je državno-politička kriza u BiH sa protivrječnostima unutrašnjeg porijekla i značaja i neodlučnosti organa međunarodne zajednice u smislu prevazilaženja kriznog stanja. Otpor u Republici Srpskoj prema konstitutivnosti sva tri naroda na cijeloj teritoriji BiH objektivno se podržavao kunktatorskim držanjem predstavništva međunarodne zajednice u BiH. Ipak, zaslužuje da se konstatuje činjenica da se u posljednje vrijeme iz vrha Međunarodne zajednice osjećaju nova strujanja i da dolaze do izražaja izvjesne pozitivne promjene u BiH. Osnovani su Državna granična služba BiH, Državni sud BiH, Državno tužilaštvo BiH; Visoki predstavnik međunarodne zajednice donio je značajnu odluku o provođenju odluke Ustavnog suda BiH o konstitutivnosti sva tri naroda na cijeloj teritoriji BiH.

Stvari u BiH razvijale bi se svakako brže i potpunije kada bi unutrašnje snage djelovale aktivnije u smislu pozitivnih kretanja i tendencija. Međutim, političke stranke, prvenstveno nacionalne, pogađanjem i nagodbama pretpostavljaju svoje uske stranačke interese općebosanskim, državnim. Kontroverznim igrama koje vode unutrašnji kao i međunarodni faktori umanjuju se državno-pravne i općedruštvene pretpostavke reintegracije države BiH. Smanjivanjem moći nacionalnih oligarhija i naciokratija ojačava se proces da svaki konstituent u svakom entitetu ostvaruje vlast, demokratska prava i slobode.

Budućnost BiH nije u etnonacionalnom društvu i državi, već u civilnom društvu i građanskoj državi. Budućnost BiH nije u državi sa tronacionalnom vlasti, već u građanskoj demokratiji. Nezavisna država BiH ostvaruje se u procesu formiranja civilnog društva. To su dvije strane istog dijalektičkog procesa. Egzistencijalna perspektiva BiH je u evropskoj integraciji, u statusu člana EU. Ali, u Evropsku uniju ne primaju se protektorati, već samostalne nezavisne države. Čini se da o tome ne razmišljaju na pravi način b-h politički faktori, kao ni odgovorni organi Međunarodne zajednice.

Protokla decenija potvrđuje da je lakše bilo biti primljen u UN, nego Povelju UN učiniti životnom realnošću BiH. Dok je od UN zavisio prijem BiH u njeno članstvo, prijem BiH u EU najviše zavisi od same BiH. Koliko nam decenija još treba za ostvarenje POVELJE UN i za prijem u EU? Mišljenja sam i uvjerenja da su te dvije pretpostavke neodvojive jedna od druge.

Summary

BOSNIA & HERCEGOVINA, MEMBER OF THE UN IN THE LIGHT OF THE INTERNATIONAL COMMUNITY CHARTER AND DECISIONS, 1922-2002

The paper represents a synthetic review of the historical position of Bosnia&Hercegovina. The author's standpoint is, the Ottoman conquest of Bosnia (1463) that the statesmanship of the country was completely destroyed. As late as the ZAVNOBIH (Anti-Fascist Liberation Council of B&H) in November 1943, B&H after 480 years was given the status of the state-political subject, limited by the federal structure of the Yugoslav state.

The Berlin wall destruction and the Soviet Union stopped to exist, were also followed by the disappearance of the SFRY (Socialist Federative Republic of Yugoslavia). In B&H the national parties came to power, retained the state-political institutions of SRB&H (Socialist Republic). After the referendum B&H became an independent state, the Great Serbian aggression followed, the main power was that of the JNA (Yugoslav army). The independent state of B&H was recognized by some of the European states, while on 22 May 1992 the state of B&H became a member of the UN.

The author discusses critically the International Community behaviour towards the independence of B&H, which preferred Milošević's SRJ (Federative Republic of Yugoslavia) demands and standpoints and that of Tudjman's Republic of Croatia.

Due to the Washington Agreement the war between the B&H Army and HVO (Croatian Liberation Council) was stopped and the Bosniak-Croatian Federation came to existence, B&H was divided on the ethnic principle. The Dayton Peace Agreement, November 1995 and the NATO forces intervention, the war in B&H came to an end.

The rule of the ethnonational factor in the state and entities represents a brake for the state-political reintegration in B&H. From Dayton to the present time the state-political crises in B&H is still known. Though, from the top of the International Community certain positive signs have been noticed recently to the reintegration and democracy of the B&H society. In the political life of B&H the tendencies of the reformist democratic forces are getting stronger.

In author's view the future of B&H is in the EC, civil democracy which is the negation of the three fold natiocracy in the state.

Dževad Juzbašić

DIE GESCHICHTSSCHREIBUNG IN BOSNIEN-HERCEGOWINA IM LETZTEN JAHRZEHT DES 20. JAHRHUNDERT*

Thesen zur Diskussion

Trotz aller Mängel und ideologischen Einschränkungen, besonders im Bereich der zeitgenössischen Geschichte, erzielte die Geschichtswissenschaft der Periode vor dem Zerfall Jugoslawiens in Bosnien-Herzegowina beachtliche Ergebnisse. Neben den Editionen historischer Quellen erschienen eine große Anzahl von Monographien und andere Arbeiten, die viele Ereignisse und gesellschaftliche Prozesse beleuchteten. Eine besondere Rolle spielten hierbei die Ausgaben der Bibliothek des kulturellen Erbes, dann die Editionen der Akademie der Wissenschaften und Künste Bosnien-Herzegowinas, des Orientalischen Instituts, des Instituts für Geschichte, des Instituts für Sprache und Literatur sowie die Ausgaben anderer Verlage. Bei ihnen handelt es sich um Werke von bleibendem Wert, und diese Leistung sollte nicht unterschätzt werden. Und obwohl zu Recht auf den Mangel an Synthesen zur Geschichte Bosnien-Herzegowinas verwiesen wird, wurden doch noch vor dem letzten Krieg gute Synthesen über einzelne Perioden veröffentlicht.

Sowohl vor als auch nach dem Krieg war die Geschichtsschreibung in und über Bosnien-Herzegowina das Thema wissenschaftlicher Konferenzen. So organisierte die Akademie der Wissenschaften und Künste im Jahre 1983 eine Tagung über die Historiographie in Bosnien-Herzegowina im Zeitraum von 1945 bis 1982 und edier-

* Das Referat, gehalten an der internationalen Tagung «Ein Jahrzehnt postkommunistischer Historiographie: Die Aufarbeitung der Vergangenheit in den 90er Jahren». Wien 27.-29. September 2001.

te einen Sammelband der Beiträge¹. Im November 1999 veranstaltete das Institut für Geschichte in Sarajevo gemeinsam mit dem Kroatischen Institut für Geschichte in Zagreb eine internationale wissenschaftliche Konferenz unter dem Titel «Die Historiographie über Bosnien-Herzegowina 1980-1998». Die Referate und Diskussionsbeiträge dieser Konferenz wurden in der Zeitschrift des Instituts für Geschichte in Sarajevo abgedruckt. Auf der Konferenz kamen unterschiedliche Standpunkte und Bewertungen zum Ausdruck, so daß sich die Redaktion der Zeitschrift veranlaßt sah, die vertretenen Meinungen lediglich als Stellungnahmen der Autoren zu kennzeichnen².

Darüber hinaus wurde von der Akademie der Wissenschaften in Sarajevo am 12. Dezember 2000 ein Round table-Gespräch über historische Zeitschriften organisiert, und am 1. September 2001 veranstaltete das Forum Bosnae eine internationale Konferenz unter dem Titel «Bosnien-Herzegowina als Nahtstelle der Geschichte». Der Krieg und der Systemwechsel in Bosnien-Herzegowina sind zwei eng verschränkte Phänomene, die auch die Geschichtsschreibung stark beeinflussten. Eine Reihe von Historikern und anderen Intellektuellen, die in den letzten Jahren großes Interesse an Bosnien-Herzegowina zeigten, widersprach in ihren Publikationen Behauptungen, daß die neueste Tragödie Bosniens das Resultat des jahrhundertealten Hasses in diesem Land sei. Bemerkenswerterweise leisteten in den dramatischsten Tagen der Belagerung von Sarajevo sowohl hiesige Historiker als auch andere Wissenschaftler und Menschen aus dem Kulturbetrieb unterschiedlicher Nationalitäten geistigen Widerstand gegen die Zerstörung Sarajevos als einer Stadt des harmonischen Zusammenlebens. Die Referate der Historikertagungen, die während des Krieges in Sarajevo stattfanden, sind in Sondersammelbänden publiziert und dokumentieren den Kampf um die Erhaltung der Errungenschaften unserer Zivilisation. Einige dieser Veranstaltungen seien hier erwähnt.

Vom 11. bis zum 14. September 1992 fanden in Sarajevo eine kulturelle Veranstaltung und eine wissenschaftliche Tagung statt, die der Geschichte und der Kultur der bosnisch-herzegowinischen Juden gewidmet waren. Den Anlaß hierzu bot das 500-Jahr-Gedenken der Vertreibung der Juden aus Spanien, von denen eine Anzahl in Bosnien-Herzegowina, das damals Teil des Osmanischen Reichs war, Schutz fand. Der Sammelband dieser Tagung enthält 26 Referate von Historikern und Ver-

¹ Savjetovanje o historiografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982) [Tagung über die Geschichtsschreibung Bosnien-Herzegowinas (1945-1982)] ANU BiH, Posebna izdanja XCII/25, Sarajevo 1990.

² *Historiografija o Bosni i Hercegovini (1980-1998)* [Die Geschichtsschreibung über Bosnien-Herzegowina (1980-1998)] In: Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu (im weiteren: Prilozi) 29 (2000).

tretern anderer wissenschaftlichen Disziplinen³. Die erwähnte Kulturveranstaltung stand im Zeichen einer traurigen Geschichtssymbolik, da das Gedenkjahr zur Vertreibung der Juden aus Spanien mit dem Beginn des Völkermords auf bosnisch-herzegowinischem Boden zusammenfiel. Am Round Table unter dem Thema «Der Krieg in Bosnien-Herzegowina und die Geschichtswissenschaft», der von der Akademie der Wissenschaften und Künste am 12. November 1992 veranstaltet wurde, plädierten Historiker für die Wahrung der wissenschaftlichen Würde der Geschichtsschreibung und verurteilten deren politischen Mißbrauch. Eine weitere Veranstaltung fand am 17. November 1993 in Sarajevo statt und befaßte sich mit dem Thema «Probleme der staatsrechtlichen Lage und die Einrichtungen Bosnien-Herzegowinas 1878-1945»⁴.

Einen besonderen Platz innerhalb dieser Veranstaltungen nahm das dreitägige interdisziplinäre Symposium zur Geschichte Sarajevos ein, das vom 19. bis zum 21. März 1993 in der belagerten Stadt abgehalten wurde, also in jenen Tagen, als die Stadt schweren Artillerieangriffen ausgesetzt war. Dieses Symposium war vom Institut für Geschichte und vom Orientalischen Institut organisiert worden und thematisierte verschiedene Lebensformen und kulturelle Ausprägungen auf dem Gebiet des heutigen Sarajevo von der Urgeschichte bis zur Gegenwart. Die etwa 70 Referate wurden von Vortragenden verschiedener wissenschaftlicher Disziplinen, diverser Weltanschauungen und aus den Reihen aller in Sarajevo lebenden Volksgruppen gehalten. Es gelang den Veranstaltern, 54 Referate unterschiedlichen Charakters zusammenzutragen und diese nach dem Krieg in einem Sammelband zu edieren⁵, der in erster Linie ein bedeutendes Zeitdokument darstellt; einer Zeit, in der Forderungen nach einer kritischen Neubewertung der bosnisch-herzegowinischen Vergangenheit, nach ihrer grundlegenden Entmythologisierung und nach der Befreiung der Historiographie von nationalistischen Verirrungen laut wurden.

Während des Krieges wurde eine große Menge historischen Archivmaterials gelpündert, zerstört oder außer Landes verbracht. Bisherigen Forschungen zufolge verschwanden auf diese Art und Weise 50 % der bestehenden Archivmaterialien, unter ihnen auch solche, die von Archiv-Institutionen nicht übernommen wurden. Aber noch ist auch dem Zerfallsprozeß nicht Einhalt geboten: Als Folge des Artilleriebeschusses und der damit einhergehenden Feuchtigkeit wurde eine Menge der Archivmaterialien stark beschädigt, wobei circa 250 Laufmeter der Archivbestände ver-

³ Sefarad '92 – Zbornik radova [Sefarad '92 - Sammelschrift] (Sarajevo 1995).

⁴ Zusammenfassungen von dieser Tagung wurden in Naučne komunikacije (= ANU BiH XII, Sarajevo 1990) veröffentlicht.

⁵ *Prilozi historiji Sarajeva* [Beiträge zur Geschichte Sarajevos], Sarajevo 1997.

fallen (im «Arhiv BiH» ca. 50 Laufmeter, im «Arhiv Hercegovine» ca. 200 Laufmeter)⁶. Der wissenschaftlichen und auch breiteren Öffentlichkeit ist das Schicksal des Instituts für Orientalistik, sowie das Schicksal der National- und Universitätsbibliothek in Sarajevo bekannt, ebenso jenes vieler anderer mobiler und immobilier Kulturgüter. Diese absichtliche Zerstörung von Kultur war ein fester Bestandteil der Völkermord-Politik.

Unmittelbar vor Kriegsausbruch, als Fragen der Geschichte zum Bestandteil der Tagespolitik wurden, unternahm eine Gruppe von Historikern die Anstrengung, auf relativ wenigen Seiten die Genese der historischen Entwicklung und der staatsrechtlichen Position Bosnien-Herzegowinas darzustellen. Die im Jahre 1991 publizierte Schrift⁷ stellt einen erfolgreichen Versuch dar, einem breiteren Publikum durch aus objektive Ergebnisse der historiographischen Forschung zu vermitteln. Noch im Laufe des Krieges erschienen die Übersetzungen von Werken ausländischer Historiker wie Noel Malcolm⁸, Robert J. Donia und John V.A. Fine⁹, die in vorwiegend essayistischer und synthetischer Form die Geschichte Bosnien-Herzegowinas darstellen. Ebenfalls in jener Zeit entstand im belagerten Sarajevo ein Werk mehrerer Autoren, das die Geschichte Bosnien-Herzegowinas von den Anfängen bis zum Ende des II. Weltkrieges darstellt¹⁰. Das Buch wurde überwiegend auf der Basis der damaligen Erkenntnisse der historischen Wissenschaft verfaßt. Abgesehen von nicht zu übersehenden Schwankungen im fachlichen Niveau und in der Art und Weise der Behandlung des historischen Geschehens, werden im Buch die wichtigsten Ereignisse und geschichtlichen Prozesse bis 1945 durchaus gelungen präsentiert. Nach dem Krieg erschien das Werk – zwar noch keine ganzheitliche Darstellung der Geschichte Bosnien-Herzegowinas – in zweiter, ergänzter Auflage¹¹.

⁶ Azem Kozar, *Historijski izvori i historiografija Bosne i Hercegovine* [Geschichtliche Quellen und Geschichtsschreibung Bosnien-Herzegowinas]. In: Prilozi 29 (2000) 321-327.

⁷ Dubravko Lovrenović, Avdo Sućeska, Ibrahim Tepić, Vlado Azinović, *Istina o Bosni i Hercegovini. Činjenice iz istorije Bosne i Hercegovine* [Die Wahrheit über Bosnien-Herzegowina. Tatsachen aus der Geschichte Bosnien-Herzegowinas] Sarajevo 1991.

⁸ Noel Malcolm, *Povijest Bosne – kratki pregled*. [Originaltitel: Bosnia: A short history] Zagreb/Sarajevo 1995.

⁹ Robert J. Donia, John V. A. Fine, *Bosna i Hercegovina. Tradicija koju su izdali* [Originaltitel: Bosnia and Hercegovina. A Tradition betrayed] Sarajevo 1995.

¹⁰ *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata* [Bosnien-Herzegowina von der Urgeschichte bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges] (Sarajevo 1994).

¹¹ Aber das Buch wurde trotz berechtigter Einwände gegen den Beitrag eines der Autoren von Anto Škegro in: *Povijesni prilozi* 18 (Zagreb 1999) 459-464 ungerechtfertigt und einseitig negativ eingeschätzt. Siehe dazu auch den Artikel desselben Autors in: Prilozi 29 (2000) 427-434 und die Antwort darauf von Ibrahim Karabegović in: Prilozi 30 (2001) 330-334.

Im Vertrag von Dayton werden weder die Wissenschaft noch für diese zuständige Organe Bosnien-Herzegowinas erwähnt. In den Entitäten, der Föderation Bosnien-Herzegowinas und der Republika Srpska gibt es zwar Ministerien, die für Wissenschaft, Bildung und Kultur zuständig sind. Das föderale Ministerium aber hat in diesem Bereich nur eine hauptsächlich formale, koordinierende Funktion. Die wahre Verantwortung für Bildung und Kultur sowie für Wissenschaft tragen innerhalb der Föderation die Kantone. Dabei sollte man im Blick behalten, daß im Kanton Sarajevo 70% der gesamten wissenschaftlichen und fachlichen Kapazität des Landes konzentriert sind. Die Finanzierung der Universität und der staatlichen Wissenschafts- und Kultureinrichtungen in Sarajevo, die von großer Bedeutung für ganz Bosnien-Herzegowina sind, fiel zu Lasten der Steuerzahler des Kantons Sarajevo. Über die Lage in der Republika Srpska liegen keine Angaben vor, aber dort sind die finanziellen Probleme bekanntlich noch größer.

Heute müssen sich Wissenschaft und Forschung in einer äußerst ungünstigen Lage behaupten. In einzelnen Bereichen ist man nur dank Ad-hoc-Interventionen aus Budgetmitteln und den Spenden einzelner Korporationen aktiv. Die Spenden werden jedoch immer seltener und geringer, und einige Organisationen wie beispielsweise die Vertretung der Soros-Stiftung Open Society die Forscher im Bereich der Gesellschaftswissenschaften früher kräftig unterstützte, finanziert die Forschungsarbeit und Herausgabe wissenschaftlicher Zeitschriften und Werke nun nicht mehr.

Die jetzt herrschende Situation ist nicht nur eine Folge der kriegsbedingten schwierigen materiellen Lage, sondern auch eine Folge des Einflusses nationalchauvinistischer Elemente in den nach Kriegsende herrschenden Strukturen. Das Bestreben, separierte, geschlossene und parallele nationale Systeme zu etablieren, um eine «eigene» Wissenschaft, «eigene» Kunst, «eigene» Institutionen und ein «eigenes» Schulwesen zu haben, ist deutlich zu spüren. Dieser ethnonationalistische Autismus, der eine Degradierung der Wissenschaft und Kultur, ihre weitere Provinzialisierung und Marginalisierung im Hinblick auf gegenläufige Tendenzen in Europa und der Welt nach sich zieht, ist nicht gleichzusetzen mit den berechtigten Bemühungen um nationale Eigenständigkeit und Kultur. Für Bosnien-Herzegowina sind gemeinsame multinationale wissenschaftliche und kulturelle Institutionen besonders wichtig, aber auch einzelne nationale Institutionen sollten nicht nebeneinander, wie in einem Ghetto, dahinvegetieren.

Trotz all dieser ungünstigen Umstände wurden nach Kriegsende durchaus achtbare Ergebnisse erzielt, die in Sammelbänden zu wissenschaftlichen Tagungen, ein-

zelenen Monographien und in neuen Ausgaben von Zeitschriften, die von der Akademie der Wissenschaften, von einzelnen Instituten und anderen herausgegeben werden, veröffentlicht wurden. Bei einem großen Teil handelt es sich dabei um die Vollendung von Projekten, für die die notwendigen Untersuchungen noch in der Vorkriegszeit durchgeführt wurden.

Was die Realisierung der schon erwähnten Projekte betrifft, so sei in erster Linie auf einige veröffentlichte Monographien und Sammelbände verwiesen. Zu diesen Werken gehört ein Buch über die Beziehungen zwischen Bosnien und Venedig, das in Bosnien-Herzegowina als Standardwerk der Mediävistik angesehen wird. Der Autor dieses Werkes, das vom kroatischen Kulturverein «Napredak» in Sarajevo ediert wurde, ist der inzwischen verstorbene Professor Marko Šunjić¹² Zwei jüngere Autoren, Mladen Ančić¹³ und Dubravko Lovrenović¹⁴, beschäftigten sich in ihren Monographien eingehend mit den Beziehungen zwischen Bosnien und Ungarn im Mittelalter. So versuchte Lovrenović in seiner vor kurzem verteidigten und bislang unveröffentlichten Dissertation überzeugend, die These vom endogenen Ursprung der bosnischen Krone darzustellen. Außerdem erschien die Monographie von Salih Jalimam über die Dominikaner im mittelalterlichen Bosnien¹⁵. Der Autor legte einige Arbeiten über die Dominikaner und deren Beziehungen zu den Franziskanern, in letzter Zeit auch über die Bogmilen, d.h. über die Bosnische Kirche, vor. Damit stieg er ein in wissenschaftliche Kontroversen mit damit verbundenen politischen Konnotationen, die das Thema mehrerer Autoren sind. Als Buch zur Geschichte des Mittelalters sei noch die Monographie von Đuro Tošić über die Gegend von Trebinje erwähnt, die 1998 in Belgrad erschien¹⁶. Die dafür betriebenen Forschungen waren ein Bestandteil der bosnisch-herzegowinischen wissenschaftlichen Vorkriegsprojekte. Inzwischen wurden eine Reihe von Werken, die bis zum Ende des Zweiten Weltkriegs erschienen, neu aufgelegt. Auch neue Aufsätze und Beiträge, die das Mittelalter zum Thema hatten, wurden jetzt in Zeitschriften und Sammelbänden veröffentlicht.

¹² Marko Šunjić, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV i V st.)* [Bosnien und Venedig (Beziehungen im XIV. und XV. Jh.)], Sarajevo 1996.

¹³ Mladen Ančić, *Putanja klatna. Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću* [Pendelschläge. Das ungarisch-kroatische Königtum und Bosnien im XIV. Jahrhundert], Zadar/Mostar 1997.

¹⁴ Dubravko Lovrenović, *Ugarska i Bosna 1387-1463* [Ungarn und Bosnien 1387-1463] Phil. Diss., Sarajevo 1999.

¹⁵ Salih Jalimam, *Djelovanje dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni* [Das Wirken der Dominikaner im mittelalterlichen Bosnien], Tuzla 1997.

¹⁶ Đuro Tošić, *Trebinjska oblast u Srednjem vijeku* [Die Gegend von Trebinje im Mittelalter], Beograd 1998.

Sarajevo war vor dem Krieg ein bedeutendes Zentrum der Osmanistik, in dem das Institut für Orientalistik mit zahlreichen Publikationen seine Tätigkeit entfaltete. Hier wirkten angesehene Wissenschaftler wie Branislav Đurđev, Nedim Filipović, Hazim Šabanović, Avdo Sućeska, Adem Handžić u.a. Unmittelbar vor dem Krieg, vom 7. bis zum 9. März 1991, fand die wissenschaftliche Tagung „Die Verbreitung des Islam und der islamischen Kultur im bosnischen Ejalet“ statt. Die Referate dieser Tagung wurden in der Zeitschrift des Instituts für Orientalistik veröffentlicht¹⁷.

Auch in anderen Publikationen wurde das Thema der konfessionellen Bevölkerungsstruktur und der Rolle der Glaubensgemeinschaften während der Herrschaft der Pforte behandelt. Einer der besten Kenner dieses Zeitabschnitts ist Adem Handžić, 1994 wurde in Istanbul ein Buch mit einigen seiner wichtigsten Studien veröffentlicht¹⁸. In Sarajevo erschien 1996 die Monografie von Behija Zlatar, der die Geschichte der Stadt von der Zeit des Gazi Ishak-Beg-Ishaković bis zum Ende des 16. Jahrhunderts erforschte¹⁹.

Im Jahr 1991 fand eine wissenschaftliche Tagung über die Tätigkeit der bosnischen Franziskaner statt; der Sammelband hierzu erschien 1994 in Sarajevo²⁰. Noch 1990 wurde in Sarajevo die Monographie über die serbische orthodoxe Kirche in Bosnien-Herzegowina von Boris Nilević veröffentlicht²¹. Auch in den darauffolgenden Jahren veröffentlichte er einige Arbeiten, die sich mit der Geschichte des serbischen Volks unter osmanischer Herrschaft auseinandersetzen, und es sei noch darauf hingewiesen, daß der zwischenzeitlich verstorbene Nilević, ein Serbe, während des ganzen Krieges und in den ersten Nachkriegsjahren als Direktor des Instituts für Geschichte in Sarajevo tätig war. Vom Institut für Geschichte in Banjaluka, das bis zum Ausbruch des Krieges eine Reihe von Monographien, Sammelbänden sowie die Zeitschrift *Istorijski zbornik* publizierte, wurden im Laufe des Krieges alle nicht-serbischen Mitarbeiter entfernt und mußten die Stadt verlassen. Am Institut blieb nur ein einziger Wissenschaftler, und zwar der Serbe Đorđe Mikić.

¹⁷ Prilozi za orijentalnu filologiju (=POF) 40 (1991).

¹⁸ Adem Handžić, *Studije o Bosni – historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda* [Studien über Bosnien – Historische Beiträge zur osmanisch-türkischen Periode], Istanbul 1994.

¹⁹ Behija Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva* [Die Goldene Zeit von Sarajevo], Sarajevo 1996.

²⁰ *Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291-1991* [Sieben Jahrhunderte bosnische Franziskaner 1291-1991], Sombor 1994.

²¹ Boris Nilević, *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijarsije 1557. godine*. [Die Serbisch-Orthodoxe Kirche in Bosnien-Herzegowina bis zur Eneuerung des Patriarchats von Peć im Jahre 1557], Sarajevo 1990.

Was die Geschichte Bosniens unter osmanischer Herrschaft im 19. Jahrhundert angeht, so ist hier die Monographie von Ahmed Aličić über die Bewegung für die Autonomie Bosniens hervorzuheben²². Das Werk stützt sich zum großen Teil auf bislang unerschlossene Archivmaterialien aus dem Osmanischen Reich. Allerdings stimmen einige Interpretationen des Autors, wie jene von der Autonomiebewegung als moderner Nationalbewegung, die keine Merkmale einer Antireform-Bewegung gehabt hätte, sowie einige andere Deutungen, bedenklich²³.

Von den in letzter Zeit abgehaltenen Symposien war der Round Table, der dem wissenschaftlichen Werk von Nedim Filipović gewidmet war, für die Osmanistik und Geschichtswissenschaft besonders wichtig²⁴.

Auch die bereits umfangreiche Forschungsliteratur, die sich auf die Zeit unter österreichisch-ungarischer Verwaltung bezieht, wird weiterhin ergänzt, wie z. B. durch das Buch von Iljas Hadžibegović über die Städte in Bosnien-Herzegowina²⁵ sowie das Werk von Marko Karamatić über die Franziskaner der Bosna Srebrena²⁶. Der Autor dieses Beitrags schrieb ein Buch über die nationalpolitischen Verhältnisse im bosnisch-herzegowinischen Landtag im Zusammenhang mit der Sprachenfrage²⁷. Ebenso hingewiesen sei auf den Sammelband, der dem Jubiläum der katholischen Theologie von Vrhbosna gewidmet wurde²⁸, sowie auf einen weiteren Sammelband über die Tätigkeit des Erzbischofs Joseph Stadler²⁹. Im letztgenannten Sammelband sind u. A. Arbeiten enthalten, die einen Beitrag zur kirchlichen und politischen Geschichte leisten, leider auch einige Texte, die das notwendige fachliche Niveau unterschreiten, denn einige Autoren waren nicht in der Lage, sich zu einer kritischen

²² Ahmed Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831 do 1832. godine* [Die Bewegung für die Autonomie Bosniens von 1831 bis 1832], Sarajevo 1996.

²³ S. Robert J. Donia, *Nove studije o historiji Bošnjaka i Bosne i Hercegovine* [Neue Studien zur Geschichte der Bosniaken und Bosnien-Herzegowinas] In: Prilozi 30 (2001) 250-258.

²⁴ Okrugli sto: *Naučno djelo Nedima Filipovića* [Runder Tisch: Nedim Filipović wissenschaftliches Werk] (= ANU BiH, Posebna izdanja CXII/32, Sarajevo 2000).

²⁵ Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu između 19. i 20. vijeka* [Bosnischherzegowinische Städte an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert], Sarajevo 1991.

²⁶ Marko Karamatić, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave 1878-1914* [Die Franziskaner der Bosna Srebrena während der österreichisch-ungarischen Verwaltung 1878-1914], Sarajevo 1992.

²⁷ Dževad Juzbašić, *Nacionalpolitički odnosi u Bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910-1914)* [Nationalpolitische Verhältnisse im Bosnisch-herzegowinischen Landtag und die Sprachenfrage (1910-1914)] (=ANU BiH, Djela LXXIII/42, Sarajevo 1999).

²⁸ *Vrhbosanska katolička bogoslovija 1890-1990* [Die katholische Theologie in Vrhbosna 1890-1990], Sarajevo/Bol. 1993.

²⁹ *Josip Stadler: Život i djelo* [Joseph Stadler: Leben und Werk], Sarajevo 1999.

Distanz gegenüber der politischen Tätigkeit des Erzbischofs durchzuringen. Im übrigen ist es eine weit verbreitete Erscheinung, daß auch Verfasser mit wissenschaftlichem Anspruch nicht imstande sind, eine ausreichend distanzierte Haltung gegenüber der zu behandelnden Thematik einzunehmen. .

Über den Zweiten Weltkrieg in Bosnien-Herzegowina liegt bereits eine umfangreiche Literatur von. Neben Arbeiten unterschiedlichen wissenschaftlichen Charakters und Niveaus sind auch zahlreiche vorwiegend publizistische Arbeiten entstanden, die einige ideologische Züge aufweisen. Allerdings sind auch einzelne wissenschaftliche Arbeiten zu dieser Zeit mehr oder weniger politisch gefärbt, und zwar sowohl in bezug auf die Wahl der Quellen als auch in bezug auf die Interpretation derselben.

Bis zur Veröffentlichung des Buches von Enver Redžić³⁰ war der Zeitraum von 1941 bis 1945 nur in einigen verhältnismäßig kurzen Überblicksdarstellungen behandelt. Es gab kein wissenschaftliches Werk, in dem systematisch und allumfassend das Geschehen in Bosnien-Herzegowina zur Zeit des Zweiten Weltkrieges präsentiert wurde, obwohl manche Probleme aus dieser Zeit bereits wissenschaftlich erforscht waren. Dem Buch ist die Anstrengung des Autors anzumerken, eine kritische Position gegenüber den politischen Akteuren und deren Politik einzunehmen. Redžić verwendete laut Srećko Džaja verschiedene Quellen über die Ereignisse des Zweiten Weltkriegs in diskursiver Weise³¹, und einige kritische Analysen können dazu beitragen, tief verwurzelte Stereotypen aufzubrechen und frühere Urteile zu relativieren, darüber hinaus können alle historischen Problemstellungen dieses Zeitraumes komplexer erfaßt werden.

Viele Historiker, Politologen, Soziologen und Wissenschaftler anderer Fachrichtungen erforschten die Entwicklung der Nation und der nationalen Verhältnisse, und die entstandene Arbeiten sind äußerst verschiedenen Charakters³² Der Großteil dieser Publikationen beruht auf Neuinterpretationen der bisherigen Forschungser-

³⁰ Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu* [Bosnien-Herzegowina im Zweiten Weltkrieg], Sarajevo 1998.

³¹ Srećko M. Džaja, *Tri kulturno-političke sastavnice Bosne i Hercegovine i moderna historiografija* [Drei kulturelle und politische Bestandteile Bosnien-Herzegowinas und die moderne Historiographie] Manuskript des Referats von der Konferenz «Bosnien-Herzegowina als Nahtstelle der Geschichte».

³² Bibliographischen und andere Angaben sowohl darüber als auch über die sonstigen Fragen sind in den in Prilozi 29 (2000) veröffentlichten Arbeiten zu finden. Im vorliegenden Text und in den Anmerkungen wurden nur einige Beispiele angegeben. Dabei muß auch in Betracht gezogen werden, daß sich das Thema meines Beitrags auf die Geschichtsschreibung in Bosnien-Herzegowina und nicht im allgemeinen auf die Geschichtsschreibung über Bosnien-Herzegowina bezieht.

gebnisse, während neues Archivmaterial und andere Quellen weitaus seltener benützt wurden.

Eine zentrale Rolle innerhalb dieser Fragestellung nimmt die Ethnogenese, Politik und Kultur der bosnischen Muslime/Bosniaken ein. Das Buch von Mustafa Imamović über die Geschichte der Bosniaken³³ rief zunächst das positive Echo eines großen Teils der bosniakischen Öffentlichkeit und Presse. Jetzt allerdings wurde es zum Gegenstand kritischen Auseinandersetzungen einzelner Historiker, die an diese Frage von ganz verschiedenen, sogar diametral entgegengesetzten und einander widersprechenden Ausgangspositionen herangehen³⁴, wie beispielsweise Enver Redžić, der in seiner polemischen Abhandlung über die muslimische Politik der letzten hundert Jahre³⁵ einen offenen Diskurs zu diesem Problem fördert. Das Werk Redžić veranlaßte wiederum Esad Zgodić zu der Bemerkung, daß Redžić polemischer Diskurs «ein Diskurs der Demythologisierung alter und neuer Mythen, der stereotypen konventionellen Vorstellungen, der romantischen Konstruktionen, der ideologischen nachträglichen Projektionen usw. in der bosniakischen Geschichtsschreibung des 20. Jahrhunderts» sei³⁶. Es ist aber zu erwarten, daß einige Positionen Redžić' noch kritisch hinterfragt werden.

Besonders hervorzuheben aus der Reihe der synthetisch-analytischen Arbeiten ist das aus dem Deutschen übersetzte Buch von Srećko Džaja, das die Frage der Nationalität und Konfessionalität Bosnien-Herzegowinas in der osmanischen Epoche behandelt. In jener Zeit wurde das geistige und politische Profil der bosnisch-herzegowinischen Bevölkerung entscheidend geprägt, denn die Konfessionalität, die in der osmanischen Epoche das primäre Identifikationskriterium war, determinierte in der neueren Zeit die nationale Zugehörigkeit³⁷. Der bosnischen Identität in Vergangenheit und Gegenwart widmete sich auch Vera Kržišnik-Bukić, die dabei historio-

³³ Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka* [Die Geschichte der Bosniaken], Sarajevo 1997.

³⁴ Siehe Todo Orsolić in: *Povijesni prilozi* 18 (1999) 450-459, Ahmed Aličić in: *Prilozi* 29 (2000) 113-114, Srećko M. Džaja (siehe Anm. 31) und Enver Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontraverzama istorijske nauke. Geneza ideje bosanske, bošnjačke nacije* [Hundert Jahre muslimische Politik in Thesen und Kontroversen der Geschichtswissenschaft. Die Genese der Idee der bosnischen/bosniakischen Nation], Sarajevo 2000, 42, 44-46, 53-54, 87, 130-132, 286.

³⁵ Siehe die in der vorherigen Anmerkung zitierte Arbeit von Redžić.

³⁶ Esad Zgodić, *Demitologizacija historiografije* [Die Demythologisierung der Historiographie]. In: *Prilozi* 30 (2001) 346-356.

³⁷ Srećko M. Džaja, *Konfessionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijski period 1463-1804* [Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Die voremancipatorische Phase 1463-1804], Sarajevo 1992.

grafische und politologisch-soziologische Methoden kombinierte³⁸. Das Werk der Autorin, einer ausgewiesenen Spezialistin für die kommunistische Agrarpolitik, über die Bauernunruhen in einem Teil der Bosanska Krajina im Jahre 1950 fußt auf einer reichen Quellengrundlage. Sie durchleuchtet den Hintergrund der Bauernbewegung und die harten Vergeltungsmethoden seitens des Regimes³⁹. Zu den wenigen Arbeiten, die den Zeitraum zwischen 1945 und 1992 behandeln, zählt die kürzlich erschienene Studie von Husnija Kamberović über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Prozesse in Bosnien-Herzegowina im ersten Dezennium nach Ende des Zweiten Weltkrieges⁴⁰.

* * *

Die geschichtswissenschaftlichen Zeitschriften in Bosnien-Herzegowina fungieren als Mitteilungsorgane verschiedener kulturelle und wissenschaftlicher Institutionen (Fakultäten, Museen, Institute, Archive usw.). Der Generationswechsel in Institutionen ist ein wichtiger Faktor des Wandels im Konzept der Zeitschriften und hat manchmal nicht nur einen fachlichen, sondern auch politischen oder ideologischen Hintergrund. Die geschichtswissenschaftlichen Zeitschriften steckten während des Kriegs und stecken bis heute in einer Krise, die nicht nur finanzieller Natur war und ist. Ein Teil der Historiker engagierte sich in Publikationen und in der Presse, die unter religiösem, ethnischem oder parteinahem Einfluß stand. Daraus entstand eine wahre Flut dilettantischer, mythisierender und chauvinistischer «historiographischer Texte», die mit «großartigen Entdeckungen» über den Ursprung der Bevölkerung, über die Migrationen, die historischen Grenzen zwischen den Völkern usw. Täglich in verschiedenen Publikationen und Tageszeitungen aufwarteten. Eine solche «Historiographie» kann durchaus als Begleiterscheinung der gegenwärtigen gesellschaftlichen Krise betrachtet werden⁴¹.

³⁸ Vera Kržišnik-Bukić, *Bosanski identitet između prošlosti i budućnosti* [Die bosnische Identität zwischen Vergangenheit und Zukunft], Sarajevo 1997; dieselbe, *Prilog programu za Bosnu. Polazišta za rješenje bosanskog pitanja* [Ein Beitrag zum Programm für Bosnien. Ausgangspunkte zur Lösung der bosnischen Frage], Ljubljana 1997.

³⁹ Vera Kržišnik-Bukić, *Cazinska buna 1950* [Der Aufstand von Cazin 1950], Sarajevo 1991.

⁴⁰ Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945 do 1953* [Auf dem Weg zur modernen Gesellschaft. Bosnien-Herzegowina von 1945 bis 1953], Tešanj 2000.

⁴¹ Darüber in der noch nicht veröffentlichten Arbeit von Iljas Hadžibegović, *Historijski časopisi u Bosni i Hercegovini od 1995. do 2000. godine*. [Geschichtswissenschaftliche Zeitschriften in Bosnien-Herzegowina von 1995 bis 2000].

Was die Zeitschriften im einzelnen angeht, so ist festzustellen, daß die ange-sehene Zeitschrift *Godišnjak Društva historičara Bosne i Hercegovine* seit einem Jahrzehnt nicht mehr erscheint. Die Publikation *Prilozi Instituta za istoriju in Sara-jevo* ist die einzige von drei geschichtswissenschaftlichen Zeitschriften aus der Vor-kriegszeit, die auch heute noch erscheint. Die Zeitschrift *Prilozi za orijentalnu filo-logiju*, das Organ des Instituts für Orientalistik in Sarajevo, hat trotz der Zerstörung des Institutsgebäudes und Vernichtung der Archivbestände und der Bibliothek sein Erscheinen nicht eingestellt; sondern von 1991 bis 1999 vier Ausgaben publiziert. Der Inhalt der Hefte umfaßt Themen aus den Gebieten Sprache, Literatur, des Kul-tur, Geschichte und Diplomatie, aber auch den Abdruck historischer Quellendoku-mente. Trotz der erlittenen großen Schäden erholt sich das Institut mehr und mehr. Allerdings verschiebt sich der inhaltliche Schwerpunkt aufgrund des Generations-wechsels von der Osmanistik hin zu orientalischen Sprachen, zur Literatur und zum Kulturerbe Bosnien-Herzegowinas. Auch *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih rad-nika Bosne i Hercegovine* erscheint weiterhin, allerdings unregelmäßig: Seit 1992 wurden nur drei Ausgaben publiziert. Von den geisteswissenschaftlichen Zeitschrif-ten, in denen auch historische Fragen behandelt werden, konnten nach dem Krieg die *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, der *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH*, der *Glasnik Zemaljskog muzeja* und der *Dijalog*, der auch während des Krieges publiziert wurde, weiter erscheinen. Darüber hinaus existier-ten noch die Zeitschriften *Hercegovina* (östlich und westlich) sowie der *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, der sich unter anderem mit Staats- und Rechtsge-schichte befaßt. Geschichtswissenschaftliche Arbeiten wurden auch in den *Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost*, in der *Bosna franciscana* sowie in den Zeitschriften *Forum Bosnae* und *Hrvatska misao* publiziert. Nur vereinzelt beziehen sich auch Publikationen der nationalen Kulturvereine auf historische Themen, so z. B. *Stećak*, *Hrvatski narodni godišnjak*, *Pogledi*, *Bosanska vila* u. a.⁴² Außerdem sind noch in der Zeitschrift *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* Beiträge mit histori-scher Problematik zu finden. In der Zeit zwischen 1990 und 2000 wurde eine Reihe von bedeutenden Quellen aus osmanischer Zeit veröffentlicht, und zwar nicht nur vom Institut für Orientalistik, sondern auch von anderen Verlagen.

* * *

Die Aggression gegen Bosnien-Herzegowina brachte nicht nur schwerwiegen-de Folgen für die inländische Historiographie mit sich, sondern auch für die Histo-

⁴² Ibidem.

riographie in einem breiteren Rahmen. Das Interesse an der Vergangenheit wächst; man sucht in ihr Antworten auf aktuelle Fragen. Die thematische Schwerpunktsetzung verrät, daß die Aufmerksamkeit vieler Historiker fast ausschließlich auf die jeweils eigene Nation, deren politische Geschichte oder die regionale und lokale Problematik gerichtet ist. Dabei werden die wirtschaftlichen und sozialen Aspekte der bosnisch-herzegowinischen Vergangenheit weitestgehend vernachlässigt. Dabei ist zu bemerken, daß die Form der Abhandlung, des Artikels oder des kürzeren Beitrags dominiert, während es noch immer ganz wenige umfangreichere Studien gibt, die aber eine Voraussetzung für historiographische Synthesen sind⁴³

Die Geschichtswissenschaft hat stark mit den aus vorherigen Epochen ererbten Stereotypen zu tun, ebenso mit wissenschaftlichen Kontroversen wie z. B. der Frage nach der konfessionellen Struktur des mittelalterlichen bosnischen Staates, nach der Aufnahme und Verbreitung des Islam, nach der Bewertung der Bewegung für die Autonomie Bosniens 1831-1832, der Einschätzung der osmanischen Reformen im 19. Jahrhundert, dem Übergang zur bürgerlichen Gesellschaft usw. Hierbei kommt dem Problem der Ethnogenese der Völker in Bosnien-Herzegowina eine besondere Bedeutung zu.

All dies verweist auf die Notwendigkeit weiterer umfangreicher Forschungsarbeit sowie der Revision vieler bisheriger Bewertungen, da auch die geschichtliche Entwicklung bestimmte Fragen inzwischen beantwortete, die vorher kontrovers diskutiert wurden. Besonders in der neueren Geschichte wird man sich von den ideologischen und anderen Vorurteilen befreien müssen. Große historische Wendepunkte wie der jetzige geben Anlaß zu neuer Forschung und zur Formulierung neuer Ansichten bezüglich der Vergangenheit. Umgekehrt besteht jedoch auch die Gefahr, ins entgegengesetzte Extrem zu verfallen und zum Opfer neuer nationalistischen Vorurteile zu werden. In Bosnien-Herzegowina besteht eine Neigung, die vorherigen Etappen eher einseitig zu beurteilen, was insbesondere in der publizistischen Literatur und in den Unterrichtsmaterialien zu 1918, 1941 und 1945 zum Ausdruck kommt. Zwar ändern sich auch die Wertmaßstäbe mit der Zeit, doch müssen die Ansichten zu historischen Ereignissen auf argumentative Art und Weise revidiert werden.

Es bedarf keines völligen Konsenses über die Vergangenheit, um die Probleme der Gegenwart und der Zukunft lösen zu können. Damit sei aber keineswegs die Be-

⁴³ Vagl. Zijad Šehić, *Historiografska literatura u Bosni i Hercegovini u austrougarskoj epohi (1878-1918), objavljena u zemlji i inozemstvu posljednje dvije decenije (1980-1998)* [Geschichtswissenschaftliche Literatur über Bosnien-Herzegowina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878-1918), veröffentlicht im In- und Ausland in den letzten zwei Jahrzehnten (1980-1998)]. In: Prilozi 29 (2000) 117-139.

deutung der Historiographie bei der Beleuchtung dunkler Seiten der Geschichte der Balkanvölker – darunter auch vieler Erscheinungen des letzten Krieges – geschmäht, denn ohne kritische Konfrontation mit der Vergangenheit läßt sich das schwere geschichtliche Erbe nicht überwinden und von der Mythomanie befreien.

Sažetak

HISTORIOGRAFIJA U BOSNI I HERCEGOVINI U POSLJEDNJOJ DECENIJI 20. STOLJEĆA

Uprkos nedostacima i ideloškim ograničenjima, naročito na području savremene historije, historijska nauka u Bosni i Hercegovini postigla je respektabilne rezultate u periodu koji je prethodio raspadu Jugoslavije. Mada se s pravom ističe nedostatak dijela koja bi sintetički prikazivala historiju Bosne i Hercegovine, za pojedina historijska razdoblja publikovane su uspješne sinteze. Niz naučnih konferencija bilo je posvećeno historiografiji o Bosni i Hercegovini i publikacije sa ovih skupova sadrže iscrpne podatke kao i različite ocjene historiografske produkcije. Rat i izmjena političkog sistema dva su jedno sa drugim usko povezana fenomena koja su izvršila znatan uticaj na historiografiju. Niz historičara i drugih intelektualaca, koji su svojim radovima pokazali veliki interes za Bosnu i Hercegovinu, suprostavili su se tvrdnjama da je najnovija tragedija koja je zadesila ovu zemlju rezultat vjekovne mržnje u njoj. U najdramatičnijim danima opsade Sarajeva ovdašnji historičari i drugi znanstveni i kulturni radnici različitih nacionalnosti pružali su duhovni otpor uništavanju Sarajeva kao grada skladnog zajedničkog života. Referati sa ratnih skupova historičara u Sarajevu publicirani su u posebnim zbornicima, koji predstavljaju svojevrsnu dokumentaciju borbe za očuvanje tekovina naše civilizacije. Tada su iz redova historičara upućivani apeli za očuvanje naučnog dostojanstva historiografije i osuđivana je njena zloupotreba u političke svrhe. Istovremeno su istaknuti zahtjevi za kritičkom revalorizacijom prošlosti, za njeno temeljito demistificiranje i, u prvom redu, oslobodjenje od nacionalističkih zabluda.

Autor ističe da se naučno-istraživačka djelatnost nakon uspostavljanja mira odvija u izrazito nepovoljnim okolnostima. To nije samo posljedica ratom stvorenih vrlo teških materijalnih prilika nego i uticaja nacional-šovinističkih elemenata

u vladajućim strukturama. Prisutne su težnje da se stvaraju separirani i zatvoreni nacionalni sistemi da bi se imala »svoja« nauka, institucije, umjetnost i školstvo. Ovaj etnonacionalistički autizam, koji znači degradaciju nauke i kulture, njihovu dalju marginalizaciju u odnosu na evropske i svjetske tokove, nije identičan sa opravdanim nastojanjima za afirmaciju nacionalnih osobitosti i kulture. Međutim, i pored izrazito nepovoljnih okolnosti u razdoblju koje je predmet naše pažnje, historiografija u Bosni i Hercegovini zabilježila je određene vrijedne rezultate, koji su publicirani u posebnim monografijama, zbornicima radova sa naučnih skupova, novim brojevima časopisa i drugim edicijama. Pisac ovog priloga zadržao se u svojim razmatranjima samo na izvjesnom broju odabranih primjera, uz napomenu da je tu dobrim dijelom riječ o završenim projektima, za koje su još u predratnom periodu obavljena potrebna istraživanja. Uočljivo je, također, da se niz historičara, politologa, sociologa i drugih bave nacionalnom problematikom i publiciraju radove različitog nivoa i karaktera. Većina ovih publikacija bazira se na interpretaciji onoga što je i do sada bilo poznato, dok se novi izvori mnogo rjeđe koriste. Pri tome je pažnja usmjerena skoro isključivo na vlastitu naciju, njenu političku historiju ili regionalnu i lokalnu problematiku. Radovi posvećeni privrednoj i socijalnoj tematici su rijetkost.

Esad Kurtović

PAVLOVIĆI U ULAGANJU NOVCA NA DOBIT U DUBROVNIKU*

Ulaganje novca na dobit u Dubrovniku kroz učešće predstavnika iz zaleđa preteča je suvremenijih oblika štednje i predstavlja odraz strujanja razvijenih finansijskih poslovanja evropskog tržišta, preko Jadrana, Venecije i Dubrovnika u Bosnu. Dubrovnik se javlja u ulozi bankara koji raspolaže ulogom, a štediša - vlastela u zaleđu - ostvaruju godišnju dobit kao kamatu na uložena sredstva.

U okviru ulaganja novca na dobit u Dubrovniku javlja se vrlo mali broj predstavnika iz zaleđa. Ovu privilegiju ne ostvaruju najznačajniji predstavnici država u dubrovačkom zaleđu, vladari - banovi ili kraljevi. Na specifičan način ovo poslovanje se pojavljuje i egzistira samo u kontekstu dubrovačkog stjecanja Konavala i u njega su uključeni samo vlasnici Konavala sa svojim zastupnicima. Po tom je prepoznatljivo i u najboljoj mjeri pojašnjava poziciju glavnih aktera konavoskog kruga.¹

Takvu lokaliziranu dimenziju ulaganja novca na dobit u Dubrovniku, s obzirom na učešće predstavnika iz zaleđa, definirao je Gregor Čremošnik sredinom dvadesetih godina XX stoljeća.² U novijim pristupima ulaganju novca na dobit, pitanje obi-

* Prošireno saopćenje podneseno na naučnom skupu 'Zemlja Pavlovića. Srednji vijek i period turske vladavine' u Rogatici 27.-29. 06. 2002.g.

¹ O kupoprodaji Konavala u glavnim potezima uporedi: GRUJIĆ Radoslav, *Konavli pod raznim gospodarima od XII do XV veka*, Spomenik Srpske kraljevske akademije 66, Beograd 1926., 1-121; FORETIĆ Vinko, *Povijest Dubrovnika do 1808. godine*, I, Nakladni zavod Matice hrvatske, Hrvatske povjesnice, Zagreb 1980. Za novije radove u proučavanju prošlosti Konavala uporedi pregled: KURTOVIĆ Esad, *Noviji radovi na proučavanju prošlosti Konavala pod bosanskom vlašću (1990.-2000.)*, Hrvatska misao VI/22, Sarajevo 2002., 104-112.

² ČREMOŠNIK Gregor, *Novčarstvo u starom Dubrovniku*, Jugoslavenska knjiva, Godina IX, Knjiga 2/1, Zagreb 1925., 16-24.

ma i kvaliteta poslovanja je donekle zanemareno. Ostavljen je utisak neodređenog ili čak i masovnijeg pristupa zaleđa u njemu.³

Ulaganjem novca na dobit obuhvaćeni su najuži predstavnici konavoskog kruga, vlasnici Konavala, bosanska vlastela Sandalj Hranić i Radoslav Pavlović sa nasljednicima, te njihovi glavni zastupnici Pribislav Pohvalić i Brailo Tezalović. Oni predstavljaju glavne aktere sa kojima se poslovanje ispunjava u potpunosti, aktivnim angažmanom prava ulaganja i korištenja dobiti od uloženi sredstava. Njihovi nasljednici ostvaruju pasivno učešće kroz korištenje dobiti od uloženi sredstava i likvidaciju glavnice.

Uz različitim pravcima usmjerenim tematskim radovima, bliskim ovom poslovanju, naročito Pave Živkovića, te praćenjem kretanja poslovanja koje značajno pruža objavljena ćirilska građa i dvije serije Dubrovačkog arhiva (Consilium Rogatorum i Debitorum Notariae pro Comun) moguće je rekonstruirati kretanje poslovanja u krilu porodice Pavlovića.

Teško je zaključiti da li su Pavlovići u pregovorima oko kupoprodaje Konavala 1419.g. znali i za ulaganje novca na dobit. Izvorni pokazatelji su bliže činjenici da je tada vojvoda Petar Pavlović⁴ odustao od pregovora prije nego se u njima i došlo do uključivanja ovog poslovanja.⁵ Vremenom su za ovo poslovanje Pavlovići mogli da saznaju od njegove primjene kod susjeda vojvode Sandalja Hranića i njegovog zastupnika Pribislava Pohvalića. To poslovanje vojvoda Radoslav Pavlović mogao je upoznati i tokom svojih pregovora u maju i junu 1421., kada su Dubrovčani za osnovu kupoprodaje Konavala nudili Sandaljevu prodaju Pavlovićevo dijela iz 1420.g., te prilikom aktiviranja Sandalja Hranića u posredničke tokove pregovora

³ KOVAČEVIĆ Desanka, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Djela 18, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 13, Sarajevo 1961; ŽIVKOVIĆ Pavo, *Radič Ozrisaljić, trgovac i diplomata na dvoru porodice Pavlovića*, Prilozi XIII/13, Sarajevo 1977., (dalje: Radič Ozrisaljić), 301-321; ISTI, *Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV. i XV. stoljeću*, Univerzal, Biblioteka Istorija i revolucija, Tuzla 1986. (dalje: Ekonomsko-socijalne promjene).

⁴ O Petru Pavloviću uporedi: TOŠIĆ Đuro, *Vojvoda Petar Pavlović. Prilog istoriji Bosne početkom XV vijeka*, Jugoslavenski istorijski časopis XXXIV/1-2, Beograd 2001., 35-46.

⁵ O inauguraciji poslovanja, pri čemu se 1419. godina smatra ključnom, kao i njegovoj kontekstualizaciji uporedi: KURTOVIĆ Esad, *Bosanski velikaš u modernim bankarskim tokovima srednjovjekovlja*, Godišnjak 1, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Sarajevo 2001., (dalje: Bosanski velikaš), 147-154.

sa Radoslavom Pavlovićem.⁶ Poznata izvorna građa to kao spoznaju ne evidentira ni 1422., ni početkom 1423.g.⁷ Izvjesno, sve do sredine 1423.g., do male kulminacije u pregovorima oko kupoprodaje Konavala sa Radoslavom Pavlovićem, Pavlovići se nigdje direktno ne navode u kontekstu ulaganja novca na dobit.⁸

Prvi konkretni potezi uključivanja ulaganja novca na dobit kod Pavlovića prate se u kombinacijama oko kupoprodaje Pavlovićeovog dijela Konavala tokom juna i jula 1423.g. Tada je u opticaju cijena Konavala u iznosu od 10.000 dukata a mogućnost ulaganja novca na dobit određena je iznosom od 4.000 dukata.⁹ Finiš pregovora, krajem 1426.g. rezultirao je uključivanjem Pavlovića u ulaganje novca na dobit u Dubrovniku.

Radoslav Pavlović

Medu istaknutim predstavnicima vlasteoske porodice Pavlovića vojvoda Radoslav Pavlović zauzima zapaženo mjesto. Na poziciju glavnog predstavnika u porodici dolazi 1420.g., poslije smrti brata Petra. Neka otvorena pitanja, poput motiva otezanja prodaje Konavala, uz istaknut razlog dizanja cijene vrijednosti njegove polovine prema parametrima kupoprodaje obavljene sa Sandaljem Hranićem, svojevrsne inatne pobjede u cjenkanju nad dubrovačkim političkim procjenama, i otvaranje konavoskog kruga konavoskim ratom 1430.g., ukazuju na potrebu detaljnije monografske obrade Pavlovića u cjelini. Motiv za rivalstvo prema Sandalju Hraniću potječe dijelom iz konteksta smrti Radoslavljevog oca i brata, uz čije izvršavanje je direktne političke koristi ostvarivao upravo Sandalj Hranić. Radoslavljev karakter, u literaturi još uvijek naglašeno istaknut dimenzijom dubrovačkih izvora, obojen namjerom postizanja zacrtanih ciljeva, dodatni je prostor za nastavak istraživanja i reval-

⁶ STOJANOVIĆ Ljubomir, *Stare srpske povelje i pisma*, I/1, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Srpska kraljevska akademija, Prvo odeljenje 19, Beograd – Sremski Karlovci 1929., (dalje: SSPP I/1), 305-313; 315-316; 316-321; 321-327.

⁷ SSPP I/1, 567-591.

⁸ ČOROVIĆ Vladimir, *Kako je vojvoda Radoslav Pavlović prodavao Dubrovčanima Konavlje* (1423-1427) *Godišnjica Nikole Čupića* 26, Beograd 1927., (dalje: *Kako je vojvoda Radoslav*), 73-109, 77-78.

⁹ Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), *Lettere di Levante* IX, 5-5' (25.06. 1423.), IX 6 (10.07.1423.).

oriziranja dostignutih saznanja o najkontroverznijem predstavniku konavoskog kruga.¹⁰

Svi poslovi oko kupovine polovine Konavala od Pavlovića 31.12.1426.g. bili su svršeni. U sklopu drugih pitanja data je Pavlovićima i mogućnost ulaganja na dobit u Dubrovniku u visini od 30.000 perpera, odnosno 10.000 dukata. U dokumentu Pavlovića ulaganje se spominje dva puta. Predstavnik kuće Pavlovića navodi da "... *objetovaše meni gospodinu voevodi Radosavu knez vlastele i vsa opkina grad Dubrovnika primiti kada im budu dati u komun dubrovački držati naših dukat zlatih šest tisuć i da mi imaju davati pet po kantinar na vsako godište ...*"¹¹ Nešto dalje, nastavlja da "... *iošt meni gospodinu voevodi Radosavu i sinu mi knezu Ivanišu objetovaše knez vlastele i vsa opkina grad Dubrovnika u koe god bi se vreme zgodilo meni gospodinu voevodi Radosavu i sinu mi knezu Ivanišu i našem natrašku da postavimo u nih komun na našu volju četiri tisuće dukata zlatih da ih su nam dužni primit u nih komun a da nam imaju davati pet po kantinar na vsako godište ...*"¹² Radoslav Pavlović je time osigurao aktivni status za sve predstavnike porodice Pavlovića, za sebe u limitu od 6.000, a sa sinom Ivanišom i nasljednicima s limitom od 4.000 dukata. Radoslav je ostvario bolje preduvjete od svoga rivala Sandalja Hranića, osiguravajući tako nasljednicima doživotni aktivni status u ovom poslovanju.¹³ Ipak, vidjećemo da Pavlovići predviđenih i kasnije limitiranih 10.000 dukata u ulaganju nikada neće dostići.

Od primljenih sredstava za prodaju polovine Konavala Radoslav Pavlović sa sinom Ivanišom ulaže na dobit 6.000 dukata. U potvrdi se navodi da su njegovi poslanici primili za prodaju Konavala 12.000 dukata i 1.000 dukata za jednu baštinu u dubrovačkom kotaru, te, "... *i od tih tri na desete tjesuka dukat donesoše k meni*

¹⁰ IVIĆ Aleksa, *Radoslav Pavlović, veliki vojvoda bosanski*, Letopis Matice srpske 245, Novi Sad 1907., 1-32; LMS 246, 24-48; TRUHELKA Ćiro, *Konavôski rat (1430-1433)*, Glasnik Zemaljskog muzeja XXIX, Sarajevo 1917., (dalje: *Konavôski rat*) 145-211; ĆOROVIĆ V., *Kako je Radoslav Pavlović*, 73-109. Za novija dostignuća u proučavanju vremena Radoslava Pavlovića s literaturom, ŽIVKOVIĆ P., *Ustupanje Konavala Dubrovčanima*, "Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti I", Posebna izdanja Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, Monografije 15, Dubrovnik 1998., 77-100; ISTI, *Diplomatski kontakti Bosne i Huma s Dubrovčanima o ustupanju Konavala*, Hrvatska misao II/6, Sarajevo 1998., 89-105.

¹¹ SSPP I/1, 598-599.

¹² SSPP I/1, 599-600. Na isti način obećavaju Dubrovčani primiti ulaganje Pavlovića u iznosima od 18.000 perpera i 12.000 perpera, ISTO, 609.

¹³ Sandalj Hranić je samo za sebe osigurao aktivni status u poslovanju. Za njega je jasno precizirano da "*dokle bude držati više rečene 18 tisuć u naš komun dokle budu stajati u naš komun rečeni dinari na tui platu koi bi stajali voljan uzimati opet staviti gospodin vojeda Sandal koliko krata mu gode za svoga života*", ISTO, 300.

sedam tisuk dukat a šest tisuk dukat postaviše u komun dubrovački na dobit na vsako godište da mi daju pet po kantenar¹⁴

Pored toga precizirano je da ulagač može u okviru navedenog limita slobodno vršiti izmjene uloženi sredstava.¹⁵ Kao ograničenje postavljen je otkazni rok, period u kojem se određena izmjena mora najaviti da mu Dubrovčani pripreme novac, u trajanju od dva mjeseca.¹⁶ Uvrštena je i oporuka koja predviđa da imovina ostane naslijeđu po muškoj pa i ženskoj liniji, te mogućnost da se ulagač o tome i posebnom oporukom izjasni.¹⁷

Pavlovići su bez problema ostvarivali svoju dobit do sukoba s Dubrovnikom 1430.g.¹⁸ Od početka do kraja konavoskog rata i ulaganje na dobit je potezano u njihovim međusobnim odnosima. Pred početak sukoba Radoslavljevi poslanici su tražili dobit i sav ulog. Dubrovčani im nisu dali ulog pozivajući se na dvomjesečni otkazni rok.¹⁹ Tokom 1431. i 1432.g. u pokušajima diplomatskog rješenja sukoba Dubrovčani su uključivali i ovo poslovanje tražeći da Radoslav svojim ulogom i dobiti ne može raspolagati kao pokriće za pretrpljenu štetu u ratu.²⁰ Dubrovčani su tako maja 1431.g. prihvatili jednu Radoslavljevu ponudu za mir, navodeći kao uslov, između ostalog, da se izvrši zamrzavanje Radoslavljevog poslovanja, tj. da narednih deset godina Radoslav ne ostvaruje kamate od uloga na dobit.²¹ Predradnje sačinjavanja povelja o miru iskristalizirali su zamrzavanje u trajanju od dvije godine.²² S izgledom normalizacije odnosa poslovanje je obnovljeno. Radoslav Pavlović u svojoj povelji 1432.g. navodi da "*... ioste me opet vratiše u dohodak konavaoski i u dobitak pjenezi koi su u nih komunu ...*".²³ Prateće povelje o miru od 25.10. 1432.g. pokazuju na koji način je ulaganje na dobit nastavljeno. Iako se nakon postignutog mira Pavlovići vraćaju u ovu vrstu poslovanja i mogu ostvarivati dobit, glavnicom, na uobičajeni način iz ranijih dogovora, mogu raspolagati tek po isteku dvije godine od početka mira. Dubrovčani to precizno navode: "*... i njemu povratish*

¹⁴ ISTO, 613, 615-616.

¹⁵ "*da sam voljan uzimati i opet staljati koi mi godje dio ot tjech rečenieh dukat*", ISTO, 599, 615.

¹⁶ "*i kada godje bih hotio uzeti ovei rečenje dukate ali koi dio od nih da dam na znanje prie toga kad ih budemo htjeti uzeti dva mjeseca*", ISTO.

¹⁷ ISTO, 616.

¹⁸ DAD, Consilium Rogatorum (dalje: Cons. Rog.), IV, 43' (09.01. 1428.); IV, 90-90' (07.03. 1429.).

¹⁹ TRUHELKA Ć., Konavoski rat..., 150.

²⁰ ISTO, 190, 201.

²¹ DAD, Cons. Rog. V, 5 (09.05. 1431).

²² DAD, Cons. Rog., V, 100' (15.08. 1432); 104' (16.09. 1432).

²³ SSPP I/1, 623. To isto potvrđuju i Dubrovčani, ISTO, 629.

mo dinare koje budu u našem komunu na 5 po kentenar a s temi načinom da ih ne može uzeti do 2 godišti od kole svrha miru bude a nakon 2 godišti da onako stoje kako se udrži u prvih poveljah, a u ovaj 2 godišta da mu se daje dobitje 5 po kentenar na godište. Jošt da može položiti pienez u naš komun kako se piše u starih poveljah na dobit i na izetje oveh ...”²⁴ Dakle, raspolaganje glavnicom od 6.000 dukata bilo je zamrznuto. Ulagrač je od nje mogao da u naredne dvije godine ostvaruje samo kamate. U isto vrijeme ulagaču je otvorena mogućnost, mimo te glavnice, da nastavi poslovanje drugim ulozima. Dalje, za ratne godine, kao ni ostale prihode, dobit ne mogu ostvarivati.²⁵ Od 1433.g. Radoslav ponovo ostvaruje dobit i to čini narednih 1434., 1435. i 1436. godine.²⁶

Početakom 1436.g. Pavlovići prave promjenu u poslovanju. Vršer ulaganje novih 300 dukata i 600 perpera kao zasebnu glavnicu.²⁷ Na samom kraju 1436.g. Pavlovići odlučuju da likvidiraju glavnicu od 6.000 dukata i da ostvare novo ulaganje s iznosima od 2.500 dukata i 9.000 perpera. Time su opet oblikovali početni iznos od ukupno 6000 dukata, mada dijelom u dukatima a dijelom u dubrovačkim dinarima (ranija glavnica 300 dukata i 600 perpera + nova glavnica 2.500 dukata i 9.000 perpera).²⁸ Početkom naredne 1437.g., ta transakcija je realizirana ulaganjem 2.500 dukata i 9.000 perpera.²⁹

²⁴ ISTO, 629. Uporedi: ISTO, 621.

²⁵ Pavlovići ne mogu ostvariti konavoski dohodak, dobitak od uloga, prihode sa zemlje u dubrovačkom kotaru, niti od palače u Dubrovniku, “... od početka rata do svršenija mira ...”, ISTO, 621, 629-630.

²⁶ To ne uspijeva u dva navrata tokom septembra i oktobra, nego u novembru 1433., a za 1432.g., DAD, Cons. Rog., V, 161 (17.09. 1433); 170 (30.10. 1433); 175 (17.11. 1433); za 1433.g. DAD, Cons. Rog., V, 231 (15.11. 1434); za 1434.g.: DAD, Cons. Rog., V, 289 (01.07. 1435); za 1435.g. VI, 28 (14.01. 1436).

²⁷ Za ulog 300 dukata i 600 perpera dubrovačkih dinara sačuvano je kasnije bilježenje navođenjem kod likvidacije augusta 1439.g.: “ke behomo položili u dubrovački komun na dobitie na 5 po kentinara vrime ročestva Hristova na 1436 ljeta prvi dan miseca prvar 300 dukat zlatjeh i 6 saat perper dinar”. SSPP I/1, 637-638; DAD, Cons. Rog., VI, 38 (03.02. 1436). Ulog podsjeća na iznose kamata od glavnice (za jednu godinu od glavnice 6.000 dukata) i godišnjeg dohotka od konavoskog tributa (600 perpera). Za ovu glavnicu dobit je bez iznosa pomenuta krajem decembra 1436.g.: “prode unius anni aliorum ducatorum trecentorum auri et ypperperorum sexcentorum”, za prošlu godinu, DAD, Cons. Rog., VI, 103 (30.12. 1436). Ona je ostvarena početkom naredne godine, interesantnim pomenom, u ukupnom iznosu od 25 dukata, DAD, Consilium Minus VII, 118 (11.01. 1437). Ispravno: od 300 dukata kamate 15 dukata i od 600 perpera kamate 30 perpera, tj. 10 dukata.

²⁸ DAD, Cons. Rog., VI 103 (30.12. 1436) (datirano s 1437. godinom, po računanju početka godine s 25. decembrom).

²⁹ Kancelar Nikola (Nikša) Zvijezdić bilježi pod 10. 01. 1437.g. da Dubrovčani primaju “od gospodina vovode Radosava sina mnogopočtenoga spomenutja slavnago gospodina knezu Pavla dvie tisuke

Kamate na nove glavnice (za prvobitni iznos) podižu početkom 1439.g. Radoslav Pavlović prima tada dobit za dvije godine u ukupnom iznosu od 280 dukata i 960 perpera za svoje dvije glavnice:³⁰

	Glavnice	godišnja kamata	kamate za 2 godine
Prva glavnic	300 dukata 600 perpera	15 dukata 30 perpera	30 dukata 60 perpera
Druga glavnic	2.500 dukata 9.000 perpera	125 dukata 450 perpera	250 dukata 900 perpera

Još jedna promjena u poslovanju izvršena je sredinom 1439.g. Tada Pavlovići dižu svoje glavnice i dobit. Ona je nagla i rezultat je remećenja stanja u zaleđu zbog sukoba Radoslava Pavlovića i Stjepana Vukčića Kosače. Radoslav, supruga mu Teodora i sin Ivaniš potvrđuju 19. 8. 1439.g. da im Dubrovčani dadoše, "... *naše postave penezi i dukat ke behomo položili u dubrovačku komun na dobitije na 5 po kentinar ...*", zatim navode glavnice od 1.2. 1436.g. s iznosom od 300 dukata i 600 perpera, te od 11.1. 1437.g. s iznosom od 2.500 dukata i 9.000 perpera, a uz njih "... *iošt primismo ... što ni dopade dobitije od njih komuna od više rečenih postavljenih pjenezi i dukat ...*", i na kraju potvrđuju potpunu likvidaciju poslovanja, "... *i ništa veke pjenezi naših ne osta u komun dubrovački do današnega dne toliko od postavnjeh ko-*

i 5 cat duka tzlatieh iošt primismo 9 tisuka perpera dinar", SSPP I/1, 633-634. Kod njihove likvidacije, augusta 1439.g., Pavlovići za ovu glavnice navode: "*ke bje homo položili... na 1437 ljeto dan 11 miseca genara*", SSPP I/1, 637-638.

³⁰ Januara 1439.g. Radoslav Pavlović upućuje priznanicu kojom svjedoči da prima "250 dukat zlatjeh za dobitak od dvje tisuki i 5 cat dukat koe smo postavili u komun dubrovački na dobitie na 5 po kentinar za koi dobitak esam plaaken za vsa vremena minuta i za 2 godišti koja su svršila do vremen rožestva Hristova na 1439 ljeto na 5 miseca genar... Iošt primih... 30 dukat zlatjeh od 300 dukat za dobitak koe smo postavili u komun dubrovački na 5 po kentinaar za koi dobitak esam plaken za vsa vremena minutaa i za dve godišti do vremen rožestva Hristova na 1439 prvi prvara. Iošt primih... 60 perpera za dobitak od 600 perpera koe smo postavili u komun dubrovački na dobitie 5 po kentinar za koi dobitak esam plaaken za vsa vremena minutaa i za dvje godišti do rožestva Hristova na 1439 prvi prvar. Iošt primih... 9 cat perper za dobitak od 9 tisuk perper koe smo postavili u komun dubrovački na dobitie na 5 po kentinar za koi dobitak esam plaaken za vsa vremena minutaa i za dvje godišti do vremen rožestva Hristova na 1439 na 10 dni genvar", SSPP, I/1, 635-636. U priznanici Radoslava Pavlovića izmješana su obje glavnice po principu navođenja, prvo za dukate, pa onda za perpere. Ipak za svaki iznos je navedeno iz kojeg je uloga (tj. glavnice). Za prvu glavnice (300 dukata i 600 perpera) naveden je rok pristizanja 1. februar (prvar), a za drugu (2.500 dukata i 9.000 perpera), nedosljedno, 5. i 10. januar.

liko od dobitja... (podvukao E.K.).³¹ Razlog ove promjene je nestanak matica uloga Pavlovića. U pomjeranju iz Trebinja ispred Stjepana Vukčića, oni ne uspijevaju da prenesu svoju dokumentaciju.³²

Dubrovčani su pred Radoslava Pavlovića postavili niz uvjeta kako bi se sudionici u poslovanju zaštitili. Uprkos osiguranjima, likvidacija poslovanja bila je prihvatljivo rješenje. Dubrovčani su tražili da čitava porodica Pavlovića bude uvrštena u povelju i priznanicu o izuzimanju novca. Računali su i na poziciju Crkve bosanske, koja je svojim predstavnikom trebala učestvovati u aktu likvidacije.³³ U uspješno izvršavanje ovog dizanja, time i dokazivanje sadržaja izgubljenih matica, posredno je bio uključen i bosanski kralj Tvrtko II Tvrtković. U previranjima sredinom 1439.g. Ivaniš Pavlović se nalazio u Bobovcu kod kralja Tvrtka II. U likvidaciji glavnica Pavlovića bila je potrebna i njegova potvrda. Tvrtko II javlja Dubrovčanima da je Ivaniš svoju obavezu ispunio.³⁴ Iako su sredinom 1439.g. uspjeli da izuzmu svoje uloge likvidacijom poslovanja, u aktu likvidacije morali su da naglase za ubuduće da *“ako bi smo ih imali da ih damo vlastelom dubrovačkim”*.³⁵ Ovom likvidacijom je ulaganje na dobit za života Radoslava Pavlovića bilo završeno.

³¹ SSPP, I/1, 637-638. Iznos dobitka se ne navodi. Zahvaljujući zadnjoj potvrdi prijema dobitka iz početka 1439.g., gdje su navedeni dani prispjeća dobitka pojedinih glavnica (ISTO, 636), on se može približno izračunati. Za prvu glavicu to je dobitak od 6, a za drugu od 7 mjeseci, tj. oko 160 dukata.

³² U povelji Radoslava Pavlovića, koja je imala i funkciju priznanice, navodi se *“a ov naš zapis i povelju povelesmo upisati novuu zašto ima se razmirie sa gospodinom voevodom Stepanom sina gospodina kneza Vukca Hranika a sinovca mnogopočetenoga spomenutija gospodina Sandala bivšago velekgao voevode bosanskoga kad priemi naš grad u Trebinju. Tui mi uze zaapise i povele od više rečnjih postavaa što imahomo od kneza i vlasteo dubrovačjeh u komun dubrovački”*, SSPP, I/1, 638-639.

³³ Između ostalih uglednika za likvidaciju poslovanja Radoslav je morao poslati u Dubrovnik i jednog od važnijih predstavnika Crkve bosanske (*“debia mandare uno delli suoy patarini piu chari et dillecti”*), DINIĆ Mihailo, *Iz dubrovačkog arhiva* III, Srpska akademija nauka i umetnosti, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Treće odeljenje 22, Beograd 1967., 193-194. Uporedi, ISTO, 225. Uz ostale u delegaciji u tom svojstvu prisutan je bio *“krtstjanin Radašin Vukšić”*, SSPP, I/1, 637.

³⁴ U pismu Tvrtka II Dubrovčanima se navodi da su u Bobovac došli dubrovački poslanici s pratnjom *“sluge”* vojvode Radoslava (svi su dati poimenično), a *“za duogovanje megju vami s vojevodom Radosavom i šnjegovem domom i knezem Ivanišem navlašt za tui postavu ka e bila u vas vojevode Radosava i ovo što ste poiskali od vojevode Radosava kako vam se je on zakleo i svoiom gospogom i s temi s kimi stevi htieli da bi se takoi i knez Ivaniš zakleo. Avo ovi vaši vlastelički došadče i s ovem slugom vojevode Radosava s Radoem ti posao opraviše ovdei u našem gradu u Bobovcu. Knez se Ivaniš zakle i priseže na što ga su iskali kakoto je i vojevoda Radosav i njegova gospoja Todora. Tai vam list za svedočbu da tomui verujete i Bog vas vesel”*, SSPP, I/1, 515-516. Uporedi: NILEVIĆ Boris, *Vojvoda Ivaniš Pavlović*, Prilozi Instituta za istoriju (XIV) 14-15, Sarajevo 1978., (dalje: Vojvoda Ivaniš), 349-361, 354.

³⁵ SSPP I/1, 639.

Ivaniš Pavlović

Novo poglavlje otvaraju njegovi nasljednici, prije svih u poslove zatvaranje konavoskog kruga od početka uključeni Ivaniš Pavlović. U aktivnosti oko prodaje Konavala 1426.g. Ivaniš je uvršten kao element garancije izvršenog akta pod utjecajem Dubrovčana, iako je tada imao svega tri godine. Radoslav Pavlović je umro krajem 1441.g., a njegovu političku i poslovnu poziciju naslijedio je Ivaniš.³⁶

Prilikom potvrđivanja prodaje Konavala 1442.g., Ivanišu s braćom Petrom i Nikolom pružena je mogućnost da nastavi poslovanje i ulaže novac na dobit s iznosom do 10.000 dukata. Ivaniš Pavlović "*imavše savet i cio zgovor sa bližikami i sa izbraniemi vlasteli gospoctva mi*" potvrđuje sve dotadašnje povelje u međusobnim odnosima Pavlovića i Dubrovčana i izvršeno ustupanje Konavala, formularom kupoprodaje iz kraja 1426.g.³⁷ Dubrovčani 10.12. 1442.g. potvrđuju Ivanišu i braći mu Petru i Nikoli njihova prava proistekla iz prodaje koju je izvršio njihov otac Radoslav Pavlović i, između ostalog, obećavaju njima i njihovim potomcima da će primiti, "*... u našu komun u ko gode vreme do 10 tisuć dukat zlateh ... i da im imamo davati od više rečenih dukat na svako godište 5 po kentinar ...*".³⁸ Ivaniš je, vidljivo, naslijedio i ulog s limitom od 6.000 dukata koji je dobio njegov otac Radoslav. I tada Dubrovčani podsjećaju Ivaniša da traži zagubljene dokumente od Stjepana Vukčića.³⁹

Ovu privilegiju oni ostvaruju tri godine kasnije. Početkom juna 1445.g. Vijeće umoljenih odobrava vojvodi Ivanišu i braći ulaganje novca na dobit, i to sredstva koja predstavljaju šestogodišnji konavoski tribut.⁴⁰ Dubrovčani 24. VI 1445.g. potvrđuju prijem 3.600 perpera na dobit.⁴¹ Početkom decembra 1447.g. Pavlovići

³⁶ O Ivanišu Pavloviću uporedi: ČOROVIĆ V., *Iz prošlosti Bosne i Hercegovine* (1. Vojvoda Ivaniš Pavlović, 2. Pitanje ženidbe Hercega Stjepana i njegovih sinova 1455), GNČ 48, Beograd 1939., 133-145; NILEVIĆ B., *Vojvoda Ivaniš ...*, 349-361.

³⁷ STOJANOVIĆ Lj., *Stare srpske povelje i pisma*, I/2, SKA, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Prvo odeljenje 24, Beograd-S.Karlovi 1934., (dalje: SSPP I/2), 100-104.

³⁸ U Lj. Stojanovića nepodesan naslov dokumenta, SSPP I/2, 104-108, 106-107.

³⁹ DAD, Cons. Rog. VIII, 186' (13.12. 1442). ČIRKOVIĆ Sima, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, SANU, Posebna izdanja 376, Odeljenje društvenih nauka 48, Beograd 1964., 57, nap. 75; NILEVIĆ B., *Vojvoda Ivaniš ...*, 355, nap. 46.

⁴⁰ DAD, Cons. Rog. IX, 159 (04.06. 1445).

⁴¹ Dubrovčani konstatiraju da "*primismo od gospodina vojevode Ivaniša i kneza Petra i kneza Nikole sinov poštenoga spomenutja gospodina vojede Radosava Pavlovikja tri tisuke i šesat perperi dinara... da stoje na dobitje u naš komun na 5 po kentinar*", SSPP I/2, 109-110. Uporedi: DINIĆ

dižu dobit od te glavnice.⁴² Sredinom decembra 1447.g. Dubrovčani dozvoljavaju Pavlovićima da tribut od Konavala ulože na dobit.⁴³ Tada ulažu 1.400 perpera.⁴⁴

Sredinom oktobra 1448.g. Dubrovčani dozvoljavaju Pavlovićima izmjenu glavnice.⁴⁵ Oni tada dižu 1.638 perpera i 4 dinara. Radi se o njihovoj drugoj glavnici od 1.400 perpera i desetomjesečnoj dobiti na nju u iznosu 58 perpera i 4 groša. Uz to dižu i 180 perpera dobiti od svoje prve glavnice od 3.600 perpera.⁴⁶

Naredne, 1449. godine, opet, pored redovnog dizanja dobiti, vrše I određene promjene glavnice. Izuzimaju 300 perpera iz glavnice, tako da im ostaje glavnica u iznosu od 3.300 perpera.⁴⁷ Taj nivo glavnice iza Ivaniša nasljeđuju njegova braća Petar i Nikola.

Posljednji Pavlovići

Nakon Ivanišove smrti, novembra 1450.g., na posjedu Pavlovića zajednički su upravljali njegova braća, vojvoda Petar i knez Nikola, kroz narednih trinaest godina. Prodorom Osmanlija i padom Bosne 1463.g. porodica Pavlović je ostala bez nasljedne loze.⁴⁸

M., *Dubrovački tributi*, Glas Srpske kraljevske akademije 168, Beograd 1935., (dalje: *Dubrovački tributi*), 203-257, 249, nap. 12; ŽIVKOVIĆ P., *Radič Ozrisaljić*, 313-314. Za ovaj ulog P. Živković se pogrešno poziva u Stojanovića, ISTO, 313-314. Od 1445.g. sve dalje transakcije Pavlovića u ovom poslovanju se obavljaju u dubrovačkim dinarima.

⁴² DAD, Cons. Rog. X, 142 (07. 12. 1447).

⁴³ DAD, Cons. Rog. X, 145' (16. 12. 1447).

⁴⁴ Visina uloga prepoznaje se prema dizanju toga iznosa i njegove dobiti za 10 mjeseci 21. 10. 1448.g. (vidi niže). Inače, 17. 12. 1447.g. Pavlovići dižu konavoski dohodak za tri godine u iznosu od 1.800 perpera, DINIĆ M., *Dubrovački tributi...*, 249, nap. 13; ŽIVKOVIĆ P., *Radič Ozrisaljić ...*, 314.

⁴⁵ DAD, Cons. Rog. XI, 12' (17. 10. 1448).

⁴⁶ Datum dizanja je 21. 10. 1448.g. Detaljno u, ŽIVKOVIĆ P., *Radič Ozrisaljić...*, 314-315, nap. 69.

⁴⁷ Vijeće umoljenih im odobrava tu transakciju 21.XI 1449.g., DAD, Cons. Rog. XI, 129. Poslanici Pavlovića primaju: "*per prode yperperorum 3600 ... per uno anno completo die 24 iunii 1449 yperperorum centum octuaginta*", te: "*per parte capitalis quod habent in Comune yperperorum tricentos*". Tad podižu i konavoski tribut za dvije godine u iznosu od 1.200 perpera, a na kraju se bilježi da je sveukupno podignuto (dobit 180, dio glavnice 300 i konavoski tribut 2 x 600 = 1.680): "*in totum perperorum mille sexcentorum octuaginta*", DAD, Debita Notariac pro Comun (dalje: Deb. Not. pro Com.) I, 5' (25. 11. 1449.).

⁴⁸ Za aktivnosti posljednjih Pavlovića uporedi: ŽIVKOVIĆ P., *Radič Ozrisaljić...*, 301-321; NILEVIĆ B., *Iz života posljednjih Pavlovića*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 28-30 (1977-1979), Sarajevo 1979., (dalje: *Iz života*), 59-74; ISTI, *Učešće vojvode Petra i kneza Nikole Pavlovića u političkom životu srednjovjekovne Bosne*, Prilozi XVII/17, Sarajevo 1980., 61-68.

Posljednji Pavlovići, Petar i Nikola, u ovom poslovanju mogu se pratiti od aprila 1451.g. Proljeće nije uobičajeno vremensko odredište za pristizanje dobiti Pavlovićima, pa je pribilježeno da oni dižu dobit za prethodne dvije godine (1450 i 1451), tj. do 24.VI 1451.g. Dobit za dvije godine od glavnice 3.300 perpera je iznosila 330 perpera (tj. 2 x 115).⁴⁹ Očito im je novac trebao u većem iznosu, pa su tražili i zajam unaprijed od svojih prihoda, koji im nije odobren.⁵⁰ Ali, odobreno im je ipak da mogu od glavnice podignuti 1.000 perpera, što oni i čine.⁵¹

Tragovi o novom stanju u poslovanju Pavlovića prate se kroz dokumente iz 1454.g. Tek kada je sukob Dubrovčana sa hercegom Stjepanom Vukčićem, u "drugom otvaranju konavoskog kruga", bio završen. Odobrenje su dobili početkom jula 1454.g.⁵² Tada podižu 345 perpera na ime trogodišnjih kamata od glavnice u iznosu od 2.300 perpera (za 1452, 1453 i 1454). Pavlovići potvrđuju prijem 345 perpera dubrovačkih dinara "za dohodak od dobitija od tri godišta od dvie tisuć i 300 perper", i da "esmo plaćeni za sva vremena minuta i za ovoi tri godišta koje su svršila rožestva Hristova na 1454 ljeta na 24 dni miseca iunija".⁵³ Jula 1454.g., kada potvrđuju Dubrovčanima Konavle i Vitaljinu, oni planiraju i novu maticu na svoja imena. Pritom glavnica ostaje nepromijenjena.⁵⁴

U njihovo vrijeme ovaj vid poslovanja usložen je s još tri uloga. Oktobra 1455.g. ulažu 500 perpera.⁵⁵ Dvije godine kasnije, 1457.g., dižu 395 perpera kamata

⁴⁹ DAD, Deb. Not. pro Com., I, 11 (02. 04. 1451).

⁵⁰ DINIĆ M., *Dubrovački tributi...*, 249.

⁵¹ DAD, Cons. Rog. XII, 48' (06. 04. 1451). Dizanje na osnovu ove dozvole sasvim sigurno je izvršeno. Vidi niže.

⁵² DAD, Cons. Rog. XIV, 72 (12. 07. 1454).

⁵³ SSPP I/2, 145-146, 146. Dokument jasno pokazuje da se trogodišnja dobit od 345 perpera od glavnice 2.300 perpera može pratiti od 1451.g. Prema tome, dozvola iz aprila 1451.g. bila je operacionalizirana izuzimanjem iz glavnice 1.000 perpera dubrovačkih dinara, uložених 1445.g. To potvrđuje i suvremeni regist napisan na priznanici: "... del profito del comun perperi 345 per li ani III de perperi 2300...", ČREMOŠNIK G., *Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka III*, GZM Nova serija &, Sarajevo 1951., 82-119, 116.

⁵⁴ ISTO, 146-148. Kombinacija prema kojoj bi imali dva uloga, 2.300 i 345 perpera, "... a zaiedan 2.645 perpera ...", nije ostvarena jer se dalje može pratiti samo glavnica od 2.300 perpera. Sa štamparskom greškom (2.500 perpera), uporedi, ŽIVKOVIĆ P., *Radič Ozrisaljić ...*, 316.

⁵⁵ Poslanstvo Pavlovića dobilo je dozvolu 13.X 1455.g. da podigne konavoski tribut za jednu godinu (600 perpera) te da uloži novac na dobit, DAD, Cons. Rog. XIV, 216'. Imali su instrukciju da ulože 500 perpera, i taj se iznos dalje može pratiti. Uporedi sa pogrešnim datumom, ŽIVKOVIĆ P., *Radič Ozrisaljić ...*, 317 nap. 78.

od dvije glavnice. Od prve glavnice (2.300 perpera) dižu za tri godine 345 perpera, a od druge (500 perpera) dižu za dvije godine 50 perpera.⁵⁶

Glavnice	godišnja dobit	
2.300 perpera	115 perpera	za 3 godine = 345
500 perpera	25 perpera	za 2 godine = 50

Primljene kamate (395 perpera) i konavoski dohodak (600 perpera), tj. ukupno 995 perpera, ulažu na dobit kao treću glavnicu. Decembra 1457.g. ulažu još 600 perpera od konavoskog dohotka, kao četvrtu glavnicu.⁵⁷ Time Pavlovići u 1458. godinu ulaze s četiri glavnice u iznosu od 4.395 perpera. Godine 1459. Pavlovići ostvaruju dobit od svoje četiri glavnice u iznosu od 219 perpera i 9 dinara za 1458.g. Cjelokupno usložnjeno poslovanje bi u pregledu izgledalo ovako:⁵⁸

Datum	Glavnica	Kamata
do 24.6. 1458.g.	2.300 perpera	115 perpera
do 1.11. 1458.g.	500 perpera	25 perpera
do 1.11. 1458.g.	995 perpera	49 perpera i 9 dinara
do 1.11. 1458.g.	600 perpera	30 perpera
Ukupno:	4.395 perpera	219 perpera i 9 dinara

⁵⁶ Dozvolu za transakcije dobijaju 05. X 1457., DAD, Cons. Rog. XV 159. Poslanici Pavlovića primaju 600 perpera konavoskog tributa za 1456. godinu do 01. XI. Zatim dižu 345 perpera dobiti za 3 godine do roka od 24. VI 1457.g., od glavnice u iznosu od 2.300 perpera, te 50 perpera dobiti za dvije godine do 01. XI 1457.g. od glavnice u iznosu od 500 perpera: sveukupno 995 perpera, DAD, Deb. Not. pro Com., I, 35 (05.10 1457); ŽIVKOVIĆ P., *Radič Ozrisaljić ...*, 317, nap. 79.

⁵⁷ Vijeće umoljenih 01. XII 1457.g. odobrava dizanje konavoskog tributa za jednu godinu i primanje istog kao uloga ("... *dictas denarios incasimiterim in comunem super facta ad prode quinque pro cento*"), Cons. Rog. XV, 181; ŽIVKOVIĆ P., *Radič Ozrisaljić ...*, 318 nap. 80.

⁵⁸ Vijeće umoljenih 22. 5. 1459. odlučuje o davanju kamata Pavlovićima ("*pro prode denariis quos habet in comune nostrum*") /DAD, Cons. Rog. XVI, 45/, a 26. 5. 1459.g. se detaljno konstatira isplaćivanje kamata od četiri glavnice, DAD, Deb. Not. pro Com., I, 43' (26. 05. 1459); ŽIVKOVIĆ P., *Radič Ozrisaljić ...*, 318, nap. 80.

Nakon toga Pavlovići nastavljaju već uhodanu praksu i te kamate uz konavoski dohodak opet ulažu na dobit. To bi bilo 819 perpera i 9 dinara kamata, a s ostalim glavniceama (4.395 perpera) ukupno je uloženo 5.214 perpera i 9 dinara.⁵⁹ Tada je u njihovom usložnjenom poslovanju podvučena crta i sve glavnice (ulozi) pretvorene su u jednu, s iznosom od 5.214 perpera i 9 dinara, s rokom isplate kamata do 1. novembra. Već naredne godine, decembra 1460.g., Pavlovići od glavnice 5.214 perpera i 9 dinara ostvaruju dobit, kamate u iznosu 260 perpera i 9 groša.⁶⁰

Poslije ove godine nema poznatih podataka o ulaganju i dizanju kamata u porodici Pavlovića. Uočljiva je praksa da oni svoju godišnju dobit uz konavoski dohodak ulažu uz raniju glavniceu. Tako je njihovo ulaganje na dobit ovim svojevrsnim "fizičkim" zaračunavanjem kamata podignuto na viši nivo. Tu su praksu vjerovatno nastavili 1460. i dalje sve do 1463.g. Na taj su način (i približan proračun bi to pokazao) mogli doći do cifre od 9.000 perpera i godišnjeg dobitka od 450 perpera, tj. cifre koja je poznata i kod, sultana Mehmeda II 1474.g.⁶¹

Novac uloženi na dobit u Dubrovniku nadživio je Pavloviće, pa likvidacija tih sredstava na uobičajeni način nije ni izvršena. Još u godini pada Bosne, tj. 19. 6. 1463.g., Isa-beg Ishaković preko Mahmud-paše Minetovića traži od Dubrovčana "poklad" Pavlovića koji je iznosio 9.000 dinara (?), valjda perpera, "... i bio na vam 9 hiljade dinare Duprovascem i tovr Pavlovikinu ...".⁶² Na traženje Isa-bega Ishakovića Dubrovčani su negativno odgovarili.⁶³ I deset godine kasnije se prati neuspješan pokušaj. Sultan Mehmed II 1474.g. se obraća Dubrovčanima da "*od Pavlovikija postave što e u Dubrovniku postaleno devet hiljad perper a od tehi perper dohodi vsako godište četiri sta i pet deset perper ... a od kole e umrzo Pavlovik pomnogo e od edin na desete godin kako e umrel Pavlovik od nzega više pisano-ga ne došla edna jaspra u haznu carstva mi da neka znate kako zapoveda carstvo mi za ednz na desete godin što e dohodka od tehi perper ... da predate sluge i carstva mi*".⁶⁴

⁵⁹ U P. Živkovića ovaj ulog je upisan s 10 perpera više, tj. u primljenim i ponovo uloženim kamatama navodi 829 perpera i 9 dinara, ŽIVKOVIĆ P., *Radič Ozrisaljić ...*, 318, nap. 80.

⁶⁰ DAD, Deb. Not. pro Com. I, 49' (02. 12. 1460.g.); ŽIVKOVIĆ P., *Radič Ozrisaljić ...*, 318 nap. 80. Mišljenje autora da je Radič Ozrisaljić za svoje gospodare u toku 1457-1460.g. naplatio oko 4.300 perpera ne može se pratiti niti smatrati tačnim, ISTO, 317-318.

⁶¹ "... od Pavlovikija postave što e u Dubrovniku postaleno devet hiljad perper a od tehi perper dohodi vsako godište četiri sta i pet deset perper ...", SSPP I/2, 251-252.

⁶² SSPP I/2, 274.

⁶³ Vijeće umoljenih odlučuje: "*respondendi nuncio voyuode Exebeghi pro facto tributorum de Paulouichi que petit, se excusando*", (16. 07. 1464.), TRUHELKA Či spo., *Tursko-slovensk menici dubrovačke arhive*, Sarajevo 1911., 197.

⁶⁴ SSPP I/2, 251-252.

Dubrovčani, izgleda i tada, uspijevaju da dokažu neopravdanost zahtjeva s obzirom na imovinu Pavlovića. Obaveze prema Pavlovićima, za razliku od drugih aktera ovog poslovanja koji su nadživjeli 1463. g., otišle su u zaborav.⁶⁵

U ulaganju novca na dobit u Dubrovniku Pavlovići se mogu pratiti u vremenskom periodu od 1427. do 1460. g. Jedina značajna pauza, vrijeme u kojem nisu imali uloženog novca u Dubrovniku, predstavlja period između 1439.-1445. g.

Otvaranje poslovanja vezano za volju i interes Dubrovčana i vlasnika Konavala regulirano je posebnim najavama kao mogućnost data određenim osobama. Ulaganje novca na dobit nije bilo slobodno ekonomsko poslovanje u odnosima Dubrovnika i zaleđa, nego rezultat međusobne ekonomsko-političke saradnje unutar konavoskog kruga. Sadržajno poznavanje ulaganja novca na dobit može se smatrati bitnim u zaživljavanju poslovanja. Ono je rezultat pregovaranja u kojem se interesno stanje kupca i prodavača produžava unutar konavoskog kruga pretvaranjem u odnos bankara i štediša. Nisu poznati akti kojima se posebno reguliralo ovo poslovanje. Sve što se zna potječe iz povelja i prvih dokumenata o ostvarenim početnim ulozima. Ni tokom poslovanja, na onim mjestima gdje se pokušavalo odstupiti od uobičajenog ritma poslovanja, nije bilo prizivanja na neke posebne formule, do na početne povelje i dokumente o prvim ulaganjima. Iako ga poznati izvorni pokazatelji ne pojašnjavaju do 1419. g., startna jednostavnost u preciziranju ponašanja sudionika, koja je iskazana u poveljama o kupoprodaji Konavala 1419., odnosno 1426. g., vodi pretpostavci da je ono svima bilo potpuno jasno. Po svemu sudeći ono je, po uzoru na razvijenije talijanske komune, u dovoljnoj mjeri i u Dubrovniku poznato, (vjerojatno i primjenjivano među pojedincima u Dubrovniku i prije 1419. g.). Njegov okvir, u kojem subjekt političke vlasti u Dubrovniku, država, preuzima ulogu bankara nije do tada poznat u Dubrovniku. To je ujedno i nova dimenzija ekonomsko-političkog izražavanja strategije Dubrovnika u ostvarivanju interesa u konavoskom krugu i šire u odnosima Dubrovnika i zaleđa.⁶⁶

⁶⁵ DINIĆ M., *Dubrovački tributi...*, 250; BOŽIĆ Ivan, *Dubrovnik i Turska u XIV. i XV. veku*, Srpska akademija nauka, Posebna izdanja 200, Istorijski institut 3, Beograd 1952., 199-200; NILEVIĆ B., *Iz života...*, 73; MIHALJČIĆ Rade, *Tributi*, "Leksikon srpskog srednjeg veka (Priredili Sima Ćirković i Rade Mihaljčić)", Knowledge, Beograd 1999., 746-748., 748. Nešto kasnije, kada Pavlovića više nema, 1466. g., Dubrovčani su od hercega Vlatka Kosače namjeravali tražiti matice uloga od Pavlovića. Uporedi, ATANASOVSKI Veljan, *Pad Hercegovine*, Narodna knjiga-Istorijski institut, Beograd 1979., 36.

⁶⁶ KURTOVIĆ E., *Bosanski velikaš*, 147-154.

Za Sandalja Hranića i Pavloviće (Radoslava, Ivaniša i njihove nasljednike), najava ulaganja uvrštena je među privilegije u poveljama kojima Dubrovčani obdaruju glavne aktere u prodaji Konavala. Poslasticima Pribislavu Pohvaliću i Brailu Tezaloviću za usluge pospiješivanja posredovanja u toj prodaji mogućnost ulaganja novca na dobit je isto tako unaprijed obećana. Poslije izvršene potvrde ranijih povelja u odnosima s Dubrovnikom i potvrde ustupanja Konavala, Pavlovićima, Ivanišu s braćom Petrom i Nikolom najavljeno je iznova ulaganje na dobit 1442.g. Faktički im je potvrđeno ono što im je Radoslav Pavlović osigurao krajem 1426.g.⁶⁷

Najavom poslovanja definiran je aktivan status ulagača kod Pavlovića. Takvo stajalište unešeno je kao rezultat očitog promišljanja u taboru Pavlovića. Sandalj Hranić, Pribislav Pohvalić i Brailo Tezalović to nisu ostvarili za svoje nasljednike. Njihovi nasljednici su u pasivnom statusu mogli da ostvaruju dobit i da izvrše likvidaciju glavnice, ali ne i da ulažu nova sredstva.⁶⁸

Zbog mogućnosti raspolaganja uloženim sredstvima ovu privilegiju, davanu uskom krugu susjeda u zaleđu, možemo posmatrati i kao satisfakciju Dubrovčanima koji upravo svojim sredstvima otvaraju poslovanje. Sva ulaganja potječu indirektno iz dubrovačke blagajne. To se naročito odnosi na početna ulaganja čiji su izvor sredstva kojima Dubrovčani plaćaju kupovinu Konavala. Otuda pretpostavljamo da se ovo poslovanje interesno i planski uvodilo, između ostalog i s namjerom da se novac zadrži u njihovim rukama kao mobilan. Istina, u vezi s Konavlima, Sandaljeva druga glavnica, uložena početkom 1431.g., nije imala dubrovački kapital kao početno ulaganje, nego Sandaljev kapital. Ivaniš i braća ulažu kapital, koji ostvaruju po raznim osnovama, najčešće konavoskim, (konavoski tribut i kamate od uloženih glavnica), češćim ulaganjima dajući poslovanju moderniju životnost.

Iako su visina uloga, ponašanje ulagača i obaveze Dubrovčana unaprijed bili najavljeni, tek činom ulaganja novca poslovanje je realizirano. Dokumenti koji omogućavaju izvršavanje i sagledavanje poslovanja su vjerovni listovi, matice uloga, priznanice o ostvarenoj dobiti i zapisnici dubrovačke kancelarije.

Najveći dio aktivnosti glavnih aktera poslovanja obavljaju njihovi zastupnici. Mnogi od njih se svrstavaju u novo bosansko plemstvo nastalo kao rezultat razvoja

⁶⁷ SSPP I/2, 100-108.

⁶⁸ U više navrata Sandalj je pokušavao da supruzi Jeleni osigura aktivan status. Supružnicima to nije uspjelo 1429.g., KREKIĆ Bariša, *Dva priloga bosanskoj istoriji prve polovine petnaestog vijeka*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 37, Sarajevo 1986, 129-142, 130-136. Njihovi pokušaji iz 1433. i 1435.g. također nisu uspjeli, DAD, Cons. Rog V, 125' (18.02. 1433); V, 248 (15.03. 1435).

bosanskog društva.⁶⁹ Osnov po kojem djeluju u okviru poslovanja jeste vjerovni list. Aktivnosti zastupnika podrazumijevaju znatno šire radnje u kancelarijama velikaša, nego što detaljnije analize povelja (isprava) u užem smislu u opisima djelatnosti kancelarija to dopuštaju.

Osnovni dokument s kojim se poslovanje vršilo predstavlja svojevrsnu maticu, rađenu u dva primjerka. Ona osigurava vjerodostojnost, javnu vjeru u svim transakcijama. U matici se nalaze podaci o ulagaču i njegovom ponašanju u poslovanju, visina uloga (capitalis, glavnica), uobičajena dobit – godišnja kamata od 5% (pro prode ad qunque pro cento, pet na kentinar), oporuka ulagača i obaveze bankara, Dubrovčana. Jedan dokument je rađen za ulagača, a drugi za bankara je u formi zapisnika pratio kretanje poslovanja. Uz prepisanu maticu u dubrovačkom zapisniku su registrirane i sve prateće aktivnosti u vezi s maticom.⁷⁰ Izmjena oporuke unutar matice uloga i pretvaranje iznosa glavnice iz perpera u dukate, što Sandalj sprovodi 1426.g., dovela je do stvaranja nove matice. Tada Sandaljev zastupnik Pribisav Pohvalić u dubrovačkom zapisniku svjedoči i registrira da otpisuje maticu u zapisniku i maticu u rukama Sandalja Hranića kao nevažeće.⁷¹ Otpisanu maticu ulagači su vraćali Dubrovčanima.⁷² Po svome obimu, poprilično ograničenom, ovo poslovanje u izmjeni matice u mnogome izgleda slično kao i otpisivanje "listova" o depozitu kod dubrovačke države.⁷³

Značaj matice vidljiv je u skoro svim poslovanjima. Njen nedostatak povlači sa sobom otežavanje i usporavanje poslovanja. Primjer nestanka matice Pavlovića upravo stoga je ilustrativan. Nije poznato da li su matice Pavlovića bile i vraćene. Dubrovčanima su bile potrebne jer su kao neponišteni dokumenti predstavljali potencijalnu opasnost za dobrosusjedske odnose. Otuda je zaklinjanje svih predstavnika kuće Pavlovića, pa i Teodore, te prisustva predstavnika Crkve bosanske iz Radoslavljeve okoline, bilo dodatno osiguranje u izbjegavanju mogućih komplikacija.

⁶⁹ O zastupnicima aktera poslovanja i uzdizanju njihovog društvenog statusa uporedi, ŽIVKOVIĆ P., *Ekonomsko-socijalne promjene*, na više mjesta.

⁷⁰ U prvoj Sandaljevoj matici navodi se da za "vekju čistotu i vjerovanje drugi ovakigje list ispisan od reč na reč od ruke Pribisava Pohvalikja rečenog vlastelina i osta u nas u komun", SSPP I/1, 302. Kada Ivaniš s braćom ulaže novac na dobit, u matici se registrira da "drugi ovakigje list od riec na rec ispisa Miotoš Curik svoiom (? rukom) i osta u naš komun", (u zagradi E. K.), SSPP I/2, 110.

⁷¹ "i ov list i drugi koi imaše gospodin vovoda Sandal odpisah", SSPP I/1, 303.

⁷² "i oni drugi im list .. odpisan moiom rukom i vratih", SSPP I/1, 303. U svom učešću u poslovanju Pribisav Pohvalić demonstrira radnje u izmjeni matice navodeći da otpisuje "i ov list više rečeni moiom rukom odpisah ... a list koi u mene biše opet im ga vratih odpisana", SSPP I/1, 553.

⁷³ Uporedi: KURTOVIĆ E., *Državni depozit* (Depozit banice Anke, Sandalja Hranića i Katarine u Dubrovniku 1406.-1413.godine), Prilozi Instituta za istoriju 28, Sarajevo 1998., 57-103.

Matice uloga u tuđim rukama, kao opasnost za Dubrovčane u slučaju poslovanja Pavlovića, došle su do izražaja i nakon propasti ove porodice. U pokušaju da legitimno predstavljaju Pavloviće, pred Dubrovčanima su se pojavile Osmanlije i u okviru ovog poslovanja. Njihova demonstracija ukazuje na mogućnost da su oni zaista posjedovali dokumentaciju Pavlovića.

Ulozi (glavnice) su bili limitirani. Pavlovići nisu prelazili 6.000 dukata, iako su imali limit do 10.000 dukata. Ulozi su ulagani u različito vrijeme, pa je svaki, zbog vremena prispjeća dobiti, posebno vođen kao glavnica. Pavlovići su u jednom trenutku imali čak četiri glavnice. Pritom su se Pavlovići pokazali kao revne štediške ulažući iz godine u godinu kamate i konavoski dohodak kao nove uloge na dobit. I visina glavnice je mehanizam dubrovačke vlade kojim se poslovanje lokalizira i drži pod kontrolom.

Dobit (kamata) je bila fiksirana.⁷⁴ Korisnici su dobijali godišnju kamatu visine 5% od uloga.⁷⁵ Vrijeme dobiti se poklapalo s vremenom ulaganja, pa su prilikom ovjeravanja prijema u priznanicama korisnici naznačavali do kada su primili dobit. 'Kamatna godina' vrijedila je za svaki ulog posebno. Tako su korisnici dobiti od više glavnica imali prijem dobiti u više navrata godišnje, shodno vremenu pojedinog uloga. Pavlovići najčešće odjednom dižu dobiti od više svojih uloga s naznakama kada koja dobit pristiže. Dobit nije zaračunavana u glavnice, ali nije ni zastarijevala. Dešavalo se da Pavlovići ostvaruju dobit za dvije ili tri godine, u iznosu fiksiranom za svaku godinu posebno, bez zaračunavanja kamata.⁷⁶ Kasnije nastoje premostiti nedostatak automatskog zaračunavanja kamata, pa po dizanju godišnje dobiti istu odmah ulažu sa glavnicom za naredni ciklus. Isplaćivanje dobiti za razdoblje kraće od godine vezano je za likvidaciju glavnice. U poslovanju Pavlovića vidljiva su dva takva slučaja, kada dižu dobit za šest i sedam, odnos-

⁷⁴ O kamati uporedi, ĆIRKOVIĆ S., *Kamata*, "Leksikon srpskog srednjeg veka (Priredili Sima Ćirković i Rade Mihaljčić)", Knowledge, Beograd 1999., 273-274; TOŠIĆ Đuro, *Dobitak*, na istom mjestu, 160-161.

⁷⁵ Izraz "prut" ("pruta"), spomenut 1469. g. u priznanici Vlatka Popovića i Jurja Hvalovića (Bogišića), u značenju dobiti je izniman, SSPP I/2, 172-173. Njega ne nalazimo u, DANIČIĆ Đuro, *Rječnik iz književnih starina srpskih I-II*, Beograd 1863., (dalje: *Rječnik iz književnih starina*). Vjerovatno se radi o slavenskom izgovoru latinske riječi "prode", "prout", (talijanski, prode) – dobit, *Lexicon latininitatis medii aevi Iugoslaviae*, Zagreb 1978., 920, 934. Parčić Dragutin, *Rječnik talijansko-slovenski*, Zadar 1868., 721.

⁷⁶ Najduži poznati primjer u dizanju dobiti je u taboru Tezalovića. Nasljednica Vitosava 1446. g. diže dobit za 9 godina u iznosu od 180 dukata a od glavnice u visini od 400 dukata (godišnja kamata 20 dukata), ŽIVKOVIĆ P., *Genealogija porodice Tezalovića iz Prače*, Pregled 56/6, Sarajevo 1975., 755-759, 758, nap. 15.

no deset mjeseci od ležanja uloga u Dubrovniku.⁷⁷ Vrijeme dizanja dobiti kod pojedinih ulagača omogućuje praćenje kretanja glavnice i na onim mjestima gdje nema dovoljno poznatih pokazatelja.

Svojim glavnicama ulagači su mogli slobodno raspolagati, ulagati i dizati uz najavu putem otkaznog roka. Za Pavloviće otkazni rok, kao vrijeme potrebno da se planirano izuzimanje iz glavnice unaprijed najavi bankaru, iznosio je dva mjeseca. Visina uloga je vjerovatno određivala dužinu otkaznog roka, koji je za Dubrovčane predstavljao i vrijeme za pripremu potrebne svote za transakciju. To je i korisno vrijeme da se analiziraju potezi ulagača.⁷⁸ Radoslavu Pavloviću je glavnica od 6.000 dukata zamrznuta na dvije godine kao ratna odšteta i dodatna garancija učvršćenju mira u konavoskom krugu. To je jasan pokazatelj koliko ovo poslovanje poprima u svojoj ekonomsko-političkoj strategiji bankara povoljnu poziciju. Poslovanje u taboru Pavlovića mirovalo je i u vrijeme rata Dubrovnika sa Stjepanom Vukčićem.

Obaveze Dubrovčana određuju se davanjem slobode ulagaču da raspolaže svojim ulogom. Osim toga, pravo na ulog i dobit Dubrovčani osiguravaju i ulagačevim nasljednicima. Garanciju za ispravnost oni potkrepljuju širokom zakletvom, u kojoj čak i rat Dubrovnika s ulagačem ne bi ometao poslovanje. U najavama i prvim maticama ovo poslovanje je time predstavljeno depolitiziranim. U praksi je ono dijelilo sudbinu političkih odnosa susjeda. Za rata Pavlovića s Dubrovnikom pitanje dobiti na uložena sredstva imalo je sudbinu ostalih prihoda Pavlovića.

Za obavljani posao obje strane izdavale su i odgovarajuću priznanicu (expeditoriju), kojom se druga strana obavještavala o primanju ili izuzimanju novca. Dubrovčani je spominju kao obavezan dokument s ustaljenim sadržajem.⁷⁹ Bez nje zastupnik ne može primiti dobit. Priznanica je zaseban dokument i jedino pravovaljano svjedočanstvo o ostvarenoj dobiti (poput suvremenijeg čeka).⁸⁰ Važnost priz-

⁷⁷ Tako su na početku 1439. digli dobit za prethodnu godinu, zbog gubitka matica Pavlovići augusta 1439.g. dižu svoje glavnice i dobit za 6, odnosno 7 mjeseci tekuće godine, SSPP I/1, 638.

⁷⁸ Pred konavoski rat u pokušaju dizanja glavnice poslanici Radoslava Pavlovića naišli su na odgovor Dubrovčana da im je nisu dužni odmah isplatiti jer imaju dva mjeseca otkaznog roka, TRUHELKA Č., *Konavoski rat ...*, 150.

⁷⁹ Na primjer: "*expeditoria in bona forma*", DAD, Cons. Rog., V, 101, (15. 08. 1432.g.); "*bona valida et oportuna forma*", V, 185 (11.02. 1434.g.); "*expeditoria in oportuna forma*", XI, 12' (17. 10. 1448).

⁸⁰ Najviše sačuvanih priznanica u ovom poslovanju vezano je za dizanje dobiti Kosača. One sadrže historijat čitavog poslovanja. Korisnik potvrđuje da su njegovi poslanici s vjerovnim listom primili dobit. Navodi se vrijeme i visina ulaganja, te do kada je korisnik isplaćen. Spominju se svjedoci koji nadziru primanje novca. Korisnik ovjerava priznanicu svojim pečatom i ona služi Dubrovčanima kao potvrda prijema dobiti.

nanice pokazuje se u pokušaju Radoslava Pavlovića da pred konavoski rat dva puta naplati iste kamate, što nije moglo proći kod Dubrovčana.⁸¹

Dizanje dobiti pratili su svjedoci (gosti ljudi ćirilskih izvora), koji su jamčili izvršenu transakciju. Njihovo pominjanje u priznanicama je stereotipno: "... i na toi prizvaše naši poklisari gosti ljudi po običaju i biše knezu i vlastelom svjedoci ...". "Gosti ljudi" se u priznanicama ne imenuju niti se navodi njihov broj.⁸² Radi se o strancima, prisutnim u Dubrovniku. Zapisnici ih navode kao svjedoke (testes, testibus). Uz imena daju se njihova zanimanja i porijeklo. Pored liječnika najčešće su to trgovci iz Venecije, Ankone, Manfredonije, Firence, Napulja, Siene (Segna), Katalonije i dr.⁸³ Njih su angažirali zastupnici ulagača ("po običaju") i oni su dodatno osiguravali obje strane u izvršavanju naplate.⁸⁴

Oporuke su sastavni dijelovi matice, glavnog dokumenta u poslovanju. U njima su ulagači određivali svoje nasljednike u poslovanju. Pored iznesene oporuke u matici se navodi i mogućnost da ulagač svojom dodatnom pismenom izjavom (testamentom) može da odredi nasljednika u poslovanju.⁸⁵

Monetarnim sistemom u Dubrovniku i zaleđu dominira mletački zlatni dukat. Od kraja XIII. stoljeća mletački dukat u Dubrovniku kotira kao univerzalno mjerilo vrijednosti. On je osnova za određivanje vrijednosti drugih monetarnih jedinica.⁸⁶ Dubrovački srebrni dinari (perpera, obračunski novac) stoje u ovom poslovanju u odnosu na dukat prema važećem službenom kursu: 1 dukat = 3 perpera = 36 dubrovačkih dinara.⁸⁷ Poslovanje se obavljalo onom vrstom novca koja je u početku stavljana u ulog.

⁸¹ TRUHELKA Č., *Konavoski rat ...*, 150.

⁸² SSPP I/1, 332, 336; SSPP I/2, 59-60, 64, 76-77, 78-79. Kao primjere za svjedoke, uporedi, DANIČIĆ Đ., *Rječnik iz književnih starina ...*, 227.

⁸³ Više primjera u: DAD, Deb. Not. pro Com., I.

⁸⁴ To očito dodatno "profesionalno zanimanje" stranaca u Dubrovniku nije u dovoljnoj mjeri rasvijetljeno.

⁸⁵ To je učinio samo Brailo Tezalović. Njegov testament je presuđivao stanje među nasljednicima, ŽIVKOVIĆ P., *Baštinici zaostavštine Braila Tezalovića*, Prilozi 9, Sarajevo 1973., 319-325.

⁸⁶ O mletačkom dukatu, REŠETAR Milan, *Dubrovačka numizmatika*, I (historički) dio, S. Karlovci 1924., (dalje: *Dubrovačka numizmatika*, I), 472-474; MIMICA Bože, *Numizmatička povijest Dubrovnika*, Rijeka 1994., (dalje: *Numizmatička povijest Dubrovnika*), 37-39, 42-43, 300-301, 469-470; ŠUNJIĆ Marko, *Mjere, novac, zarade i cijene na dalmatinsko-bosanskom području* (XIV. i XV. st.) I - dio, Radovi Hrvatskog društva za znanost i umjetnost IV, Sarajevo (1996), 37-74, 41-44.

⁸⁷ O dubrovačkom dinaru, REŠETAR M., *Dubrovačka numizmatika*, I, 35-37, 53-54, 332-335, 403-404; MIMICA B., *Numizmatička povijest Dubrovnika ...*, 37-39, 47-48, 50-51, 98, 340-344, 469.

Kada je novac u pitanju, dubrovačku preciznost ne treba posebno isticati. Oslanjajući se na njihove pedantne računice i neke prijevremene isplate, može se locirati približno vrijeme ulaganja. Vođenje četiri različite glavnice Pavlovića pravo je bankarsko umijeće. Na to povjerenje posljednji Pavlovići su odgovarali višegodišnjim zaračunavanjem (dodavanjem) kamata u glavnici. Dodatno, uz novac ide i revnosna briga za dokumentaciju, koja se, opet zbog novca, u priličnoj mjeri do danas sačuvala u Dubrovniku. Takvu poziciju može da osigura samo temeljna ekonomsko-politička strategija Dubrovčana i zaleđa, koja se u ovom poslovanju manifestira životnošću, elementom dubrovačke opstojnosti i nastojanjem vlastele u zaleđu da interesno prati suvremena kretanja.

Umjesto zaključka

U nastojanju da dođu do željenog cilja, Konavala, Dubrovčani su upotrebljavali sva raspoloživa sredstva. Kombinacije, u užem ili širem opsegu, uključivane u potpomaganje ostvarivanja zacrtanog cilja, ukazuju na planiranu ekonomsko-političku strategiju u kojoj cilj opravdava sredstvo. Glavno sredstvo pregovora o Konavlima je novac. No, novac nije samo dubrovačka strategija. Sandalju Hraniću, Radoslavu Pavloviću, bosanskim vladarima i ostalim, nagrađenim u zatvaranju konavoskog kruga, novac je strateška satisfakcija za učinjeni napor. Svemu je prethodio politički konsenzus aktera, i prožimao učinjeno. Sandalju Hraniću novac je adekvatna zamjena za procjenu značaja Konavala. Radoslavu Pavloviću novac je izjednačavanje i element prestiža u rivalstvu sa moćnim Kosačom. Složna posjedovna pozicija Konavala ionako se nije mogla održati stabilnom.⁸⁸

Novac od ulagača, bankara, Dubrovčanina omogućuje pravovremene financijske transakcije. Kretanje kapitala dimenzijom modernijeg doba odlično pokazuje primjer korištenja Sandaljeve imovine uložene u Dubrovniku, da bi se zakup carine u Drijevimu platio upravo Sandalju Hraniću.⁸⁹ Na takvom kretanju kapitala zasniva se prosperitet Dubrovnika.

⁸⁸ Uporedi, KAPETANIĆ Niko, *Podjela zemlje u Vitaljini u 15. stoljeću*, Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku 37, Zagreb-Dubrovnik 1999., 9-31.

⁸⁹ Odlukom Vijeća umoljenih carinicima u Drijevimu ("*officiales gabelle de Narente*") se omogućuje da 'pozajme' ("*acciperunt mutuo*") iz trezora (crkva Svete Marije) od "*ducati 6000 auri de depositis voivode Sandagl et dare illorum ambaxatoribus nostris iturus ad domini Sandagl solvendo dicta voivode per prima paga gabelle*", 600 dukata. Nikola Đorđić i Ivan Gradić primaju od Matejaja Gradića 600 dukata. Sa strane je dopisano da je 29. 11. 1432.g. vraćen novac u riznicu, DAD, Const. Rog., IV, 98 (26. 04. 1429.g.).

Korist Dubrovnika kao bankara je višestruka. Pored toga što masi uloženog novca produžavaju svojstvo mobilnosti, oni ga koriste i kao jako političko sredstvo u stabilizaciji odnosa sa zaleđem.

Ulaganje novca na dobit, štednja i ulazak zaleđa u moderne bankarske tokove, vrhunac je u obilježavanju značaja prisustva novca u konavoskom krugu. Njegova inauguracija, tehnika i politizacija definira ga ekonomsko-političkim poslovanjem. Ulaganje novca na dobit, sa svojim specifikumom u političkim kombinacijama, dobilo je savršeni odraz interesnog i civilizacijskog povezivanja Dubrovnika i zaleđa. Od nastanka do likvidiranja, poslovanje je uslovljeno političkim kontekstom pozicija ulagača i bankara i po svemu je nastavak kretanja unutar konavoskog kruga prije njegovog zatvaranja. Kao tekovina naprednijeg mediteranskog kruga, putem Dubrovnika, ono se protegnulo i na vlastelu u zaleđu, uvlačeći je u savršenije oblike financijskog poslovanja.

Nova vrsta ekonomskog povezivanja obuhvatila je samo predstavnike 'konavaoskog kruga', glavne aktere koji su omogućili Dubrovniku nove posjede. Uz dodatnu limitirajuću visinu uloga i ograničenu mogućnost ulaganja samo prvih, za Konavle vezanih generacija, ono se pokazalo, ipak, kao ograničena i lokalna pojava. Iza prvih generacija smisao poslovanja se mijenja i ono postaje tributarna uspomena na određene političke događaje. U svim većim političkim potresima između zaleđa i Dubrovnika ono je dijelilo sudbinu tributarnih obaveza Dubrovnika prema zaleđu. Svoj doprinos u razumijevanju produktivnosti novih bankarskih tehnika Pavlovići su dali izuzetnijim i aktivnijim angažmanom u ulaganju novca na dobit u Dubrovniku.

Pavlovići u ulaganju novca na dobit u Dubrovniku 1427.-1460.g.

Kretanje glavnice

uloženo	izuzeto
1427.g. 6.000 dukata	1436.g. 6.000 dukata
1436.g. 300 dukata 600 perpera	1439.g. 2.800 dukata 9.600 perpera
1437.g. 2.500 dukata 9.000 perpera	
1445.g. 3.600 perpera	1448.g. 1.400 perpera 1449.g. 300 perpera 1451.g. 1.000 perpera Nisu poznata daljnja izuzimanja glavnica Pavlović
1447.g. 1.400 perpera	
1455.g. 500 perpera	
1457.g. 995 perpera	
1457.g. 600 perpera	
1458.g. 819 perpera i 9 dinara	
Ukupno je iza Pavlovića u 1460.g. bilo u glavnicama 5.214 perpera i 9 dinar	

Registrirana dobit

1428	=	300 dukata
1429	=	300 dukata
1433	=	300 dukata
1434	=	300 dukata
1435	=	300 dukata
1436	=	300 dukata
1437	=	25 dukata
1439	=	280 dukata + 960 perpera

1439	=	oko 160 dukata
1447	=	180 perpera
1448	=	180 perpera
1448	=	58 perpera + 4 dinara
1449	=	180 perpera
1450	=	330 perpera
1454	=	345 perpera
1457	=	345 perpera
1457	=	50 perpera
1459	=	219 perpera + 9 dinara
1460	=	260 perpera + 9 dinara

Summary

THE PAVLOVIĆ'S INVESTING MONEY FOR PROFIT IN DUBROVNIK

To invest money for profit in Dubrovnik by the representatives from the hinterland was a forerunner of the contemporary forms of saving and represents an expression of the ideas of developed financial European market dealings over the Adriatic Sea, Venice and Dubrovnik to Bosnia on the highest state level, playing the part of the banker with a deposit on disposal, while the savers with saving accounts, investors – the nobility from the hinterland – had an annual profit and interest rate for the investment. Investing money was known for the limited circle only, the Konavle circle, those who owned Konavle, Sandalj Hranić, Radoslav Pavlović with his descendants and their major representatives, Pribislav Pohvalić and Brailo Tezalović. Finally, the main personalities who enabled Dubrovnik to succeed in obtaining Konavle. Such a starting business constellation, a business inauguration determined its development and physiognomy. The example of the Pavlovićs' money investment is presented as an economic-political business – representing an economic and political frame of interest of two subjects and an elaborate technique of longlasting duration, with a number of limitations, a classical tributary dealing of the neighbours' relations. The relations of Dubrovnik to the hinterland used to be on the level of the local phenomenon of the closed type.

Pejo Ćosković

BOSNA NA PRIJELOMU STOLJEĆA I POTVRDA DRŽAVNIH GRANICA 1406.

Vremena i običaji

Promjene državnih granica poznate su kao povijesna pojava od postanka prvih država do naših dana i nijedna od njih nije ih mogla izbjeći tijekom svoga postojanja. U razdobljima jačanja središnje vlasti, uzdizanja moćnih velikaša i gospodarskog napretka zemlje, granice suvereniteta pomicanje su na susjedno, dotad strano područje koje se nalazilo u sastavu druge države. Za unutrašnjih kriza praćenih najčešće slabljenjem središnje vlasti i obrambene moći, s jedne, te jačanjem susjeda, s druge strane, državni teritorij se smanjivao, pa se gubitkom samostalnosti čak i potpuno uklapao u novi državni i politički sustav. Gledano u tim odnosima, nema bitne razlike u povijesnim procesima s obzirom na postupke i posljedice po pojedinim razdobljima, geografskim prostorima pa i konkretnim državnim, vladarskim i podaničkim sudbinama, različite su tek okolnosti pod kojima su se teritorijalne promjene zbivale i preciznost s kojom današnji povjesničari mogu pouzdano utvrditi to novonastalo stanje.

Budući da povjesničar ne može utjecati na prošle događaje i mijenjati prošlu stvarnost, njegov je zadatak da je što potpunije rekonstruira i što cjelovitije opiše, a procese objasni u uzročno-posljedičnoj uzajamnosti. To nije nimalo lak posao jer na njega utječe više momenata, ponajprije velika vremenska distanca, koja dijeli današnje istraživače od promatranih procesa, pojava, ljudi i događaja na koje u svome radu usmjeravaju istraživačku pozornost, zatim stanje raspoložive izvorne građe na čija se obavještenja oslanjaju u svome radu i, napokon, karakter vijesti koje ona nudi. U korištenju izvornih svjedočanstava istraživač mora polaziti od činjenice da vijesti koje ona sadrže odražavaju stav i odnos suvremenika prema pitanjima o kojima svjedoče. Poimanja srednjovjekovnog društva o mnogim pitanjima nerijetko

su u toj mjeri različita od današnjih da mogu zbuniti ne samo zainteresirane čitatelje nego i same istraživače jer ne odgovaraju našim shvaćanjima i sustavima vrijednosti. Ta primjedba podjednako vrijedi i za pitanja kojima smo u ovom radu kanili pokloniti posebnu pozornost, a tiču se promjene državnih granica, njihova utvrđivanja i potvrđivanja, kao što o tome svjedoči slučaj iz kolovoza 1406., kada je hrvatsko-ugarski kralj Ladislav Napuljski na traženje bosanskog izaslanstva posebnom ispravom potvrdio Bosanskom Kraljevstvu granice kakve je ono imalo u doba bana Kulića, a velikašima, velmožama i čelnicima njihove običaje, položaje i stara prava.

Zbog razlika u odnosu srednjovjekovnog čovjeka prema graničnim pitanjima i teritorijalnoj cjelovitosti zemlje, naše suvremenike može zbuniti činjenica da se u dostupnoj izvornoj građi, napose u mirovnim ispravama, ne spominju mirovne konferencije i u vezi s njima povjerenstva kojima bi se nalagalo utvrđivanje državnih granica nakon njihovih promjena do kojih je došlo u netom završenom ratu, kakve današnji suvremenici poznaju. Umjesto toga, izmirenja dviju strana dogovarali su opunomoćeni predstavnici svojih vlada, kojima su u tu svrhu izdavane odgovarajuće upute, u okviru kojih su vodili mirovne pregovore. U složenijim situacijama dobiveni naputci i ovlasti nisu uvijek bili dovoljni za postizanje prihvatljivog rješenja, pa su po potrebi tražena dodatna objašnjenja, uglavnom, kada je trebalo popustiti više nego što se prvotno procjenjivalo. Dostupna izvorna građa obiluje vijestima o normalizaciji susjedskih odnosa nakon obustave ratnih neprijateljstava, a poznata su i brojna diplomatska nastojanja dviju strana oko postignuća mira. Osobito su za ilustraciju prikladna intenzivna i raznovrsna diplomatska nastojanja u vezi s Bosansko-dubrovačkim ratom (srpanj-studenj 1403.), koja su rezultirala savezništvima, zajedničkim ratnim akcijama, ali i obratima zbog neočekivanih približavanja suprotstavljenih strana, pa i višestranim izmirenjima.¹ U mirovnim se pregovorima itekako vodilo računa o teritorijalnim pitanjima, a u njihovu rješavanju najčešće su iznošena dva oprečna prijedloga, prema prvom tražena je uspostava stanja kakvo je bilo prije izbivanja sukoba, a prema drugom obje bi strane zadržale ono što kontroliraju u

¹ O tim zapletajima opširnije su pisali **G. Škrivanić**, *Rat bosanskog kralja Ostoje sa Dubrovnikom (18. VI. 1403. do maja 1404. godine)*, Vesnik Vojnog muzeja Jugoslovenske narodne armije, Beograd, 5(1958.), sv. 2, str. 35-60 (dalje: **Škrivanić**, *Rat bosanskog kralja Ostoje*) i **J. Lučić**, *Stjecanje dioba i borba za očuvanje Dubrovačkog primorja 1399. - 1405.*, Arhivski vjesnik, Zagreb, 11/12 (1968.-1969.), 11/12, str. 135-138 (dalje: **Lučić**, *Stjecanje*). Usp. također: *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, 1. Sarajevo 1942., 392-414 (dalje *Poviest I*); **С. Ђирковић**, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964., (dalje: **Ђирковић**, *Историја Босне*). U novije vrijeme o tome je opširnije pisao **P. Ćosković**, *Krstjanin Vlatko Timurlić i njegovo doba (1403. - 1423.)* Croatica Christiana periodica, Zagreb, 19 (1995) 35, str. 18-26 (dalje: **Ćosković**, *Krstjanin Vlatko Timurlić*), koji je u središtu zanimanja pratio diplomatsku djelatnost pripadnika Crkve bosanske.

trenutku pregovora. Kada su pak razlike na terenu između dva iznesena prijedloga bile tako velike da ih nije bilo moguće prihvatiti, odnosno jedan od njih bezuvjetno nametnuti, pristajalo se na ustupke. Ne treba posebice isticati da je povratak na *status quo* isticala ona strana koja je u tom trenutku već gubila dio svoga područja i bila bez realnih izgleda da ga u nastavku rata vrati, dok je nadmoćnija strana u sukobu inzistirala na stanju koje je već postigla², čime je zapravo željela osmisliti i opravdati rat kao sredstvo za postizanje svoga cilja. Od mirovnih utanačenja do utvrđivanja spornih dijelova državne granice znalo je proteći više vremena jer obje strane ni nakon toga nisu bile podjednako zainteresirane za provedbu dogovorenih pojedinositi. Tako su primjerice Dubrovčani 27. prosinca 1405. pisali knezu Vukcu Hraniću da podsjeti kralja Tvrtka II. te pošalje dvojicu svojih plemića koji bi potom s dvojicom dubrovačkih opunomoćenika procijenili štete počinjene na obje strane u prošlom ratu i utvrdili granicu između Bosanskog Kraljevstva i Dubrovačke Republike, te da ih obavijesti o mjestu gdje bi se obje strane imale sastati³. O brizi oko utvrđivanja i potvrđivanja državne granice u zaleđu sa zemljama humskih velikaša svjedoči i odluka dubrovačkog Velikog vijeća od 29. travnja 1399., na temelju koje je izabrano dvanaest sudaca da to provedu⁴.

Oklijevanje bosanske strane da pošalje svoje opunomoćenike radi utvrđivanja državne granice s Dubrovačkom Republikom ne znači da srednjovjekovni Bošnjani nisu puno marili za stanje svoje države, njezin međunarodni položaj, teritorijalna presezanja svojih susjeda, a još bi manje razložno bilo pomisliti da se teritorij srednjo-

² O takvom dubrovačkom prijedlogu s početka rujna 1404. opširnije F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.-1416.)*, Zagreb 1902., 187-188 (dalje: Šišić, *Vojvoda Hrvoje*).

³ "а и г(ос)п(одъс)тво ти много молимо, наасъ цѣкѣя своихъ добр(ѣ)хъ приидателъ бздиѣ мнелѣтъ ѡ(д)ѣ ваше стране како ви е боле б(о)гѣ наставилъ г(ос)п(одъс)тво зписатъ рѣ(ѣ)нному г(оспо)л(н)ну кралоу, да му бзде м(н)лѣтъ послатъ шнога властелнна г(ос)птодъс)тву ти да за шнани узетѣя правжда позна се и молимо г(ос)п(одъс)тво ти бзди ти м(н)л(о)тъ прити и наамъ ѡ(д)ѣ зписатъ къди къ тои биѣ и на комъ мѣсти како да ми знатъ бздемо къди и на комъ мѣсти наша б-властелнна послатъ г(ос)птодъс)тву ти да тѣи правжду познатѣ и ѡ(д)ѣ зличитѣ како е пѣ(ѣ)нно и з повели записанно", Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. 1. *Дубровник и суседи његови*, први део, Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, Споменници на српском језику, књ. XIX, Београд – Ср. Карловици 1929., 522 (dalje: Стојановић, *Повеље и писма I*); М. Пуцић, *Споменници србски од 1395. до 1423.*, то јест писма писана од Републике Дубровацке Краљевима, Деспотима, Војводама и Кнезовима Србскием, Босанскием и Приморскием, књ. I, Београд 1859., 72-73 (dalje: Пуцић, *Споменници србски I*); истр. Ј. Радонић, *О кнезу Павлу Раденовићу. Приложак историји Босне крајем XIV. и поч. XV. века*, Летопис Матице српске, Нови Сад, 1902. књ. 211, св. 2, стр. 43-44 (dalje: Радонић, *О кнезу Павлу*).

⁴ Луčić, *Stjecanje*, 147.

vjekovne bosanske države tijekom više stoljeća njezina postojanja nije mijenjao. Naпротив, osobito veliko teritorijalno širenje srednjovjekovna bosanska država postigla je u XIV. st., nakon čega su gotovo svi tada stečeni krajevi ostali trajno u njezinu sastavu⁵. Varljivom dojmu "nezainteresiranosti" srednjovjekovnog bosanskog društva za ta pitanja pogoduje činjenica da smo danas o tadašnjim sporovima između Bosne i njezinih susjeda zbog neriješenih graničnih pitanja oskudno obaviješteni, te nam izgleda da su nespornosti s tim u vezi bili iznimno rijetki, što se u historiografskoj literaturi najčešće objašnjavalo slabijom naseljenošću i postojanjem nenastanjenih područja između dviju država, u kojima se "gubila" precizna granica kakvu danas, poznajemo. U nemogućnosti da se o tim pitanjima našem suvremeniku ponudi jasan i pouzdan odgovor, povjesničari su zamišljene međuprostore nazivali "ničijom zemljom", koja je usto po pravilu bila pusta i teško prohodna⁶. Takva realna stanja i na njima zasnovane pretpostavke povjesničara primjerenije je tražiti u razdoblju ranog srednjeg vijeka nego u stoljećima koja su uslijedila poslije, kada su se već bila ustalila moćna srednjovjekovna kraljevstva. Naime, zanimljivu sliku stanja i tom smislu pruža *Ljetopis popa Dukljanina*, u kome se navodi kako je legendarni kralj Budimir (Svetopelek) odlučio utvrditi granice svoje države, te je radi toga sazvao mudre ljude iz čitavog kraljevstva. Kako mu oni nisu mogli pouzdanije odgovoriti, odlučio je odgovor potražiti od pape i cara u Carigradu, kojima je poslao svoje izaslanstvo koje su činili mudri i plemeniti muževi⁷. U razvijenom pak srednjem vijeku, kada su se demografske prilike popravile, komunikacije između krajeva i naroda pojačale, državne granice su svima postale "bliže", njihov prelazak češći, ugrožavanja grublja, a poimanje graničnih sporova i njihovo rješavanje osjetljivije. To je osobito uočljivo u krajevima u kojima je život s obje strane granice bio intenzivniji, naselja gušća i međusobno bliža, a izvorna svjedočanstva neusporedivo brojnija, dobro se znalo što pripada kojoj vlasti i na koji su način u tom području susjedski odnosi bili uređeni. Ne treba stoga posebno naglašavati da se o prilikama na tim prostorima zna puno više, da je izvorna građa brojnija, a vijesti o graničnim sporovima i otvorenim suko-

⁵ O tim je pitanjima opširnije pisao **В. Ђоровић**, *Територијални развој босанске државе у средњем веку*, Глас Српске краљевске академије CLXVII, Други разред 85, Београд 1935. (dalje: **Ђоровић**, *Територијални развој*).

⁶ O tome je opširnije pisao **Н. Радојчић**, *Природа византиско-српске границе од XI до XIII века*. Зборник радова на III Конгресу словенских географа и етнографа, Београд 1932., 538-563; *Исти*, *Друштвено и државно уређење код Срба у раном средњем веку - према Барском родослову* -, Гласник Скопског научног друштва, књ. XV, Скопље 1935., св. 9, стр. 7 (dalje: **Радојчић**, *Друштвено и државно уређење*).

⁷ **Ф. Шишић**, *Летопис попа Дукуљанина*, СКА, Посебна издања, књ. LXVII, Философски и филолошки списи, књ. 18, Београд-Загреб 1928., 302-303; **Радојчић**, *Друштвено и државно уређење*, 7.

bima puno češće. Gledano u tom smislu, puno nam je bolje poznata dinamika bosansko-dubrovačkih veza nego promjene u bosansko-ugarskim odnosima. S tim u vezi valja spomenuti da je na malom prostoru bosansko-dubrovačkih dodira i jedno sporno selo više dramtiziralo sliku stanja nego gubitak čitave pokrajine s njezinim gradovima u bosansko-ugarskim poremećajima. O teritorijalnim promjenama nastalim za bosansko-ugarskih ratova više se doznaje iz vladarskih naslova, u koje su pomno unošeni nazivi novostečenih zemalja nego iz samog teksta njihovih isprava.

Promjene režima na državnoj granici zorno su upozoravale na promjenu klime u susjedskim odnosima. Tako su primjerice strože kontrole protoka ljudi i roba nagovještavale narušavanje dotadašnjih dobrih odnosa među susjedima, a liberalizacija graničnog prometa svjedočila je o poboljšanju koje je vodilo postupnoj normalizaciji. U doba poremećenih susjedskih odnosa i otvorenih sukoba pozivanje na "stara prava" potpomognuto osjećajem nadmoćnosti i argumentirano samopouzdanjem i nadom u silu i oružje, izražavalo je po pravilu želju za teritorijalnim promjenama na koje druga strana nije mogla pristati. Dostupna izvorna građa zabilježila je takve slučajeve naknadne intervencije u prošlost, odnosno želje pojedinaca da isprave ranije postupke, a nastali problemi rješavani su ratom ili diplomacijom. Tako je primjerice jedan od zahtjeva kralja Ostoje iz 1403., da mu Dubrovčani vrate nedavno prodano Primorje, prerastao u rat između dviju strana⁸.

Interes kao kriterij

Teritorijalni spor potaknut željom velikog vojvode Sandalja Hranića da i nakon normalizacije bosansko-dubrovačkih odnosa zadrži selo Lisac, koje je još 1399. kralj Ostoja prodao Dubrovčanima, iako je ono pripadalo vojvodi Radiču Sankoviću, nagovijestio je da rješenje neće biti lako pronaći, iako su Dubrovčani svojedobno uspjeli nagovoriti vojvodu Radiča Sankovića da im ga ustupi, što je on i učinio ispravom od 25. kolovoza 1399. godine⁹. Budući da je rat između Bosne i Dubrovnika

⁸ Opširnije vidi Škrivanić, *Rat bosanskog kralja Ostoje*, 35-60; usp. također *Poviest I*, 392-414; Ђирковић, *Историја Босне*, 198.

⁹ "а то дѣло^м показуемо по всѣ^м наши^м листи^м да е видно^м всакому кому се достои како ѣ воевода радичъ сынъ ковнѣ да^х дубровникъ градъ и шпкинн въ вѣке ѣ пле^нтенито село мое ѣ приморню на нме ансыць съ всѣ^ми селн и засельци и съ всѣ^ми мегамн и водамн и дрѣвѣмн пашамн з дубравамн и съ всѣ^ми котарн и досто^бннемъ села ре^ннаго записюу и укр(ѣ)паяу како^т е записалъ р(оспо)^л(н)нь краля шстоѣ ѣ повелн все приморнѣ дубровникъ ѣ шпкинѣ такогере и наше ре^нно село ансыць дасмо властело^м и шпкинн град(а) дубровника ѣ вѣке ѣ пле^нтенито нимъ и ни^м племенъ и ктому все

formalno bio završen kada je veliki vojvoda Sandalj Hranić stao isticati svoje teritorijalne zahtjeve, zainteresirane strane više nisu mogle računati na pritiske primjerene ratnom stanju, pa je diplomacija dobila priliku pokazati svoju umješnost. Kako on nikako nije želio ostati bez spomenutog sela, a Dubrovčani nisu htjeli odustati od zahtjeva da im ga vrati jer ga nepravedno drži, rješavanje spora se oteglo pri čemu su obje strane potezale različite argumente¹⁰. Bez obzira na želju pojedinca i njegov društveni položaj otuđenje dijela državnog teritorija, čak i u situacijama kada se radilo o obiteljskom posjedu, nije bilo moguće bez suglasnosti bosanskog sabora jer se time krnjila cjelovitost srednjovjekovne bosanske države¹¹.

Da su saborske odluke i izvan Bosne imale težinu nepobitnog argumenta, pokazuje činjenica da su Dubrovčani za pregovora u svakoj prigodi isticali kako su zemlje oko kojih su se sporili dobili uz prethodni pristanak bosanskog kralja i sabora¹². Inicijative za promjenama državnih granica, bez obzira dolazile one iz same Bosne ili iz njezina susjedstva, upućivane su na odobrenje državnom saboru, pa je u tom smislu i veliki vojvoda Sandalj obećao Dubrovčanima da će njihove interese zagovarati na "velikoj skupštini" koja bi se uskoro trebala održati, predloživši im da na nju pošalju svoje izaslanike¹³.

Cijena domovine

Najčešće je do teritorijalnih promjena dolazilo ratom jer se u takvim situacijama za to nije tražila ni očekivala ničija suglasnost i pristanak, a uspjeh je u načelu bio

ГРАНИЦЕ КОЕ СУ СТАЛЕНЕ НАРЕЂЕБЕНИЦИ ГРА(А) ДУБРОВНИКА Ш(А)Љ ВЛАСТЕЉ И Ш(А)Љ ОП'КНИЕ ВЪ ВСѢХЪ ВИШЕ РЕЧЕНИХЪ ЗЕМЛАХЪ", Стојановић, *Повеле и писма I*, 132; usp. F. Miklošič, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Graz 1964.², 241-243 (dalje: Miklošič, *Monumenta Serbica*). Opširnije o tome J. Мијушковић, *Хумска властeosка породица Санковићи*. Историјски часопис XI, Београд 1961., 33 (dalje: Мијушковић, *Санковићи*); Луčić, *Stjecanje*, 122-124.

¹⁰ Dubrovčani su u tom smislu 4. kolovoza 1404. odgovarali velikom vojvodi Sandalju "Да тон Б(о)гъ вѣ и васъ свѣтъ да не шонон село лнс(а)цъ наше дано всомъ босномъ и радичемъ како и твоя любавъ зна теѣ смо пристъпнан како и нашемъ", Стојановић, *Повеле и писма I*, 260; Пуцић, *Споменици српски I*, 56. O tome opširnije vidi: M. J. Динић, *Државни сабор средњевијековне Босне*, Српска академија наука, Посебна издања, књ. ССХХI, Одељење друштвених наука, Нова серија, књ. 13, Београд 1955., 45-46 (dalje: Динић, *Државни сабор*); *Poviest I*, 414-417; Ћирковић, *Историја Босне*, 205.

¹¹ Slučajevi o kojima je s tim u vezi sabor raspravljao, rodobniji je analizirao Динић, *Државни сабор*, 42-48.

¹² O tome svjedoči више сачуваних докумената објављених у Стојановић, *Повеле и писма I*, 129, 260; Пуцић, *Споменици српски I*, 20-21, 56 i Примједбе VI.

¹³ *Poviest I*, 414.

siguran. Tako je primjerice ban Stjepan II. Kotromanić proširio svoju vlast na krajeve kojima njegovi prethodnici nisu nikada prije vladali. Uz pomoć članova obitelji Stipanića-Hrvatinića ban je osigurao prevlast nad Donjim krajima¹⁴, do proljeća 1324. postao je gospodar Usore i Soli, koje su tada ušle u njegov vladarski naslov¹⁵, do proljeća 1326. stavio je pod svoju vlast područje između Cetine i Neretve poznato kao Krajina,¹⁶ a približno istodobno je zavladao i Humom¹⁷. Ostaje neizvjesno kada je ban Stjepan II. osvojio područje Livna, Glamoča i Duvna iako je i do njih došao ratom. Rezultat tog njegova ratovanja bile su nove državne granice, koje je njegov pisar Pribisav omeđio Savom, morem, Cetinom i Drinom¹⁸, u ispravi koju je njegov gospodar vjerojatno 1329.-30. s bratom, knezom Vladislavom, izdao knezu Grguru Stipaniću. Poznati su slučajevi u kojima je do toga dolazilo sporazumom o ustupanju, kao što je primjerice 1333. srpski kralj Dušan predao Dubrovčanima cijelo primorje od Stona do Dubrovnika te otočić Posrednicu na ušću Neretve za 8000 perpera i 500 perpera godišnjeg tributa¹⁹, a potom je taj čin ispravom potvrdio i bosan-

¹⁴ Ban Stjepan je darovao knezu Vukoslavu Hrvatiniću župe Banice i Vrbanju, "εΡΕ ΟΣΤΑΒΗ ΧΡΩΒΑΤΣΚΟΓΑ Γ(Ο)ΠΟΔ(Η)ΝΑ Ν ΒΑΠΝΙΗΗ", **L. Thallóczy**, *Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kormendskog arkiva*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 18 (1906) 4, str. 403 (dalje: **Thallóczy**, *Istraživanja*); **Isti**, *Untersuchungen über den Ursprung des bosnischen Banates mit besonderer Berücksichtigung der Urkunden im Körmender Archive*, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina XI. Wien 1909., 239-240 (dalje: **Thallóczy**, *Untersuchungen*); **Isti**, *Studien zur Geschichte Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München-Leipzig 1914., 7-8 (dalje: **Thallóczy**, *Studien*); usp. **Ћирковић**, *Историја Босне*, 88; **Р. Џошковић**, *Хрватинићи*, *Хрватски биографски лексикон V*, Zagreb 2002., 728 (dalje: **Џошковић**, *Хрватинићи*).

¹⁵ "Magnifico et potenti domino Stephano libero principi et domino Boznae, Ussorae et Salae et plurimorum aliorum locorum, atque terrae Chelmi comiti", **T. Smičiklas**, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, IX, Zagrabiae 1911., 296; **G. Fejér**, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, VIII/6, Budae 1837., 97; **I. Lucić**, *Povijesna svjedočanstva*, I, Split 1979., 441-442. Usp. **В. А. Трпковић**, *Кад је Степан Котроманић први пут продро у Хум*, *Историјски гласник*, Београд 1960., 1/2, str. 153 (dalje: **Трпковић**, *Кад је Степан Котроманић*); **Ћирковић**, *Историја Босне*, 89.

¹⁶ **Трпковић**, *Кад је Степан Котроманић*, 154; **Ћирковић**, *Историја Босне*, 88, 362, билj. 2

¹⁷ Оршirnije је о томе писао **Трпковић**, *Кад је Степан Котроманић*, 151-154; **Ћирковић**, *Историја Босне*, 88-91.

¹⁸ "а се пнса прнбнсавъ дѣбакъ банъ стипан(ъ),кон дрѣжаше ѡт с(а)вѣ до морѣ, ѡт цѣтнне до дрине", **Thallóczy**, *Istraživanja*, 407; **Isti**, *Untersuchungen*, 243; **Isti**, *Studien*, 14-15.

¹⁹ **Стојановић**, *Повеље и писма I*, 48-52; **Miklošič**, *Monumenta Serbica*, 103-105. О томе usp. **V. Трпковић**, *Око "ustupaња" Stona i Pelješca Dubrovčanima (1326-1333)*, *Историјски гласник*, Београд, (1953) 1, str. 39-60 (dalje: **Трпковић**, *Око "ustupaња" Stona*); **Луčić**, *Stjepanje*, 104; *Историја српског народа*, књ. I. *Од најстаријих времена до Маричке битке (1371)*, Београд 1994², 512 (**Б. Ферјанчић**).

ski ban Stjepan II. Kotromanić²⁰, ili prodajom, kao što je to učinio bosanski kralj Ostoja kada je 1399. prepustio Dubrovčanima zemlje od Kurila do Stona sa svim selima, zaselcima, podanicima, međama, pravima, vodama, pašama, šumama, dubravama i sa svim onim što pripada tim zemljama i selima²¹. Zabilježen je i slučaj davanja u miraz dijela državnog teritorija u baštinu, kao što je to 8. svibnja 1287. učinio ban Prijezda II. kada je pristankom vlastele darovao župu Zemljanik kćeri Katarini²². Do promjene državnih granica moglo je doći i vrbovanjem lokalnih dinasta da napuste dotadašnjeg i za svojega gospodara priznaju drugog vladara. U tom smislu osobito je ilustrativan primjer držanja Hrvatinića u XIV. st., od kojih su jedni bili u milosti hrvatsko-ugarskog kralja, a drugi bosanskog bana²³.

Između dva gospodara

Naša pozornost ovom prigodom nije usmjerena na praćenje svih takvih situacija kojima je obilovala povijest srednjovjekovne bosanske države, nego tek na jednu zanemarivanu i malo poznatu epizodu iz višestoljetnog procesa oblikovanja njezina državnog teritorija. Riječ je o događaju iz druge polovice 1406. kojim se u međunarodnom položaju Bosanskog Kraljevstva nije ništa promijenilo, ali je ipak važan za proučavanje i razumijevanje širih političkih prilika u kojima je ono potkraj XIV. i na početku XV. st. aktivno sudjelovalo. U nadmetanju dvojice pretendenta za ugarsku krunu i prijestolje, Bosna je sa svojim vladarom i velikašima stala na stranu napuljskog Anžuvinca, koristeći njegovu odsutnost i darežljivost više za postizanje vlastitih probitaka nego što mu je pomogla sačuvati vladarske pozicije na istočnoj

²⁰ **Стојановић**, *Повеље и писма I*, 45-47; usp. **Miklošič**, *Monumenta Serbica*, 105-107. Za ostale navode usp. bilj. 17.

²¹ Povelju o tome izdao je kralj Ostoja Dubrovčanima 15. siječnja 1399, **Стојановић**, *Повеље и писма I*, 420-423; **Miklošič**, *Monumenta Serbica*, 233-235. Sam događaj opširnije je opisao **G. Čremošnik**, *Prodaja bosanskog primorja Dubrovniku god. 1399. i kralj Ostoja*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 40(1928) 2, str. 109-126; Usp. također **J. Radonić**, *Der Gorssvojvode von Bosnien Sandalj Hranic-Kosača*, Archiv für slavische Philologie XIX, Berlin 1897, 393-394 (dalje: **Radonić**, *Der Gorssvojvode*); **V. Ћоровић**, *Хисторија Босне*, књ. I, СКА, Посебна издања, књ. СХХІХ, Друштвени и историјски списи, књ. 53, Београд, 1940, 361 (dalje: **Ћоровић**, *Хисторија Босне*); *Poviest I*, 378-379; **Ђурковић**, *Историја Босне*, 186-189; **Lučić**, *Stjecanje*, 118-131.

²² Opširnije o tome usp.: **P. Ćosković**, *Susret sa zagubljenom poviješću. Područje Bosanske Grudiške u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 2001., 42-43 (dalje: **Ćosković**, *Susret*), gdje je i osvrt na raniju literaturu.

²³ **Ćosković**, *Hrvatinići, 725-739*, gdje je i opsežan popis literature.

strani Jadrana. Njihov izbor nije mogao ostati bez posljedica, pa ih je pristajanje uz Ladislava Napuljskog, svrstalo u tabor Sigismundovih neprijatelja.

Ipak, u tom izboru političke stranke ništa nije bilo slučajno. Bosna je imala svoje razloge kada se odlučivala, riskirajući neprijateljstvo s pristašama protivničke strane. Iako je Ladislav bio logičan izbor, on se nije pokazao praktičnim i dugoročno korisnim bez obzira što je njegov konkurent potkraj XIV. i na početku XV. st. još bio u teškom položaju zbog oporbe u samoj Ugarskoj i mjestimičnih pobuna plemstva, a 1401. nakratko čak bio i zatočen, od 1403. brže oporavljao od svih tih neprilika kroz koje je prolazio nego što je njegov protivnik znao iskoristiti trenutne prednosti koje mu je podario splet povoljnih okolnosti²⁴. Unatoč očitij promjeni ravnoteže u njihovim odnosima, Bošnjanima je i dalje oslonac na Napulj predstavljao privlačniju opciju sređivanja prilika u neposrednom susjedstvu nego izbor ambicioznog Luksemburgovca, koji im ne bi ostavio puno prostora za njihove političke zamisli. U tom smislu nije puno značilo ni stečeno iskustvo da je Sigismund, kao neprijatelj mnogo opasniji i poduzetniji jer je, od 1398. slao u Bosnu svoju vojsku pokušavajući na taj način utjecati na popunjavanje bosanskog prijestolja i na napuštanje dotadašnje njezine vanjske politike.

Sigismundova politika prema Bosni pokazala je značajnije rezultate tek potkraj 1403., kada se kralj Ostoja, nakon razlaza s hercegom Hrvojem, odlučio izmiriti s dotadašnjim svojim protivnikom na ugarskom prijestolju²⁵. Izmirenje je bilo važno za oba vladara, pa je i Luksemburgovac postignuto izmirenje držao svojim velikim političkim uspjehom i o tome je 16. travnja 1404. pisao burgundskom hercegu Filipu. Iz kraljeva se pisma saznaje da se bosanski kralj obvezao udariti na kralja Ladislava i njegove pristaše, među kojima se izrijeком spominje herceg Hrvoje Vukčić Hrvatinić, za koga se veli da se odmetnuo od Ostoje i od Sigismunda²⁶.

²⁴ O tome opširnije piše V. Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*, 2, Zagreb 1980., 338-344 (dalje: Klaić, *Povijest Hrvata II*); usp. također *Историја српског народа*, књ. II. *Доба борби за очување и обнову државе (1371-1537)*, Београд 1994.², 60-61, 70-72 (J. Калић).

²⁵ O Ostojinu približavanju kralju Sigismundu i njihovu izmirenju usp. Radonić, *Der Gorssvojevode*, 398; Исти, *О кнезу Павлу*, 38-39..

²⁶ "Item cum Ostoya rege Bosnae se pacem ac foedus habere, qui Ostoya cum suis et Hungarorum copiis contra Ladislaum filium Caroli a Dyrhacio et Herwoyam, qui et ipse regi Bosnae et Sigismundo rebellare praesumpsit, profecturus erat", F. Šišić, *Nekoliko isprava iz početka XV st.*, Starine XXXIX, Zagreb 1938., 240 (dalje: Šišić, *Nekoliko isprava*); L. Thallóczy i A. Áldásy, *Codex diplomaticus partium Regno Hungariae adnexarum*, Monumenta Hungariae historica, Diplomataria, vol. XXXIII, Budapest 1907., 45. Opširnije je o tom pismu i političkom kontekstu pisao M. Данић, *Писмо угарског краља Жигмунда бургундском војводи Филипу*, Зборник за друштвене науке Матице српске, Београд 1956., св. 13-14, стр. 93-98; usp. Radonić, *Der Gorssvojevode*, 398; Ђоровић, *Историја Босне*, 386; *Poviest I*, 397.

Više nego što je ojačao Sigismundovu i oslabio Ladislavovu stranku, kralj Ostoja je svojim postupkom zapečatio svoju vladarsku sudbinu jer ga najmoćniji bosanski velikaši u tome nisu bili spremni slijediti. Čak su i Dubrovčani, odani kralju Sigismundu, bili protiv te promjene²⁷. Unutrašnje suprotnosti u zemlji ubrzano su se produbljivale, a opća zavađenost velikaša toliko je narasla, pa su Dubrovčani sa zabrinutošću o tome javljali 11. prosinca 1403. kralju u Budim²⁸. U drugoj polovici svibnja 1404., Ostoja je već bio izgubio prijestolje pa je utočište potražio u Ugarskoj²⁹ u nadi da će ondje dobiti pomoć od kralja Sigismunda, koji ga je nakon njihova izmirenja držao svojim čovjekom. Svrnutome su kralju Ostoji u Bosni ostali vjerni tek braća Radivojevići, Juraj i Vukić³⁰. Popunjavanje bosanskog prijestolja obavljeno je na državnom saboru održanom potkraj svibnja 1404. u Visokom, gdje je za novoga kralja izabran Tvrtko II. Tvrtković³¹. Za njegov izbor doznali su Dubrovčani od svojih poslanika u Bosni nešto prije 16. lipnja 1404, kako to izrijeком navode u

²⁷ Uputu njihovim poslanicima za hercega Hrvoja i kralja Sigismunda od 16. studenog 1403. vidi u J. Jelčić i L. Thallóczy, *Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest 1887., 131-143 (dalje: Jelčić i Thallóczy, *Diplomatarium relationum*); Ђоровић, *Хисторија Босне*, 380-382; *Poviest I*, 397-401.

²⁸ "che li Bossignani sono in grande differenzia, e l uno va sopra l altro, et che Ragusa li ha per amici et haveralli ancora molto piu", Jelčić i Thallóczy, *Diplomatarium relationum*, 149; Usp. Radonić, *Der Gorssvojvode*, 399; Исти, *О кнезу Павлу*, 39; P. Živković, *Tvrtko II Tvrtković. Bosna u prvoj polovini XV stoljeća*, Sarajevo 1981., 18, bilj. 22 (dalje: Živković, *Tvrtko II Tvrtković*); Ćosković, *Krstjanin Vlatko Tumurlić*, 26.

²⁹ N. Jorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siècle*, Paris 1899., 307. Usp. *Poviest I*, Ђоровић, *Хисторија Босне*, 386; Ђирковић, *Историја Босне*, 204. Asociјација na te događaje zabilježena je i u natpisu na stećku Vignja Miloševića u Kočerinu, M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, 1. Sarajevo 1962., 12-13 (dalje: Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa I*); usp. Ђ. Трухелка, *Стари босански натписи*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 3 (1891.) 1, str. 86-87 (dalje: Исти, *Стари босански натписи*); Isti, *Die bosnischen Grabdenkmäler des Mittelalters*, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina III, Wien 1895., 431-432 (dalje: Трухелка, *Die bosnischen Grabdenkmäler*); Isti, *Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 26 (1914.) 1/2, str. 235 (dalje: Трухелка, *Osvrt*); *Poviest I*, 412; M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija (Arheologija) XV-XVI (1960.-1961.), Sarajevo 1961., 261 (dalje: Vego, *Novi i revidirani natpisi*); Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974., 95 (dalje: Томовић, *Морфологија*).

³⁰ Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, 183; Ђоровић, *Хисторија Босне*, 386-387; Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, 20.

³¹ Опширније о томе: Динић, *Државни сабор*, 26-27; usp. također: Radonić, *Der Gorssvojvode*, 399; Ђоровић, *Хисторија Босне*, 387; Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, 21.

svome pismu za velikog vojvodu Sandalja³². Uskoro su o tim promjenama u Bosni za novoga kralja doznali i Mlečani, koje je o izboru Tvrtka II. Tvrtkovića u srpnju obavijestio herceg Hrvoje Vukčić Hrvatinić, najmoćniji pojedinac u zemlji i glavni akter svih tih događaja³³. Uz novoga kralja pristajao je i drugi po snazi bosanski velikaš, veliki vojvoda Sandalj Hranić. Koliko je bio jak njegov utjecaj u Bosni potvrđuje pisanje Dubrovčana u pismu od 8. kolovoza 1404., u kome su naveli da ono što on hoće to će htjeti kralj Tvrtko II., herceg Hrvoje i sva Bosna³⁴. Nakon što su velikaši doveli na vlast kralja Tvrtka II. svoje su usluge počeli naplaćivati pokoravanjem lokalne bosanske vlastele, pa je tako uz kraljevu privolu veliki vojvoda Sandalj proširio svoje posjede na račun imanja humske obitelji Sankovića³⁵, a nakon 1404. njegovu vlast priznali su i Nikolići³⁶.

Dosljedno protiv i za

Dolazak svrgnutog bosanskog kralja u Ugarsku i traženje pomoći omogućili su kralju Sigismundu da se odlučnije umiješa u bosanske zaplete kako bi milom ili silom na svoju stranu konačno dobio bosanske velikaše, koji su podupirali stranku

³² “и комъ били наши послан на пѣтеви казоваше имъ како ви велможие бѣсте били на крпн и пакѣ се разншан”, Стојановић, *Повеле и писма I*, 259; Пуцић, *Споменици српски I*, 54-55; Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, 184; Динић, *Државни сабор*, 26, 73-76.

³³ “Insuper quia dictus ambaxiator dicit, quod dominus Crevoia congratulatur nobiscum, significando, quod barones Bossine concorditer expulerunt Ostioiam, olim regem Bossine, de regno, et instituerunt alium regem Bossine, videlicet filium Tverthcenis olim regem Bossine, qui erat civis noster”, Š. Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Metlačke Republike V*, Zagreb 1875., 46; knj. VI, Zagreb 1878., 134-135 (dalje: Ljubić, *Listine*); Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, 22, kako su s tim u vezi opširnije pisali Mlečani 31. srpnja 1404. u svome odgovoru hercegu Hrvoju na neka njegova pitanja.

³⁴ “ѣрь цо ви хокѣте тон кѣ хотѣтъ прослоѣтнень тврѣтко и г(оспо)в(н)нѣ хѣрѣцѣгъ и вса босна, ѣрь ти не б(о)гъ тѣи м(н)а(ос)тъ даљ да такон бѣде”, Стојановић, *Повеле и писма I*, 261; Пуцић, *Споменици српски I*, 56-57; usp. Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, 187; Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, 22.

³⁵ O slomu Sankovića vidi: Мијушковић, *Санковићи*, 48-52; usp. također Radonić, *Der Gorssvojvode*, 399-401; С. Ђирковић, *Русашка господа*, *Историјски часопис XXI*, Београд 1974., 14 (dalje: Ђирковић, *Русашка господа*); Исти, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997., 315 (dalje: Ђирковић, *Работници*); Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, 22.

³⁶ Opširnije o toj humskoj plemićkoj obitelji vidi: М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967., 5-15 (dalje: Динић, *Хумско-требињска властела*); usp. također: Ђирковић, *Русашка господа*, 14; Исти, *Работници*, 315.

kralja Ladislava Napuljskog u borbi za ugarsko prijestolje. Na odgovor iz Budima nije trebalo dugo čekati jer je već na početku lipnja 1404. kralj pozivao velikaše za vojnu protiv Bošnjana. Iz kraljeva pisma od 6. lipnja upućena mačvanskom banu Ivanu Moroviću doznaje se da će u vojni sa svojim ljudima sudjelovati i Ladislav Töttös de Báhmonostor³⁷.

Sigismund nije osobno sudjelovao u pohodu koji je povjerio mačvanskom banu, a ugarska vojska prodrla je dolinom Bosne do Bobovca, a dolinom Spreče do Srebrenika, koji je tom prilikom zaposjela. S ugarskom vojskom u zemlju se vratio svrgnuti kralj Ostoja, uz kojega je, nakon ugarskog povlačenja, ostala tek manja četa ostavljena mu kao zaštitnica³⁸. Skromni rezultati ugarske vojne u Bosni iz 1404. nisu mogli izmijeniti odnose između Bosanskog Kraljevstva i Ugarske, pa je kralj Sigismund već u proljeće sljedeće godine otpočeo pripreme za novu intervenciju, koje su bile opsežnije od prethodnih. Vijesti o njima javio je 13. ožujka 1405. Dubrovčanima njihov izaslanik u Budimu Franko Bavželić, a oni su ih potom 7. travnja po Nikoli Gučetiću prosljedili hercegu Hrvoju, kralju Tvrtku II. i velikom vojvodi Sandalju³⁹. Dubrovačka mirovna inicijativa iz ožujka 1405. u Bosni nije ozbiljno shvaćena, pa je tim povodom Hrvoje izjavio da ni za što na svijetu neće u Ugarsku uputiti svoje izaslanstvo⁴⁰. U tom ozračju Sigismund se u toku idućih mjeseci još odlučnije spremao za rat protiv nepokornih Bošnjana, pa su 2. svibnja Dubrovčani javljali Balši II. Balšiću kako hrvatsko-ugarski kralj sprema veliku vojsku, ali da ne znaju kamo s njom kani udariti⁴¹.

³⁷ "Quia volumus et dispoiuimus, ut magister Ladislaus filius Teutes de Bathmonostora una cum nobiscum cum gentibus suis ad partes Boznenses exercituancium more proficiscatur..." Šišić, *Nekoliko isprava*, 243-244; usp. **Isti**, *Vojvoda Hrvoje*, 185.

³⁸ **P. Živković**, *Bosansko-ugarski sukobi krajem XIV i u prvoj polovini XV stoljeća*, Treći program Radio Sarajeva, Sarajevo, 11(1982) 37, str. 90 (dalje: **Živković**, *Bosansko-ugarski sukobi*).

³⁹ "Scrive del aparichiamiento di hoste se fa contra lo ducha et Bossina", **Jelčić** i **Thallóczy**, *Diplomatarium relationum*, 164, navode Dubrovčani u pismu sa svoga izaslanika u Bosni. Opširnije o tadašnjim prilikama **Šišić**, *Vojvoda Hrvoje*, 193-194; usp. **Radonić**, *Der Gorssvojvode*, 401; **Исти**, *О кнезу Павлу*, 44; **Živković**, *Tvrtko II Tvrtković*, 29-30.

⁴⁰ **Тирковић**, *Историја Босне*, 206.

⁴¹ "АНСТ Г(ОС)П(ОДС)ТВА ВИ ПРИМНСМО И РАЗУМѢСМО ЦЮ НАМЪ ПИСАСТЕ ДА ВИ УПИШЕМО ЗА ГЛАСЕ ША Г(ОСПО)А(И)НА КРАИ УГРЪСКОГА ЦЮ СЕ ЧИЕ И ЗАТО Г(ОС)П(ОДЪ)СТВУ ВИ ДАМО УЗНАТЬ ИМАМО ГЛАЧВЕ КОРЪ ИЕ ПО М(И)Л(ОС)ТИ Б(О)ЖИВИ ЗРАВО И У ВЕКЕМЪ СТАНИЮ И БОЛЕЧНЕ НЕРЪ ИЕ БИЛЪ НИКЪДА И ПРАВЕ ДА ВЕЛНКЕ ВОНСКЕ ПРИПРАВЛИА, ДА КЪДЪТИ МЪ ИЕ КАНА НАИ КЪДЪТИ КИЕ С ТЪБИИ СИЛАМИ ША Г(ОСПО)А(И)НА ДЕСПОТА МОЖЕ Г(ОС)П(ОДС)ТВО ВИ УВИДЪТЬ КОН ИЕ У ВЕЛНКОН ЛЮБЕВЪ И У ЕДИНСТВУ Ш НИМЪ", **Стојановић**, *Повеље и писма I*, 385; **Пуцић**, *Споменици србски I*, 63-64; usp. **Šišić**, *Vojvoda Hrvoje*, 194; **Radonić**, *О кнезу Павлу*, 45, билj. 30.

“Odmetnike” treba uništiti

Sigismundova odlučnost da povede rat protiv Bosne došla je osobito jasno do izražaja u njegovu pismu koje je 10. lipnja 1405. uputio sucima i stanovništvu grada Prešova (Eperjes), tražeći od njih da mu po Simonu Rozgonyju pošalju 500 forinti, koje će poslije sebi naknaditi iz dohotka od kraljevskih solara⁴². Taj je novac kralju bio prijeko potreban za opremanje vojske s kojom namjerava krenuti protiv “svoje kraljevine Rame ili Bosne” da bi prema njima ispravio i obnovio državne granice⁴³. U jeku tih priprema doznaje se nekoliko dana poslije da se i sâm kralj spremao na skori dolazak u Slavoniju, budući da je on 13. lipnja 1405. pisao hrvatskim banovima Pavlu Bissenu i Pavlu de Peth te njihovim zamjenicima i podžupanima, zagrebačkom i križevačkom da ga čekaju na okupu u Slavoniji kamo i sam kani uskoro doći⁴⁴. U srpnju pak ugarski je izaslanik u Mlecima izjavljivao kako njegov gospodar već ima na raspolaganju vojsku od 50.000 vojnika⁴⁵.

⁴² “Fidelitati igitur vestrae presentibus firmissime regio edicto precipientes mandamus, quatenus illico presencium noticia, diligenti pensacione inter vos super hys prehabita, pretextu ipsius regie nostre exercitualiis expeditionis, vestra debeatis communitate quingentos florenos per centum nouos denarios computando fideli, nostro Symon Rozgon dare, persoluere, et assignare debeatis plene et integre, ac debito cum effectu; commisimus enim Magistro Symoni, vt ipse pro huiusmodi pecunia vicem vobis et eidem Communitati Vestre vna cum fidele nostro Marco de Neremberga vrburum et trigesimarum nostrarum Comite cum nostris salibus regalibus plene respondere, et de eadem realiter satisfacere teneatur”, **G. Fejér**, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X/4, Budae 1841., 377 (dalje: **Fejér**, *Codex diplomaticus X/4*). Usp. također: **E. Mályusz**, *Zsigmondkori oklevéltár II/3*, Budapest 1956., 483 (dalje: **Mályusz**, *Zsigmondkori oklevéltár II/3*); **Šišić**, *Vojvoda Hrvoje*, 194; *Poviest I*, 418; **Турковић**, *Историја Босне*, 206; **Klaić**, *Povijest Hrvata II*, 375; **Živković**, *Tvrtko II Tvrtković*, 30.

⁴³ “Cum nos celico opitulamine, valido nostro cum exercitu, pro rectificandis et restaurandis regni nostri confiniis versus regnum nostrum Ramae, seu Boznae, nostros gressus regios dirigere habeamus necessarie; ad huiusmodique nostrae felicitis expeditionis votuam consumpmacionem pecuniarum quantitas nobis sumpme sit necessaria”, **Fejér**, *Codex diplomaticus X/4*, 377; usp. **Mályusz**, *Zsigmondkori oklevéltár II/3*, 483; **Šišić**, *Vojvoda Hrvoje*, 194; *Poviest I*, 418; **Турковић**, *Историја Босне*, 206; **Živković**, *Tvrtko II Tvrtković*, 30.

⁴⁴ “Volumus igitur et fidelitati vestre ac cuiuslibet vestrum firmissimo regio sub edicto precipimus et omnino volentes mandamus, quatenus usque nostrorum inibi adventum...”, **I. Nagy**, *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkő V*, Budapest 1888, 405-406 (dalje: **Nagy**, *Codex diplomaticus comitum Zichy V*); usp. **Šišić**, *Vojvoda Hrvoje*, 194; **Živković**, *Bosansko-ugarski sukobi*, 91; **Isti**, *Tvrtko II Tvrtković*, 30.

⁴⁵ “quod respondeatur isti ambasiatori serenissimi domini regis Hungarie, et primo ad primam partem, per quam petit: quod cum sit dispositus venire ad acquirendum Dalmaciam, et iam congregaverit L mille personas, nobis placeat solum in hoc, ut possit perficere suam intentionem, intrare secum in liga: quod consideratis agendis, que ad presens agere habemus pro guerra, quam habemus

Unatoč tim optimističnim najavama o stanju Sigismundovih priprema i mjesec kolovoz je bio na izmaku, a vojni pohod još nije bio pokrenut niti je kralj napuštao Ugarsku. Naime, 29. kolovoza pisao je on iz Visegráda zboru crkve Svetog Duha da odgodi zakazane parnice protiv nekih ugarskih plemića koji bi s njim upravo trebali krenuti u rat protiv Bosne⁴⁶. Tek u početku rujna 1405. ugarska vojska je provalila u Bosnu u više smjerova. Jedan njezin dio pod zapovjedništvom hrvatskog bana Pavla Bissena prodirao je prema Bihaću, jakom uporištu pristaša kralja Ladislava, Napuljskog i hercega Hrvoja Vukčića, drugi njezin dio pod zapovjedništvom Petra Perenyija pustošio je područje u unutrašnjosti Bosne oko Bobovca, onemogućujući pružanje pomoći opsjednutim braniteljima Bihaća⁴⁷, a mačvanski ban Ivan Morović ratovao je s više uspjeha u Usori, gdje je razorio neke utvrde, među njima i grad Srebrenik, te svu pokrajinu popalio i opustošio⁴⁸. Prema snazi ugarskog napadaja jasno je da je glavčina njihova udara bila namijenjena hercegu Hrvoju Vukčiću i njegovim zemljama, pa je od polovice kolovoza do polovice listopada 1405. i sâm Sigismund boravio u dolini Une. Za to vrijeme izdao je više isprava, 16., 22. i 24. kolovoza u Kostajnici⁴⁹, 14. i 29. rujna te 4., 5. i 8. listopada u Bihaću⁵⁰, 28. i 29. rujna u Sokolu

cum domino paduano, considerata etiam expensa, in qua sumus ad presens, non videmus, quod pro presenti possimus ei complacere...," **Ljubić**, *Listine*, V, 61; Sigismundov biograf **E. Windecke**, *Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigismunds*, Berlin 1893., 20 (dalje: **Windecke**, *Denkwürdigkeiten*), pisao je da je kralj pošao na Bosnu s 60 000 vojnika. O Windeckeovim vijestima opširnije je pisao **M. J. Đinić**, *Vesti Eberharda Vindeckea o Bosni*, Jugoslovenski historijski časopis, Ljubljana-Zagreb-Beograd, 1 (1935.) 3/4, str. 352-367. (dalje: **Đinić**, *Vesti Eberharda Vindeckea*); usp. također: **Ćosković**, *Susret*, 78, bilj. 234.

⁴⁶ "Dicit nobis Benedictus filius Dionisii de Pazon, quod Ladislaus de eadem, ac Michael Nicolaus et Perbardus de Wáda quasdam causas inter ipsos in curia nostre maiestatis in octavis festi beati Georgii martyris proxime preteriti habitas, octavis de eiusdem ad octavas festi beati Michaelis archangeli nunc venturi vigore literarum nostrarum prorogatoriarum seu preceptoriarum, eo quod ipsi se in presentem nostram expeditionem exercitualem versus Boznam instauratam profecturos asseruissent, statu in eodem differri procurassent, cum tamen in ipsam expeditionem profecti minime extitissent", **Nagy**, *Codex diplomaticus comitum Zichy*, 415; usp.: **Šišić**, *Vojvoda Hrvoje*, 194; **Živković**, *Tvrta II Tvrković*, 30.

⁴⁷ O tom vojnom pohodu piše **Windecke**, *Denkwürdigkeiten*, 20; **Đinić**, *Vesti Eberharda Vindeckea*, 352, a sâm tijekom bosansko-ugarskog sukoba 1405. opširnije je opisao **Šišić**, *Vojvoda Hrvoje*, 194-195, 227, bilj. 145. Odras toga rata, gledano s ugarske strane, došao je do izražaja u više Sigismundovih isprava koje je izdao zaslužnim pojedincima, usp. **Fejér**, *Codex diplomaticus X/4*, 393-399.

⁴⁸ **Šišić**, *Nekolik o*isava*, 259-263; usp. **Fejér**, *Codex diplomaticus X/4*, 386-389; usp. **D. Basler**: *Stari grad Srebrenik i problematika njegove konverzacije*, *Naše starine* IV, Sarajevo 1957., 119; **Klaić**, *Povijest Hrvata II*, 376.

⁴⁹ **Mályusz**, *Zsigmondkori oklevéltár II/3*, 499, 501; usp. **J. K. Hoensch**, *Itinerar König und Kaiser Sigismunds von Luxemburg 1368.-1437.*, Warendorf 1995., 75 (dalje: **Hoensch**, *Itinerar*).

⁵⁰ **Mályusz**, *Zsigmondkori oklevéltár II/3*, 508, 510-512; usp. **Hoensch**, *Itinerar*, 75.

na lijevoj strani Une iznad Bihaća⁵¹ te pri povlačenju 16. listopada u Krupi⁵².

Iako Sigismundov vojni uspjeh u Bosni 1405. nije bio na razini priprema koje je kralj dugo i temeljito poduzimao, ipak je izazvao golem strah u bosanskih podanika i njihovih dubrovačkih susjeda. U strahu da će pred ugarskom vojskom morati napustiti Bosnu neki su tražili od Dubrovčana da im dopuste skloniti se na njihovo područje, kao što je to primjerice učinio župan Toliša⁵³, podanik velikog vojvode Sandalja Hranića, odnosno knez Pavao Radinović⁵⁴. Ni sami Dubrovčani nisu željeli ugroziti sigurnost svojih trgovaca, pa su im zabranili da odlaze u Bosnu. Tek kada je u studenom opasnost minula i putovi za trgovce u zemlji opet su bili otvoreni, njihovi trgovci su se nakon poziva Sandalja Hranića vratili u zemlju bosanskoga kralja.

Samo za

Bošnjani su ozbiljno shvatili Sigismundove najave o ispravljanju i promjenama državnih granica prema Bosni, ali netom završena ratna neprijateljstva, neznatni teritorijalni gubitci te njihova popaljena i opustošena pogranična područja ipak ih nisu prisilila na promjenu držanja prema Ugarskoj. Naprotiv, podnesene ljudske žrtve i materijalne štete koje im je nanijela ugarska vojska za posljednjeg ratovanja u Bosni samo su ih prisilili da se još jače vezuju uz kralja Ladislava Napuljskog. Njihova politička upućenost na napuljskog Anžuvince u potpunosti je došla do izražaja na bosanskom saboru koji je u proljeće 1406. sa svojim velikašima držao kralj Tvrtko II. Kako se saznaje, okupljeni velikaši su tada razmatrali težak međunarodni položaj zemlje u sjeni Sigismundovih zahtjeva za revizijom državne granice prema Bosni, koju je ovaj držao "svojim kraljevstvom" (*regnum nostrum Rame seu Bozne*)⁵⁵. Ta-

⁵¹ Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár II/3*, 510; usp. Hoensch, *Itinerar*, 75. F. Šišić, *Važan prilog za povjest ugarsko-bosanskih ratova*, Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog Zemaljskog arkiva VI, Zagreb 1904., 135, iznio je mišljenje da je Sigismund tada dopro pod Hrvojev grad Sokol u Plivi. Na temelju preciznog praćenja kraljeva kretanja tih dana sa sigurnošću se može tvrditi da Sigismund nije napuštao dolinu Une, niti je prodro dublje u neprijateljsko područje. Na Sigismundov itinerar ljubavno me upozorio prof. dr. D. Lovrenović, pa mu ovom prigodom iskreno zahvaljujem.

⁵² Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár II/3*, 514; usp. Hoensch, *Itinerar*, 75.

⁵³ Odgovarajuću ispravu Dubrovčani su županu Toliši izdali 5. listopada 1405., Стојановић, *Повеље и писма I*, 520-521; Пучић, *Споменици србску I*, 65-66; Usp. Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, 195; Radonić, *Der Gorssvojvode*, 402; *Poviest I*, 419; Klaić, *Povijest Hrvata II*, 376.

⁵⁴ Knezu Pavlu Radinoviću Dubrovčani su u tom smislu pisali 22. listopada 1405., Стојановић, *Повеље и писма I*, 249; Пучић, *Споменици србску I*, 69; usp. Šišić, *Vojvoda Hrvoje*, 195; *Poviest I*, 419.

⁵⁵ Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár II*, 483; Fejér, *Codex diplomaticus X/4*, 377.

kav njegov stav prema Bosanskom Kraljevstvu trebao je njegovim suvremenicima i podanicima pružiti formu legaliteta za poteze koje je kanio poduzeti kako bi uredio i popravio ono što su "odmetnici" narušili. Kada je pak slamanje odmetništva u pitanju, prirodnom gospodarstvu su sva sredstva bila na raspolaganju, pa i pomno pripremani vojni pohod. To što Bošnjani nisu pristajali uz Sigismunda i što ga nisu priznavali hrvatsko-ugarskim kraljem i svojim gospodarom, trebala je ublažiti činjenica da je tada uz njega bio nedavno svrgnuti bosanski kralj Ostoja. Tako je trebalo izgledati da je ugarska vojna protiv Bosanskog Kraljevstva 1405., osim uređenja granica, imala za cilj vratiti Ostoji prijestolje koje je izgubio kada se "svadio s hercegom i s Bosnom"⁵⁶.

Na državnom su saboru Bošnjani zaključili da se zbog ugroženosti teritorijalne cjelovitosti njihove države obrate kralju Ladislavu Napuljskom, kojega su držali za "previsokoga kralja ugarskoga", i od njega zatraže potvrdu bosanskih državnih granica. U tom smislu sabor je odredio tročlano izaslanstvo koje je trebalo s bosanskim zahtjevima poći u Napulj i ondje ih izložiti kralju Ladislavu. Članovi izaslanstva navode se tek osobnim imenom i društvenim položajem, što otežava njihovu punu i pouzdanu identifikaciju. Bosansko izaslanstvo koje je upućeno u ljeto 1406. u Napulj činili su humski vojvoda Juraj, knez Vuk, Vukac ili Vukić i vitez Tomaš ili Toma⁵⁷. U to doba kao humski vojvoda poznat je Juraj Radivojević, ugledni pripadnik tadašnjeg bosanskog društva, pa nam se čini razložnim pretpostaviti da je baš on bio taj humski vojvoda kojega su kralj Tvrtko II, herceg Hrvoje i veliki vojvoda San-

⁵⁶ "ВНГАНЬ МИЛОШЕВИНЬ СЛУЖИ БАНУ СТИПАНУ И КРАЛУ ТВОРТУКУ И КРАЛУ ДАБНИИ И КРАЛНИЦИ ГРЪБИ И КРАЛА ОСТОЮ И У ТО ВРМНЕ ДОНДЕ И СВАДИ СЕ ОСТОЮ КРАЛУ С ХЕРЦЕГОМЪ И З БОСНОМЪ И НА ГРЪЕ ПОЕ ОСТОЮ...", *Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa I*, 13; usp. *Трухелка, Стари босански натписи*, 86-87; *Isti, Die bosnischen Grabdenkmäler*, 431-432; *Isti, Osvrt*, 235; *Vego, Novi i revidirani natpisi*, 261.

⁵⁷ "Sane venientes nouiter ad Maiestatis nostrae praesentiam, Magnifici et Nobiles viri, Georgius Vayuoda de terra Holm, Comes Vulko, et Thomas miles, consiliiarii, et fideles nostri dilecti, missi ad nos per Illustrem Principem Dominum Tuertko, Regem Bosnae, affinem nostrum carissimum, tamquam fratrem, ac Spectabiles Magnificos et Nobiles viros, Heruoyam Ducem Spaleti, et Comitum partium inferiorum, Sandalum summum Vayuodam dicti Regni Boznae, aliosque Barones, Magnates, Proceres, et communitatem dicti Regni, Consiliarios et fideles nostros dilectos", **I. Lučić, De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex recogniti et emendati a Ioanne Georgio Schwandtnero**, Scriptorum rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum, et Sclavonicarum veteres ac genuini, t. III. Bibliopolae Vindobonensis 1748, 422 (dalje: **Lučić, De Regno Dalmatiae et Croatiae**); **G. Pray, Annales regum Hungariae ab anno Christi CMXCVIII. ad annum MDLIV. deducti ac maximam partem ex scriptoribus coaevis, diplomatibus, tabulis publicis, et id genus litterariis instrumentis congesti**, t. II, Vindobonae 1764., 223 (dalje: **Pray, Annales regum Hungariae**); **S. Katona, Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae ex fide domesticorum et exterrorum scriptorum concinata XI**, Bvdae 1790., 719 (dalje: **Katona, Historia critica XI**); **Fejér, Codex diplomaticus XI/4**, 549.

dalj Hranić s ostalim velikašima okupljenim na državnom saboru izabrali da predvodi spomenuto bosansko izaslanstvo⁵⁸. Tome se ne protivi podatak da su baš Radivojevići bili među onom malobrojnom bosanskom vlastelom koja je još neko vrijeme ostala vjerna kralju Ostoji nakon njegova svrgavanja u svibnju 1404. Osim toga, Juraj je u očima svojih bosanskih suvremenika doista bio vojvoda Humske zemlje, kako su ga u Mlecima u prosincu 1407. predstavili izaslanici kralja Tvrtka II. i hercega Hrvoja kada su za njega i brata mu Vukića kao i neke druge bosanske velikaše tražili dodjelu mletačkog građanstva⁵⁹. U pogledu utvrđivanja identiteta prvog člana izaslanstva mogla bi određenog značenja imati činjenica da su braća Radivojevići, Juraj i Vukić, u to doba bili u osobito dobrim odnosima s Dubrovčanima, koji su ih već ranije bili primili za svoju braću i podijelili im dubrovačko građanstvo, te su ih 27. ožujka 1405. pozvali da sa svojim gospođama i djecom dođu u grad podno Svetoga Srđa⁶⁰, jer je Dubrovnik najčešće davao lađe za prijevoz bosanskih izaslanika u Italiju. Budući da su Dubrovčani tada bili pristaše kralja Sigismunda, u Bosni se računalo s mogućim njihovim odbijanjem da prevezu bosansko poslanstvo upućeno kralju Ladislavu, Sigismundovu i njihovu protivniku.

Ime drugog člana bosanskog poslanstva moglo bi glasiti Vuk, Vukac ili Vukić. Od velikaša koji su se tako zvali, a sudionici su i suvremenici burnih događaja na prijelomu XIV. i XV. st., došlo bi ih više u obzir. Eliminirajući faktor pri izboru mogla bi biti tek činjenica da je svojim suvremenicima bio dobro poznat, te da ga stoga nije bilo potrebno posebice predstavljati, odnosno navoditi punim njegovim imenom, pod uvjetom da ispuštanje obiteljskog imena nije nastalo u napuljskoj kancelariji kralja Ladislava zbog latinskog jeziku i pismu kompliciranog bilježenja slavenskog oblika obiteljske pripadnosti. Gledano u tom smislu prednost bi bila na strani članova iz obitelji Hranića, točnije jednog od mlađe braće velikog vojvode Sandalja, vjerojatno Vukca, koji je u to doba već obnašao javne funkcije i bio dobro poznata osoba u javnom i političkom životu srednjovjekovne bosanske države. O njegovu ugledu svjedoči podatak da ga je kralj Tvrtko II. postavio za suca, s još

⁵⁸ Takvo mišljenje iznio je još **Љ. Ковачевић**, *Знамените српске властееске породице средњег века*, Годишњица Николе Чупића X, Београд 1888., 202 (dalje: **Ковачевић**, *Знамените властееске породице*).

⁵⁹ "... dominum Georgium quondam domini Radivovizi voivodam terre Comi, ac dominum Vochizi fratrem dicti domini Georgii filium quondam dicti domini Radivovizi cum filiis et heredibus suis eo modo et forma, quibus sunt cives Venetiarum", **Љубић**, *Listine V*, 107; uspr. **Ковачевић**, *Знамените властееске породице*, 203; *Poviest I*, 423.

⁶⁰ **Стојановић**, *Повеље и писма I*, 414; **Пуцић**, *Споменици србски I*, 60-61. Браћа su tada već imala dubrovačko građanstvo, uspr. **Ј. Мијушковић**, *Додељивање дубровачког грађанства у средњем веку*, Глас САНУ CCXLVI, Одељење друштвених наука, књ. 9, Београд 196.1, стр. 102 (dalje: **Мијушковић**, *Додељивање дубровачког грађанства*).

jednim neimenovanim vlastelinom, da u ime bosanske strane sudjeluje u procjeni šteta koje su nastale za bosansko-dubrovačkog ratnog sukoba 1403., a spominje se i među svjedocima u ispravi bosanskog kralja, kojom je na Bijelim Selištima u župi Trstivnici 20. lipnja 1405. potvrdio Dubrovčanima ustupljeno primorje od Kurila do Stona, s pripadajućim selima Liscem, Imoticom i Tmovicom⁶¹. Kako ta pretpostavka nije manje utemeljena od neke druge koja bi se u tom pogledu mogla iznijeti, tako bi izbor kneza Vukca Hranića kao drugog člana bosanskog izaslanstva, bio ipak izgledno rješenje.

Najneizvjesniji je identitet trećeg člana, viteza Tomaša ili Tome, o kojemu su vremena vrela ništa ne znaju⁶². Njegova funkcija u povjerenoj misiji bila je u skladu s naslovom koji je nosio, pa se razložno može pretpostaviti da je zapravo bio pratnja vojvodi Jurju i knezu Vukcu. S obzirom na usluge koje su se od njega očekivale, čini se razložnim pretpostaviti da bi i njega trebalo potražiti među podanicima u službi velikog vojvode Sandalja Hranića. Među humskom i trebinjskom vlastelom u Sandaljevo doba spominje se tek Toma Čemerović, nešto mlađi su pak Tomaš Dobrašinović i Tomaš Nikolić, ali ni za jednog od njih ne bi se moglo reći da je identičan s njihovim imenjacom iz 1406. godine⁶³.

Zaslugama sačuvati stečeno

Bosanski su izaslanici stigli u Napulj oko polovice kolovoza 1406., a potom ih je primio kralj Ladislav, kome su izložili razloge svojega dolaska. Kako se doznaje, oni su s njim razgovarali o više pitanja koja su nakon Sigismundovih najava da želi "ispraviti i obnoviti granice svoga kraljevstva prema njegovu kraljevstvu Rami ili Bosni" za Bošnjane bila osobito važna. Izjava je u Bosni pobudila strah iz koga se rodio osjećaj opće nesigurnosti, pa se u Napulju ponajprije razgovaralo o potvrdi svih običaja, staleža i starih pravica po kojima su se ravnali i još ih se pridržavaju te o pograničnim krajevima i granicama Bosanskog Kraljevstva koje ono u to doba ima, a imalo ih je i u doba bana Kulina⁶⁴. Pojednosti o tim pregovorima danas nam

⁶¹ Стојановић, *Ловље и писма I*, 490-495; usp. Миклошић, *Monumenta Serbica*, 253-257; usp. Клаић, *Ровјест Хрвата II*, 375.

⁶² Домаћа изворна грађа познаје неколико особа именованом Томаш или Тома, али се не може поуздано рећи би ли неки од њих могао бити члан босанског изасланства у Напуљу у половици 1406. У том смислу уср. податке које је о њима презентирао Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, 3, Београд 1975.², 298-299.

⁶³ О њима више података види у Динић, *Хумско-требињска властела*, 35, 46, 68, 77.

⁶⁴ "vt confirmare iam dictis Regni Baronibus, Proceribus, Magnatibus, et communitati dicti Regni Boznae, omnes et singulas consuetudines, statum et iura antiquitus eis obseruatas, et obseruata, nec

više nisu poznate, ali na temelju Ladislavove isprave od 26. kolovoza 1406., kojom je potvrdio sva bosanska traženja, može se zaključiti da su tekli na zadovoljstvo obiju strana. Povoljan tijek stvari u Bosni se razložno očekivao jer su bosanski velikaši s kraljem Tvrtkom II. u to doba bili najpouzdaniji oslonac napuljske stranke u ovim našim stranama. Ladislav je toga i sâm bio svjestan te nije štedio riječi kojima je opisao njihove zasluge⁶⁵, a potom je, sa svom vladarskom velikodušnošću, potvrdio kako velikašima, velmožama i čelnicima sve običaje, položaje i stara prava, tako i granice Bosanskog Kraljevstva kakve je ono, navodno, imalo u doba bana Kulina, napose prema Ugarskoj⁶⁶, da bi svima bilo jasno od čijih je teritorijalnih presezanja spomenuta isprava imala zaštititi Bošnjane i njihovu zemlju.

Spominjanje pak bana Kulina svjedoči da su ga u Bosni na početku XV. st. više slavili kao osnivača snažne i teritorijalno velike države nego kao utemeljitelja vladarske dinastije. Iz predodžbe državnih granica, koje su kralju Ladislavu izložili bosanski izaslanici, očito je da se banu Kulinu pripisivala država koju su stvorili njegovi nasljednici u XIV. st.⁶⁷. S tim u vezi valja upozoriti da su ga bosanski predstavnici smišljeno spomenuli, kao, očito, najpopularnijeg bosanskog vladara dotada, a tu popularnost zadržao je on i poslije, da bi pred Ladislavom opravdali svoje zahtjeve, koje im on u po njih povoljnim političkim okolnostima nije mogao odbiti. Tako su Bošnjani svoju lojalnost prema napuljskom dvoru uvjetovali potvrdom pograničnih

non confinia, et metas ipsius Regni Boznae, possessa et possessas per quondam spectabilem Culin, olim dicti Regni Boznae Banum, illasque et illa eis obseruari iubere benignius dignaremur”, **Lučić**, *De Regno Dalmatiae et Croatiae*, 422; **Pray**, *Annales regum Hungariae*, 223; **Katona**, *Historia critica XI*, 719-720; **Fejér**, *Codex diplomaticus X/4*, 549-550.⁶⁵ “propter merita fidelitatis eorum, et seruitia grandia, fructuosa, et vtilia, quae nobis hactenus in euentibus dubiis praestiterunt”, **Lučić**, *De Regno Dalmatiae et Croatiae*, 422; **Pray**, *Annales regum Hungariae*, 223-224; **Katona**, *Historia critica XI*, 720; **Fejér**, *Codex diplomaticus X/4*, 550; usp. **Ђоровић**, *Хисторија Босне*, 394-395; *Poviest I*, 419; **Динић**, *Државни сабор*, 57; **Ђирковић**, *Историја Босне*, 206; **Клаић**, *Повијест Хрвата II*, 376; **Р. Михаљчић**, *Историјска подлога изреке од Кулина бана*, *Историјски гласник*, Београд 1992., 1/2, стр. 8 (dalje: **Михаљчић**, *Историјска подлога*).

⁶⁶ “Nos eis propitios possint in quibuscunque rerum euentibus inuenire: iam dictos Illustri Regi Boznae et eius successoribus, nec non Baronibus, Magnatibus, Proceribus, et communitati dicti Regni Boznae, per dictum quondam Culin, olim dicti Regni Boznae, et signanter a partibus Hungariae, possessos, et possessa, de certa nostra scientia, tenore praesentium confirmamus”, **Lučić**, *De Regno Dalmatiae et Croatiae*, 422; **Pray**, *Annales regum Hungariae*, 224; **Katona**, *Historia critica XI*, 720; **Fejér**, *Codex diplomaticus X/4*, 550.

⁶⁷ Usp. **Михаљчић**, *Историјска подлога*, 8. O granicama srednjovjekovne bosanske države u doba bana Kulina pisao je na temelju dotadašnje literature **I. Grdina**, *Obseg bosenske države za bana Kulina*, *Zgodovinski časopis*, Ljubljana, 42(1988.) 3, str. 449-456, ali ne spominje podatak iz 1406.

krajeva prema Ugarskoj⁶⁸ koje je tradicija prepisivala Kulinu, iako se za Bosnu njegova vremena držalo da je zemlja ugarskog kralja (*terra regis Ungariae, videlicet Bossina*)⁶⁹, a na poleđini pisma papinskog legata Tebalda iz 1180. nazvan je velikim banom (*Culin magno bano Bosine*)⁷⁰.

Potvrdnica bez snage

Već je u historiografskoj literaturi zamijećeno da su vladari osobito izdašno darivali svoje vjerne privrženike zemljama koje su držali njihovi politički protivnici i olako potvrđivali prava i časti koje su ovi već od ranije uživali⁷¹. Tako se ponašao i kralj Ladislav, koji u ovim našim krajevima ništa nije stvarno posjedovao, ali ga to nije smetalo da darovima obasipa svoje pristaše, među kojima su bosanski kralj Tvrtko II. i njegovi velikaši važili kao posljednji branitelji njegovih vladarskih pretenzija na ugarsko prijestolje⁷².

Potvrda običaja, položaja i starih prava koju su bosanski izaslanici dobili 26. kolovoza 1406. od kralja Ladislava Napuljskog imala je tek simboličnu vrijednost, ponajprije kao dokaz da im moralno i dalje pripada sve ono što je u njoj navedeno da su i prije posjedovali i uživali. U praksi, pak, ona nije imala neku stvarnu vrijednost niti pravnu snagu kojom bi mogla djelotvorno zaštititi oštećene od mogućih povreda njihovih prava. Dok je Bosansko Kraljevstvo bilo jedinstveno u svojoj vanjskopolitičkoj orijentaciji, unutrašnji antagonizmi nisu ozbiljnije izbijali

⁶⁸ Pod ovim je pograničnim krajevima **V. Klaić**, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882., 231; **Isti**, *Povijest Hrvata II*, 376, vidio pokrajinu Usoru koja je tada dijelom bila u rukama Sigismundovih privrženika.

⁶⁹ **T. Smičiklas**, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, II, Zagrabiae 1904., 334 (dalje: **Smičiklas**, *Codex diplomaticus II*); **D. Farlati**, *Illyricum sacrum*, IV, *Ecclesiae suffraganeae metropolis spatatensis*, Venetiis 1769., 44; **S. Katona**, *Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae, ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata*, IV, Posonii et Cassoviae 1781., 576-579; **G. Fejér**, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, II, Budae 1829., 370-372; **I. Kukuljević Sakcinski**, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, II, Zagreb 1878., 215-216 (dalje: **Kukuljević**, *Codex diplomaticus II*); **A. Theiner**, *Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia*, I, Osnabrück 1968.², 6; usp. **Ђоровић**, *Хисторија Босне*, 168-169. O podaničkom odnosu bana Kulina prema hrvatsko-ugarskom kralju Emeriku opširnije **Ђирковић**, *Историја Босне*, 47-48.

⁷⁰ **Smičiklas**, *Codex diplomaticus II*, 169; **Kukuljević**, *Codex diplomaticus II*, 114-115; usp. **Ђоровић**, *Хисторија Босне*, 165; *Poviest I*, 205; **Ђирковић**, *Историја Босне*, 46.

⁷¹ Usp. **Динић**, *Вести Еберхарда Виндекеа*, 365.

⁷² **Ђирковић**, *Историја Босне*, 205.

na površinu i narušavali uspostavljeni sklad. Tek promjenom političkog tabora širom su se otvarala vrata sukobima u kojima su ustajali svi protiv "odmetnika", a koji su završavali svrgavanjem, kada je harmoniju narušio vladar, poput kralja Ostoje potkraj 1403, ili, kada je u pitanju bila neka velikaška obitelj, potpunim uništenjem kao što su to uskoro osjetili Sankovići, a poslije Nikolići i Zlatonosovići⁷³. Na uništenju političkih protivnika i prisvajanju njihovih zemalja izrasla je u Bosni na početku XV. st. rusaška gospoda, čijom se naklonošću mjerila duljina vladavine više bosanskih vladara toga doba.

Za nas je danas spomenuta Ladislavova isprava ponajprije zanimljiva kao pokazatelj gotovo plebiscitarnog raspoloženja bosanskog društva prema prilikama u njihovu susjedstvu, na jednoj, te kao pokušaj zaštite svoje političke samostalnosti i očuvanja teritorijalne cjelovitosti zemlje pred jasno najavljenim nakanama kralja Sigismunda, koji je nepomirljivo bosansko neprijateljstvo odlučio slomiti ratom, na drugoj strani. Gledano u tom smislu, njegove političke ambicije bile su puno opasnije od onih koje je iskazivao kralj Ladislav. Osim toga, ne bi se smjelo ispustiti iz vida da su Ladislavove vladarske pozicije ponajprije ovisile o volji i držanju njegovih bosanskih privrženika, te se stoga u Bosni nije razmišljalo o eventualnim razočarenjima koja bi mogla donijeti kraljeva "zaboravljivost" kada mu usluge Bošnjana jednom više ne budu neophodne, a nove vjerne pristaše se same budu nudile da izvršavaju kraljevu volju⁷⁴.

Sa Sigismundom stvar je bila od početka jasna. U njegovim vladarskim planovima za glavne aktere političkog života u Bosni nije bilo predviđeno neko zapaženije mjesto. Iz njegove perspektive to je bilo razumljivo jer je on nastupao kao vladar moćnog Ugarskog Kraljevstva, kome su na različite načine pridružene mnoge zemlje i pojedinci puno važniji za funkcioniranje njegove kraljevske vlasti od dva-tri bosanska velikaša, pa im stoga nije ni mogao namijeniti ulogu i položaj u Ugarskoj sličan onomu kakav su imali u Bosni. Gledano pak iz bosanske perspektive, rusaška

⁷³ Opširnije o Zlatonosovićima i njihovoj propasti, **M. J. Динић**, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, 1, Београд 1955., 38-41; usp. također **Ђурковић**, *Историја Босне*, 265; **Исти**, *Русашка господа*, 13; **Исти**, *Работници*, 315-316; **P. Anđelić**, *O usorskim vojvodama i političkom statusu Usore u srednjem vijeku*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 13 (1977.) 13, str. 32-35; **Živković**, *Tvrtko II Tvrtković*, 150-152.

⁷⁴ Ilustrativan je u tom smislu primjer kralja Karla I. Roberta, koji je prije dolaska na ugarsko prijestolje također bio vrlo darežljiv prema hrvatskim velikašima koji su mu pomogli da postane hrvatsko-ugarskim kraljem, ali poslije kao da je njihove zasluge zaboravio, usp. **S. Antoljak**, *Babonići*, Hrvatski biografski leksikon, 1, Zagreb 1983., 306-310; **N. Klaić**, *Bribirski knezovi*, Hrvatski biografski leksikon, 2, Zagreb 1989., 308-317.

je gospoda imala svoju državu i u njoj osiguran društveno-politički položaj kak si drugdje ne bi mogli osigurati. Oni stoga svoje mjesto nisu vidjeli izvan bosans stvamosti, koju su prilagođivali vlastitim potrebama i interesima, tako da drugo gospodara i državnu zajednicu nisu priželjkivali jer su ga u Bosni po vlastitoj volj birali i mijenjali kad bi iznevjerio njihova očekivanja.

U tom kontekstu valja promatrati pokušaj bosanske strane da vladarskom ispravom osigura svoje običaje, zakone i povlastice te zaštititi ugroženu teritorijalnu cjelovitost Bosanskog Kraljevstva. Nesreća je, međutim, bila što se kralj Sigismund nije obazirao na ispravu kralj Ladislava, svoga protivnika, i što je bio odlučan dokrajčiti "bosansko odmetništvo". Ugarska je vojska pod zapovjedništvom firentinskog pučolova Filipa de Sclarisa, poznatijeg kao Pipo Spano ili Pipo od Ozore, prodrla u Bosnu 1406., te opustošila i popalila zemlju i ušla u Bobovac u kome se nalazio svrgnuti kralj Ostoja, ali otpor Bošnjana ni tada nije bio slomljen⁷⁵. Ugarska je vojska odlazila u Bosnu i 1407., a pohod koji je za tu godinu pripreman imao je konotaciju križarskog rata jer je proklamiran kao obračun s Turcima i manihejcima u Bosni, pa je mletačkim posredovanjem i od pape Grgura XII. tražena pomoć⁷⁶. Papa je potom 9. studenog 1407. pozivao vjernike da pomognu Sigismundu u ratu protiv Turaka, Arijanaca, manihejaca i drugih nevjernika koji se nalaze od Carigrada do Ugarske, točnije po Bosni, Dalmaciji, Hrvatskoj, Rami, Srbiji i Bugarskoj⁷⁷. Ni ta vojna ni prisilila Bosnu da se pokori kralju Sigismundu, pa je on 1408. ponovo poveo vojsku protiv Bošnjana i u ranu jesen nanio im težak poraz, nakon koga je kraj Dobora da pobiti 171 velikaša⁷⁸, a njihova tijela baciti u rijeku Bosnu.

Taj događaj i držanje Ladislava Napuljskog, koji je od srpnja 1408. pregovarao s Mlečanima o prodaji svojih vladarskih prava na Dalmaciju, snažno su utjecali na držanje hercega Hrvoja, koji se do kraja 1408. pokorio kralju Sigismundu. Politička scena u Bosni time se uzburkala, ali nije dovela do pune promjene vanjskopolitičke

⁷⁵ **С. Станојевић**, *Пипо Спано (Прилог српској историји почетком XV века)*, Просветни гласник Београд, 22 (1901.) 5, str. 598-600.

⁷⁶ "... et rogaverunt amicabiliter et instanter nostrum dominium, ut liberet scribere et supplicare summo pontifici, ut dignetur eos recommissos habere; vadit pars, considerata petitione sua, quod scribat summo pontifici per litteras nostras, ut dignetur ipsos et utrumque eorum suscipere commendatum cum sint ad romanam curiam profecturi", **Ljubić**, *Listine V*, 100.

⁷⁷ **A. Theiner**, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, 2, Osnabrück 1968.², 171-180; usp. **O. Raynaldus**, *Annales ecclesiastici ab anno MCXCVIII. ubi desinit cardinalis Baronius*, VIII, Lucae 1752., 192-193.

⁷⁸ "und hundert und 71st det er den kopf abeshlahen", **Windecke**, *Denkwürdigkeiten*, 20; **Данил**, *Вести Еберхарда Виндекеа*, 352. O teškom porazu bosanskog plemstva piše i **J. Dlugosz**, *Historia polonicae libri XII*, t. III, Cracoviae 1876., 577; usp. **Ćosković**, *Susret*, 78, bilj. 234; **Isti**, *Hrvatski*, 733.

orijentacije bosanskog plemstva. Unutrašnje prilike su se konsolidirale tijekom 1409. potpunim napuštanjem Ladislava i promjenom na bosanskom prijestolju. Tada je rusaška gospoda ponovo izabrala protuugarski raspoloženoga kralja Ostojju, kako se doznaje iz isprave od 31. prosinca 1409., kojom su mu Dubrovčani vratili kuću i zemlju u Primorju i primili ga za svoga vlastelina⁷⁹. Dalji razvoj bosansko-ugarskih odnosa uskoro je pokazao da ih dvije strane nisu mogle na obostrano zadovoljstvo urediti bez upletanja treće, također vrlo zainteresirane strane, odnosno Turaka, koji su već otpočeli s pljačkaškim prodorima u Bosnu. Ipak sudjelovanje Turaka u bosansko-ugarskom obračunu nekoliko godina poslije dat će privid legitimiteta zamjeni ugarskog utjecaja njihovim i uvrštavanju Bosanskog Kraljevstva u zemlju turskog utjecaja, a njezina vladara i istaknutih velikaša u red turskih tributara. U tim previranjima isprava kralja Ladislava iz 1406. izgubit će svaki svoj praktični i moralni smisao. Njome se više nije mogla dokazivati slavna prošlost niti jamčiti nadolazeća budućnost. Sav sjaj srednjovjekovne bosanske države još tada se pretvorilo u nepovratnu prošlost.

⁷⁹ "ВИДЕВЪ КАКО ГО(СПО)^А РУСАГА БОСАН^СКОГА ШПЕТЬ ХОТНЕСЕ И ПОЛЮБИШЕ ГО(СПО)^А(НН)А КРАЛЯ УСТОЮ ЗА СВОГА ГО(СПО)^А(НН)А И К ТОМУ СМНСАНВЪ И СМОТРЪВШЕ ВЕЛИКУ КРАСНУ И ПОЧ^ТЕНУ ЛЮБАВЪ КОЮ Е КРАЛЕВЬ^СТВО И ВЕЛМОЖИ РУСАГА БОСАН^СКОГА ИМАЛИ ВЪЗДА К НАМЪ НА СЛАВУ И УЗВИШЕНЕ Г(ОСПО)^А(Н)НА КРАЛЯ УСТОЮ УЧНИНСМ", Стојановић, *Повеле и писма I*, 440. Ista isprava objavljena je u Miklošič, *Monumenta Serbica*, 275-277, pod nadnevkom od 31. prosinaca 1410. Opširnije o tim prilikama usp. Ђирковић, *Историја, Босне*, 210-212, a ododjeli dubrovačkog građanstva usp. Мијушковић, *Додељивање дубровачког грађанства*, 95-96.

Razmatranje o promjenama državnih granica u razdoblju srednjega vijeka pokazalo je da su neraščišćena teritorijalna pitanja i posezanja za tuđim područjima u tadašnjih suvremenika nailazila na iznimno živu pozornost te da su nepravde i nasilne promjene rješavali na različite načine, a najčešće posredovanjem i diplomatskim umijećem. Čak ni legalne promjene, do kojih je dolazilo ustupanjem ili prodajom dijela državnog teritorija uz suglasnost i pristanak bosanskog sabora, nisu u Bosni držali trajnim stanjem. Prigovori druge strane da to što joj se uskraćuje drži voljom nekog bosanskog vladara ili velikaša i sve Bosne nikada nisu nijekani. Iz naše današnje perspektive izgleda kao da su ta pitanja bila u ono doba manje važna, jer suvremena svjedočanstva o tome ne oslikavaju dovoljno njihove postupke i stavove, ali i razlike u shvaćanjima tih pitanja i načine na koje su ona rješavana. Pojednostavljeno uzevši, moglo bi se reći da je uspjeh i neuspjeh u tim stvarima bio prepušten vještini manjeg broja povjerljivih ljudi na obje strane, koji su, istina, često konzultirali svoje vlade i od njih dobivali dodatne naputke kako nastaviti pregovore. U srednjovjekovnim uvjetima nije bilo mjesta velikim i dobro posjećenim mirovnim konferencijama, kakve su poznate u kasnijim stoljećima, a iznimno se rijetko spominju povjerenici koji su na terenu imali utvrditi pravo stanje.

Pismo kralja Sigismunda od 10. lipnja 1405. neprijeporno potvrđuje da su granična pitanja, odnosno teritorijalna posezanja bila neskriveno isticana kao ratni ciljevi. U konkretnom slučaju neobično je to što je hrvatsko-ugarski kralj želio ispraviti granice svoga Ugarskoga Kraljevstva prema – kako sâm navodi – isto tako njegovu Bosanskom Kraljevstvu, koje naziva i Ramom. Na tu njegovu najavu reagirali su Bošnjani plašeći se za teritorijalnu cjelovitost svoje zemlje, ipak dovoljno različite od Sigismundova Ugarskog Kraljevstva. Uostalom, ni sâm Sigismund nije Bosnu smatrao zemljom pridruženom ugarskoj matici, nego tek područjem svoga političkog utjecaja. Ništa manje zanimljivu okolnost ne predstavlja ni činjenica da je Ugarsko Kraljevstvo u to doba imalo dva krunjena vladara u osobama Sigismunda Luksemburgovca (od 1387.) i Ladislava Napuljskog (od 1403.). Budući da su Bošnjani u prijestolnim borbama pristajali uz Ladislava Napuljskog, logično je da su se baš njemu obratili za zaštitu bosanske državne cjelovitosti i potvrdu svojih običaja, položaja i starih prava. Na saboru održanom u proljeće 1406. određeno je izaslanstvo koje su činili humski vojvoda Juraj Radivojević, vjerojatno knez Vukac Hranić i vitez Tomaš. Ono je u ljeto te godine stiglo u Napulj, izložilo kralju svoje zahtjeve i od njega 26. kolovoza dobilo potvrdu svega onoga što je tražilo. Ladislav

je tim samo pokazao svoju vladarsku darežljivost jer njegova isprava nije imala snagu autoriteta kojim bi u praksi osigurao sve ono što je potvrđeno.

Sigismund je još iste godine poveo novi rat protiv Bosne, pokazujući tako da ga Ladislavova isprava ne obvezuje niti ga priječi da ostvari svoje političke planove i teritorijalne ciljeve. I sâm Ladislav je uskoro shvatio da se neće moći održati kao hrvatsko-ugarski kralj, te je digao ruke od ugarskog prijestolja i prodao Mlečanima svoja vladarska prava Mlečanima na dio Dalmacije, pa su tako Bošnjani i formalno ostali bez oslonca za koji su se više zaklanjali nego što su mu služili i u njegovu se pomoć uzdali. Odlučni Sigismund kao hrvatsko-ugarski kralj s političkim ambicijama prema Bosni ostao je tako realnost na koju su se Bošnjani pokušali prilagoditi dok u igru nisu uključili Turke. Od tada je sve krenulo drugim smjerom.

Summary

BOSNIA ON THE TURN OF THE CENTURY AND THE STATE FRONTIERS CONFIRMATION IN THE YEAR 1406

To examine the changes of the state frontiers in the Middle Ages has shown that there were some unsolved questions of the territories, the foreign areas seizure by that time contemporaries, drew an extreme attention, the injustice and forced changes were solved in different ways, more often by mediators and diplomatic skills. Even the legal changes that took place in grants or selling of the state territory parts, agreed by the Bosnian assembly, were not a continuous state of affairs, but the other side reproach that the territory taken from them happened to be by a Bosnian ruler's will or a Bosnian lord, was never denied. From our present perspective seems to be that the questions of that time were less important, because the contemporary evidence of it does not show their views and acts, but the differences in comprehension of the questions and ways how to solve them. Simply taken it could be said the success or failure was left to the skills of the limited number of thrustworthy people on both sides, often being advised additionally by their governments, how to continue the negotiations. In the medieval time there was no room for big peace conferences

with many participants that will happen later in centuries, the delegates who had to know the proper state in the field, were mentioned very seldom.

The King Sigismund's letter of 10 June 1405 with no disputing confirmed that the boarder questions, the territory seizure used to be disclosed as the war objectives. In the given example is unusual that the Croatian-Hungarian king wanted to correct the boarder of his Hungarian Kingdom - quoted by himself - to his Bosnian Kingdom, which he also called Rama. About his announcement the Bošnjani reacted, feared for the complete territory of their country rather different than the Sigismund's Hungarian Kingdom. After all, not even Sigismund himself did consider Bosnia to be attached to the Hungarian mother country, but an area of his political influence. Not less interesting is the fact that the Hungarian Kingdom of that time had two crown sovereigns, Sigismund of Luxembourg (since 1387) and Ladislaus of Naples (since 1403). As the Bosnians in their struggle for the throne were with the Ladislaus of Naples, it is logically that they asked him for the protection of the complete state and confirmance of their customs, position and old rights. At the Assembly in spring of 1406 a deputation was appointed, consisting of the Hum duke Juraj Radivojević, possibly duke Vukac Hranić and knight Tomaš, who arrived to Naples in summer of the year. They presented their demands and on 26 August a confirmation for all their demands was obtained from the King. In this way Ladislaus showed his royal generosity, but his document had not a power of authority to ensure in practice all that had been confirmed.

Sigismund even in the same year waged a war against Bosnia showing that the Ladislaus's document is no obligation for him preventing to realize his political plans and territorial objectives. Even Ladislaus himself came to know soon that he could not stay as a Croatian-Hungarian king so he abandoned the idea of the Hungarian throne and sold his royal rights to Venice for the part of Dalmatia, so the Bosnians were left formally without a support, they used as a protection rather than they served to it and believed to be supported. The resolute Sigismund as the Croatian-Hungarian king with the political ambitions for Bosnia stayed as a reality, the Bosnians tried to adapt themselves so long the Ottomans came to the old plot. From that time everything had taken another course.

Aladin Husić

O UBIKACIJI SREDNJOVJEKOVNE TVRĐAVE FENARLIK

Pitanje Fenarlika tretirano je više uzgred nego što mu se posebno posvećivala pažnja ali i povremeni i fragmentarni osvrti polučili su različite rezultate. Fenarlik se tako dugo vremena sporadično javljao u historijskoj literaturi sa neujednačenim odgovorima na nekoliko bitnih pitanja kao što su ubikacija samog grada i preciziranje lokaliteta, i da li je Fenarlik identičan sa nekom već poznatom utvrdom i kojom, ukoliko jeste. Zbog djelimične nepotpunosti podataka koje nude poznati izvori, prije svega putopisi, tako i nedovoljnih istraživanja, ključni problem svodi se na nedostatak izvora koji bi na jedan jasniji način osporili ili pružili potvrdu nekom od rezultata do kojih se došlo. Dosadašnji istraživački naponi rezultirali su sa dva osnovna mišljenja, jednim prema kojem se Fenarlik nalazio uz samu rijeku Vrbas, preciznije na srednjovjekovnom putu i prijelazu preko rijeke ispod Donjih Kopčića, prema Đoki Mazaliću na lijevoj¹, a Fehimu Dž. Spahi na desnoj obali Vrbasa,² i drugim Krešimira Papića³ i Dževada Drine,⁴ koji su Fenarlik poistovjećivali sa poznatim srednjovjekovnim gradom Kaštel, na planini Radovan, između sela Harambašići (Bugojno) i Pećine (Novi Travnik). I pored postojećih rezultata, i odgovora koji bi

¹ Đoko Mazalić, *Biograd-Prusac*, Glasnik Zemaljskog muzeja, (GZM) Nova serija (NS)VI, Sarajevo 1951., 163. (dalje: Đ. Mazalić, Biograd-Prusac)

² Fehim Dž. Spaho, *Defteri za Kliški sandžak iz XVI i početka XVII stoljeća*, Prilozi za orijentalnu filologiju (POF) 34/1984., Sarajevo 1985., 149., (dalje: F. Dž. Spaho, *Defteri za Kliški sandžak*), isti; *Organizacija vojne krajine u sandžacima Klis i Krka u XVII stoljeću*, Vojne krajine u jugoslovenskim zemljama u novom veku do Karlovačkog mira 1699. (Naučni skupovi SANU, knj. XLVIII, Odelenje društvenih nauka, knj. 12.), Beograd 1989., 103., (ćirilica), napomena br. 9. (dalje: F. Dž. Spaho, *Vojne krajine*.)

³ Krešimir Papić, *Travnik, grad i regija*, Travnik 1975., 95 (dalje: K. Papić, *Travnik, grad i regija*.)

⁴ Dževad Drino, *Tajna tvrđave Fenarlik*, Divan, br. 32-33, Travnik 1995., 11. (dalje: Dž. Drino, *Tajna tvrđave Fenarlik*.)

u konačnom mogli zadovoljiti suštinsko pitanje za kojim se tragalo, uočene slabosti nas iznova vraćaju tom problemu.⁵ Pored ranije korištenih, ovaj put i u svjetlu novih, za predloženu temu vrlo dragocjenih izvora, želimo se još jedanput osvrnuti na to pitanje.

Osnovu svih istraživačkih pokušaja činila su dva putopisa iz prve polovine 16. vijeka.⁶ Oni su koliko doprinosili približavanju historijskoj istini toliko ponekad i otežavali taj put, posebno putopis Katarina Zena. Iako nisu najstariji izvori, u kojima se spominje, oni su ga ipak izveli iz anonimnosti i uveli u historijsku literaturu.

Najraniji poznati spomen Fenarlika potiče iz 1503. godine. On se navodi sa drugim gradovima koji su ugovorima sklopljenim 20. 08.1503., a potom 1519. godine između Ugarske i Osmanskog carstva pripali Osmanlijama.⁷ U njima srećemo dvije različite forme imena ovoga grada, i to 1503. godine kao "Fewarlak", dok je šesnaest godina kasnije (1519) kao "Fenerlyk".⁸

Benedikt Kuripešić u svome putopisu iz 1530. godine uopće ne spominje ime Fenarlik, nego samo Kaštel. Na osnovu njegovog opisa nije bilo teško definirati lokalitet ove utvrde. On je u ovom slučaju, rekli bismo, vrlo precizan, "*U subotu 10. septembra, krenusmo iz Prusca, pređosmo opet Vrbas pa idosmo lijevom⁹ stranom rijeke punih pet sati vrlo visokom i dugom planinom, koja se zove Radovan (Radanno). Tu gore na brdu, s lijeve strane ugledasmo mali gradić zvani Kaštel (Castel)...*"¹⁰ Kuripešić, dakle, spominje samo jedno ime – "Kaštel", na osnovu čijeg opisa se približno može odrediti lokalitet utvrde o kojoj govori. On ga opisuje i u povratku s prilično nedvojbenim lokalitetom. "*U subotu, 28. januara, krenusmo*

⁵ Dužni smo ovdje skrenuti pažnju na još jedan osvrt na Kaštel u okviru jedne šire teme, "*Kulturno historijski spomenici općine Donji Vakuf*" str. 11-14., koji u ovom našem razmatranju nećemo koristiti. Vidi: Čepalo Husejin, *Kulturno historijski spomenici općine Donji Vakuf, Donji Vakuf* 2001.

⁶ Benedikt Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530.*, Sarajevo 1950., (s njemačkog preveo Đorđe Pejanović), (dalje: B. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu*); Petar Matković, *Dva talijanska putopisa po Balkanskom poluotoku iz XVI vijeka*, Starine X, JAZU, Zagreb 1878., 201-256.; Petar Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vijeka.*, Rad JAZU, LXII, Zagreb 1882. (dalje: P. Matković; *Putovanja*.)

⁷ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1982., 55, (dalje: H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*), Josip Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, Sarajevo 1951., 128. napomena 283. (preveo s njemačkog originala Đorđe Pejanović); (dalje: J. Jireček, *Trgovački drumovi*); P. Matković, *Putovanja*, 93.

⁸ Josip Jireček, *Trgovački drumovi*, 128., napomena 283.

⁹ Ovu stranu putopisac je označio lijevom u odnosu na svoje kretanje. U odnosu na tok rijeke riječ je o desnoj.

¹⁰ B. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu*, 17. (štamparskom greškom ova stranica označena je kao 71. prim. m.)

iz Grahovika odmah preko vrlo visokog brda Radovana (*Radosceuo*) prema Kaste-
lu, siđosmo u dolinu (ravnicu) pa poslije dođosmo u selo što leži na brdu, u Blagaj
(*Blatzgoy*) i tu prenoćismo.”¹¹ Ovo svakako samo potvrđuje pretpostavke zasnovane
na kazivanju u prvom prolasku i olakšava mogućnost ubiciranja tvrđave.

Aleksander Hoffer donosi pomalo iskrivljenu verziju ovog prijevoda, koja glasi:
“Dogjosmo na “*Lušano polje*” (*Lašvino polje?*) i u selo Grabovo, gdje smo noćili.
U subotu dne 25. januara prijegjosmo preko dosta visokog brda “*Radoščevo*” dog-
josmo do Kastela, onda opet u dolinu i u jedno selo, što leži na desnu ruku u brdima,
“*Blatzgoj*” (*Blagaj kod Donjeg Vakufa?*)”.¹²

Za dalja razmatranja vrlo je važno istaći da Kuripešić, iako pomalo neprecizno
i nejasno, spominje još “*dvije puste razrušene tvrđavice, Gornji i Donji Novi (Ober
und Nieder Novi)*.”¹³ Iako ih navodi kao tvrđave prije Prusca idući iz pravca Janja,
bitno je naglasiti da su prema njemu ipak na Vrbasu. Očigledno je da je Kuripešić
ovdje pogriješio jer je tri puta prelazio Vrbas, dva puta čak prije Prusca, što ni u kom
slučaju nije moguće.¹⁴ Neka istraživanja zaista upućuju na postojanje tvrđave Novi
na desnoj obali Vrbasa,¹⁵ a ostatke kaštela pronašao je i Đoko Mazalić, također na
desnoj obali, nekih 500 metara nizvodno od srednjovjekovnog prijelaza i mosta na
Vrbasu.¹⁶ Sasvim je izvjesno da putopisac nije najbolje opisao taj dio puta, ali da su
ruševne tvrđave ipak postojale na Vrbasu. Ove momente istraživači su malo uzimali
u obzir i ma koliko se činilo suvišnim, držimo da će imati svoje mjesto u daljem sa-
gledavanju ovog pitanja i pomoći u rasvjetljavanju te nepoznanice.

Kako Kuripešić ne spominje naziv Fenarlik, Zenov putopis je ostao kao osnovni
orijentir u traganju, ali je unio i izvjesne dileme i nedoumice svojim opisom iste di-
onice puta, zbog čega je i pokušaj da se na osnovu Zenovog putopisa odgonetnu gra-
dovi koje je vidio, ostali bez rezultata. Idući od Prusca, Zeno pored Vrbasa također

¹¹ Ibidem, 51.

¹² Aleksander Hoffer, *Zlato i druge rude u travničkom kotaru*, GZM IX 1897., Sarajevo 1897., 419.
(dalje: A. Hoffer, *Zlato i druge rude*,). Ovaj odlomak donosi prema prijevodu objavljenom u srpskim
novinama “*Vidovdan*” 1863., br.18., i Petar Matković, *Rad JAZU*, 56., 158. Do ovih izvora nismo
uspjeli doći pa ne znamo da li je ta razlika proistekla iz njih ili prilikom ispisa samog Hofferera.

¹³ B. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu*, str.16.

¹⁴ Na ovu Kuripešićevu pogrešku ukazao je i sam priređivač putopisa. Mišljenja je da bi se prva dva
prelaza trebala odnositi na pritoke Vrbasa, Semišnicu i Koprivnicu, što je sasvim logično, pa je i
pitanje tvrđava Gornjeg i Donjeg Novog u tom slučaju upitno. (Vidi: B. Kuripešić, *Putopis kroz
Bosnu*, str. 16., napomena br. 55.)

¹⁵ Prema napomeni Đorđa Pejanovića, B. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu*, 16, napom. br. 56.

¹⁶ Đ. Mazalić, *Biograd-Prusac*, 163.

spominje dva grada, najprije "Fermelich" i drugi gradić, "što je na drugoj obali ali mu imena ne zna."¹⁷ U istraživanjima ovo je ostalo malo ili nikako zapaženo i jedino je Đoko Mazalić u svojoj interpretaciji naglasio postojanje dva grada na dvije obale, negdje blizu prijelaza preko Vrbasa.

Idući dalje nakon prelaska Vrbasa, Zeno kaže: "Na večer prenoćismo u jednom selu što se zove Trnovica pod gradom..."¹⁸ jahasmo u jednoj lijepoj i dobro obragjenoj dolini među brdima, gdje dogjosmo na jednu veliku plahu rijeku, koja se zove Lašva..."¹⁹ Iako ime grada na ovome mjestu nije navedeno, Hoffer je dobro pretpostavio da se u ovom slučaju radi o Kaštelu.²⁰ Trnovica pod gradom, kako je po narodnom kazivanju ustanovio, nalazila se ispod današnjeg sela Zenepići, u dolini rijeke, jugozapadno od Novog Travnika. Kao što se vidi, Kuripešićev "Kastel" i Zenov "grad kod Trnovice", mogu se potpuno poistovjetiti, ali se postavlja pitanje Fermelicha.

Slijedeći Zena, tvrđavu Fenarlik Josip Jireček ne locira precizno, nego samo kao mjesto gdje se prelazi rijeka, ne naglašavajući na kojoj bi strani mogao biti, ali je dobro uočio da je riječ o istom gradu, koji izvori bilježe na različite načine ovaj putopis, Fermelich, ugovor iz 1503. g. Fewarlak, a 1519. Fenerlyk.²¹

I Petar Matković, "Fermelich" locira negdje na prijelazu rijeke Vrbasa, u blizini mezara Osmana, Malkočbegovog oca. Matković je, također, tražio sličnost između "Fermelicha" iz Zenovog putopisa i sličnih oblika u drugim dokumentima, ugarsko-osmanskom ugovoru o miru iz 1519. godine, gdje se spominje kao "Fenerlyk". Injegovu pretpostavka je da se radi o istoj tvrđavi. Sličnost Fenarlika tražio je na njemu poznatim austrijskim kartama,²² i u obliku Emelic, iskrivljenom imenu današnjih Jemanlića.²³ Ovakvi navodi Zena, Matkovića i Jirečeka ključni su bili u narednim

¹⁷ Vidi: P. Matković, *Putovanja*, 93., Izostanak imena gradova u korištenim verzijama, odnosno prijepisima putopisa objašnjava se dvojako. Matković drži da "Zeno običaje mjesta, kojih imena ne zna, tačkami označi. Je li to njegovo ili prepisivačevo, to se neda označiti" On je tačke zamjenjivao objašnjenjem da Zeno ne zna imena gradova. (P. Matković, *Putovanja*, 93. napomena br.1). S druge strane Đ. Mazalić za takve pojave kaže da su ta mjesta istrvena i da su praznine nastajale usljed toga. (Đ. Mazalić, *Biograd-Prusac*, 163.)

¹⁸ A. Hoffer samo naglašava da ime nije napisano ali pretpostavlja da se radi o Kaštelu.

¹⁹ Citirano prema: A. Hoffer, *Zlato i druge rude*, 419. Kod P. Matkovića selo je pisano u obliku "Ternoviza" kao u putopisu. (P. Matković, *Putovanja*, 93.)

²⁰ A. Hoffer, *Zlato i druge rude*, 419.

²¹ J. Jireček, *Trgovački društvi*, 128.

²² Austijske karte iz 1886. koje smo koristili za utvrđivanje ovo selo su zabilježile kao Jemanlići. U istovjetnoj formi ubilježeno je i na kartama iz 1881. (Razmjer 1:300 000)

²³ P. Matković, *Putovanja*, 93. Ovo su kasnije preuzeli Dž. Čelić-M. Mujezinović, *Stari mostovi u BiH*. Sarajevo 1969., 129.

traganjima za lokalitetom Fenarlika.

Dalja istraživanja lokaliteta spomenutih gradova postepeno su se prenosila i na sam teren i ona još uvijek nisu poistovjećivala Kaštel sa Fenarlikom niti su oni uopće dovođeni u bilo kakvu vezu. Mihovil Mandić je obavio istraživanja na lokalitetu Kaštela i uradio djelimičan arheološki kao i precizan opis lokaliteta utvrde iznad sela Pećine.²⁴

Međutim, pedesetih godina XX stoljeća u historijskoj literaturi počinje poistovjećivanje utvrda Kaštela iz Kuripešićevog i Fenarlika iz Zenovog putopisa. Ono je čini se više rezultat slučajnosti i nepreciznosti nego li kritičkog pristupa izvorima i uočavanja stvarne veze između njih. Takvu mogućnost u historijsku literaturu prvi je uveo Đorđe Pejanović objavljivanjem prijevoda Kuripešićevog "Putopisa" sa popratnim kritičkim aparatom. Naime, pojašnjavajući "mali gradić Kastel (Castel)", Pejanović se poslužio Jirečekom, ne citirajući ga baš precizno. Tako Pejanovićev navod glasi "Jireček (*Die Handelsstrassen u. Bergwercke von Serbien u. Bosnien w. des Mittelalters*) kaže da je prelaz preko Vrbasa bio kod gradića Kaštela, u kome su još XVI vijeka gorile svijetiljke zbog zadocnijelih putnika, karavana. Taj Kastel je na putu od Bugojna prema Travniku."²⁵ Međutim, Jireček uopće ne spominje grad Kastel nego kaže "Preko Vrbasa se prelazilo kod malog gradića na kome je još u XVI vijeku gorilo svjetlo (fenjer) da pokaže put zadocnijelim karavanama".²⁶ Ovo će kasnija istraživanja usmjeriti u jednom sasvim novom pravcu.

Đoko Mazalić, također na osnovu putopisa, govori o "kastelu Fermelik" pored kojeg je Zeno prošao napominjući i alternativno ime Vrbovik, čini se više po vegetacionim karakteristikama pretpostavljenog lokaliteta nego nekim drugim pokazateljima.²⁷ Mišljenja je da je riječ o manje značajnom fortifikacijskom objektu, na lijevoj strani Vrbasa, manjoj kuli koja je služila jedino za čuvanje mosta i osvjetljavanje mjesta prijelaza preko rijeke, bez mogućnosti pronalaska njegovih ostataka, ali negdje vrlo blizu nekadašnjeg mosta. Ne samo da je dobro uočio i grad koji Zeno spominje na drugoj strani Vrbasa nego je tragao i za ostacima koje je pronašao nešto niže prijelaza.

Kada sravnimo navode ova dva putopisa i nalaze Đoke Mazalića, nameće nam se zaključak da Kuripešić i Zeno govore o istom broju tvrđava kod samog Vrbasa. Istina je da su lokaliteti, pa i nazivi, dati na različit način, ali je neupitan utisak da se

²⁴ Mihovil Mandić, *Prehistorijske i sredovječne utvrde oko Travnika*, GZM, 1926, Sarajevo 1926., 40.,
Isti: *Veziški grad Travnik, nekada i sada*, Zagreb 1931, 31.

²⁵ B. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu*, 17,

²⁶ J. Jireček, *Trgovački drumovi*, 128.

²⁷ Đ. Mazalić, *Biograd-Prusac*, 163.

zapravo radi o istim tvrđavama, makar i pod različitim, nekad i krivim imenima, što je najvjerovatnije. Na osnovu oba putopisa nije teško ustanoviti da kada se govori o "Trnovici pod gradom" i "mali gradić zvani Kaštel" na Radovanu da je riječ o istoj tvrđavi. Opis i jednog i drugog putopisca ne protivrjuječi. Važno je s toga vratiti se na uže područje Vrbasa. Na prijelazu Vrbasa Kuripešić spominje "dvije puste razrušene tvrđavice, Gornji i Donji Novi, Ober und Nieder Novi." Jasno je da je Kuripešić djelimično pogriješio u redosljedu jer je "Vrbas prelazio dva puta" prije samog Prusca, a treći put poslije prolaza kroz Prusac. Izvjesni Dom. M. Niger je spominjao Novi na desnoj obali Vrbasa bez podataka o lokalitetu. Nama se čini da su Kuripešićev Gornji i Donji Novi identični sa onim što Zeno naziva kastelom "Femelik" i "gradićem na drugoj obali". Ova primarna pretpostavka još je osnovanija ako se zna da je Mazalić zaista pronašao i ostatke nekog kastela na desnoj strani Vrbasa. Utisak je da bi se u tim slučajevima odista moglo raditi o nekim, ne toliko značajnim, kulama na rijeci Vrbas na važnom srednjovjekovnom putu. Na prijelazu rijeke, dakle, nije bio jedan, nego dva grada, nepoznati na desnoj obali i drugi, koji Zeno naziva Fenarlik, na lijevoj.

Ne baveći se uopće pitanjem lokaliteta, Hazim Šabanović je spominjao samo "Fenarlik ("Fewarlak"),²⁸ što je procijenjeno kao nesigurno čitanje izvora.²⁹ Ovaj navod jeste na osnovu turske literature, a ne izravnog korištenja arhivskih izvora, te je ocjena o nesigurnom čitanju teško prihvatljiva. U datom kontekstu i nije bilo moguće dati više podataka jer se radilo samo o nabranjanju gradova iz sporazuma. Ovaj oblik Hazim Šabanović je, dakle, samo preuzeo iz turske literature, a ne izvora, i vidjeli smo da se isti sretao i mnogo ranije i da Josip Jireček upozorava na različite oblike, i to posebno iz 1503. "Fewarlak" i 1519. Fenerlyk, upravo prema ugarsko-osmanskim sporazumima, što nije ni u kakvoj suprotnosti sa navodima Hazima Šabanovića. Činjenica da se već tada spominje u ugovorima upućuje da je riječ o značajnoj utvrdi, a ne samo kuli. Ustanovili smo da su svi gradovi iz ugovora u sjevernom graničnom području ka Ugarskoj imali kasnije timarske posade i značajnu odbrambenu ulogu, pa prema tome i Fenarlik.³⁰

U kasnijim istraživanjima ni Krešimir Papić nije uočio evidentne razlike, koje su prema Zenu upućivale na potpuno različite lokalitete, različita imena i dva različita grada, grad kod kojeg se prelazila rijeka i grad kod Trnovice, koje prema tome, samo na osnovu Zenovog putopisa nije moguće poistovjećivati. Očito da je Pejanovićevo

²⁸ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 55

²⁹ F. Dž. Spaho, *Defteri za Kliški sandžak*, 149.

³⁰ Aladin Husić, *Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine*, POF 49/1999., Sarajevo 2000., 189-228.

pojašnjenje bitno uticalo na te pomalo divergentne navode. Iako je i sam opisao lokalitet Kaštela, nije jasno kako je, bez rezerve, prihvatio da se kod njega prelazila rijeka ako se zna da je riječ o priličnoj udaljenosti Kaštela od Vrbasa - pet šest sati hoda. Bez čvrstih, gotovo bez ikakvih argumenata, Fenarlik je identificiran sa Kaštelom. Tako je Krešimir Papić poistovjetio Kaštel sa Fenarlikom, bez navođenja imena Fenarlik i bilo kakvog objašnjenja.³¹

Neki osmanski izvori iz 1550. godine unosili su novu dilemu, te istraživanja ponovo usmjeravali prema navodima Zena i traženju Fenarlika negdje bliže samoj rijeci Vrbas. Kako se od polovine 16. vijeka Fenarlik spominje u teritorijalnom prostoru Kliškog sandžaka, kojemu je u to vrijeme pripadalo i poriječje gornjeg toka Vrbasa, dakle i područja D. Vakufa, Bugojna i G. Vakufa, Fehim DŽ. Spaho ga je sasvim logično tražio negdje uz rijeku Vrbas. Koristeći rad - Mazalića, a preko njega i Zenove navode, Spaho je ustvrdio; "*Tvrđava Fenarlik se morala nalaziti u blizini sela Donji Kopčić, nedaleko od Donjeg Vakufa, na jednom brežuljku s desne strane Vrbasa, iznad nekadašnjeg mosta preko te rijeke, kojeg spominje Zeno, a postojao je kako on kaže nasuprot nekropole porodice Malkoč.*"³² Spaho je, međutim, propustio kazati da Mazalić govori o dvije tvrđave, Fermeliku i onoj s druge strane, te je u odnosu na putopis i Mazalića traženu utvrdu locirao na potpuno suprotnu stranu.

Prateći pažljivo različite nalaze Đoke Mazalića, potom i Fehima DŽ. Spahe, Dževad Drino je opravdano izrazio sumnju u takvu ubikaciju Fenarlika i ustanovio da na prostoru sela Donji Kopčić koji se prema tim navodima definiše kao mogući lokalitet Fenarlika ne postoje niti arheološki niti toponomastički tragovi koji bi ukazivali na postojanje utvrde, posebno sa imenom koje bi podsjećalo na nekadašnje ime te tvrđave.³³ Stoga je prateći kretanje i Kuripešića i Zena, posebno pažljivom toponomatskom analizom, uz pomoć raznih zemljopisnih karata došao do preciznog lokaliteta grada Kaštela kojeg navodi Kuripešić i čije ime se na terenu do danas očuvalo pod istim imenom, i to kao vis Kaštel (1264 m) i šuma Kaštel. Na starijim kartama je, također, ucrtan znak ostataka ranije utvrde sa natpisom "Grad". Zaključak je da se Fenarlik nalazio "*gdje se i danas nalaze ostaci tvrđave pod imenom Kaštel.*" U konačnom, s ovim rezultatom mi se ne možemo ne složiti, ali neki za taj rezultat ključni momenti u postupku kojim se do njega došlo u ovom slučaju ne mogu izdržati kritiku, pa ga samim tim dovode u pitanje.

Lokalitet Kaštela u historijskoj nauci bio je već odavno poznat i nije jasno iz kojih razloga su zaobiđeni radovi Mihovila Mandića i Krešimira Papića, koji također

³¹ K. Papić, *Travnik, grad i regija*, 95.

³² F. Dž. Spaho, *Defteri za Kliški sandžak*, 149., Isti: *O organizaciji vojne krajine*, 103.

³³ Dž. Drino, *Tajna tvrđave Fenarlik*, 10.

govore o Kaštelu sa precizno definisanim lokalitetom i priloženim kartografskim prikazom. Ako već znamo gdje je Kaštel, bez obzira došli do toga samostalno ili na osnovu već poznatih istraživanja, a prihvatimo ono što Mazalić navodi prema Zenovom opisu, pa i sam zaključak Mazalića, nedostaje nam historijska činjenica i objašnjenje koje će potvrditi opravdanost takve hipoteze. S toga nam se čini da i u ovom slučaju nedostaje čvršći argument na osnovu kojeg se može potvrditi da je Fenarlik isto što i Kaštel. Dojam je da je ključno opredjeljenje Drininog zaključka Mazalićev navod da je Zeno prošao pored "*kastela Fermelik*", što ni u kom slučaju nije pouzdan oslonac za poistovjećivanje. I uz druge tvrđave, navedene ili izostavljene, Zeno koristi atribuciju "*castell*".³⁴ U ovom kontekstu i Mazalić je riječ kaštel upotrijebio u značenju "*utvrda*", a ne kao njen naziv. To je posebno teško opravdati ako znamo da i Mazalić "*kastel Fermelik*" locira kod prijelaza Vrbasa ispod D. Kopčića. Tako i dalje ostaje mogućnost drugačije prosudbe. Stoga je na osnovu novih raspoloživih izvora neophodno preispitati takve mogućnosti i tragati za novim elementima koji bi na nedvojbeniji način mogli poduprijeti tu hipotezu.

Osmanski arhivski izvori iz prve polovine 16. vijeka vrlo precizno navode: "*Kal'a Fenarlk nam-i diger Kaštel*" (znači, tvrđava Fenarlik, drugim imenom Kaštel", poznaju, dakle, oba pojma.³⁵ Iz ovoga se jasno vidi da je riječ o jednoj tvrđavi sa dvojnim nazivom, istovremeno jednoj tvrđavi u Bosanskom sandžaku u čijem nazivu imenicu "*kastel*" (lat. *castellum*- kula, tvrđava, zamak)³⁶ srećemo u funkciji naziva utvrde "Kaštel". Tvrđava pod ovakvim nazivom u do sada poznatim osmanskim izvorima prvi puta se javlja 1530. godine. U to vrijeme ona je u sastavu Bosanskog sandžaka, koji je tada uključivao i prostore Dalmacije od zaleđa Klisa do Obrovca.³⁷

Pojava dvojnih naziva u različitim varijantama nije evidentna samo kod Fenarlika i on u tom pogledu ne predstavlja nikakav izuzetak. U administraciji Osmanškoga carstva srećemo različitu praksu, davanja potpuno novih imena, turskog porijekla, uz zatečena, zatim dvojna imena slavenskog porijekla, i u oba slučaja njiho-

³⁴ P. Matković, *Dva talijanska putopisa*, 203-205., Matković je objavio originalan tekst putopisa. Na mjestu gdje opisuje gradić kod Trnovice upotrijebljen je također pojam "*castell*" "*La sera allogramo in una villa detta Ternoviza sotto castell; et et covalcomo una vallata fertile...*", 205.

³⁵ Istanbul, Bašbakanlik Arşivi (BBA.) Maliyeden Mudevver (MMV), Tahrir Defteri (T.D.) No. 540., A. Husić, *Tvrđave Bosanskog sandžaka*, 214. Upoređi: Aladin Husić, *O imamskoj službi u tvrđavama Bosanskog sandžaka u 15 i prvoj polovini 16. vijeka*, Novi Muallim, god. 1. br. 4, Sarajevo 2000., 96.

³⁶ Pojam kaštel u službenoj upotrebi osmanske administracije zamjenjivan je pojmovima "*kala*" i "*hisar*". U kombinaciji s pridjevom ili imenicom od riječi hisar izvedeni su nazivi Akhisar (bijela tvrđava; Biograd-Prusac), i Golhisar (jezero-tvrđava; Jezero)

³⁷ Isto kao napomena 35.

vo dvostruko evidentiranje kao i prevođenje zatečenih imena na turski jezik. Tako se i neke druge utvrde na prostoru Bosanskog sandžaka navode sa po dva imena, kao npr.: Belgrad nam-i diger Dlamoč, dok su nekima zatečeni nazivi zamjenjeni, ustvari samo su adaptirani turskom jeziku, kao "Akhisar" - Biograd, kako se Prusac nekada nazivao, ili "Golhisar" - Jezero.³⁸

Navedeni izvor dakle prvi puta spominje Kaštel i pod njegovim drugim imenom Fenarlik. Kada to imamo na umu, onda je lahko uočiti propuste, kako putopisaca tako i istraživača. Budući da ovaj izvor vremenski u potpunosti korespondira sa prolaskom Kuripešića, nameće se pitanje zašto ga i Kuripešić nije zabilježio pod oba naziva. Njegov prolazak nije bio dovoljan da bi dao više pojedinosti o njemu, pa i o nazivu, i naveo je najvjerovatnije samo onaj koji je čuo i koji je bio odomaćen u lokalnoj upotrebi jer novi u potpunosti još nije zaživio.

Ovi podaci govore da je to upravo onaj Fenarlik, koji je u različitim nazivima u historijsku literaturu ušao iz ugovora 1503. i 1519. godine. Opravdano je zato postaviti i pitanje zašto se onda u osmanskim izvorima ne spominje ranije ili barem u popisnom defteru iz 1516. godine, u kojem se spominje 14. tvrđava Bosanskog sandžaka. Tim popisom su obuhvaćene samo one tvrđave koje su u to vrijeme imale timarnike. Tako je veliki broj utvrda ostao izvan te vrste popisa, među njima i tvrđava *Fenarlik-Kaštel*. To znači da je od njenog zauzeća do 1530. godine u njoj bila smještena posada koja je za svoju službu dobijala paušalni iznos u gotovini, a evidencija tih posadnika bila je odvojena od evidentiranja uživalaca lena. Zato je u timarskim popisima srećemo od vremena kada su njenoj posadi dodjeljena zemljišna lena. I u nešto kasnijim izvorima iz 1540. godine ona se redovno javlja pod dvojnim imenom "*Fenarlik nam-i diger Kaštel*".³⁹

Osnivanjem Kliškog sandžaka 1537. veći dio bosanskog teritorija je izdvojen i nakon 1540. godine pripojen Kliškom, pri tome i tvrđave u toku Rame i gornjem toku Vrbasa, među kojima i Fenarlik.⁴⁰ Od tada je ova utvrda u sastavu Kliškog sandžaka⁴¹ i od prvog popisa tvrđava Kliškog sandžaka, dakle, njegovog teritorijalnog zaokruživanja ona se spominje samo kao *Fenarlik*, dok je prvobitni naziv *Kaštel* potisnut iz administrativne upotrebe. Ona se, kao što vidimo, u izvorima ne javlja prvi puta 1550. godine, ali se prvi puta javlja samo pod jednim imenom, tj. imenom *Fenarlik*.

³⁸ Istanbul, BBA., T.D., MMV., No. 540.

³⁹ A. Husić, *O imamskoj službi*, 96.

⁴⁰ A. Husić, *Tvrđave Bosanskog sandžaka*, 201.

⁴¹ F. Dž. Spaho, *Defteri za Kliški sandžak*, 147-149.

Od postavljanja timarnika u ovu tvrđavu 1530. godine timari njene posade nalazili su se na području nahije Lašva, u koje je bilo uglobljeno i selo *Grnovnica*.⁴² Isto selo srećemo kao timar posade i 1550. godine, kada je Fenarlik izdvojen iz Bosanskog sandžaka. Budući da je broj timarnika prepolovljen, a prihodi sa 15.449 iz 1530. godine povećani na 19.407 akči 1550. godine, to je Grnovnica bila dovoljna da podmiri cjelokupne rentne obaveze prema članovima posade. Timari tvrđave su, dakle, konstantno ostajali na istom prostoru u nahiji Lašva, a selo *Grnovnica* (ili *Grovnicica*) koju je činilo nekoliko zaselaka u srednjem toku *Rijeke* desne pritoke Lašve, nalazilo se u podnožju *Radovana* i tvrđave Fenarlik.⁴³

Navedeni podaci nas, dakako, vraćaju ponovo Zenovom "Putopisu", jer prema njegovom opisu neizbježan je dojam da se radi o dvije različite tvrđave, ali i nameću pitanje šta odgovara historijskoj istini i čemu dati prednost, "Putopisu" ili osmanskim izvorima. Ovom prilikom, mi prednost dajemo službenoj osmanskoj državnoj administraciji, koju ne držimo nepogriješivom, ali svakako pouzdanijom, posebno kada se zna postupak nastajanja popisa koje smo za ovu priliku koristili. Kako nije riječ o jednom izvoru i kako se vrlo jasno može pratiti ta blaga zamjena u nazivu, administrativnoj pripadnosti također, zatim kako se radi o prilično nepromjenljivo području dodjele timara za posadu Fenarlika u nahiji Lašva od 1530. do 1550., bilo kakva dilema u tom pogledu čini nam se potpuno suvišnom. Stoga, naša je procjena da ni Kuripešić ni Zeno nisu najbolje opisali taj dio puta i da su očito na pojedinim mjestima griješili, pa su ti nedostaci znatno udaljavali i krivo usmjeravali pojedine istraživače, dok su neke druge doveli do ne baš čvrsto utemeljenih zaključaka. Mnogo prije Zenovog putovanja kroz Bosnu Kaštel se nazivao i Fenarlik, a u vrijeme Zenovog prolaska barem u jeziku administracije samo Fenarlik.

Kako god je Kuripešić pomiješao nazive rijeka tako je i Zeno jednu od utvrda kod Vrbasa nazvao imenom druge tvrđave. Kuripešićev Gornji i Donji Novi u zbirci odgovaraju Zenovim tvrđavama na prijelazu Vrbasa ispod D. Kopčića, s tim da je jednu pogrešno nazvao Fenarlik, dok je u stvarnosti srednjovjekovni Kaštel vje-

⁴² Selo pod ovim nazivom danas ne postoji. Bio je to naziv za nekoliko zaselaka južno od Novog Travnika u poriječju današnje Rijeke među kojima su ubicirana i danas poznata naselja Orašac i Bistro, kao i nekoliko drugih čija imena danas također nisu u upotrebi.

⁴³ Ankara, Tapu Kadastro Genel Mudurlugu (TKGM), T.D. 242. Ispis iz navedenog deftera koji se odnosi na tvrđavu Fenarlik u vlastitom posjedu. Ovdje smo dužni ukazati na još jedan vrlo važan momenat. Na osnovu brojnih naknadnih zabilješki F. Dž. Spaho je ustanovio da defter potiče iz 1550. g. (*Defteri za Kliški sandžak*, 148.) dok je u kataloškoj obradi gdje se nalazi datiran kao defter iz vremena Murata III (1574-95). Aslihan Dogan, *Tapu Kadastro Kuyud-i kadim Arşivi*, Mufassal İcmal, Evkaf ve Derdest Defterlerinin Toplu Katalogu, Ankara 1993., 163. Neobjavljeni rukopis. Na osnovu zabilješki onog dijela koji smo lično pregledali možemo potvrditi Spahin zaključak.

rovatno od njegovog zaposjedanja od strane Osmanlija dobio i drugo ime Fenarlik. Ovakva pretpostavka zasniva se na samom porijeklu drugog imena, nastalog od riječi *fenar-svijetiljka*, koje je evidentno ušlo iz turskog jezika i označava mjesto gdje gori svjetlo. Očigledno da je služio kao orijentir noću, no ostaje nepoznato da li je ta njegova funkcija zatečena ili je uvedena njegovim osvajanjem. Budući da je riječ o važnom srednjovjekovnom putu koji je bio u upotrebi i polovinom 16. vijeka, svakako treba računati i na mogućnost da je praksa osvjetljavanja bila prisutna od ranije.

Mi smo ovdje pokušali izložiti međusobno konfrontirane stavove u pogledu ubikacije Fenarlika, ali ukazati i na postupke, argumentaciju, ponekad i protivriječnosti nekih vrlo važnih momenata kod onih autora koji su u konačnom ponudili odgovor kojim smo mogli biti zadovoljni, ali ne i putem kojim su do njega dolazili. Tu svojevrsnu prazninu pokušali smo dopuniti novim elementima za koje mislimo da su dobar oslonac hipotezi o istovjetnosti Fenarlika i Kaštela.

Summary

ABOUT THE PLACE OF THE MEDIEVAL FORTRESS FENARLIK

The paper deals with the researches to fix the locality of the medieval fortress Fenarlik, a matter of opinion. In the literature two opinions prevailed, one of them is that the fortress was in the vicinity of Donji Kopčići, crossing the river Vrbas, while the other one, the fortress was on the mountain Radovan, between the village of Harambašići (Bugojno) and Pećine (Novi Travnik).

The critique of the mentioned opinions and reexamining the sources based on those ideas we have come to the conclusion that the differences were due to various factors, as not very precise descriptions of the travellers whose travelogues served as a starting point in researhing the locality and lack of the adequate sources to prove either of them.

In our researches we used the Ottoman archival collections which were of a great help. In these resources the fortress is called "kal'a Fenarlik, nam-i diger Kaštel /the fortress Fenarlik, also called Kaštel). In the known archival sources until now, it has appeared under both names for the first time in 1530. Anyway, this is very impor-

tant for the final question, because some earlier sources mentioned only one of the names, Kaštel or Fenarlik, sometimes an impression was left there had been two different fortresses. Since 1550 the Ottoman administration sources have mentioned the name Fenarlik only. Thus, Fenarlik was on the mountain of Radovan, between the villages Hrambašići and Pećine, being only another name in the historical researches for the long known Kaštel.

Damir Matanović

SVAKODNEVICA NA GRANICI HABSBUŠKE MONARHIJE I OSMANSKOG CARSTVA. MIKROKOZMOS BRODSKE PUKOVNIJE I GRADAČAČKE NAHIJE OD KRAJA 18. DO SREDINE 19. STOLJEĆA

U vrijeme kada su po naredbi Dvorskog ratnog vijeća, a pod nadzorom generala Franza Leopolda baruna von Engelshofena, stvorene Gradiška, Brodska i Petrovaradinska pukovnija – tri vojno-teritorijalne jedinice Slavonske vojne krajine, njihovi pandani (ili uzori) s desne strane rijeke Save već su postojali. Do te 1747. godine u Bosni su oformljene brojne kapetanije i agaluci čija je organizacija kroz dva velika rata iz prve polovice 18. stoljeća očvrstnula. Tako je stanovništvo s obala Save svrstano u vojne postrojbe bez želje i mogućnosti da napadne onu drugu stranu, ali sa strahom da ona druga strana ipak ne pokuša atak.

No, postavlja se pitanje da li je to “zveckanje oružjem” s jedne i druge strane onemogućilo komunikaciju stanovništva s jedne i druge obale Save, da li su postojale veze među ljudima i kakve su one bile? Povijest nas uči da ne postoji tako jako čuvana granica da ju se ne može prijeći. Stoga ostaje samo pitanje: koji su modusi komunikacije stanovništva Bosne i Slavonije od sredine 18. do sredine 19. stoljeća? Premda bismo pritom trebali promatrati krajiške pukovnije, ili konkretnije Brodsku pukovniciju, kao “obične” teritorijalne jedinice, te ih uspoređivati s bosanskim parnjacima. Gradačaćkom i Derventskom kapetanijom, upravno-teritorijalnim jedinicama koje se svojom sjevernom granicom u potpunosti naslanjaju na Slavonsku vojnu krajinu, zbog uloge vojske u Vojnoj krajini, to jednostavno nije moguće. Naime, habsburške vojne vlasti su još 1710. prišle organiziranju sanitarnog kordona duž granice s Osmanskim Carstvom.

Ta parstotina metara široka i 1.700 kilometara dugačka vojno-sanitarna teritorijalna institucija odijelila je na mehanički način Habsburško od Osmanskog Carstva.

Zvanično objašnjenje svrhe formiranja tako glomazne institucije ističe želju da se onemogući prenošenje kuge i drugih kužnih zaraza iz dubina Balkana u Podunavsku Monarhiju. Ta svrha je po habsburškim vlastima opravdavala potpuno odjeljivanje stanovništva Slavonije i Bosanskog ejaleta. Daljnjem "odjeljivanju" značajno je pridonijela institucija kontumaca, tj. jedinih mjesta preko kojih je bio dopušten prijelaz iz Osmanskog u Habsburško Carstvo i obrnuto. Na prostoru Brodske pukovnije jedini kontumac se nalazio u Brodu na Savi, a potreba dobivanja putovnice od uprave kontumaca i vojnih vlasti krajine te obavezna karantena, koja je mogla potrajati do 42 dana dodatno su otežavali komunikaciju među carstvima.¹ Stoga je jasno da su granicu prelazili oni koji su morali ili oni kojima se to isplatilo, a među njima zasigurno su najbrojniji trgovci.

Trgovina Brodske pukovnije i Bosne

Usprkos nametnutim ograničenjima i preprekama, trgovački put iz Bosne do Broda na Savi i Brodske pukovnije bio je jedan od najvažnijih trgovačkih putova koji je spajao Osmansko Carstvo s civilnom Slavonijom - *Provincijalom* i Ugarskom.

Visina carine na trgovinu između Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva određena je još 1718. godine, trećim člankom *Požarevačkog mira*. Po tome su habsburške vlasti ubirale carinu od 3 % vrijednosti uvezene robe, dok robu namjenjenu izvozu nisu carinili. Osmanske vlasti u Bosni također su odredile osnovnu carinu od 3 %, tzv. *selamet aktseii* ili *selamet resm*. Tripostotna carina među državama potvrđivana je i 1784., 1818. i 1838. godine.² Sustav dogovornih carina napušten je tek 1851. godine, kada Habsburška Monarhija počinje uvoditi sustav zaštitnih carina (*Schutz-zollsystem*),³ a kako nam pokazuje pismo Visoke Porte bosanskom Čaredin/Charedin paši, direktna trgovina trgovaca iz Habsburške Monarhije s Bosnom i Hercegovinom (...*ihrem direkten Vehrkehr mit Bosnien und Herzegovien...*) također je 1851. bila dodatno ocarinjena (*Zuschlagzoll*).⁴ Uvoz je ocarinjen s dodatnih 2 %, a izvoz s dodatnih 9 % (2 % *bei der Einfuhr* und 9 % *bei der Ausfuhr*).⁵ Tako su sredinom 19. stoljeća carine porasle na 5 % pri izvozu odnosno 12 % pri uvozu u Bosnu.

¹ Rothenberg, Günther, *The Military Border in Croatia 1740-1881.*, (Chicago, London 1966.), 48.

² Demian, Johann A., *Statistische Beschreibung der Militaer Grenze 1*, (Beč, 1806./1807.), 148.

³ Matković, Petar, *Statistika Austrijske carevine*, (Zagreb 1861.), 228.

⁴ Državni arhiv Slavonski Brod (dalje: DASB), kut 91, 1851. 38/3.

⁵ Isto.

U isto vrijeme, osmanske su vlasti novim propisom o trgovini podanike habsburške krune izjednačile s engleskim ili francuskim trgovcima, tj. pod naslovom sretne dopreme veće količine robe ili pristanka trgovačkog broda u neku od luka Osmanskog Carstva trgovci su morali platiti 300 aspri.⁶ Isti su uvjeti vrijedili i za trgovanje sa Srbijom, Vlaškom i Moldavom. Vrijedno je istaknuti da je 31. siječnja 1842. godine srpski knez Mihajlo Obrenović poslao dopis Slavonskoj generalkomandi u kojem je obavještava da u Srbiji ne vrijede osmanski trgovački zakoni niti razne valute u Srbiji nemaju istu vrijednost kao u Osmanskom Carstvu.⁷ Kako se čini, niti su osmanske, a niti su habsburške vlasti tom pismu pridavale posebnu važnost.

No trgovački putovi iz Srbije redovito su završavali u Zemunu tako u slučaju da su nastojanja Mihajla Obrenovića i zaživjela ne bi znatnije utjecala na trgovačku aktivnost u Brodu na Savi. Jedino razdoblje u kojem je Brod preuzeo ulogu Zemuna bilo je razdoblje ratovanja protiv Francuskog Carstva 1806. – 1814. godine, kada se u Brod slijeva sva osmanska trgovina s Habsburškom Monarhijom. Uzrok zbog kojeg su prema Brodu skrenuti trgovački putovi koji su ranije završavali u Zemunu jest Karađorđev ustanak i nemiri koji su potresali Srbiju nakon 1804. godine. Vrhunac brodske trgovine zasigurno treba tražiti između godina 1810. i 1813., kada preko Broda teče sav uvoz engleske robe u Monarhiju. Brod je u tom razdoblju bio glavno mjesto preko kojeg se kršila Napoleonova “kontinentalna blokada” prema Britaniji. Preko Broda je u to vrijeme u Monarhiju stizala engleska tkanina, ali i velike količine kolonijalne robe, prije svega kave, čaja, začina, šećera, pamuka i južnog voća. Nije nemoguće da su upravo u ovom vremenu Brođani naučili uživati u okusu kave i drugih zašećerenih napitaka koje, kako nam pokazuje Mijat Stojanović, vojnici i seljaci Brodske pukovnije nisu upoznali sve do četvrtog desetljeća devetnaestog stoljeća.⁸ Kronika franjevačkog samostana u Brodu na Savi za godinu 1812. pod naslovom “Krijumčarenje trgovačke robe u luci u Brodu” bilježi: “Krijumčarenje robe s gotovo svih strana istoka, u luci u Brodu, koja je ove godine postala veoma glasovita u cijeloj Austrijskoj monarhiji, iz dana se u dan povećava. Kad se barem ljudske mane ne bi umnažale! Grci, naime, Anatolci, Makedonci, Turci, Albanci svoj su kosmati, himbeni, lukavi, prevrtljivi i sebični značaj prenijeli već (nažalost) i na naše. Tko će pomoći puku Broda, kojega su iskaznicu vjere i izvanrednu revnost u vjers-

⁶ “...unter dem Titel eines Willkommens, oder glücklicher Ankuft in einem ottomanischen Hafen nach III. Artikel Posarovicser Friedenstraktats mit 300 Aspern zu entrichten haben.” Isto.

⁷ DASB, kut. 31, I/1842.

⁸ Školski muzej Zagreb, Mijat Stojanović, *Sgode i nesgode mog života* (rukopis).

kim pitanjima naši pređi slovima ispisali, a sada su ih stranci skrenuli s puta jednos-tavnosti i ćudoređa njihovih predaka."⁹

Svojevrsna pacifikacija u Europi nakon tzv. Bitke naroda značila je prestanak "kontinentalne blokade" i prosperitetnog razdoblja Broda na Savi. K tome, kuga koja je 1814. izbila u Bosni i u Bosanskom Brodu, samo u rujnu te godine pokosila 39 ljudi, u potpunosti je vratila osmansku trgovinu na stare putove, tj. prema Zemunu, te prekinula zlatno doba brodske trgovine.¹⁰

Izuzev tog kratkog razdoblja u kojem je opskrbljivao čitavu državu, Brod je bio središnje mjesto preko kojeg se odvijala trgovina Slavonije s Osmanskim Carstvom. Postoji više razloga zbog kojih su trgovački putovi iz Osmanskog Carstva išli prema Brodu, a osnovni je već spomenut, tj. jedini kontumac, odnosno jedino mjesto u kojem se mogla provesti karantena ljudi, stoke i robe, nalazio u Brodu. Nerijetko su osmanski trgovci iskorištavali činjenicu da je roba morala proći karantenu, te su kontumac koristili kao skladište svoje robe.¹¹

Analiziramo li popis robe koja je prolazila karantenu u kontumacu Brod, vidimo da životinje i proizvodi životinjskog porijekla čine glavninu uvoza iz Osmanskog Carstva.¹² Potvrđu tome možemo naći i u popisu robe koja je vojne godine 1804. preko Broda uvezena u Vojnu krajinu.¹³ Tako je uvezeno: 4.108 komada govedih koža, dvije konjske kože, 217 vučjih koža, 2.801 jazavčeva koža, 40 koža divokoze, 67.448 ovčjih i kozjih koža, 124 vidrine kože, 34 kunine kože, tri tvorove kože, 7 zečjih koža, 271.944 korpi, 6 targuča (bisaga, torbi koje se vješaju o sedlo), 2.050 svežnjeva dlake, 1.302 para obuće, 287 funti predene svile, 22 funte pamuka, 584 funte pamučnog konca, 19.776 funti ovčje vune, 1.884 funte kozje dlake, 108 repova lisice i kune, 3.207 remenarskih proizvoda, 13.316 drvenih predmeta, 7 funti keramičkih lonaca za lule, 148 funti duhana, 23.443 funte žutog varka (auripigmenta), 238 funti crnih gloginja, 114 funti šiške (šišarki), 294 funte loja, 40 funti sapuna, 420 funti riže 416 funti luka, 12 centi slanine, 150 lubenica, 27.550 komada rakova, 178 kornjača, 28 centi ribe, 30 srna, 39 komada peradi, 105 janjadi, 625 ovaca i koza, 23 teleta, 732 goveda, 63 konja i 642 svinje.

Premda je te godine iz nekog razloga uvezen relativno mali broj svinja, one su bile glavna vrsta robe kojom se trgovalo i koja je preko Broda išla u Brodsku pukovniciju te Provincijal. Brod je, uz Kostajnicu, bio glavno mjesto za uvoz svi-

⁹ *Kronika franjevačkog samostana u Brodu na Savi II (1806.-1833.)*, (Slavonski Brod, 1997.), 149.

¹⁰ Isto, 205.

¹¹ Buczynski, Alexander, *Gradovi Vojne krajine*, 1, (Zagreb, 1997.), 43.

¹² Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA) Slavenska generalkomanda (dalje: Sgk), 1771. kut. 7-7.

¹³ J. Demian, *Statistische (...)*, 165, 166.

nja iz Bosne u Vojnu krajinu. Iz Brodske pukovnije svinje su tjerane na đakovački, osječki ili požeški sajam, a odatle na ugarsko tržište. Trgovina svinjama odvijala se dok je Brod na Savi bio vojni komunitet, ali se nastavljala nesmanjenim intenzitetom i u vrijeme kada je Brod bio obično selo u sastavu 1. Podvinjske satnije. Tako se u statističkom opisu Vojne krajine Johanna Demiana iz 1806. godine nalazi podatak da je s preko područja Broda u Brodsku pukovnicu te u Provincijal i unutrašnjost Monarhije 1800. godine iz Bosne uvezeno 25.725 svinja, čija je vrijednost bila 191.681 forinta. Godinu kasnije uvoz je povećan na 27.679 svinja, kojima je vrijednost bila 229.268 forinti.¹⁴ Demianovi podaci zasigurno, i zbog broja uveženih svinja i zbog vrijednosti novca koji je u toj trgovini kolao, izazivaju nevjericu. No, iako broj uvezenih svinja izaziva nevjericu, potvrdu ispravnosti tog podatka možemo naći u činjenici da je još veći broj svinja ostajao u Brodskoj pukovnici. Naime, prema ondašnjim proračunima, u 4.912 kuća, koliko ih je bilo u Brodskoj pukovnici, krajišnici su za svoje potrebe uzgajali preko 70.000 komada svinja, tj. prosjek je bio oko 15 svinja za svaku kuću.¹⁵ Istovremeno je u čitavu Hrvatsko-slavonsku vojnu krajinu iz Bosne uvezeno 500-600.000 svinja.¹⁶ Usporedimo li taj broj s 187.000 uvezenih svinja 1778.-1779. godine, iznenađujući je porast uvoza.¹⁷ Međutim, više od samog broja uvezenih svinja dvojbe izaziva zarađena suma novca. Naime, prema Demianovim podacima jedna je svinja vrijedila oko 8 forinti, a podaci iz drugih izvora ukazuju da je cijena svinja bila znatno niža. Tako je "Šumskim uredbama" iz 1787. godine bilo propisano da vlasnik svinja koje naprave štetu u šumskom zabranu mora platiti kaznu koja iznosi 9 forinti za svaku svinju, tj. višestruku vrijednost svinje.¹⁸ Cijena svinja još konkretnije je navedena u slučaju krađe koji se dogodio 1785. u Sikirevcima. Naime, 30. ožujka 1785. grupa lopova iz Osmanskog Carstva, tj. *Turaka* kako se navodi u izvoru, opljačkala je kuću sikirevačkog trgovca Marjanovića, te mu, uz ostalo, ukrala i novac kojim je mislio kupiti tisuću komada svinja.¹⁹ Marjanović je za kupovinu svinja bio namijenio 1200 forinti. Uz to mu je bilo ukradeno i 8 velikih svinja, kojima je vrijednost bila 40 forinti.²⁰ Slijedom tih

¹⁴ Isti, 153.

¹⁵ Österreichisches Staatsarchives Kriegsarchiv Wien (dalje: ÖSta KA) Hofkriegsrath (dalje: HKR) 1756. 11-703/3.

¹⁶ Valentić, Mirko, *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849. - 1881.*, (Zagreb 1981.), 62.

¹⁷ Bičanić, Rudolf, *Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici*, (Zagreb, 1952.), 51.

¹⁸ HDA Babogredska satnija (dalje: BS), *Sumske uredbes 1787.*

¹⁹ ÖSta KA HKR 1785. 25-817.

²⁰ Specifikacija ukradene Marjanovićeve robe pokazuje neuobičajeno bogatstvo za Vojnu krajinu. Naime Marjanoviću je ukradeno još 18 goveda, 4 konja, 30 ovaca, 15 tovara kukuruza, 3 tovara

podataka možemo zaključiti da je cijena jedne svinje bila od 1 do 5 forinti, te stoga Demianove podatke moramo uzeti s oprezom.

Iz Bosne su se najčešće uvozile mlade i mršave svinje, koje su bile dohranjivane žirom u krajiškim šumama te su, tako uhranjene, prodavane na navedenim sajmovima.²¹ Dohrana svinja za tržište, tzv. žirovanje, predstavljala je jednu od rijetkih mogućnosti da krajišnici u Vojnoj krajini zarade gotovi novac kojeg je vlada la stalna nestašica.

Prema Hietzingeru 1800. godine kroz Brod je u Monarhiju uvezeno i 25.735 grla sitne i krupne stoke, kojoj je vrijednost bila oko 236.319 forinti. Taj broj se 1801. godine povećao na 37.492 grla uvežene stoke, kojoj je vrijednost bila 398.738 forinti.²² Osim stoke, kroz Brod na Savi u Monarhiju su se uvozili i drugi proizvodi i poluproizvodi Osmanskog Carstva.

Popis, međutim, ne donosi podatke o količini uvezene odjeće, sadnica voća, bakrenih posuda, pokrivača i sličnih turskih obrtničkih predmeta, koji su u Krajini i Monarhiji imali veliko i stalno tržište. No, tim se predmetima uglavnom trgovalo na raštelima koji su se u Brodskoj pukovnici nalazili u Rajevom Selu, Županji i Šamcu. Naime, na raštelima se smjelo trgovati samo takvom robom koja nema "otrov"²³, tj. koja ne može donijeti zarazu kuge, premda je upravo jedna ženska haljina, donešena u Irig iz Osmanskog Carstva 1795. godine, izazvala epidemiju koja je u Srijemu pobila stotine ljudi.²⁴

Nisu, međutim, zabilježeni službeni kvantitativni podaci o vrlo živoj trgovini drvom, no iz niza sudskih sporova zorno se vidi da je vojni komunitet Brod bio mjesto preko kojeg je tekao uvoz tzv. mekog drveta iz Bosne u Krajinu.

Slučaj sličan trgovini drvom jest i pitanje izvoza iz Vojne krajine u Bosnu. Zajedničko im je nepostojanje kvantitativnih pokazatelja. U literaturi se redovito spominju tri glavna izvozna proizvoda Vojne krajine: životinje, med i svila. Životinje su redovito izvožene u Provincijal i unutrašnjost Monarhije, a isto tako i svila. Mogli bismo tvrditi da je Slavonska vojna krajina u Bosnu izvozila med, budući da je on glavni zaslađivač za ljude islamske vjeroispovjedi, ali niti taj zaključak se ne bi mogao potkrijepiti konkretnim podacima. Čini se stoga da su glavni izvozni proiz-

pšenice, 15 vozova sijena, 2 kočije, 2 bakrena kotla, 1.000 sadnica voća, 6 kaca loja, 50 govedih i vučjih koža koje je uvezao iz Bosne, tave, gunjci itd., sve skupa u vrijednosti od 2.275 forinti. Isto.

²¹ Csaplovics, J. *Slavonien und zum Theil Croatien*, 1., (Pesth, 1819.), 131, 132.

²² Hietzinger, Carl B., *Statistik der Militärgrenze des österreichischen Kaiserthums*, 2, (Wien 1817-1823.), 325.

²³ Krajasich, Peter, *Die Militärgrenze in Kroatien*, (Wien 1974.), 216.

²⁴ Csaplovics, *Slavonien ...*, 1., 332.

vod bile žitarice, ponajprije kukuruz. Kako nam pokazuje pismo bosanskog vezira Sulejman paše²⁵ brodskom "Oberšteru" bilo je teško zadovoljiti bosanske potrebe za žitaricama.²⁶ Naime, Sulejman paša obavještava «Oberštera» da mu nedostaje žitarica, a budući da kreće u pohod na Srbiju, bit će mu potrebne sve moguće zalihe, stoga ga moli da javi svim brodskim trgovcima da donesu robu. Bosanski vezir javlja: "... hoću da pogodimo ječam i brašno i kruh i sol za gotove novce. Ko koliko uzme...ostalo kao duhan, kao lubenice i maslo i sve što kako može onako neka i prodaje."²⁷ Budući da su žitarice potpadale pod robu koja nije mogla prenijeti zarazu kuge, njima se nije trgovalo samo preko konutnaca Brod već i na skelama diljem pukovnije. Osobitu važnost u trgovini kukuruzom imala je skela u Šamcu, preko koje se opskrbljivala čitava Gradačaćka nahija.

U sferu nedopuštenih trgovačkih aktivnosti spadaju slučajevi zabilježeni u vojnim spisima 1780-ih godina. Naime, uzduž slavonske obale Save protezala se "kopitnica" (*Treppelweg*), vučni put za brodove teglenice. Takvog puta, a ni postaja s konjima za vuču, s bosanske strane nije bilo, te je transport velikih količina robe bio znatno otežan. Zato ne iznenađuje informacija koju je 28. 12. 1782. Dvorsko ratno vijeće prosljedilo Slavonskoj generalkomandi, a po kojoj kopitnicu koriste i brodovi osmanskih trgovaca.²⁸

Trgovci su, podmićujući krajišnike na kordonu, osiguravali sebi brži i sigurniji prijevoz robe.²⁹ Pokušavajući zaustaviti takvu praksu, vojne su vlasti određivale da krajišnici kordonsku službu vrše na nepoznatom terenu drugih satnija Brodske pukovnije. Već su 1783. godine zabilježena prva oduzimanja brodova osmanskih trgovaca.³⁰ Istodobno je Slavonska generalkomanda razmatrala prijedlog da se osmanskim trgovcima, uz naknadu, dopusti korištenje kopitnice.³¹ Jedan od glavnih razloga za odbijanje tog prijedloga bilo je mišljenje da se brodovima krijumčari roba u Habsburšku Monarhiju.

Osim trgovaca, na vrata broskog kontumaca s nadom su gledali i prebjezi ili izbjeglice iz Bosne.

²⁵ Izvor ga bilježi kao Sulejman pašu Sarajščera.

²⁶ Arhiv obitelji Brlić Slavonski Brod (dalje: AOB), 35/15.

²⁷ Isto.

²⁸ HDA Sgk, 1783. 44-2.

²⁹ Krunoslav Tkalac, *Babogredska kompanija*, (Županja 1970.), 48.

³⁰ HDA Sgk, 1783. 30-23.

³¹ Damir Matanović, *Zadnje godina službovanja Matije Antuna Relkovića – Babogredska satnija 1782. – 1786. godine, Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća*, (Zagreb – Davor 2000.), 74.

Prebjezi i izbjeglice

Na Vojnu krajinu i na Habsburšku Monarhiju znatno su utjecale skupine ljudi koji su, slijedeći vjekovima utabavane migracijske staze, napuštale Osmansko Carstvo u nadi da će u Monarhiji naći bolji život. Kako se čini, te skupine su utjecale na stanje u Brodskoj pukovnici kada su uspijevale prijeći Savu, ali još više onda kada im je prijelaz bio onemogućen. Usprkos tome što su se ponekad pojedinci, kao jedan Crnogorac 1756. godine,³² ili poneka skupina, kao grupa od 18 obitelji (181 duša) 1780., naselili u Brodskoj pukovnici, znatno većem broju ljudi bio je onemogućen prijelaz.³³ Fasciniraju slučajevi iz 1780. i 1798. godine, kada je u Brodsku pukovnicu pokušalo ući više od 1.000 obitelji.³⁴ Kada je 1798. godine iz Tešanjskog kadi-luka u Brodsku pukovnicu pokušalo prijeći tisuću obitelji, Dvorski ratni savjet nije dozvolio prijelaz, već je apelirao na osmanskog poslanika u Beču da traži od Porte blaži tretman prema tim ljudima. Slavonska je generalkomanda pritom naredila Brodskoj pukovnici da, u slučaju ako nekolicina ipak prijeđe Savu, ne dozvoli njihovo zadržavanje u Vojnoj krajini, već da ih šalje dublje u unutrašnjost. Početkom 19. stoljeća propisane su stroga pravila - *Cordons Instructions*, kojima su potpuno zabranjeni prijelasci i nastanjivanje ljudi iz Osmanskog Carstva na prostoru Vojne krajine. Krajišnici niti u kojem slučaju nisu smjeli dopustiti prijelaz "uskoka" koji bi se nastanili na lijevoj obali Save.³⁵ Naredbe, međutim, nisu mogle spriječiti ljude iz Bosne da pokušavaju prijeći rijeku Savu. Uzrok za bijeg katolika (premda su zabilježeni i slučajevi nekolicine prebjega islamske vjeroispovjedi, oni su ipak izuzetak, dok su prebjezi katolici pravilo) iz Osmanskog Carstva u Habsburšku Monarhiju najčešće je proganjanje i pljačkanje od strane osmanskih velikaša. Zanimljiv je izvještaj brodskih trgovaca iz Derventske nahije, koji ocrtava odnos Osmanlija prema raji.³⁶ Po tom izvještaju "abudir" Adži Alibeg, sakupljač poreza u Derventskoj nahiji, "Čovik je vehoma dobar, ali badava kada priko ostali ništa učinit raji dobra nesmije jerbi bilo od njega što i od Ševfk Efendije." Alibegovu "dobrotu" ilustrira slučaj kad je on "prid Božić izišo da kupi porez zaostavši i svakog koji raja neima od kuda platiti ali ustira na Tavan kućni, pak nameće ajdamakah kukuru-

³² ŌSta KA HKR, 1756., 81-4/439.

³³ HDA Sgk, 1781. 1343/1781.

³⁴ HDA Sgk, 1780. 17-2 i Slavko Gavrilović, *Prilog istoriji trgovine i migracije Balkan - Podunavlje XVIII i XIX stoleća*, (Beograd 1969.), 219, 220.

³⁵ HDA BS, *Cordons Instruction*.

³⁶ AOB, kut. 18, sv. 13.

zni u peć, i pospe po ajdamacima Paprike i tako Dim idje siromašnim Krstjanim u oči, ali na Zimi po vas cio dan i noć ustira na Stablo.” Premda postoji mogućnost da izvještaj u potpunosti autentično ne prenosi spomenuti događaj, ipak ocrtava model ponašanja pojedinih osmanskih velikaša.

Budući da je pritisak skupina prebjega i izbjeglica na hrvatske granice bio najjači u vrijeme unutrašnjih previranja u Bosni i Osmanskom Carstvu, razumljiv je strah Habsburgovaca da prebjezi ne postanu razlog narušavanja krhke *pax turcica*.³⁷

Premda bi se moglo očekivati da je socijalna situacija prebjega iznimno teška, popis osoba koje su 12. i 15. ožujka 1831. iz Bosne preko konutmaca Brod prebjegle u Brodsku pukovnicu pokazuje da tome baš i nije tako.³⁸ Naime, tada je prešlo 11 obitelji s ukupno 54 člana. Među njima je bila najsiromašnija obitelj Save Milosavca, koja je od imovine imala tek dva handžara, nešto drvenih dasaka i jednog vola, ali zato su druge obitelji bile znatno bogatije, pa je obitelj Despotović sa sobom povela 6 volova, 11 krava, 17 ovaca i 10 janjadi.

Priliku za poboljšanje životnih prilika u prelaženju granice vidjele su još neke kategorije ljudi. No, za razliku od prebjega kojima je cilj bio jednom za svagda prijeći granicu, drugim kategorijama ideal je bilo što češće prelaženje Save jer svaki uspješni prelazak značio je povećanje materijalnog bogatstva. Takvo shvaćanje zasigurno je prevladavalo kod krijumčara i lopova.

Krijumčari i lopovi

Budući da je carina za uvoz robe bila relativno niska, a i kupovna moć krajišnika Brodske pukovnije je bila na veoma niskom stupnju, krijumčari nisu imali veoma velik izbor proizvoda koje su mogli prevoziti iz Bosne u Slavoniju. Artikal koji je najviše krijumčaren na prostoru Brodske pukovnije bila je sol. Krijumčarenje i prodaja turske soli privlači ponajveću pozornost vojnih vlasti i iziskuje velike organizacijske napore kako bi se krijumčarenje spriječilo. Razlog za to jest što se krijumčarenjem soli narušavao državni monopol na prodaju soli. Stoga je krijumčarenje smatrano za jedan od najtežih prijestupa u Vojnoj krajini. Prijestupnici uhvaćeni u krijumčarenju na području Brodske pukovnije bili su najčešće kažnjavani sa 20 godina zatvora u podrumima tvrđave Brod. Vladalo je opće uvjerenje da su krajišnici na kordonskim stražama bili čvrsto povezani s krijumčarima. *Cordons Instruction* za 6. Babogredsku satnicu od 6. ožujka 1828. bilježi: “mlogo se vidlo da

³⁷ ÖStA, KA HKR 1768., 63-2.

³⁸ HDA Sgk, 1831. Q 36-12.

schilbozi na stražah vatre pale i divane... za što iz one strane prilaze na ovaj način od svitlosti vatre od pošte uklanjaju se i na taj način na drugom mjestu priliku prići dobi-ju.”³⁹ Da li je na paljenje vatri krajišnike tjerala suradnja s krijumčarima ili tek zima, teško je reći, no trajno nepovjerljivi časnici smatrali su da su njihovi vojnici sastavni dio krijumčarskog lanca. No jedino što su mogli učiniti jest da provode stalnu kontrolu. Provjere su bile dvojake:

- kontrola krajiških kuća kao potencijalnog tržišta za krijumčarenu sol,
- permanentna kontrola kordonske službe.

Vizitacije krajiških kuća pokazale su se kao uspješno sredstvo u sprječavanju krijumčarenja. Časnici su pri vizitacijama pregledavali količinu soli koju je pojedina kuća posjedovala. Ako bi se utvrdilo da u kući ima više soli od količine koju je krajišnik mogao pribaviti u trgovini ili solarskom uredu, bilo je jasno da je sol kupljena od krijumčara. U tom slučaju domaćin kuće bio bi osuđen na fizičku kaznu i izbatinan, a vijest o kažnjavanju čitana u svim satnijama Slavonske vojne krajine kako bi poslužila za opomenu svima.

Granicu su još lakše od krijumčara prelazili lopovi i razbojničke skupine. Kako se čini, oni su koristili činjenicu da je Brodska pukovnija široka svega nekoliko desetaka milja, te su stoga mogli, po potrebi, nakon pljačke pobjeći u Bosnu ili u Provincijal, ili se pak sakriti u gustim krajiškim šumama. Arhivska vrela su puna slučajeva krađa u Bodskoj pukovnici za koje su, u pravilu, okrivljuju “Turci”. No, ako izdvojimo iz te mase slučajeva jedan slučaj, slučaj Ilije Matića i Antuna Mesničića, krajišnika iz Babine Grede, možemo doći do jasnijih zaključaka.⁴⁰ Naime, spomenuta dvojica su 1807. bili na tzv. vodeničkoj straži, isturenom stražarskom mjestu na vodenici na rijeci Savi. Tu su ih napali i vodenicu pokrali “dvojica Turaka”.⁴¹ Uz to njih su se dvojica, kako tvrdi izvor, s Turcima “pomišali”, tj. družili. Vojne vlasti su Matića kaznile s 40 udaraca, a Mesničića s 600 udaraca batinom. Premda kazne i bol izazvana udarcima nisu nevažni, našu pozornost prvenstveno izazivaju oni bezimni i tek spomenuti “Turcima”, koji su na prilično lagan način došli do brašna te nestali u bespućima Osmanskog Carstva.

Izvor nam, međutim, ne govori tko su zapravo oni budući da su u izvorima vojne provincijencije “Turcima” nazivani svi stanovnici Osmanskog Carstva. Jedino što se valjano može zaključiti jest to da su ti “Turci” došli iz Bosne, tj. iz Gradačačke nahije, koja od Brčkog na istoku do Šamca na zapadu dijeli Savu s Brodskom pu-

³⁹ HDA BS *Cordons Instruction*.

⁴⁰ HDA BS *Befehls Protocoll*.

⁴¹ Isto.

kovnijom Slavonske vojne krajine.⁴² No oni sigurno potječu iz jedne od triju skupina koje žive uz bosansku obalu Save. Navedeni "Turci" mogli su biti Osmanlije, katolici iz Gradačačke nahije ili dezertteri iz Vojne krajine koji su ondje našli utočište. No što je najvjerojatnije?

Suvremeni opis Gradačačke nahije tvrdi da je u njoj "Muhamedanaca prema Krstjanom odveć malo, neznam imali i peti diel, ravna Posavina može se reći bez turakah, istina da ih vazda u selih ima, ali samo da gladne trbuhe nasite, i biednu raju ugnjetavaju".⁴³ No brojnost u ovom slučaju nije presudan faktor, znatno bitnija je činjenica, spomenuta u izvještaju o "zločinu" Ilije Matića, po kojoj su krajišnici razgovarali s lopovima. Premda je i pitanje poznavanja jezika sporno, još je manje vjerojatno da bi se moglo govoriti o spomenutom faktoru "prijateljstva" napadača i krajišnika u slučaju da su napadači bili Osmanlije. Stoga je vjerojatnije da su lopovi bili kršćani, stanovnici bosanske Posavine. Nije nemoguće niti to da su lopovi bili nekadašnji stanovnici Vojne krajine koji su zbog svojih prijestupa bili primorani prebjeći u Osmansko Carstvo, koje su potom koristili kao polazište svojih pljačkaških upada u prostor Brodske pukovnije. Osvrnemo li se na zanemarenu točku optužnice protiv Matića i Mesničića po kojoj su se oni "pomišali" s razbojnicima, ne čini se nemogućim niti to da su se akteri ovog slučaja otprije poznavali, tj. da "Turci" nisu bili nekadašnji krajišnici Babogredske satnije, koji su prebjegli iz Vojne krajine u Bosnu. Budući da su prebjeci takvog tipa koristili činjenicu da je vojnokrajiški prostor u Slavoniji širok maksimalno tridesetak milja, te po potrebi iz Vojne krajine odlazili u Provincijal ili Bosnu, oni predstavljaju grupu koja u potpunosti iskorištava komparativne prednosti slavonske i bosanske Posavine.

Bježanje u Bosnu

No dok je u literaturi ponešto i pisano o krijumčarenju te prijelascima iz Bosne u Slavnoniju, prijelasci u suprotnom pravcu malo su istraženi.

Da je odlazaka u Bosnu bilo, jasno je već po tome što su vojne vlasti radile klasifikaciju prelazaka. Iz Vojne krajine na bosansku stranu su, po zapisima iz pukovnijskih protokola, nedopušteno su prelazile dvije skupine ljudi: dezertteri⁴⁴ i tzv. "ne-

⁴² Od Šamca do Sibinja, tj. do zapadne granice Brodske pukovnije, na bosanskoj strani proteže se Derventska nahija.

⁴³ AOB, kut. 17, sv. 13.

⁴⁴ Dezertiranje je bilo uobičajena pojava u čitavoj Monarhiji, v. Eva H. Balazs, *Hungary and the Habsburgs 1765-1800*, (Budapest 1997.), 247, 248.

znano kuda od kuća pobigli”. Dezerterima su proglašavani odbjegli vojnici, dok su u drugoj skupini bili svi ostali stanovnici krajine koji su bez dopuštenja nadležne komande napustili njezin prostor. Teško je utvrditi točan broj odbjeglih, ali čini se da iz Brodske pukovnije nije bilo većih bjegova.⁴⁵ U protokolima Brodske pukovnije spominje se da se veliko dezertiranje sa njezinog prostora dogodilo 10. siječnja 1821. godine.⁴⁶ Na žalost, nije priciziran točan broj prebjega. Osim navedenog “velikog bijega”, te je godine iz Brodske pukovnije dezertiralo još šestoro krajišnika.⁴⁷ Samo četvoro ljudi napustilo je pukovnicu 1820., a petoro 1822. godine.⁴⁸ Konzulat Habsburške Monarhije u Travniku često obavještava da se dezerteri okupljaju u veće skupine i da se zadržavaju neposredno pokraj Save.⁴⁹ Razlozi dezertiranja su raznovrsni, no najčešće su bježali oni krajišnici koji nisu mogli podnositi vojničku stegu i stalna fizička kažnjavanja. Kako se čini, najkritičnija skupina bili su dvadesetogodišnjaci koji su, između ostalog, među prvima uključivani u “maršbataljone” za ratovanja po Europi.

Iz Vojne su krajine bježale i čitave obitelji, koje su predstavnici osmanske vlasti i veleposjednici mamilu povlasticama i niskim porezima. Interes Osmanlija bio je naseliti opustjelu zemlju, a krajiške obitelji željele su se riješiti krajiške stege te života u zadruzi. Obitelj koja bi se naselila na posjed osmanskog veleposjednika dobivala je onoliko zemlje koliko je mogla ašovom prekopati za jedan dan. Iz Babogredske satnije, iz sela Štitara satnije samo u jednom danu, 4. travnja 1783. godine, dezertirala su osmorica graničara, od kojih dvojica s cjelokupnim obiteljima.⁵⁰

Pored odlazaka iz Brodske pukovnije uvjetovanih vojnim i ekonomskim razlozima čest je slučaj bijega mladih djevojaka. Njih je na bijeg tjerao sustav ugovornih brakova uobičajen u Vojnoj krajini. Djevojke su, ne želeći se udati za muškarca kojeg su joj namjenili roditelji, radije odabirale odlazak preko granice. No, obično su se nakon određenog vremena provedenog u selima bosanske Posavine vraćale u svoju satnicu. Takav je slučaj Jele Varšić, koja je u “Tursku” pobjegla u studenom 1781. godine, a u Gundince, selo Babogredske satnije, vratila se u svibnju 1783. godine. Za njezin bijeg satnica ju je kaznila s 40 batina,⁵¹ te poslala

⁴⁵ Zato knjiga zapovjedi Babogredske satnije za 1829. godinu bilježi nekoliko velikih bjegova (grupe veće od 200 ljudi) iz Varaždinskog generalata, te iz Ličke pukovnije.

⁴⁶ HDA BS, Knjiga zapovijedi za 1821. godinu.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ HDA BS, Knjige zapovijedi za 1820. i 1822. godinu. Za ostale godine podaci su nepotpuni.

⁴⁹ HDA BS, Knjiga zapovijedi za 1819. godinu.

⁵⁰ HDA BS, Zapisnik 04. 04. 1783.

⁵¹ O fizičkom kažnjavanju žena v. Alexander Buczynski, Organizacija policije i pravosuđa u Vojnoj krajini, *Povijesni prilozi*, 13, (Zagreb, 1994.), 103, 104.

zapovjedništvu pukovnije u Vinkovce na određenje karantene i daljnje kažnjavanje.⁵²

Međutim, najsimptomatičniji od svih bjegova mladih djevojaka iz Brodske pukovnije jest onaj djevojke Kate Čobić iz Babine Grede, koji se zbio za vrijeme Relkovićeve zapovijedanja Babogredskom satnijom. Naime, njoj su roditelji, želeći je udati, namijenili mladoženju. Ona je pak, ne želeći se udati za izabranika svojih roditelja, od drugog primila jabuku sa 20 krajcara, što je u ono vrijeme bio znak za pristanak na brak. No kada je vjenčanje s mladoženjom kojeg je ona bila odabrala već tri puta bilo naviješteno u crkvi, odnosno kada su sve pripreme za vjenčanje bile obavljene, Kata je netragom nestala. Kao što je iznenada nestala, djevojka se šest tjedana nakon bijega, na sam Badnjak, vratila. Kata je, ne prošavši karantenu, došla na samu misu polnočku, tj. došla je u crkvu kada je u njoj najviše ljudi i mogućnost zaraze najveća.

Napustivši prostor satnije bez dopuštenja, Kata Čobić je prekršila vojne odredbe o kretanju u Vojnoj krajini. Stoga je kapetan Relković imao obavezu ispitati je, te joj odrediti kaznu. Pri ispitivanju djevojka je priznala da je pobjegla kada joj je mladoženja zbog kašnjenja na "malo vinčanje"⁵³ opsovao dušu i pamet. Stoga ona više nije htjela poći za njega. Tvrdila je da je pobjegla k rodbini u Piškorevce. Međutim, našla su se dva svjedoka koji su potvrdili da je Kata bila s druge strane granice, u posavskom selu Donja Mahala. Dvadeset udaraca bičem bila je kazna koju joj je odredio satnik Relković, a k tome pukovnijski sud Kati Čobić i njezinoj obitelji određuje kaznu karantene i zabranjuje bilo kakav kontakt s drugim stanovnicima Babine Grede.⁵⁴ Interesantno je, međutim, da su se istovremeno s Katom Čobić u Donjoj Mahali nalazila još barem dva stanovnika Babine Grede, što samo potvrđuje povezanost pučanstva s obala Save.

Bosna nije bila samo mjesto na koje su se sklanjali oni koji se nisu htjeli oženiti. Naprotiv, tamo su mladići iz Brodske pukovnije nerijetko odlazili kako bi se oženili. Tako se u svibnju 1820. godine u Gundince vraćaju trojica, "prije tri godine odbjeglih", krajišnika. Sa sobom su doveli tri djevojke iz bosanskog sela Domaljevac, koje su namjeravali oženiti. Satnija im je dopustila ženidbu, ali im određuje kaznu od po 30 udaraca batinom zato što su dezertirali.⁵⁵

Ovi slučajevi, uz emocionalnu dimenziju, ukazuju na čvrstu povezanost katoličkog stanovništva Brodske pukovnije i Gradačačke nahije, na postojanje pri-

⁵² HDA BS, Zapisnik za 17. 05. 1783.

⁵³ Crkvena priprava za brak.

⁵⁴ HDA BS, Zapisnik 29. 12. 1784.

⁵⁵ HDA BS, Knjiga zapovijedi za 1820.

jateljskih i rodbinskih veza koje nije mogla prekinuti niti pripadnost suprostavljenim carstvima, niti "neprelaznost" sanitarnog kordona.

Na kraju, jasno je da dosada prihvaćano mišljenje da je sanitarni kordon bio neprelazna granica, koja je gotovo hermetički odvajala Habsburšku Monarhiju od Osmanskog Carstva, ne odgovara stvarnom stanju svakodnevice 18. i 19. stoljeća. Konstantna interakcija implicira snažnu nacionalnu, ekonomsku, kulturnu i obiteljsku povezanost pučanstva Brodske pukovnije i Gradačačke nahije, ali također omogućava novo razumjevanje svakodnevnog života stanovnika oko granice Brodske pukovnije i Gradačačke nahije.

Summary

EVERYDAY LIFE ALONG THE BORDER OF THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY AND THE OTTOMAN EMPIRE. THE MICROCOSM OF THE BROD MILITARY REGIMENT REGION AND GRADAČAC NAHIJA TO THE END OF THE 18th AND THE MIDDLE OF THE 19th CENTURY

In the paper the author analyses the interaction of the Habsburg Monarchy and Ottoman Empire population, namely the Brod military regiment region and Gradačac nahija (district) as a micro wholiness of the global empires century in the period from the end of the 18th to the middle of the 19th century. The author tries to show that the existing comprehension, the two empires used to be strictly separated entities, does not correspond to the real situation of the mentioned historical period. Nonetheless, there was an intention of the Habsburg and Ottoman authorities to be really like that, therefore the institution of the sanitary cordon from the Habsburg side was established, the everyday life of the population from the left and right banks of the Sava river violated the pictures imagined in the heads of the imperial bureaucrats.

The only activity along the boarder that was not prohibited, but in way encouraged by the low custom fees, was the trade. The author presents the intensity and

the basic forms of the commerce. The commerce between Bosnia and the Brod military region was almost performed over Brod on the river Sava, because there was the only place to cross from one empire into the other one. It was a remarkable trend that the export from Bosnia to the Brod military region was bigger than the export to Bosnia. Particularly it is stressed the "golden age" of the Brod trade when the "Napoleon's continental blockade" against England was violated. Besides the allowed boarder crossings the author stresses also some kinds of the illegal boarder crossings. The violation of boarder crossing regulations were those of refugees, people escaping from one to the other side, smugglers and thieves. An especial attention is given by the author to the refugees from one empire to the other one. Also the problem of refugees from the Ottoman empire to the Habsburg monarchy is discussed within the question of the refugees social status and the Habsburg authorities toward them. The emigration of the Catholic population from the Danube monarchy to the Ottoman empire is stressed in the paper, which is not being researched and just partly spoken of. The author detected two groups of people crossing to the right bank of the river Sava. The first one was with their families that were attracted by the promisses of the Ottoman rulers to come and settle down there. Only some people were known who left the Brod military region. The other group decided to cross the boarder as a solution at the very moment. It is interesting and rather often were the cases of girls' escapes from the Brod military region to the villages of the Bosnian Sava region. The accustomed mariagege arrangements done by the parents, not seldom, forced the girls to find a rescue on the other side of the Sava river from a husband they did not want. It is also known that the young men from the Brod military region went to the villages of the Gradačac nahija to find a future wife. It is obvious that they found a shelter with their cousins or friends in the Ottoman empire. All the aforementioned brings to a conclusion that the long prepared and strictly introduced sanitary cordon institution did not succeed completely to set apart the Habsburg Monarchy and the Slavonian military area from Bosnia&Herzegovina, while belonging to an other empire and different system, could not separate the strong family and friendly relations of the people from both banks of the Sava river.

Galib Šljivo

PRVI POKUŠAJ BOSANSKIH KRAJIŠNIKA DA VRATE CETINGRAD U SASTAV BOSANSKOG EJALETA

(26. april 1809. – 14. maj 1810.)

Kad je mirom u Svištovu okončan austrijsko-osmanski rat (1788.–1791.), u Bosanskom ejaletu poznatiji kao Dubički rat, stanovnici u Bosanskoj krajini su bili iznenađeni time da su Cetingrad i Drežnik-Grad, po tom mirovnom ugovoru, prepušteni Austrijskom carstvu. I to tim prije što su se zaraćene strane unaprijed saglasile da će sklopiti mir bez mijenjanja državnih granica obilježenih prije izbivanja ratnih sukoba. U Bihaću i njegovoj okolini stanovnici su bili ogorčeni zbog ustupanja Cetingrada i Drežnik-Grada Austriji, pa su negodovali i pokušavali na sve načine spriječiti obilježavanje nove granične linije.

Tvrđava Cetingrad ležala je u mirnom brdovitom i šumovitom kraju, a imala je samo prema Kladuši "svijetle brežuljke".¹ Bila je jedna od onih upornih odbrambenih tačaka pred kojom je zaustavljan neprijatelj u pokušaju da prodre u dubinu Bosanskog ejaleta. I u Dubičkom ratu, Cetingrad je dugo izdržavao opsadu austrijske vojske, sve do 20. jula 1790. godine. Toga dana, kao, uostalom, i prethodnih dana, austrijski topovi su zasipali kuglama cijelu tvrđavu i ubacivali, sa njima, i zapaljivu masu, pa je u tvrđavi izbio veliki požar. I dok su se branioci borili da ugase vatru, oko pet sati poslije podne upućena su sedmerica dobrovoljaca iz bosanskog frajhora da zapale drvenu ogradu ispred prednjeg dijela tvđave. Za to vrijeme su drugi dobrovoljci pucali na veliku gradsku kapiju kako bi na sebe privukli pažnju branilaca. Neprestano su ispaljivane zapaljive kugle, pa je u trenutku cijela tvrđava bila u plamenu: branioci su pokušavali da se spasu bijegom kroz ciganska vrata. U ovom metežu upali su austrijski vojnici u Cetingrad, zarobili dizdar-agu Alibega

¹ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788–1812.*, Banjaluka 1992., 158.

Beširevića i 14 vojnika i odmah ih razoružali. "Sve što je pružalo otpor bilo je pobijeno".² U šest sati uveče, Cetingrad je bio osvojen. Na austrijskoj strani su bila dvojica mrtvih i 14 ranjenih, a zarobljeno je 14 branilaca. Osim komandanta Cetingrada, Alibega Beširevića, u ropstvo su pali age Jusuf i Muhamed Beširević, hodža Ahmed i više žena i djece.

Odmah je ubijeno najmanje 60 osoba koje su bježale od požara. Prema detaljnom zbirnom izvještaju koji je sačinila austrijska komanda o opsadi Cetingrada, broj poginulih je znatno veći. Za 28 dana, koliko je trajala opsada Cetingrada, austrijska strana je imala gubitke od 51 mrtvog i 229 ranjenih, a samo 20. jula, kada je zauzet Cetingrad, 10 je ubijeno i 33 ranjeno. Ovako duga opsada i veliki gubici na obje strane uslijedili su zato što je Cetingrad do tada bio jedan od najutvrđenijih gradova u Bosanskom ejaletu. Austrijska vojska se surovo obračunala sa zarobljenom cetingradskom posadom i stanovništvom. Zarobljene su 144 osobe; 60 je ubijeno kad je Cetingrad počeo gorjeti, a svi ostali, kojih je prema izjavi Alibega Beširevića bilo 1.200 u Cetingradu, poginuli su ili su izgorjeli; sa sigurnošću je procjenjivano da je u odbrani Cetingrada stradalo ukupno oko 2000 ljudi.³

Ubrzo poslije pada Cetingrada zaključeno je primirje između Osmanskog carstva i Austrijskog carstva. O tome je sultan obavijestio bosanskog valiju fermanom, koji mu je proslijeđen 5. oktobra 1790. godine, s tim da primirje traje do 31. maja 1791. godine. Početkom maja 1791. godine, kako su saznale austrijske uhode, sultan je uputio ferman u Bosnu, kojim ih je pozvao da se pripremaju za rat "jer Nijemci ne žele vratiti zauzete tvrđave", pa bi zbog toga moglo doći do obnavljanja rata. Zato su u svim većim mjestima održavani sastanci u narodu na kojima se raspravljalo o pripremama za rat. Čak se govorilo da će valija hadži Salih-paša doći u Bihać, pa ako bude u međuvremenu sklopljen mirovni ugovor, on će se starati o određivanju granice, a u slučaju rata, povesti vojsku u borbu. Muharemaga Šabanović iz Kladuše je obavijestio stanovnike da će rat biti nastavljen i od njih zatražio da odmah potkivaju konje, da oružje dovedu u red i uopće da budu spremni da krenu u vojsku, a da se kompletno stanovništvo drži u "najbudnijem stanju". Do nastavka rata nije došlo jer je uskoro sklopljen mir, 4. augusta 1791. godine.⁴

² Biblioteka Muzeja Bosne i Hercegovine, Istorijski opis, 1790. godine; G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788-1812.*, 158.

³ Kriegsarchiv Wien, *Dnevnik*, 21, 25, 28. jula 1790.; G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788-1812.*, 159.

⁴ Walter Kleindl, *Österreich. Daten zur Geschichte und Kultur.* Wien 1978., 202. Die Konvention von Reichenbach zwischen Österreich und Preußen beendet die Auseinandersetzungen zwischen den beiden Staaten. Österreich verpflichtet sich zu einem Frieden mit der Türkei, ohne Gebietsansprüche zu stellen.

Valija Husamudin-paša imao je zadatak da omogući utvrđivanje nove granice u bihaćkom kraju, na šta ga je požurivala Visoka porta. Posljednjeg dana zilhidža 1207. godine (početak augusta 1793.), valija je od sultana dobio ferman o regulaciji graničnih poslova. Na Visokoj porti su znali da stanovnici Bihaća i Izačića ne dozvoljavaju rad komisije za razgraničenje, iako su iz Stambola dostavljeni tekst mirovnog ugovora i karta Bosanskog ejaleta. Ni to nije bilo dovoljno, pa su tražili muftijinu fetvu, te je i ona dostavljena valiji. Zato je sultan naredio valiji da pod prijetnjom strogih kazni prisili Bišćane i Izačićane da ne čine smetnje radu komisije, i to što prije to bolje. Ni na tome se nije Visoka porta zadržala.

U Bosnu je uputila mubašira Huseina iz klase kapidžibaša u rang u kučuk-imrahora sa demarkacionim fermanom i depešom za valiju. U demarkacionom fermanu je stajalo kako je Visokoj porti poznato da se Bosanci protive razgraničenju, ali ih je ovoga puta trebalo spriječiti, pa je sultan očekivao skoro razgraničenje "jer mu je ono ležalo na srcu." Ovo tim prije što je austrijska vlada upoznala Visoku portu sa prekidom rada komisije, a Porta je preuzela obavezu da sve smetnje uskoro budu otklonjene. Ni stanovnici Bihaća i Izačića nisu mirovali: nisu dozvoljavali članovima osmanske komisije da idu na granicu, a ukoliko bi ipak otišli, zaprijetili su im smrću. Nekoliko bihaćkih aga je u ime cijelog nezadovoljnog naroda uputilo Porti teahhud hudžet, koji je predan i članovima komisije za razgraničenje. Zbog toga su se članovi komisije obratili za pomoć Husamudin-paši. On je predočio nezadovoljnicima mirovni ugovor i ferman koji je dobio od Visoke porte, pa i to da mu je sultan naredio da on, valija, sa svojom vojskom, kao što je već činio El-hadži Salih-paša, ode na granicu, smiri nezadovoljnike, odstrani ih sa granice i tako omogući rad komisiji. Sultan je dalje tražio da se razgraničenje obavi bez obzira na vrijeme, a valiji je još naredio da uzme kartu u ruke, pa da na čelu svoje vojske silom udalji pobunjenike sa granice u druge provincije Osmanskog carstva, jednom riječju, dobio je tako neograničena ovlaštenja kako bi brzo ispunio hatišerif, što brže to bolje. "Moja je želja – stajalo je u hatišerifu – da sa ličnom vojskom odmah idete na granicu i da me uskoro obavijestite o ispunjenju hatišerifa, a imate punomoć da kaznite sve one koji nisu ispunili moje dosadašnje fermene, a one čije je udaljavanje potrebno udaljite na osnovu časne fetve i protjerajte u druge provincije. Dakle, naredite da komisije rade, i da se poslovi ne produžavaju i odlažu". Sultan je zaista želio da se razgraničenje obavi hitno; valjda je i Austrija insistirala na tome da se najprije povuče nova granica, a tek onda da preda Berbir, Dubicu i Novi.⁵

Ipak je razgraničenje obavljeno tek 17. džemaziulahira 1210.(29. decembra 1795.), ali time nije otklonjeno nezadovoljstvo stanovnika Bihaćke krajine što je

⁵ Opširnije, G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788-1812.*, 201-207.

sultan, kako su tvrdili, tako olahko prepustio dio njihove zemlje, i istovremeno je jednu važnu tvrđavu za odbranu Bosne ustupio Austriji.⁶ Tako je Austriji pripao teritorij od Dvora na Uni preko Cetingrada do gornjeg toka rijeke Zrmanje. Samo Ličko pukovniji pripala su sela: Lapač, Dobro Selo, Doljani, Kupirovo, Osredci, Srb, Svava i Tiškovac. Na tom području uglavnom su smješteni prebjeci iz Bosne, koji su inače bili teret vojnim zapovjednicima, jer za sve obitelji nije bilo dovoljno obradive zemlje, pa su za neke morali obrazovati privremene logore za preseljavanje. Zato su oni naseljeni u 12 novoosnovanih sela oko Cetingrada i Drežnik-Grada.⁷ Ne može se prihvatiti Lopašićeva tvrdnja da je "hrvatska međa" trebala biti pomaknuta do Une, ali, kada je došlo do provedbe, "dobila je Hrvatska krpu zemlje na Kordunu kod Cetina, Drežnika, izpod gore Pleševice kod Plitvičkih jezera i u Krbavi, u svemu 15 1/2 četvornih milja dok je sav Unski kut sa 17 četvornih milja ostao i dalje Turskoj državi." Istina Lopašić s pravom zaključuje da "bezkućnici Turci iz Cetinskih i drugih ovim mirom Hrvatskoj ustupljenih mjesta ne mogahu pregorjeti svojih zavičaja; njihovi jadi i nevolje nađoše odziva kod ostalih muhamedanskih krajišnika, a to bude povodom dugotrajnim smutnjam i kavgom na Kordunu".⁸ Od tada se gomilalo nezadovoljstvo Bosanaca prema Visokoj porti i sultanu i svima koji su u ime njih upravljali ovim ejaletom. Bili su uvjereni da ih sultan neće štititi pred naježdom osvajača, te da se sami moraju braniti ako žele ostati u svojoj domovini. Iako su nekako prihvatili razgraničenje, ipak su ga smatrali samo privremenim.

U vrijeme kad se raja Smederevskog sandžaka pobunila protiv sultana (1804.) iz Bosne su upućivani vojnici da uguše ustanak. Na granici Bosanskog ejaleta, Francuzi su gospodarili posjedima Dubrovačke republike i cijelom dalmatinskom obalom. Oni su bili ratoborniji od Austrijanaca, a njihov cilj se nije znao, i zavisio je od uspjeha glavnine armija kojim je komandovao car Francuza, Napoleon. U Bosni su strahovali od velikog uspjeha Francuza i od njihovog učestalog interesiranja za prilike u Osmanskom carstvu i Bosni. Nepovjerenje prema Francuzima se povećalo poslije otvaranja francuskog konzulata u Travniku i iskazane naklonosti njihovog valije prema Pjeru Davidu.

U vrijeme kad se u Travniku nagađalo o tome da li će Husrev Mehmedpaša produžiti sa upravljanjem ovim vilajetom, Pjer David je svaku vijest o valiji prosljeđivao u Pariz; 8. jula 1807. pisao je da je valija potvrđen, a onda, 17. jula

⁶ O razgraničenju vidi, opširnije, Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekit, *Povijest Bosne*. 2. Sarajevo 1999., 719,720.

⁷ Mirko Valentić, „Vojna krajina 1790–1881.“ *Vojna krajina. Povijesni pregled – historiografija – rasprave*. Zagreb 1984., 65.

⁸ Radoslav Lopašić, *Bihać i Bihaćka krajina. Mjestopisne i povijesne crtice*. Zagreb 1890., 111,112.

da ta vijest nije pouzdana, što je zaključio na osnovu toga što je valija primio više dopisa "da su mu ulila strah s obzirom na budućnost." I ja se bojim, piše konzul, da nam ne oduzmu ovog vezira. "I general Marmont, s kojim je Mehmed-paša vezan najužim prijateljstvom, biće zbog toga takođe vrlo ozlovoljen. Sva naša naprezanja da neutraliziramo mržnju Bošnjaka, da uvedemo direktni i slobodni saobraćaj među ovim dvjema provincijama i potpuni sklad među njihovim poglavcima ostaće uzaludni, ako nam pozovu natrag našeg prijatelja Mehmed-pašu".⁹ Mehmed-paša je opozvan. Izgleda, kako je pisao francuski konzul, da mu je upravo naškodilo veliko prijateljstvo i s francuskim konzulom i komandujućim francuskim generalom u Dalmaciji. "Jedna deputacija bosanskih muslimana – pisao je Pjer David – tužila se u Carigradu na njega, da je u sporazumu s Francuzima, da održava s njima vrlo tijesne veze i da se kod njega nalaze jedan francuski oficir i više vojnika. Meni je žao, da mu je baš ovo naše prijateljstvo naškodilo".¹⁰

Za novog bosanskog valiju imenovan je Halim (Halemi, Halimi) Ibrahim-paša. On je ranije bio veliki vezir i sigurno upućeniji u međunarodne prilike. Do dolaska novog valije imenovan je Sulejman-paša, rođeni Bosanac, koji je više razumijevao odnose u Bosni i njihov strah od velikog približavanja Francuza granicama Bosanskog ejaleta. U jednom razgovoru s francuskim konzulom on je kazao: "Osmansko carstvo posjeduje polovicu svijeta, Francusko carstvo je vrlo moćno; dao Bog, da ta dva carstva budu uvijek prijatelji! Mi ćemo to svakako biti; ali u slučaju sukoba između ova dva carstva, Francuzi će u meni naći najljućeg neprijatelja." U svom izvještaju Francuskoj vladi o ovom razgovoru Pjer David je dodao da mu je kajmakam više puta ponovio ovu posljednu izreku, pa mu se učinilo da iz njegova glasa odzvanja slabo pritajena prijetnja.¹¹ Halim Ibrahim-paša je stigao u svoju rezidenciju u Travniku 7. aprila 1808. godine.¹²

U Travnik je 1808. godine prispio i austrijski konzul pukovnik Miteser. Ova dva konzula su u početku činili jedan drugom usluge i tako odavali utisak da se radi o dvojici prijatelja. Ustvari, taj njihov odnos je zavisio od onih odnosa koji su vladali između njihovih careva i vlada. Pjer David posjetio je austrijskog konzula 22. decembra 1808. godine da bi mu saopćio nove vijesti iz Španije u kojima se govorilo o tamošnjim uspjesima francuske vojske. Na to mu je Miteser pokazao jedan drugi

⁹ Vjekoslav Jelavić, „Iz prepiske francuskog generalnog konzulata u Travniku u godinama 1807–1814.“ Glasnik Zemaljskog muzeja. Sarajevo 1904., 277.

¹⁰ V. Jelavić, *Iz prepiske*, 282; *Isto*, 459. „Mi smo imali jednog jedincatog prijatelja u Bosni, ali mi nijesmo umjeli da ga održimo na mjestu, što ga je zauzimao.“

¹¹ V. Jelavić, *Iz prepiske*, 461.

¹² V. Jelavić, *Iz prepiske*, 462.

izvještaj o ustanku u Španiji, iz kojeg proizilazi da je francuska vojska tamo skoro potpuno uništena. Prilikom ovog razgovora tu se našao i jedan bosanski franjevac, pa mu se obratio francuski konzul s pitanjem da li on nešto zna o francuskom vojevanju u Španiji. Fratar mu je odgovorio da su, s Božjom pomoći, Francuzi posvuda pobijeđeni. I ako ikada Francuzi uđu u Bosnu, da će se i Bosanci povesti za primjerom Španaca, da su u tu svrhu već pripremljeni bosanski kršćani i da tursko gospodarstvo vole sto puta više od francuskog.¹³ Ovaj odgovor bosanskog fratara nije se sviđio francuskom konzulu, ali je i on potvrdio da je bosansko stanovništvo nepovjerljivo prema Francuskoj.

Paul fon Miteser je 13. aprila 1809. godine posjetio bosanskog valiju. U razgovoru je zapazio onaj dio valijinog govora u kojem je naglasio da su tri velike sile: Osmansko carstvo, Austrijsko carstvo i Engleska saveznici i da će "uz pomoć Boga sve dobro ići." Ali se bosanski valija morao pripremati za rat, pa zbog toga neće ni čekati posebnu naredbu iz Stambola za napad na Srbiju, nego je radi toga pozvao kapetane na dogovor u Travnik.¹⁴ Valija je dobio 25. aprila 1809. godine sultanov ferman kojim mu nalaže da diže bosansku vojsku. Iz Srbije su stigle vijesti da je Novi Pazar bio opkoljen. To je navelo valiju da odmah objavi pristigli ferman i da zaprijeti zaimima i spahijama da će im oduzeti zijamete i timare ako se ne odazovu pozivu u vojsku. Srpski ustanici su napadali i kraj s obje strane Drine, pa su upadali i u okolinu Bijeljine i opkolili Sokol.¹⁵

Između Austrije i Francuske su u aprilu 1809. ponovo započela neprijateljstva. Osmansko carstvo je ostalo neutralno, odnosno nije se priklonilo nijednoj strani u ovom sukobu. Izgleda da su to iskoristili bosanski Krajišnici, pa su u noću 26. aprila 1809. provalili u okolinu Cetingrada i zauzeli cijeli teritorij koji im je bio otet mirom u Svištovu. Tom prilikom su popalili sva novopodignuta sela, crkve i vojne stanove. Jedino su poštedjeli Kupirovo i Tiškovac.¹⁶

Historičar Dr. Drago Roksandić smatra da je prijedlog da se iskoriste bosanski Krajišnici potjecao od Marmonta, ali da je u njegovom ostvarivanju najvećeg udjela

¹³ V. Jelavić, *Iz prepiske*, 470, 471.

¹⁴ HHStA W, St. K. Konsulate Travnik, K 41, Miteser Meternihu, Travnik 14. aprila 1809.

¹⁵ Čiro Truhelka, *Bošnjaci i prvi srpski ustanak*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XXIX. Sarajevo 1917., 270, 271.

¹⁶ Kriegsarchiv Wien, Memoire 22, *Geschichte von der Likka (1683–1813)*. Up. Srećko M. Džaja, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće. Doba fra Grge Ilijića Varešanina (1783–1813)*. Zagreb 1971., 94. „Marmont se tukao s Austrijancima u Dalmaciji i Lici, bosanski muslimani upadali su u Vojnu krajinu i zauzeli Cetingrad, Vakuf i Bihać; Rudolf Horvat, *Najnovije doba hrvatske povjesti*. Zagreb 1906., 26. "U tom času dođe glas, da će Turci – kao saveznici Napoleonovi – provaliti iz Bosne u Hrvatsku. I zaista zapale Turci 26. travnja Cetin te uzmu robiti i pustošiti po ogulinskoj i otočkoj pukovnji."

imao francuski konzul u Travniku Pjer David. Taj napad trebao je uslijediti 26. aprila 1809., istovremeno kad je započelo osvajanje austrijskih posjeda prema Osmanskom carstvu. Upravo ih je, tvrdi Roksandić, francuski konzul poticao ne samo da napadnu kordon na "suhaj međi" nego i da prodiru dalje u Vojnu krajinu. I Napoleonov stav je bio da treba i dalje poticati bosanske Krajišnike u "austrijsku Hrvatsku" i uvjeravati ih u to da nisu imali povoljnije prilike da nadoknade svoje gubitke. "Dapače, Napoleon je ovlastio Davida da im izjavi da im se garantira obnova starih granica ako nastave ratovati protiv Austrijanaca". Bosanski Krajišnici su započeli napad kad je na kordonu bilo nedovoljno austrijskih vojnika da bi im se uspješno oduprli. Ipak, bosanski Krajišnici su se ograničili na osvajanje samo onog teritorija koji im je bio otet Svištovskim mirom: Kupirovo, Osredak, Srb, Suvaja, Doljani, Dobro Selo, Lapac, Nebljusi, Petrovo Selo, Ljeskovac, Cetingrad i Blagaj.¹⁷ Austrijski konzul u Travniku Miteser izvijestio je kneza Meterniha da su bosanski Krajišnici iz ostrožačke kapetanije u noći 25. na 26. april 1809. "ugrabili Cetin" i sve kuće na novoj granici slunjske regimente zaždili i uspostavili staru granicu. Istakao je da su dvojica kapetana bihačke kapetanije, Mustajbeg i Rustanbeg, zaslužni za mirno držanje na granici.¹⁸

Kad je bihački kapetan Rustanbeg poslao haber valiji da je povraćen Cetingrad i sav teritorij koji je bio otkinut od Bosanskog ejaleta, valija je upitao austrijskog konzula da li on ima, možda, iscrpnijih vijesti sa granice. Pošto mu je konzul odgovorio da nije dobio pouzdane vijesti, valija je 29. aprila sazvao sve paše, munlu i ridžale na vijećanje. Pročitao im je izvještaj bihačkog kapetana da su stanovnici ostrožačke kapetanije upali na austrijski teritorij, osvojili Cetingrad, i da su duž kordona zapaljeni svi austrijski čardaci i kule. Bosanski divan je cijele noći zasijedao, pa je zaključeno da se odmah uputi na granicu defter éhaja Derviš Abdulah-beg, ridžal, koji ima rang paše sa dva tuga, da izvidi stanje u Ostrošcu i Cetingradu, pa ako ustanovi da je zaista Cetingrad u rukama bosanskih krajišnika da odmah kazni sve koji su narušili mir.¹⁹

"Cetingradska afera" je donijela novo stanje na granici. Učestali su izvještaji uhoda o raspoloženju bosanskih Krajišnika i ostalih stanovnika Bosanskog ejaleta. Većina stanovnika u Bosni je strahovala zbog ovog nesvakidašnjeg postupka ostrožačkog kapetana, predviđajući protuudar austrijske strane kome se nisu mogli suprotstaviti u vrijeme kad je većina bosanskih vojnika raspoređena prema Srbiji.

¹⁷ Drago Roksandić, *Vojna Hrvatska: La Croatie militaire. Krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809-1813). I. knjiga*, Zagreb, 1988., 144-146.

¹⁸ HHSa W, St. K. Konsulate Travnik, K 40, Miteser Meternihu. Travnik 29. aprila 1809.

¹⁹ HHSa W, St. K. Konsulate Travnik, K 40, Miteser Meternihu. Travnik 30. aprila 1809.

Arhimandrit manastira Moštanica Vlainić tvrdio je dvojici austrijskih graničara da je većina "turaka" nezadovoljna upadom u Cetingrad, i da narušitelji mira neprestano traže pomoć od ostalih bosanskih kapetana, te da je već sultan naredio da se preda Cetingrad Austriji, a narušitelji mira strogo kazne.²⁰ U Bužimu i Krupi su odmah uspostavljeni panduri, po 140, da bi patrolirali duž granice. Iz tvrđava Dubice, Prijedora, Kozarca i Novog krenuli su noću 1. maja po 20 do 30 konjanika prema granici, i ovo je učinjeno u najstrožoj tajnosti.²¹ Početkom maja austrijski konzul je imao više podataka o narušavanju mira na austrijsko-osmanskoj granici. Već su bili osvojeni Cetin, Srb i Lisac, a i Drežnik-Grad je bio ugrožen. Novopodignute kuće su bile spaljene, kao i crkve. Osim ridžala Abdulah-bega, tamo su upućeni kaftanaga i više tatara. "Saznao sam – piše austrijski konzul – da je rušitelj mira ili capo Hasanaga iz Peći, koji pripada ostrožačkom kapetanu".²² U napadu na austrijski teritorij učestvovalo je oko 4.000 ljudi iz bihačke i ostrožačke kapetanije; u napadu je poginulo 30 vojnika, deveterica su ranjena, zarobljeno je devet topova i onda su sve snage usmjerene prema Drežnik-Gradu.²³

Iščekivalo se kako će se ponijeti Sarajlije. Prema izvještajima francuskog konzula u Travniku, valija Halim Ibrahim-paša nije imao ugleda, nego je Bosnom upravljao po shvatanju i željama Sarajlija, koji su uvijek bili opozicija valiji. U Sarajevu su stanovali najutjecajniji ljudi i bogati i moćni begovi i age. "Sarajevo je republika bez šefa, bez sigurne vlade, gdje niko ne zapovijeda i niko ne sluša, ali se svi slože kad ne treba poslušati valiju".²⁴ Valija je odmah poslao tatara u Stambol da Vi-sokoj porti preda izvještaj o "Cetingradskoj aferi", pa je očekivao otuda dalja uputstva.²⁵ S početka juna 1809. potiču i prve vijesti o tome da Francuzi nagovještavaju da će teritorij koji su zauzeli bosanski kapetani osvojiti i priključiti Francuskom carstvu. U isto vrijeme, Austrija je rasporedila nove vojne snage na granici sve do Gradiške.²⁶

²⁰ Aleksa Ivić, *Spisi bečkih arhiva o prvom srpskom ustanku. Knjiga VI – Godina 1809.* Beograd 1965., 205, 206.

²¹ Aleksa Ivić, *Spisi bečkih arhiva o prvom srpskom ustanku. Knjiga VI – Godina 1809.* Beograd 1965., 162, 163.

²² HHStA W, St. K. Konsulate Travnik, K 40, Miteser Meternihu. Travnik 9. maja 1809; A. Ivić, *Spisi. Knjiga VI – Godina 1809.*, 201–203. Simbšen izvještava Generalnu direkciju kako ga je jedan uhoda izvjestio kako je kapetan Beširević na prevaru zauzeo Cetin, tražio je pomoć od drugih kapetana, ali mu nisu priskočili u pomoć, pa je on sam preduzeo ovaj napad.

²³ HHStA W, St. K. Konsulate Travnik, K 40, Miteser Meternihu. Travnik 18. maja 1809.

²⁴ Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije Sarajeva 1937.*, 161.

²⁵ HHStA W, St. K. Konsulate Travnik, K 40, Miteser Meternihu. Travnik 31. maja 1809.

²⁶ HHStA W, St. K. Konsulate Travnik, K 40, Miteser Meternihu. Travnik 1. juna 1809.

Kapetan Filipović je izvijestio 11. juna 1809. Simbšena da je Huseinbeg Beširević iz Ostrošca, koji se nalazi nedaleko od Cetingrada i Drežnik-Grada, uputio hitno u Gradačac slugu Murata kod svog šogora Osmanbega Gradaševića, gradačačkog kapetana, da ga obavijesti o zauzimanju Cetingrada i da ga zamoli da mu pomogne sa pomoćnim trupama. Osmanbeg je naredio stanovništvu sela koja leže uz Savu da paze na pokrete austrijske vojske, da čamce izvuku na suho, a ukoliko to ne urade, zaprijetio im je smrtnom kaznom.²⁷ Jedan drugi uhoda je, opet, donio vijest o raspoloženju bosanskog stanovništva; zbog otimanja Cetingrada i pustošenja mnogih sela duž austrijsko-osmanske granice strahuje se od osвете, pogotovo jer je to učinjeno bez sultanovog odobrenja. Između Travnika i Novog "turci" su pričali, da zbog "ove lukavštine sigurno će doći do rata Austrije i Turske", a onda će u tim krajevima austrijski graničari počiniti nasilje i zauzeti sve tvrđave na "gornjoj granici" do rijeke Une da bi tako uspostavili trajni mir. To isto misle i "turci" od Starog Majdana do Prijedora.²⁸

Austrijski konzul u Travniku izvijestio je internuncija u Carigradu o povredi austrijske granice. Internuncij je 6. juna primljen na Visokoj porti kako bi uložio protest austrijske vlade. Na Porti mu je rečeno da se ne odobrava ponašanje Bosanaca. Portin ministar se složio u tome "da austrijske vlasti, radeći na tome da oslobode Portu od susjeda čija zloba i slavljublje nisu drugo nego dvoličnost, viši je interes osmanske imperije, bečka vlada, daleko je od toga da prigovara u vezi s tom operacijom, pa u tom protestu samo vidi dobronamjernost na koje ima pravo jedan iskren i lojalan prijatelj i koji nije slučajno nego stvarno saveznik Porte i to po svemu onome što čini... Trojica ministara koji su učestvovali u tim razgovorima nisu imali muke da prepoznaju francuske manevre u napadu Bosanaca iz Ostrošca, koji su imali cilj da privuku komandanta naših trupa prema toj strani, da bi se izvršila jedna diverzija Francuza u Dalmaciji." Ministri su se usprotivili tome da se Porta okrivi za ovu agresiju. "Ljudi od zakona, koji su vrlo uticajni na donošenje odluka su potvrdili da se ni po Kur'anu ne dozvoljava muslimanima da prvi prekinu mir".²⁹

Uporedo sa diplomatskim raspravama u Travniku i Carigradu, vojni autoriteti u Austriji su pokušali cara pridobiti na odmazdu. Nadvojvoda Karol je izvijestio cara da su Bosanci povrijedili austrijsku granicu u Pounju i da su opljačkali i popalili kuće, otjerali stoku. Predlagao je caru da bi trebalo s vojskom brzo prodrijeti u to područje, očistiti ne samo granično područje nego pljačkaše progoniti do njihove domovine, razoriti topovima njihove tvrđave, a štetu koja je počinjena nadoknaditi

²⁷ A. Ivić, *Spisi, Knjiga VI-Godina 1809.*, 225, 226.

²⁸ A. Ivić, *Spisi, Knjiga VI-Godina 1809.*, 219.

²⁹ HHStA W, St. K. Türkei VII, K 3, Internuncij Stadionu, Carigrad 6. juna 1809.

iz imovine pljačkaša i njihovih naselja, i ne povući se iz osmanskog područja dok se mir ne uspostavi i šteta nadoknadi.³⁰ Ipak, Austrija u tom trenutku nije preduzimala vojnu akciju, ali je pratila kako se izvršavaju nalozi valije i osmanske vlade.

Po sigurnim vijestima iz Bosne, sultan je kapetane Bihaća, Ostrošca i Vakufu proglasio odgovornim za haranja austrijskog teritorija, štaviše, oni su u fermanu nazvani pljačkašima, a oni će biti i lično odgovorni ukoliko ne spriječe dalje ugrožavanje austrijskog teritorija. U tom slučaju, sultan prepušta nevjerne muslimane njihovoj sudbini, s tim da nikad više ne mogu računati na sultanovu podršku.³¹ Jedan drugi uroda je u svom izvještaju potvrdio da zaista valija neprekidno poziva kapetane na odgovornost, ali oni njegove naredbe odbijaju. Njemu se činilo da su kapetani ipak, dobili od sultana tajnu zapovijed da osvoje svoje bivše posjede, jer nije moguće da se nekažnjeno tako dugo zadržava okupacija ovog teritorija.³² U Sarajevu je 10. augusta u prisustvu više od hiljadu ljudi pročitana sultanov ferman o vraćanju Cetingrada. Odmah su određeni delegati iz Travnika i Sarajeva da u noći 10. na 11. augusta 1809. odu na lice mjesta i da zauzeto područje vrate. Kapidžibaša je rekao austrijskom konzulu da neće odavde otići dok zapovijed osmanskog dvora ne bude ispunjena, a ako kapetani pokušaju izvrdati, on ima sredstava da ih prisili, pa ako zatreba, da pozove i strane trupe iz Dalmacije da Bosnu zauzmu, a možda je to i najkraći put da se Bosna drži u miru.³³ Diplomatski pritisak je nastavljen i u Carigradu.

Internuncij je ponovo intervenirao na Porti. Primio ga je 18. jula Galib-efendija. U ovom razgovoru internuncij je naglasio Galib-efendiji da će mu biti teško uvjeriti svoju vladu u to "da nekoliko rukovodilaca distrikta drsko povređuju našu granicu, a da pri tome ne računaju da će im se progledati kroz prste od Uzvišene porte i guvernera provincije." Galib-efendija ga je uvjeravao da Visokoj porti koriste austrijski vojni uspjesi u Dalmaciji, i na Porti su nezadovoljni da su ove vojne operacije spriječene "od nekolicine zlih ljudi." Zato je bosanskom valiji naređeno da primijeni najoštrije mjere u sprečavanju izgreda na granici, jer je to u neskladu sa prijateljskim odnosima koji vladaju između dvije države. "Nisam mogao a da ne zapazim – piše internuncij – iz riječi Galib-efendije da su Francuzi bili ti koji su uticali na nered zbog kojih se vlada žali upravo na pravu adresu. Zato sam tražio izgon francuskog konzula iz Travnika." Galib-efendija mu je rekao: "Ako bi takav ferman bio pročitao u Bosni, onda bi to bila objava rata Francuskoj." U sadašnjim prilikama, kad Porta ima neprilika s Rusijom, ne bi bilo uputno zaratiti i s Francuskom. Međutim, Gal-

³⁰ A. Ivić, *Spisi, Knjiga VI-Godina 1809.*, 261.

³¹ A. Ivić, *Spisi, Knjiga VI-Godina 1809.*, 278.

³² A. Ivić, *Spisi, Knjiga VI-Godina 1809.*, 249.

³³ HHStA W, St. K. Konsulate Travnik, K 40, Miteser Meternihu. Travnik 12. avgusta 1809.

ib-efendija mu je obećao da će uz ferman poslati posebno pismo bosanskom valiji u kojem će mu objasniti tajne namjere osmanske vlade. Kad ga je internuncij upitao o kojim se to tajnim namjerama radi, osmanski ministar je objasnio: da se planira spriječiti snabdijevanje Francuza u Dalmaciji živežnim namirnicama iz Bosne, udaljavanje konzula Davida iz Travnika i izvođenje jednog manevra u korist Austrije na granici Bosne i Dalmacije, prema Kotoru i Dubrovniku.³⁴ Internuncij je bio potpuno zadovoljan mjerama koje mu je naznačio Galib-efendija.

U Travniku je 20. augusta zasijedao Veliki divan. Austrijski konzul nije mogao saznati o čemu su vijećali, ali je pretpostavljao, po izjavama učesnika, da su razgovarali o štetama koje su pričinjene na zauzetom teritoriju. Pogranično stanovništvo je odlučno da se ne povuče sa zauzetog teritorija, pa makar sultan slao i stotinu fermana. U Sarajevu je vršena mobilizacija. Svi koji mogu nositi oružje bili su spremni da pođu u rat.³⁵ Uskoro je konzul saznao da su vojne pripreme obavljene kako bi 4. septembra valija krenuo, ne prema Cetingradu, nego protiv Srbije. Na istom vijećanju je zaključeno da kapidžibaša Abdulah-bey 7. septembra sa 27 najuglednijih bosanskih prvaka iz Travnika i Sarajeva posjeti Bihać i da, u ime cijele Bosne, zatraži vraćanje Cetingrada i ostalih zauzetih mjesta, te da to pogranični kapetani pismeno potvrde. Tajno je dogovoreno, ako na to ne pristanu, da će onda valija Ibrahim-paša, poslije povratka iz Srbije, lično, na čelu vojske, ići u Bihać i silom Cetingrad predati austrijskim vlastima.

Valija je zaista 4. septembra otišao prema Srbiji, a kapidžibaša sa 25 bosanskih prvaka i šest kapetana u Bihać. "Obojica, i valija i kapidžibaša, su ljudi od povjerenja Visoke Porte, i tako se ponašaju". Delegaciju su sačinjavali, iz Sarajeva: Alikadić Mehmed-efendija, Mufti-efendija, Imam-efendija, Izet Salih-efendija, Nazif Mehmed-efendija, Salih Mute-efendija, Hadžibeg i dvojica prvih janjičara; iz Travnika: Čauš Emin-efendija i Šaraili Zaim; iz Banjaluke: Muftija hadži Hafiz-efendija, Gulus Derviš-efendija i Mehmedbeg; iz Kozarca: Derviš-efendija; iz Livna: Gebar Ahmed-efendija; iz Ostrošca: Ahmet-efendija; iz Foče: Jaja-efendija; iz Mostara: Mufti-efendija; iz Akhisara Mehmed-efendija; iz Skoplja Hasan Derviš-efendija, Hasanbeg, Dautović Osmanbeg i Urakli Džaferbeg, i iz Jajca: Zeheaga.³⁶ I berbirski kapetan je dobio nalog da ide u Cetingrad.³⁷ Miteser je obavijestio i dvorsku tajnu kancelariju u Beču o odlasku bosanske delegacije u Bihać. Na čelu delegacije od 25 uglednih ljudi i šest kapetana nalazio se kapidžibaša Melek Mehmed-

³⁴ HHStA W, St. K. Türkei VII, K 3, Štirmer Meternihu, Carigrad na Bosforu 10. avgusta 1809.

³⁵ A. Ivić, *Spisi*, Knjiga VI-Godina 1809., 295, 296.

³⁶ HHStA W, St. K. Konsulate Travnik, K 40, Miteser Meternihu. Travnik 7. septembra 1809.

³⁷ A. Ivić, *Spisi*, Knjiga VI-Godina 1809., 381.

paša zade Abdulah-bey. Pogranično stanovništvo Ostrošca i Bihaća, kako je konzul obaviješten, strahuje od kapidžibaše, pa je konzul zatražio da i Generalkomanda iz Karlovca radi u sporazumu sa kapidžibašom.³⁸ U Travniku je francuski konzul podržavao pogranične kapetane, bodrio ih da zadrže Cetingrad i proturao glasine da su se austrijska i ruska vojska sjedinile da napadnu Tursku.³⁹

Ugledna delegacija na čelu sa kapidžibašom se sporo kretala ka Bihaću, vjerovatno zbog toga što je na putu morala zastajkivati da sačeka dolazak svih članova delegacije, a možda i zbog ustanka pravoslavnih hrišćana u Lijevče polju. Sara Jančić, supruga Jovana Jančića, vođe bune, izjavila je da je general Marmont novčano pomagao ustanike. Ona je čula od nekih bosanskih kapetana da neće ni kapidžibaša, niti sila svih kapetana natjerati Cetingradane da predaju tvrđavu Austrijancima dok je i jedne kapi krvi njih i njihove djece.⁴⁰ Putovanje delegacije je prekinuto u Majdanu.

Kapidžibaša Abdulah-bey se zaista vratio 6. oktobra u Travnik. Austrijski konzul je pohitao kod njega da bi saznao za ovaj neočekivan preokret. Ni čehajabeg, ni kajmakam, ni kapidžibaša nisu dali nikakvo objašnjenje sve dok se ne završi zasjedanje Bosanskog divana koje je zakazano za 8. oktobra.⁴¹ Poslije zasjedanja Divana, kapidžibaša je posjetio konzula, koji mu je, valjda da ga odobrovolji, poklonio zlatni sat na navijanje. Ispričao je Miteseru da je došao u Stari Majdan, tu je sačekao da prispiju i ostali članovi delegacije i svi pozvani kapetani. Tu im je pročitao ferman i hatišerif, te im objasnio da moraju izvršiti akviziciju Cetingrada i okoline. Tome su se usprotivili hadži Ali Rošić i njegov tast Rustanbeg, bihaćki kapetani, koji nisu ni došli u Stari Majdan, nego su poručili kapidžibaši da sa delagacijom dođe u Bihać.

Za to vrijeme je francuski konzul uputio pomenutoj dvojici bihaćkih prvaka četiri pisma, i oni su mu na svako odgovorili. Upoznali su kapidžibašu sa sadržajem jednog od tih pisama: Volja cara Napoleona je da bosanski Turci zadrže oteti im kraj sa Cetingradom i Drežnik-Gradom, te da oni ostanu zauvijek u sastavu Bosne. Samo iz političkih razloga, Porta je izdala ferman o vraćanju ovog teritorija Austriji i uputila kapidžibašu da to izvrši. Francuska strana je uvjerena u to da je Visoki divan bio žrtva, kad je naredio da se to zemljište vrati, ali da ga kapetani ne trebaju predati. Ako ovaj teren ne vrate, i ako ga zadrže, konzul im je tvrdio da će za sve što se

³⁸ HHStA W, St. K. Konsulate Travnik, K 40, Miteser Tajnoj dvorskoj kancelariji. Travnik 19. septembra 1809.

³⁹ HHStA W, St. K. Konsulate Travnik, K 40, Miteser Dvorskoj tajnoj kancelariji. Travnik 7. septembra 1809.

⁴⁰ A. Ivić, Spisi, Knjiga VI-Godina 1809., 432.

⁴¹ HHStA W, St. K. Konsulate Travnik, K 40, Miteser Tajnoj dvorskoj kancelariji. Travnik 9. oktobra 1809.

iza toga dogodi imati zaštitu cara Napoleona. Kad je to čuo, kapidžibaša je prekinuo dalje putovanje i vratio se u Travnik, a zatražio je da trojica kapetana: Rustanbeg Beširević iz Bihaća, Mustajbeg Kulenović iz Ostrovica-Vakufa i Muhamed Imširoglu iz Ostrošca dođu u Travnik da bi novonastale prilike raspravili sa valijom Halim Ibrahim-pašom. Kapetani se nisu odazvali ovom pozivu, pa je kapidžibaša zamolio konzula za strpljenje i "da ne potpaljuje fitilj", a on će, kao i valija, obavijestiti Visoku portu. Za svaki slučaj, hitno je uputio Emira Mehmeda u Stambol da odmah podnese izvještaj.⁴²

Austrijski uroda je izvijestio i to da kapidžibaša do sada nije riješio nijedan zadatak. Po izjavi Salihbega, berbirskog kapetana, on to nije ni mogao postići jer se Cetingrađani nisu povinivali njegovoj naredbi da predaju tvrđavu, pa je preostalo da sultanova vojska dođe, od njih preuzme tvrđavu i preda Austriji, i u tom slučaju "oni su svoju sudbinu zapečatili".⁴³ U isto vrijeme sakupljala se vojska na "gornjoj granici". Konzul se obratio 11. oktobra kajmakamu s pitanjem da li su, možda, Austrija i Osmansko carstvo u ratu. Dobivši na ovo pitanje negativan odgovor, konzula je dalje zanimalo zašto se na teritoriju između Cetingrada i Vakufa skuplja vojska, pa se govori o njenom upadu i prema Karlovcu i prema Dalmaciji. Kajmakam mu je odgovorio da on o tome nije dobio nikakve vijesti i da o tome ništa ne zna, pa će uputiti odmah jednog tatara da ispita tamošnje prilike.⁴⁴ Internuncij je, dobivši izvještaj od Mitesera, odmah zatražio nova uputstva od grofa Stadionu. Dvoumio se da li da sa sadržajem tog izvještaja upozna osmanske ministre jer se radilo o tome da se potpuno razotkrije "francuska perfidnost".⁴⁵

Uskoro je u Travnik prispio i hadži Ali Rošić i donio arzuhal na koji je stavljeno nekoliko stotina potpisa sa muhurovima i potpisima aga u jednom dosta teškom sanduku, što je sve trebalo odnijeti u Carigrad. Kad je došao u Travnik, prvo je svratio kod francuskog konzula. Ovim arzuhalom se traži od Visoke porte da se ne vraća zauzeti teritorij. Kajmakam je ovaj arzuhal prvo poslao valiji u Zvornik.⁴⁶ I tako su se smjenjivale oprečne vijesti sa "gornje granice" dok valiji nije stigao od Visoke porte nedvosmislen ferman o vraćanju unskih krajeva u sastav Austrijskog carstva i

⁴² HHStA W, St. K. Konsulate Travnik, K 40, Miteser Meternihu. Travnik 8. oktobra 1809.

⁴³ A. Ivić, *Spisi, Knjiga VI—Godina 1809.*, 436.

⁴⁴ Vjekoslav Jelavić, "Iz prepiske francuskog generalnog konzula u Travniku u godinama 1807.—1814". Glasnik Zemaljskog muzeja. Sarajevo 1904., 473.

⁴⁵ HHStA W, St. K. Türkei VII, K 3, Internuncij Stadionu. Carigrad 25. oktobra 1809.

⁴⁶ HHStA W, St. K. Konsulate Travnik, K 40, Miteser Meternihu. Travnik 18. oktobra 1809; HHStA W, St. K. Konsulate Travnik 1807—1809., K 35, Miteser Meternihu. Travnik 17. maja 1808. Upravo se ovdje nalazi postariji "turčin" po imenu hadži Ali Rošić koji je ilirski dragoman kod kajmakama Sulejman-paše. Ranije je bio u Bihaću i ima veliko poznanstvo sa fml Rukavinom.

čvrstim i potvrđenim prijateljskim odnosima između dvaju suverena. Miteser je odmah ovaj ferman prosljedio u Beč.

Übersetzung eines an den Gouverneur von Bosnien und vormaligen Großwezier Halimi Ibrahim Pascha erlassenen Fermans, der zugleich gerichtet ist an den Cadi von Bosnien, an den als Mubaschir nach Bosnien abgeschickten Kapidgi baschi Abdullah Bey, an den Mufti, die Ulema, Ajans und Capitains von Bosnien.

In den letzten Tagen des Ramazans 1224 d.i. Anfang November 1809.

In Folge des von der hohen Pforte bey Ausbruch des Krieges zwischen Österreich und Frankreich angenommenen Neutralitäts systems, und der von Seiten des k.k. Hofes hierauf gegründeten Zuversicht und vollen Vertrauens in die hohe Pforte, waren die äußersten Punkte der österreichischen Grenze unbesetzt geblieben.

Dieser Umstand ward von dem Capitain von Ostrosatz, Namens Besirovich und einem gewissen Bekhchi Hassan benützt, um mit einer beträchtlichen Anzahl bewaffneter, des Nachts, die in dem letzten Friedensschlusse an Österreich abgetretenen, dem Capitanat von Ostrosatz gegenüberliegenden Schlößer Cettin, Dresnik und Jaganatz zu überfallen, und daselbst Gewaltthatigkeiten aller Art zu verüben.

Aus den hierüber seiner Zeit von Euch an die hohe Pforte eingelangten Berichten war zu erschen, daß Ihr auf die von dem Bihadschi Capitain über diesen Vorfall erhaltene Anzeige, alsogleich den Defterdar Kiagassi von Bosnien Abdullah ernannt habet, um sich mit der ihm beygegebenen Begleitung an Ort und Stelle zu verfügen, und daß Ihr alle mögliche Muhe angewandt habet, um die Bosnaken aus jenen Palanken hinauszuschaffen und die Schuldigen zu bestrafen.

Zu gleicher Zeit ward von dem an der hohen Pforte resierenden k.k. Internuzius und Bevollmächtigter Minister Ritter von Stürmer in einer eigens deswegen abgehaltenen Conferenzen die hohe Pforte das Begehren gestellt Euch aufzutragen die Urheber jener Gewaltthatigkeiten zu bestrafen, die Sicherheit an der Grenze herzustellen, und die in Besitz genommenen Palanken räumen zu machen. In Folge dieses Begehrens ward seiner Zeit in diese Angelegenheit ein eigener in gemessenen Ausdrücken abgefaßter Ferman erlassen und abgeschickt.

Allein die hohe Pforte erhielt die sichere Anzeige, daß die Anzahl der Übelgesinnten, welche an jenen unangenehmen Auftritten Antheil genommen, sich in der Folge noch vermehrt habe, und daß zu besorgen sey, daß sie sich zu noch beträchtlicheren Verletzungen des österreichischen Gebiets, und zu noch schwereren Übertretungen der bestehenden Verträge und Friedensschlüsse erkühnen dürften. Es ward daher späterhin ein anderer Ferman folgenden Inhalt an Euch erlassen:

Die der k.k. österreichische Hof der geliebte Freund und aufrichtigste Nachbar unserer hoher Pforte ist, so ist es unser sehnlichster kaiserlichen Wunsch gegen selbst jede mögliche Rücksicht zu beobachten. Es hatten sich zwar in Folge des im Jahre der Hegire 1152. (1709) zwischen der Pforte und Österreich abgeschlossenen Friedens, in Betref der beyderseitigen Grenzen grosse Streitigkeiten erhoben; allein dieselben wurden später durch den im Jahre 1205. (1791) unterzeichneten Sistover Frieden, und die 3 ten Artikel der demselben angehängten Separat Convention, als in welchem die beyderseits festgesetzten Grenzen angeführt und ausgedruckt sind, beygelegt. In dem 10. Artikel des gedachten Friedensschlusses wird Fermans festgesetzt, welchergestalt die von beyden Höfen an der Grenze aufgestellten Gouverneur und Commandanten die Ordnung herzustellen hätten, wie daß die durch die beyderseitigen Commissäre festgesetzten Grenzen auf keine Weise wieder geändert oder umgestossen werden sollten; daß Sicherheit und Ruhe an der Grenze auf alle mögliche Weise gehandhabt, Raub, Plünderung und ähnliche Ezessen abgehalten, jene so es wagen den zwischen beyden Reichen abgeschlossenen Verträgen zuwider zu handeln, geahndet, und wenn dieß nichts fruchten sollte, nach ihren Vergehen bestraft werden sollten. Überdieß wurden nach dem Sistover Friedensschlusse von Seite Unserer hohen Pforte eigene Grenz Commissäre ernannt, und mit Beyziehung des damaligen Gouverneurs und der bosnische Ayans, die Grenze mit wechselseitigen Einvernehmen abgestreckt, die Grenz Zeichen aufgerichtet, und alle Streitigkeiten beendigt.

Dieß an der Grenze vorgefallenen, den bestehenden Verträgen zuwiederlaufenden, höchst unangenehmen Auftritte sind daher in jeder Rücksicht gegen unserer k.k. Willensungenung, und es erregt unsere höchsten Unwillen, daß man durch selte, ohne vorhergegangener Veranlassung, zu einer Erkältung zwischen beyden Höfen Gelegenheit gegeben. Denn die Verletzung des Gebietes eines so freundnachbarlichen Hofes und die Überschreitung seiner Grenzen sind Handlungen, die sowohl dem klaren Sinne der Traktaten und Verträge, als auch Unserem heiligen Gesetze zuwiderlaufen. Es wurde Euch daher zu wissen gemacht, es sey unser ausdrücklicher Allerhöchster Wunsch, daß Ihr die im Besitz genommenen Ortschaften räumen, und den k.k. Commandirenden übergeben machet um allen weiteren Beschwerden abzuhelfen. Zugleich ward Euch aufgetragen unter den Begierbeigen von Baustein und den übrigen Personen taugliche Offiziere zu wählen, an alle, die es betrifft, gemessene Befehle zu erlassen, und Euch, wenn es nöthig seyn sollte, in eigener Person an Ort und Stelle zu verfügen, um auf was immer für eine Weise, durch gemeinschaftliche Übereinkunft und Beywirkung mit Zuziehung des obbebannten Mubaschirs deises Geschäft aufs Bandigste zu beendigen. Es ward Euch ferner anbefohlen jene, so die Grenze überschritten hatten, ohne einen Augenblick Zeit zu verklieren aus den besetzten Districten fortzuschaffen, an den Schuldigen ohne Verzug die die verdiente Strafe zu vollziehen, die Verpflichtungen des Friedens Vertrags zu erfüllen, und die österreichischen Befehlshaber zufrieden zu stellen, endlich eine solche Ordnung einzuführen daß die freundschafts Verhältnisse

künftig auc nicht im Geringsten gestört weren mögen Euer vorzüglichstes Augenmerk sollte darauf gerichtet seyn alle Maßregeln zu ergreifen um die Ruhe und Sicherheit an der Grenze vollkommen wieder herzustellen, und Euch zu beeilne Unserer hohen Pforte die an den Urhebern dieser Gewaltthätigkeiten vollzogene Bestrafung anzuzeigen, endlich mit gröster Sorgfalt darüber zu wachen, damit ins künftige ein wieder ähnliche den Verträgen und Freundschaftsverhältnissen zuwiederlaufende Vorfälle Platz greifen mögen. Allein obwohl dieses Geschäft bis jetzt unserer hohen Willensmeynung gemäß hätte beygelegt seyn sollen, so ist uns jedoch bis zur Stunde noch nicht die geringste Anzeige zugekommen, daß die obgenannten Palanken wirklich zurückgestellt, die Urheber dieser an der Grenzevorübten Gewaltthätigkeiten bestrafet, und den Unruhen und Streitigkeiten ein Ende gemacht worden. Es ist daher unser Befehl daß Ihr die in unsere letzter lassenen Ferman enthaltenen Weisungen und Vorschriften genau vollziehet, diese gegen alle Verträge unternommene höchst mißfällige Gewaltthätigkeiten und Unruhen ohne den geringsten Verzug aufhörenmachtet, mit grösten Eifer die Bestrafung und Zurechtweisung der Schuldigen betreibt, und Unserer hohen Pforte über die Lage der Dinge ausführlichen Bericht erstatten. In dieser Absicht ist eigens der gegenwärtige verschärften dringende Ferman erlassen und ausgefertigt worden.

Es ist überflüssig zu sagen daß in Anbetracht der von den k.k. Hof in gegenwärtigen Zeitpunkte deutlicher als jemals gegen das ottomanische Reich an den Tag gelegten Bewiese von Freundschaft, Zunaigung, Vertrauen, und Aufrichtigkeit, auch von Seiten unsrer hohen Pforte auf Vermehrung der Beweise aufrichtiger Freundschaft ein sorgfältiges Augenwerk verwendet werde. Wir sind in Unsern Innere überzeugt, daß Ihr von der Wichtigkeit dieser Wahrheit durchdrungen seyd, denn wir kennen Euch als einen durch Rechtschaffenheit, Klugheit, Erfahrung und Scharfsinn ausgezeichneten Vezir, Ihr werdet dem nach, allsogleich nach Eintreffung dieses hohen Befehls, auf oben angeführte Weise taugliche Offiziere mit den nöthigen Weisungen versehen absenden, und wenn es die Noth erfordert, Euch selbst in Person an Ort und Stelle verfügen, und durch Eure Bemühungen, mit Zuziehung des obbenannten Mubaschirs, auf jede thunliche Weise zu ereirken streben, daß alle Jene die sich erkühnt die Grenze zu überschreiten, unausbleiblich und auf das schleunigste aus den besetzten Districten fortgeschafft werden; Ihr wedet die Schuldigen verdientermassen bestrafen, und alle in Eurer Gewalt stehenden Mittel aufbiethen, damit künftig ähnliche Vorfälle nicht mehr statt haben mögen; zu diesem Ende werdet Ihr an Alle die es betrifft, die nöthigen Weisungen und Befehle erlassen und sie ihnen wohl einschärfen um so die Ruhe an jenen Grenzen wieder herzustellen; endlich werdet Ihr beflissen seyn Unserer hohen Pforte auf das Schleunigste über die glückliche und unsere Wunschen gemässe Beendigung dieses Geschäftes Bericht zu erstatten. Dieses ist Unser sehbichstes kaiserliches Verlangen, wie können in diesem Stücke auf keine Weise gestatten daß man mit Nahsicht, Versäumniß, und da wir Unseren höchsten Unwillen auf alle Jene geworfene haben die an diesem sträflichen Vergehen Theil genommen, so bleibt es Eurer Vollmacht

und Eurem Eifer anheimige stellt hierin falls alle zweckdienlichen Maaßregeln zu ergreifen. Wer immer sich in diesem Geschäfte einige Naclässigkeit zu Schulden kommen lassen sollte, auf dessen Haupt mögen alle üblen Folgen zurückfallen, und er wird gewiß einen bösen Ausgang nehmen. Sobald Euch dieses Alles bekannt seyn wird, werdet Ihr eilen auf die vorgeschriebene Weise zu handeln, und alle Mühe anwenden diesen Befehl und unsere undabänderliche Wollensmeynung zu vollstrecken, zugleich aber Euch von allem sorgfältig hüten, was derselben entgegen wäre.

Ihr Mufti Ulemas und Ayans Ihr werdet gleichfalls in diesem Geschäfte den Befehlen und Anordnungen des obgedachten Gouverneurs Folge leisten, und Euch gemeinschaftlich bestreben diesem unangenehmen Zustande ein Ende zu machen, Wagt es nicht Euch durch Friedenwidrige Handlungen den üblen Folgen auszusetzen, die Euch in diesem Falle treffen würden.

Ihr endlich, mehrgenannter Mubaschir wisset, daß indem wie Euch zu diesem wichtigen Geschäfte ernannt und ersehen haben, Wir die höchste Erwartung und Überzeugung nährten, daß Ihr nach der von Euch gehofften und versprochenen langen Erfahrung, Einsicht, Rechtschaffenheit und Klugheit dieses wichtige Geschäft bis zur Stunde nach Wunsch beendigt haben würdet; allein blos Eurer Nachlässigkeit und Eurem saumseligen Benehmen ist es zuzuschreiben, das bis itzt nach keine Frucht Eurer Bemühungen zum Vorschein gekommen. Ihr sollet daher inskünftige Euch in dieser Angelegenheit keinen Verzug erlauben, sondern in Gemeinschaft mit den Offizieren die Euch weren beygegeben werden, Euch eifrigst bestreben die obgenannten Districte durch Jene, die sie in Besitz genommen, unausbleiblich räumen zu machen, und dieselben, wie normals, den k.k. österreichischen Befehlshabern übergeben um so Unsre höchste Absicht zu erfüllen. Sollte sich Jemand finden der sich hierin falls einige Weigerung oder Versäumniß erlauben wollte, so werdet Ihr beflüßet seyn es, der Wahrheit gemäß, unverzüglich der hohen Pforte einzuberichten. Leget hiemit einen Beweis Eures schuldigen Diensteyfers und Eurer Treue ab, huthet Euch zu gestatten daß diesem Befehle entgegen gehandelt werde⁴⁷

Austrijski konzul je očekivao da se više neće odugovlačiti izvršenje striktnih naredjenja i da je time to sporno pitanje riješeno na miran način. Ipak, trebalo je još biti strpljiv, kako su se događaji odvijali na "gornjoj granici", i zbog odsustvovanja valije iz Travnika. Kako je Miteser obavijestio svoju Vladu, kapidžibaša se ni do 6. novembra nije vratio iz Zvornika u Travnik, kuda je bio otišao još 17. oktobra da bi se s valijom dogovorio o novim mjerama, pošto nije uspio provesti dvije valijine bujurudije o vraćanju zauzetog područja.⁴⁸

⁴⁷ HHStA W, A.A. Türkei VII, K 3, Prevod fermans na njemački. Pera 16. novembra 1809.

⁴⁸ A. Ivić, *Spisi*, Knjiga VI—Godina 1809., 488,489.

Kapidžibaša se vratio u Travnik kako bi proslavio Ramazanski bajram, koji počinjao 10. novembra, a nagađalo se da bi možda, poslije Bajrama, putovao i u Sambol da bi tamo, na Visokoj porti, podnio izvještaj o razvoju događaja oko Cetingrada. Valija se nalazio u Tešnju, koji je udaljen od Travnika 15 sabata hoda, odakle je namjeravao u Banjaluku da izvrši suđenje ustanicima Jančićeve bune.⁴⁹ Krajem decembra 1809. se čulo da će i valija uskoro u Travnik da bi proslavio Kurban bajram.⁵⁰ Halim Ibrahim-paša prispio je u Travnik tek 6. januara 1810. godine. Usput je presuđivao zbog zlodjela koja su počinjena prilikom pobune hrišćana u Lijeve polju. Sa sobom je doveo 92 muslimana, pet hrišćana i jednog popa, koje je strpao u travničku hapsanu.⁵¹ Miteser je požurio da posjeti valiju, da mu čestita njegove uspjehe na granici prema Srbiji i da od njega čuje najnovije vijesti. Tom prilikom valija mu je izjavio da je vrlo nezadovoljan što su, po posljednjem mirovnom ugovoru, Francuzi došli na granicu Bosanskog ejaleta kao susjedi.⁵²

Prilike u neposrednom susjedstvu Bosanskog ejaleta su se izmijenile poslije mirovnog ugovora u Šenbrunu. Tada su obrazovane Ilirske provincije od dijelova austrijskih zemalja u Dalmaciji, Dubrovačke republike i slovenačkih krajeva, a dijelovi Vojne krajine su im pripojeni. Tada je Marmont zatražio da mu Bosanska vrata unski kraj, koji su oni preoteli Austrijancima na njegov poticaj. A to je trebalo da im saopći francuski konzul po Marmontovom nalogu. "Reći ćete mu (bosanskom veziru) – pisao je Marmont Davidu – da od njegove pravde očekujem da odmah naredi vraćanje Hrvatima (koji su danas carevi podanici) teritorije i tvrđavu Cetingrad, koje su oni sebi prigrabili za vrijeme posljednjeg rata." Pjer David se nije nadao takvom obrtu. Ako već mora tako biti, onda je pokušao da se ovo ne dogodi uz njegov govo sudjelovanje. Odmah je pisao francuskom ministru da su moguće hrđave posljedice iz ovog Marmontovog naređenja, i da će, po njegovom mišljenju, to "potpaliti velik dio Bosne, dići uzbunu u ostalim dijelovima ove pokrajine, izazvati sumnje, strah i mržnju, koje sam ja sa tolikom mukom stišao, okaljati ugled francuskog konzulata izazivajući prema njemu mržnju i prezir...". Ako su viši interesi državne politike nalagali da se sprovede Marmontovo naređenje, David je tražio da to učini neko drugi a da se njemu, istovremeno, nađe zamjena. U svojim memoarima, Marmont je to objasnio: "Francuski konzul Pjer David, kojim sam se dotad mogao stalno samo da hvalim, i priznajem mu revnost i sposobnost, ponio se u ovoj prilici vrlo hrđavo. Sav očajan što mora da govori nešto što ga je dovodilo u protivrječnost sa sa-

⁴⁹ HHStA W, St. K. Konsulate Travnik, K 40, Miteser Meternihu. Travnik 4. decembra 1809.

⁵⁰ HHStA W, St. K. Konsulate Travnik, K 40, Miteser Meternihu. Travnik 28. decembra 1809.

⁵¹ HHStA W, St. K. Konsulate Travnik, K 36, Miteser Meternihu. Travnik 14. januara 1810.

⁵² HHStA W, Sr. K. Konsulate Travnik, K 36, Miteser Meternihu, Travnik 14. januara 1810.

mim sobom, on nije htio da shvati kako politika često nalaže djela koja stroga pravda odbacuje i brani nekom privatnom licu”.⁵³ Nedugo poslije toga valiju je posjetila jedna francuska delegacija koju mu je uputio maršal Marmont, da ga pozdravi kao novog susjeda i tada su razgovarali i o prilikama na granici, vjerovatno i o ustupanju spornih područja.⁵⁴

Približavanjem proljeća, učestali su dogovori u Travniku. Miteser je obavijestio svoju vladu da su 16. marta, od šest sati uvečer pa do 11 sati noću, vijećali bosanski kapetani koji su se nalazili u Travniku sa valijom i da su se dogovarali o tome kako sakupiti jednu vojsku koju treba poslati na granicu sa Srbijom; i da li omogućiti da francuska vojska prođe kroz Bosnu prema Srbiji. Tri dana kasnije iz “gornjih krajeva” prispio je tatar s hitnom porukom u Travnik: Francuzi su postavili svoju vojsku prema Tršću, a prema Cetingradu uperili i šest topova. Jedan svoj odred razmjestili su na prilazima Bihaću. Valija je odmah sazvaio Veliki divan na koji je pozvao i francuskog konzula.

Pjer David nije došao na ovaj Divan, nego je uputio svog tumača, koji je izjavio da nemirno ponašanje tamošnjih “turaka” doprinosi takvim događajima, a kada osmanska strana promijeni ponašanje i zauzme miroljubiv stav, izostat će skupljanje francuske vojske na granici. Istovremeno je upućen Visokoj porti arzuhal u kojem stoji: Bosna već šest godina ratuje protiv Srba, pa su na taj način potrošili i novac i namirnice. Oni to više ne mogu snositi. Bosna je sa tri strane napadnuta, prvo, od Srbije, drugo, od Crne Gore i, treće, u novije vrijeme, od Francuza. Bosna se mora protiv svih njih boriti, a nema ni s jedne strane prijatelja ili onog koji će joj pomoći da bi se odbranila. U dosadašnjem ratovanju, Bosanci su sve sami morali sebi pribaviti, i novac, i municiju i provijant, pa, zato, od Visoke porte traže pomoć. Za svaki

⁵³ Mithat Šamić, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*. Sarajevo 1966, 107; *Isto*, 106. Autor nije u pravu kad o sporu oko Cetingrada u 1809. –1810. godini piše: “Jedan dio teritorije, u blizini hrvatske granice, u zapadnoj Bosni, bio je često predmet prepirke između Turske i Hrvatske. Budući da je ovaj teritorij pripadao čas Turskoj, čas Hrvatskoj, stanovnici su često činili “upade jedni drugima”, čak i onda kad su njihove vlade živjele u miru. Iskorišćavajući rat između Francuske i Austrije, 1809. godine, Turci su se dokopali gradova Cetina, Vakufa i Bihaća”. Potpuno je nepouzdan i kad navodi da su tada osvojeni Bihać i Vakuf, jer su ova dva grada, Vakuf i Bihać, pripadala Bosanskom ejaletu i nisu bila predmet spora.

⁵⁴ HHStA W, St. K. Konsulate Travnik, K 36, Miteser Meternihu. Travnik 13. februara 1810; HHStA W, St. K. Konsulate Travnik, K 36, Miteser Meternihu. Travnik 5. marta 1810. Bosanski valija ima više od 200 posluge koja ne prima platu nego živi od poklona koji se daju prilikom audijencije. Isto je i kod čehajabega. Za svaku posjetu francuskog konzula valiji, i kod dolaska i odlaska, valija upućuje 8–10 članova svoje posluge, i on svakom mora da plati po 100 pjastera. “Sa mnom valija tako ne postupa –piše Miteser – jer on plaća one koje meni šalje, i zato šalje samo po četiri čovjeka, ali, kojima ja ipak moram platiti po 100 pjastera.”

slučaj su izjavili da im se kao pomoć ne šalju nikakvi Arnauti, ali neće ni dozvoliti stranoj vojsci da prolazi kroz Bosnu. Ako sada sultan usliši njihovu molbu, Bosanci će dokazati da su u stanju odbraniti Bosnu od svih neprijatelja, u protivnom, ako im ne pomogne, neće biti dobro i Bosna može doživjeti sudbinu Krima.⁵⁵

Očigledno, bio je na pomolu rasplet oko Cetingrada. U Travnik su se svakodnevno slijevale vijesti iz Bihaćke krajine, nagoviještavan je sukob s francuskom vojskom. U Travnik su 27. marta stigli trgovci iz okoline Krupe i potvrdili da su stanovnici tog kraja odbili valijinu naredbu da predaju Cetingrad i da će ga oni braniti. Isti putnici su pričali da su čuli kako se već vodi borba oko pomenute tvrđave, i da su Francuzi zatražili da im, osim Cetingrada, predaju još "17 tvrđava i gradova." Ovi putnici su usput susretali i mnoge naoružane "turke" kako hitaju u gomilama prema cetingradskoj okolini; a iz daljine, baš iz tog kraja, čuli su se topovi kako gruhaju dan-noć. Iz valijine okoline, pak, austrijski konzul je dočuo da sve naredbe i uputstva koja su stizala iz Carigrada u Travnik u posljednje tri sedmice nisu glasile drugačije nego da "turci" teritorij koji su zaposjeli moraju ustupiti Francuzima. U Bosni je vrenje bilo takvo da se nije ni pomišljalo, u ovom trenutku, na okupljanje vojske radi odbrane istočnih granica ejaleta.⁵⁶

Pritisak Francuza nije se samo nagovještavao nego je i ostvaren. Već 24. marta 1810. godine uputio je komandant hrvatskih trupa, general Delison, poznatog doktora Nicolletija, inače u službi tumača kod maršala Marmonta, kao hitnog kurira francuskom konzulu u Travnik. U pismu, koje je uručio francuskom konzulu, bila je naredba da posjeti bosanskog valiju i da mu postavi pitanje u vidu ultimatum: "Da li će Turci sve krajeve koji su pripadali austrijskom caru a koje su silom zaposjeli uzurpirali, dobrovoljno vratiti ili neće?" Valija je trebao na ovaj ultimatum odgovoriti u roku od 24 sahata, s tim da valiju istovremeno upozna da je Cetingrad sa svih strana opkoljen francuskom vojskom, pa u slučaju da odgovor bude negativan, francuska vojska će ga silom zauzeti. Pjer David je 25. marta posjetio valiju, uručio mu maršalov ultimatum i ostavio rok od 24 sahata za odgovor. Valija je odmah pozvao na vijećanje sve ugledne ljude iz Travnika, kao i sve zemaljske prvake i predstavnike vlasti koji su se nalazili u Travniku. Pozvao je kapidžibašu da upozna prisutne o spornom predmetu, a on je tom prilikom izjavio:

"Ja sam ovdje već šest pisama dobio iz Stambola, i u svima stoji da Visoka porta nije u neprijateljstvu s Francuskom i da sa svoje strane čini sve da održi postojeće prijateljske odnose. Francuzi traže ono zemljište koje je bilo dodijeljeno njemačkom

⁵⁵ HHStA W, St. K. Konsulate Travnik, K 36, Miteser Meternihu. Travnik 23. marta 1810.

⁵⁶ HHStA W, St. K. Konsulate Travnik, K 36, Miteser Tajnoj dvorskoj kancelariji. Travnik 28. marta 1810.

imperatoru. Obje ove sile su, sada, u savezu i slozi, a one, istovremeno i opkoljavaju Bosnu. Turci su Nijemce uvrijedili kad su ugrabili Cetingrad, pa je Visoka porta uputila nekoliko fermana sa zahtjevom da se vrati zaposjednuto područje." Potom je upitao šta se do tog trenutka uradilo i odgovorio da nije ništa, pa su Francuzi i Nijemci prisiljeni da sami prodru u Bosnu, i da se samo za mjesec dana sva Bosna izgubi. "Na svoj vrat smo navukli", nastavio je kapidžibaša, "novog neprijatelja, kad već imamo dušmanina iz Srbije koji svom snagom napada na Bosnu." Zato je predložio da se francuski zahtjev prihvati, i Cetingrad i sva okolina miroljubivo vrati, jer će samo tako "vaša će domovina biti ostavljena na miru." Ton kojim je ovo govorio, i nastavak razgovora koji je uslijedio, nisu se uvijek podudarali. Bilo je onih koji su se složili sa kapidžibašnim prijedlogom, ali i onih koji su se ogorčeno suprotstavljali. Na kraju je, ipak, odlučeno da kapidžibaša i Šurula-paša sa munlom, svim ridžalima, predstavnicima Sarajeva i Travnika, te kapetanima i svim ljudima od visokog ugleda, na čelu vojske od 6.000 do 7.000 ljudi, odu 31. marta u Cetingrad i tamošnje "turke" na lijep način privole da predaju Cetingrad Francuzima. Kad se 26. marta pojavio francuski konzul kod valije da dobije odgovor, tako mu je i odgovoreno. Možda bi se tako i dogodilo da iznenada, 28. marta, nije došlo do preokreta.

Bošnjaci sa "gornje granice" su uputili svim Bošnjacima, i valiji, pismo o tome kako oni vide ovaj spor i zbog čega ne pristaju na miroljubivu predaju Cetingrada. "Braćo, pravovjerni muslimani – stajalo je u pismu – ako su Francuzi sa osmanskim dvorom u prijateljstvu, onda francuski car ne bi tražio Cetingrad, a ako traži, u tom slučaju ćemo ga i mi sami predati, pogotovo ako je to zaista odluka cijele Bosne. Mi, pak, zaključujemo da Francuzima ovaj mali komad zemljišta, i još drugih pet tvrđava ne treba, i nije im to cilj. Njihov cilj je, u to nema sumnje, dalje osvajanje Bosne. Zato smo mi radije odlučili da ih zaustavimo na samom početku njihovog osvajanja Bosne, i to borbom na život i smrt, i to činimo radi toga što je to bolje nego da to učinimo kad oni već uđu u Bosnu." Potom su pozvali sve Bosance da im se pridruže u ovoj borbi. Kad je ovo pismo pročitano, ono je ostavilo dubok utisak na prisutne. Pokolebali su se u odluci koju su već bili prihvatili. Stekao se utisak da će se svi odlučno suprotstaviti ovom cilju Francuza. Ipak su na kraju odlučili da se sa sadržajem pisma upozna Visoka porta, i da ona izda novu naredbu. Do odgovora osmanske vlade neće se preduzimati ništa.⁵⁷ Kapidžibaša je bio raspamećen između naloga Visoke porte, zbog kojih je upućen u Bosnu, i uvjerljivih dokaza bosanskih Krajišnika da je Cetingrad važan i za Bosansku krajinu i za Bosanski ejalet i za Osmansko carstvo.

⁵⁷ HHStA W, St. K. Konsulate Travnik, K 36, Miteser Meternihu. Travnik 28. marta 1810.

Austrijski konzul je saznao da je valija za svaki slučaj uputio u bihački kraj delegaciju koju su predvodili Šurula-paša i kapidžibaša. Krenuli su prema Petrovcu u koji su namjeravali stići za samo četiri dana i noći. U Čulhisaru ih je presrelo nekoliko "neposlušnih turaka", koji su im pokušali spriječiti dalje putovanje, ali su oni nastavili, i tek za devet dana zanočili u Petrovcu. Već petnaest dana delegacija nije poslala nijedan izvještaj valiji. Austrijski konzul je pisao svojoj vladi da je, povjerljivim putem, uspio saznati da je Cetingrad sa tri strane opkoljen i da je dovučeno 40 topova. Po tom izvještaju, "nezadovoljni turci" su tamo ostali, žilavo se bore, i poručuju Francuzima da im neće predati ovaj teritorij. Stanovnici Travnika su ozlojeđeni na francuskog konzula, iz dana u dan mu prigovaraju da ih je on nagovorio da izvrše napad na Cetingrad, da ga zauzmu i međusobno podijele parcele u osvojenim krajevima. Da bi se nekako izbavio od prijetnji razlučenih "turaka", Pjer David je, po mišljenju austrijskog konzula, obmanjivao i valiju i stanovnike Bosne. Naime, on im je obećao da će pisati i maršalu Marmontu i caru Napoleonu i upoznati ih da su Bošnjaci na nagovor francuske strane, ustvari po njegovom nagovoru, bili zavedeni i nahuškani da će ih, pošto osvoje te krajeve, Francuska podržati da ih zadrže zauvijek. Konzul je francuskim ultimatumom doveden u posebno neugodan položaj i osramotio se, pa će zamoliti svog cara da "turci" zadrže u svom posjedu zauzete krajeve. Austrijski konzul nije saznao da li je Pjer David ispunio obećanje, ili je to bilo samo političko obećanje. On je, to je austrijski konzul znao, unaprijed dobio od valije jedan skupocjen dar: šal koji vrijedi hiljadu pjastera.⁵⁸

Oko "cetingradske afere" ponovo su tako uzimane u obzir sve kombinacije. U Travnik su pristizale vijesti koje su svojom sadržinom i neprovjerenošću samo još više stvarale zbrku, tako da se pouzdano nije znalo da li se na "gornjoj granici" pregovara, ratuje, ili su Francuzi zapošljeli Cetingrad mirno i bez prolijevanja krvi. Kad su krajem aprila počele učestalije stizati vijesti iz Petrovca u Travnik, onda se ponešto pouzdanije saznalo. Cetingrad je još uvijek bio u rukama Bosanaca. Šurula-paša je 22. aprila izvijestio valiju kako se nada da će sporni teritorij biti ipak dobrovoljno ustupljen Francuzima.⁵⁹ Nešto kasnije, 8. maja 1810. godine, Šurula-paša i kapidžibaša su u svom izvještaju valiji opisali kako su bosanski Krajišnici predali Cetingrad i svu okolinu Francuzima. Bilo je to povezano sa dolaskom hadži Alije Rošića u Bihać. Kad je 12. aprila poznati hadži Alija Rošić prispio iz Stambola u Travnik, valija mu nije dozvolio da nastavi putovanje u Bihać, njegovom tastu kapetanu Rustanbegu. Kako se dočulo, izgleda da bihački kapetan nije bio zadovoljan takvom valijinom odlukom, pa je iz tog kraja valiji poručeno da Cetingrad neće biti

⁵⁸ HHStA W, St. K. Konsulate Travnik, K 36, Travnik 15. aprila 1810.

⁵⁹ HHStA W, St. K. Konsulate Travnik, K 36, Miteser Meternihu. Travnik 26. aprila 1810.

predat sve dok hadži Alija Rošić ne dođe u taj kraj. Valija mu je, onda, dozvolio nastavak putovanja i on je 23. aprila nastavio putovanje iz Travnika u Bihać.

Tek što je prispio u Bihać, među nezadovoljnicima, koji su njega smatrali svojim predvodnikom, ponovo je narastao otpor u težnji da se ovaj teritorij ne predaje. Upravo u tom trenutku proturena je glasina da će francuski car cetinski kraj ostaviti tamošnjim "turcima" kao znak dobre volje. Odmah zatim je 16. aprila maršal Marmont prispio u Karlovac, da bi, kako su glasile vijesti, poveo vojsku na Bosnu.⁶⁰ Još početkom maja nije bilo sukoba, ali više uhoda izvijestili su da se oko Cetingrada rasporedio vrlo jak odred francuske vojske, a naspram njega isto tako jak odred bosanskih krajišnika.⁶¹ Paul fon Miteser obavijestio je grofa Meterniha 12. maja 1810. da su se prije dva dana vratili sa "gornje granice" članovi komisije na čelu sa Šurula-pašom ne obavivši predaju Cetingrada. Ko je prekinuo pregovore, nije se pouzdano znalo. Nisu bile provjerene vijesti kako su već započele borbe, i da je napadnut Izačić, ali da se oko Cetingrada još vode borbe. Pouzdano se znalo da su Biščani poslali nekoliko pisama Sarajlijama u kojima ih mole za pomoć.⁶²

Da li je bilo manjih čarki oko Cetingrada, konzulski izvještaji ne svjedoče. Možda ima istine u tome da je "maja mjeseca zaposjednuta unaska teritorija koju su turci ranije popalili. Hiljadu naoružanih ljudi iz Lapca krenulo je na Bihać preko Neblusa, Kamenskog i Priboja. Oni su 5. maja istjerali "turke" iz Vaganca i spalili Izačić i Klokot. Prethodno je u ovaj kraj pristiglo oko 20.000 Francuza. Ličani su 7. maja jurišali na Bihać i spalili Golubić, poslije toga su se turci predali i povukli sa unskog teritorija i platili štetu".⁶³ Ipak, najvjerodostojniji izvještaj potječe od Bajbuta Kulenovića iz Ostrovice-Vakufa, koji je 14. maja poslao po *ekspresnom* tataru Šurula-paši u Travnik. U ovom izvještaju stoji da je maršal Marmont na čelu velikog vojnog korpusa i sa mnogo topova opkolio tvrđavu Bihać i od kapetana Rustanbega i hadži Alije Rošića zatražio ili da dobrovoljno predaju Cetingrad i njegovu okolinu, koju su od austrijskog cara na prepad zauzeli, ili će on silom oružja i bihačku tvrđavu i grad za jedan sat razoriti i zapaliti.

Poslije ove prijete, odmah su se Rustanbeg i hadži Alija Rošić zaputili u francuski logor i obećali da će povući vojsku sa zaposjednutog područja i predati Cetingrad. Na to se francuska vojska odmah počela povlačiti sa prilaza Bihaću. Maršal

⁶⁰ HHStA W, St. K. Konsulate Travnik, K 36, Miteser Meternihu. Travnik 8. maja 1810; Slavko Gavrilović, *Spisi bečkih arhiva o prvom srpskom ustanku*. Knjiga I. (1804-1810). Beograd 1982., 457.

⁶¹ Aleksa Ivić, *Spisi bečkih arhiva o prvom srpskom ustanku*. Knjiga VII-VIII, Godina 1810. Beograd 1966., 157.

⁶² HHStA W, St. K. Konsulate Travnik, K 36, Miteser Meternihu. Travnik 12. maja 1810.

⁶³ Kriegsarchiv Wien, Memoire, 22/172.

Marmont je poklonio jednu kulu (utvrđenje) i dva topa kapetanu Ostrovica–Vaku Bajbutu Kulenoviću kao nagradu što je delegaciju koja je pokušala da sprovede sultanov ferman podržao, a ljude iz svoje kapetanije odmah pozvao da napuste zaposjednuti kraj i čak bio spreman da sa francuskom vojskom napadne vojsku kapetana Rustanbega, ukoliko dobrovoljno ne ustupi Cetingrad. Čim je taj izvještaj dobio, valija je, vrlo obradovan, po dvojici janjičara izvijestio Carski divan u Carigradu. Istog dana u deset sahata noću bio je obaviješten austrijski konzul, koji je, opet, sutradan rano, ovu vijest prenio francuskom konzulu. Pjer David, obradovan ovom viješću, poručio je Miteseru preko tumača Rote: “Kažite gospodinu pukovniku da me je danas, saopštavajući ovu radosnu vijest, izvanredno obradovao, a ja se nadam da ću jednog dana lično, isto tako u povjerenju, prijateljski dati na znanje da Francuska Cetin nije za sebe nego za Austrijsku monarhiju vratila od Turaka, pošto će Austrija dobiti ponovo sve natrag što joj je bilo oduzeto.”⁶⁴

Ono što je Osmansko carstvo ustupilo Austrijskom carstvu mirom u Svištovu, a što su bosanski Krajišnici pokušali da vrate, i u svojoj vlasti držali skoro 13 mjeseci, vraćeno je Francuskom carstvu. Nema ni jedne vijesti koja bi potvrdila da su bosanski Krajišnici pokušali osvajati austrijski teritorij. Ograničili su se samo na one krajeve koji su njima oteti, u kojima su imali imanja i iz kojih su, bez ikakve naknade, bili protjerani.

⁶⁴ HHStA W, St. K. Konsulate Travnik, Miteser Meternihu. Travnik 16. maja 1810.

Summary

THE FIRST ATTEMPT OF THE BOSNIAN BORDER GUARDS TO RETURN CETINGRAD TO THE BOSNIAN EYALET

(26 April 1809-14 MAY 1810)

Cetingrad and the vicinity came to belong to Austria according to the Svištovo peace, 1791. The population of the region had to leave their homes and settle down in the neighbouring Bosnian area. They hoped that the region will be under the Ottoman authorities again. When it was not the case they tried to do it by force.

The intrusion of the Ottoman subjects of the Ostrožac captaincy to the territory, which was given by the Sultan to the Austrian Emperor, 12 April 1809, was a precedent in this area. Namely, there used to be, from time to time, some intrusions from both parts of the boarder line. Usually a smaller group, mostly those people who offended the law and authorities, intruded to the neighboring area, plundering and robbing the cattleship or they took a revenge on a powerful person, they felt a dislike. This time the Bosnian boarder guards intruded into the Austrian region intending to conquer it, namely to return it to the former position, which used to be prior to coming under Austria, 1796. It was obvious from the fact, after succesfully performed conquest of the territories, they destroyed those settlements that had been built up on the sites of fire, their earlier homes. In the region poor in the tillable land, each loss of the territories, at the same time meant the population expel and going to a already overpopulated country. In this way the population of the region had to suffer, to be densely populated in order to make more space for the exiled people to settle down.

The decision of the boarder guards to attack right in April and take Cetingrad back was also influenced by the international affairs and the anymosity of Austria and France in the neighbourhood of the Bosnian eyalet (region, adminstrative unit). France and Austria were at war, the region was beyond the main fightings, but the skirmish wherever they were, still needed some smaller military units and contributed to the weakness of the forces on the main front line. This fact guided the French counsul in Travnik, Pierre David, when he persuaded the Bosnian boarder men to attack and the Austrian frontiers to be attached to the area. The Counsul promised the Bosnian boarder men if they conquer the region successfully, France will enable them to stay within the Ottoman Empire for good. The news was contradictory whether the French emperor was behind the promise, for sure the Counsel had marshal Marmont's agreement.

“When the conflicting area entered the Illyrian provinces, then marshal Marmont forced the Bosnian valija (governor) to withdraw the Ottoman subjects from the area. The boarder line population was surprised by the sudden change of the French policy, so the boarder guards and marshal Marmont brought massive military forces to the region. The superiority was on the French side. The Bosnians convinced themselves that the politics is not in favour to stick to justice and the promises in diplomacy are of a short life.

Zlatko Matijević

DRŽAVNO-PRAVNI POLOŽAJ BOSNE I HERCEGOVINE U POLITIČKIM KONCEPCIJAMA DR. IVE PILARA (1917.-1918.)

*Narode u opće nije moguće uništiti. Narodi propadaju samo uslijed vlastite
krivnje, ako su uvjeti propasti u njima.*

Dr. Juričić

(*Svjetski rat i Hrvati*, Zagreb, 1917., 79.)

Autor je na temelju postojeće znanstvene literature i arhivskog gradiva te dostupnoga suvremenog tiska prikazao političke koncepcije dr. Ive Pilara o preuređenju državno-pravnog položaja južnoslavenskih zemalja u Austro-Ugarskoj Monarhiji. On se, u početku, zalagao za koncepciju "pokrivenog trijalizma", odnosno za formalno očuvanje postojećega dualističkog sustava, prema kojoj bi se Bosna i Hercegovina ujedinila s banskom Hrvatskom, Dalmacijom i Istrom u jednu jedinstvenu državno-pravnu jedinicu. U posljednjim danima postojanja Monarhije, Pilar se opredijelio za federalističko uređenje države: Bosna i Hercegovina, zajedno s banskom Hrvatskom, Dalmacijom i Istrom, ali i slovenskim zemljama, trebala je sačinjavati federalnu jedinicu unutar države Habsburga.

Nakon sklapanja Austro-ugarske nagodbe (1867.), dotadašnja je Habsburška Monarhija podijeljena na svoj austrijski (cislajtanski) i ugarski (translajtanski) dio.¹ Prema novonastalom državno-pravnom ustroju slovenske zemlje (Kranjska,

Štajerska, Koruška i Gorica), hrvatski dio Istre i Dalmacija ušle su u austrijski dio Monarhije, a banska Hrvatska u ugarski. Godinu dana kasnije (1868.) došlo je do Hrvatsko-ugarske nagodbe, koja je bila subdualistička korekcija već uspostavljeno-ga dvojnog uređenja države.²

Na temelju odluke Berlinskog kongresa (1878.),³ Austro-Ugarska je dobi-la pravo da “zaposjedne Bosnu i Hercegovinu”, koja se nalazila pod suverenite-tom turskog sultana, i da njom “upravlja”.⁴ Aneksija Bosne i Hercegovine provede-na je vladarevom proklamacijom od 5. listopada 1908. Tim je činom Austro-Ugar-ska Monarhija proglasila priključenje te zemlje svom državnom području. Pre-ma “Zemaljskom ustavu (Statutu)” (1910.), Bosna i Hercegovina je proglašena za “jedno jedinstveno zasebno upravno područje [...] pod odgovornim vodstvom i vrhovnim nadziranjem c.[arskog] i kr.[aljevskog] zajedničkog ministarstva”.⁵ U ime svih austro-ugarskih vrhovnih organa vlasti, Bosnom i Hercegovinom je upravljao zajednički ministar financija (1912.).⁶ U državno-pravnom pogledu Bosna i Hercegovina je imala položaj kondominija.

Zlokobni pucnji u Sarajevu – 28. lipnja 1914. – označili su novo poglavlje svjetske povijesti. Pogibija prestolonasljednika Franje Ferdinanda d’Este i njegove su-pruge Sofije bila je povod za početak Prvoga svjetskog rata (1914.-1918.). U tom dotada najvećem ratnom sukobu u povijesti ljudskog roda nestala su četiri carstva: njemačko, rusko, austrijsko i osmanlijsko. Tijekom posljednje dvije godine Prvoga svjetskog rata, dr. Ivo Pilar,⁷ pravnik, geopolitičar i političar u više navrata je nastojao pronaći optimalno rješenje gorućega “južnoslavenskog pitanja” unutar grani-

¹ O Austro-ugarskoj nagodbi vidi: Ferdo ČULINOVIĆ, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka (Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, Istra, Srpska Vojvodina, Slovenija, Bosna i Hercegovina te Država SHS)*, Školska knjiga, Zagreb, 1953., 106-110.; A. J. P. TAYLOR, *Habsburška Monarhija 1809-1918*, Znanje, Zagreb, 1990., 161-173.

² O Hrvatsko-ugarskoj nagodbi opširnije vidi: N. RATNER, *Postanak Hrvatsko-ugarske nagodbe od godine 1868.*, Novo pokoljenje, Zagreb - Beograd, 1949.; F. ČULINOVIĆ, *n. d.*, 111-134.; Jaroslav ŠIDAK, Mirjana GROSS, Igor KARAMAN i Dragovan ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914.*, Školska knjiga, Zagreb, 1968., 38-43.

³ Opširnije o povodima za sazivanje Berlinskog kongresa, te njegovom tijeku i zaključcima vidi: A. DEBIDIR, *Diplomatska istorija Evrope. Od otvaranja Bečkog kongresa do zaključenja Berlinskog (1814-1878)*, knjiga druga, Geca Kon, Beograd, 1934., 727-811.; [V. P. POTEMKIN, ur.], *Historija diplomacije*, drugi svezak, Matica hrvatska, Zagreb, 1951., 37-45.

⁴ F. ČULINOVIĆ, *n. d.*, 308.

⁵ *Isto*, 314.

⁶ *Isto*, 316.

⁷ Ivo Pilar se rodio u Zagrebu 19. lipnja 1874., gdje je i umro pod nerazjašnjenim okolnostima 3. rujna 1933. U rodnom je gradu završio klasičnu gimnaziju, a u Beču jednogodišnji trgovački tečaj na

ca dualistički ustrojene Monarhije i time osigurati njezin daljnji opstanak kao europske velesile u podunavskom prostoru i na Balkanskom poluotoku. U tim je njegovim nastojanjima važno mjesto zauzimalo pitanje državno-pravnoga položaja Bosne i Hercegovine.

Nakon što je u studenome 1916. umro car i kralj Franjo Josip I., koji se na prijestolju nalazio još od 1848., slovenski, srpski, hrvatski i bošnjački/muslimanski političari počeli su usmjeravati svoju politiku prema zahtjevu za što većom, odnosno po mogućnosti potpunom samostalnošću njihovih tada, u državno-pravnom pogledu razjedinjenih zemalja unutar dviju pola države Habsburgovaca. Oni su svoje zahtjeve temeljili na "narodnom načelu", tj. "pravu naroda na samoodređenje", i "hrvatskom državnopravnom pravu". Ta su dva načela izrazito naglasili i članovi Jugoslavenskog kluba u bečkom Carevinskom vijeću, u "Svibanjskoj deklaraciji" (1917).⁸

Hochschule für Welthandel i studij prava. Ondje stječe i specijalizaciju iz nacionalne ekonomije i sociologije. Svoje pravno obrazovanje upotpunio je na École de Droit u Parizu. Nakon završetka studija bio je najprije tajnik dioničkog društva za željeznu inidustriju "R. Ph. Wagner" u Beču, a potom tajnik Zemaljske banke u Sarajevu. Jedno je vrijeme bio službenik kod sudbenog stola u Sarajevu, te odvjetnički perovođa. Od 1905. do 1920. bio je odvjetnik u Tuzli, a potom, sve do smrti, u Zagrebu. Jedan je od osnivača Hrvatske narodne zajednice u Bosni i Hercegovini (1906.). Tijekom Prvoga svjetskog rata postao je blizak Stranci prava ("frankovcima"). U Kraljevini Jugoslaviji politički se približio tada zabranjenoj Hrvatskoj seljačkoj stranci. Važnija su mu djela: *Nadbiskup Stadler i Hrvatska narodna zajednica* (Sarajevo, 1910.), *Entwicklungsgang der Rezeption des Österreichischen Allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches in Bosnien und der Herzegowina unter besonderer Berücksichtigung des Immobilienrechtes*, (Wien, 1911.), *Svjetski rat i Hrvati. Pokus orientacije hrvatskoga naroda još prije svršetka rata*, (Zagreb, 1915. i 1917.), *Das südslavische Problem im Habsburgerreiche*, (Zagreb, 1918.), *Die südslavische Frage und der Weltkrieg. Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems*, (Wien, 1918. i 1944.), *Politički zemljopis hrvatskih zemalja*, (Sarajevo, 1918.), *Borba za vrijednost svoga "ja". Pokus filozofije slavenskog individualizma*, (Zagreb, 1922.), *Immer wieder Serbien. Jugoslawiens Schicksalsstunde*, (Berlin, 1933.) i dr. Posmrtno su mu na hrvatski jezik prevedena djela *Die südslavische Frage und der Weltkrieg* (Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja, Zagreb, 1943.) i *Immer wieder Serbien* (Uvijek iznova Srbija, Zagreb, 1997.). (Podaci preuzeti iz: Mladen ŠVAB, *Životopis Ive Pilara*, u: I. PILAR, *Politički zemljopis hrvatskih zemalja. Geopolitička studija*, Consilium, Zagreb, 1995., 39-42; Bibliografija radova Ive Pilara, u: [Srećko LIPOVČAN i Zlatko MATIJEVIĆ, ur.], *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra. Ive Pilara*, /Svezak prvi/, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2001., 273-278.)

⁸ Tekst "Svibanjske deklaracije" glasi: "[...] Potpisani narodni zastupnici u 'Jugoslavenskom klubu' udruženi, izjavljuju, da na temelju narodnoga načela i hrvatskoga državnoga prava zahtijevaju ujedinjenje svih zemalja u monarhiji, u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi, u jedno samostalno, od svakoga gospodstva tuđih naroda slobodno i na demokratskoj podlozi osnovano državno tijelo, pod žezlom Habsburško-lorenske dinastije, te će se sa svom snagom zauzeti za ostvarenje ovoga zahtjeva svoga jednog te istog naroda. [...]". (Nav. prema: Ferdo ŠIŠIĆ, *Dokumenti o*

U svojoj agitaciji za ostvarenje političkih zahtjeva postavljenih u "Svibanjskoj deklaraciji", članovi su Jugoslavenskog kluba posebnu pozornost posvetili Bosni i Hercegovini. Držali su da ona upravo tu polaže svoj ispit zrelosti.⁹

Početkom srpnja 1917. sarajevski je katolički "Hrvatski Dnevnik" pisao da je vrhbosanski nadbiskup dr. Josip Stadler,¹⁰ inače poznat kao pravaš "frankovačke orijentacije, u ime Hrvata-katolika Bosne i Hercegovine, prihvatio "Svibanjsku deklaraciju" kao "podlogu i uslov političkog obstanka i kao jednu realnu bazu za politički razvoj hrvatskih zemalja".¹¹ Izgleda da je u tom trenutku vrhbosanski nadbiskup, za razliku od nekih drugih pojedinaca iz redova katoličkih svećenika i svjetovnjaka, organiziranih u Hrvatskom katoličkom pokretu (HKP),¹² ozbiljno shvaćao

postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.-1919., Matica hrvatska, Zagreb, 1920., 94.) "Deklaraciju" je pročitao jedan od njezinih glavnih sastavljača, član Slovenske ljudske stranke i rimokatolički svećenik dr. Anton Korošec.

⁹ Janko PLETERSKI, *Prvo opredeljenje Slovenaca za Jugoslaviju*, Nolit, Beograd, 1976., 190.

¹⁰ Josip Stadler se rodio u Brodu na Savi, danas Slavonski Brod, 24. siječnja 1843., a umro je u Sarajevu 8. prosinca 1918. Gimnaziju je pohađao u Požezi i Zagrebu. Godine 1862. zagrebački nadbiskup Juraj Haulik poslao ga je u rimski zavod Germanico-Hungaricum. U Rimu je završio studij filozofije i teologije na Sveučilištu Gregorijana. Za rimokatoličkog je svećenika zaređen 1868. Po povratku u Zagreb imenovan je prefekom Nadbiskupskog sjemeništa 1870., a 1871. profesorom filozofije u Nadbiskupskom liceju. Nakon otvaranja Sveučilišta u Zagrebu (1874.) postao je profesor fundamentalne teologije na Bogoslovnom fakultetu. Kada je 1881. u Bosni i Hercegovini uvedena redovita katolička crkvena hijerarhija, imenovan je prvim vrhbosanskim nadbiskupom. Odmah po dolasku u svoju novoosnovanu nadbiskupiju dolazi u sukob s tamošnjim franjevcima oko raspodjele župa. Kasnije se s njima i politički sukobljavao jer su podržavali interkonfesionalnu koncepciju hrvatskoga političkog organiziranja, koju je promicala liberalna inteligencija okupljena u Hrvatskoj narodnoj zajednici. Godine 1910. utemeljio je Hrvatsku katoličku udrugu, koja je ukinuta nakon postignutoga političkog kompromisa s Hrvatskom narodnom zajednicom (1912.). Izgradio je cjelokupnu katoličku crkvenu infrastrukturu za redovitu hijerarhiju u Bosni i Hercegovini. Napisao je prvi teološko-filozofski kompendij na hrvatskom jeziku. (Podaci pruzeti od: Zoran GRIJAK, Ivo Pilar i Stadlerova promemorija papi Benediktu XV., g. 1915., u: [S. LIPOVČAN i Z. MATIJEVIĆ, ur.], *n. d.*, 96, bilj. 1.) Opširnije o nadbiskupu Stadleru vidi: [Želimir PULJIĆ, ur.], *Josip Stadler. Prilozi za proučavanje duhovnog lika prvog vrhbosanskog nadbiskupa*, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1989.; [Pavo JURIŠIĆ, ur.], *Josip Stadler. Život i djelo*, Vrhbosanska katolička teologija, Sarajevo, 1999.; Velimir BLAŽEVIĆ, *Bosanski franjevci i nadbiskup dr. Josip Stadler*, Svjetlo riječi, Sarajevo, 2000.; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Hrvatski institut za povijest – Vrhbosanska nadbiskupija Sarajevo – Dom i svijet, Zagreb, 2001.

¹¹ Nav. prema: Dragoljub R. ŽIVOJINOVIĆ – Dejan V. LUČIĆ, *Varvarstvo u ime Hristovo. Prilozi za Magnum crimen*, Nova knjiga, Beograd, 1988., 166.

¹² Pojava Hrvatskoga katoličkog pokreta nije bio osamljeni slučaj u povijesti Katoličke crkve. Katolički je pokret nastao u njemačkim zemljama potkraj prve polovice XIX. stoljeća. Njegova je osnovna zadaća bila obraniti Katoličku crkvu od progona tadašnjih državnih vlasti i napadaja ondašnjeg

formulacije o "hrvatskom državnom pravu" i "žezlu Habsburško-lorenske dinastije", upotrebljene u "Deklaraciji". Naime, tadašnje uredništvo "Hrvatskog Dnevnika" nalazilo se u rukama dvojice katoličkih svećenika, Ilije Gavrića i Ambrozija Benkovića, članova Hrvatskoga katoličkog seniorata,¹³ elitne organizacije HKP-a, koji te formulacije nisu držali obvezujućim. Sam Seniorat je prihvatio politički program "Svibanjske deklaracije" na svom zagrebačkom sastanku održanom početkom srpnja 1917.¹⁴ Pitijski sročeni tekst "Deklaracije" ostavljao je razne mogućnosti njezinog tumačenja. Za jedne je ona bila djelo bečkog dvora i pokušaj "trijalističkog rješenja"¹⁵ "južnoslavenskog pitanja" unutar Monarhije, a za druge stvar "nužne političke taktike" u ratnim okolnostima, koja je omogućila promicanje "jugoslavenske ideje" i samu "akciju stvaranja zajedničke države svih južnoslavenskih naroda", osim Bugara, izvan okvira Monarhije.¹⁶ Dilemu je razrješio dr. Janez Evandelist Krek, rimokatolički svećenik i istaknuti slovenski političar, te jedan

liberalnog novinstva. Katolički pokret se proširio i u zemlje Austro-Ugarske Monarhije (Austriju, Češku, Slovačku, Sloveniju, Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu i dr.). Katoličke su pokrete imali i drugi europski narodi (Francuzi, Talijani, Belgijanci i dr.). Iako je svim tim pokretima bila zajednička obrana stečenih prava Katoličke crkve i širenje kršćanskog svjetonazora na sva područja javnog života, oni nisu imali jedinstvenu organizacijsku formu, tj. svaki je od njih razvijao one ustrojbene oblike koji su najbolje odgovarali sredini u kojoj su djelovali. Karakteristično je za sve katoličke pokrete da su nastajali "odozdo", tj. od samih vjernika, a nisu bili poticani od crkvene hijerarhije, tj. "odozgo", kao što je to bio slučaj s nastankom Katoličke akcije u drugom desetljeću XX. stoljeća. Pokretač HKP-a je bio krčki biskup dr. Anton Mahnić. (Opširnije o ishodištima i nastanku Hrvatskoga katoličkog pokreta vidi: Jure KRIŠTO, *Prešućena povijest. Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850.-1918.*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994.)

¹³ Hrvatski katolički seniorat je bio udruga katoličke svjetovne inteligencije i dijela mlađega katoličkog svećenstva, pogotovo redovničkog (franjevci i dominikanci), koji su za sveučilišnih studija bili članovi katoličkih akademskih društava ("Hrvatska", "Domagoj", "Strossmayer" i dr.) i bogoslovnih zborova ("Bakula", "Akvinac", "Ferkić" i dr.). Poticaj za osnivanje Seniorata dao je biskup Mahnić (1912.). (O Senioratu opširnije vidi: Z. MATIJEVIĆ, *Hrvatski katolički seniorat i politika /1912.-1919./*, u: *Croatica christiana periodica*, Časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 24/2000., br. 46., 121-162.)

¹⁴ Krešimir PEĆNJAK, *Spor s gosp. Galovićem*, u: *Seniorski Vjesnik. Glasilo hrvatskih katoličkih seniora*, Zagreb, 1/1917., br. 1, 8.

¹⁵ Govoreći o "trijalizmu" valja reći da se tu radilo o političkoj ideji koja je, ovisno o interpretaciji, išla za stvaranjem treće, južnoslavenske ili hrvatske državno-pravne jedinice u Monarhiji. Ta je ideja dobila veće značenje nakon pojave velikoaustrijskog kruga oko prestolonasljednika Franje Ferdinanda početkom XX. stoljeća. O mogućim dosezima "trijalizma" vidi: M. GROSS, *Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda*, u: *Časopis za suvremenu povijest*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 2/1970., br. 2, 9-74.

¹⁶ Dragovan ŠEPIĆ, *Italija, Saveznici i jugoslavensko pitanje 1914-1918*, Školska knjiga, 1970., 204-205.

od autora "Deklaracije". On je u Zagrebu, u rujnu 1917., u krugu svojih hrvatskih istomišljenika iz redova Seniorata, izjavio da će "Jugoslavija biti sastavljena od svih krajeva, u kojima stanuju Slovenci, Hrvati i Srbi, osim što nam možda oduzmu, ne daj Bože, Talijani".¹⁷ Za njega jugoslavenska državna zajednica izvan okvira Austro-Ugarske Monarhije nije bila nimalo upitna.¹⁸

Uvidjevši među prvima da "Svibanjska deklaracija" i njezini zagovaratelji imaju za krajnji cilj rušenje Austro-Ugarske Monarhije i stvaranje samostalne jugoslavenske države, dr. I. Pilar je krajem srpnja 1917. predao nadbiskupu Stadleru "Spomenicu o rješenju južnoslavenskog pitanja" ("Denkschrift über die südslavische Frage").¹⁹ Raščlanivši aktualnu svjetsko-političku situaciju i njezin odnos prema "južnoslavenskom pitanju", Pilar je, kao "optimalno rješenje", predložio da se "južnoslavenske pokrajine ujedine u jedno jedinstveno upravno područje" koje bi sačinjavali: Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Bosna, Hercegovina, Istra, Kranjska, južna Štajerska do rijeke Drave, Gorica i Gradiška. Za Trst je predviđao poseban status, prema kome bi ta luka bila neposredno potčinjena državnoj vlasti.²⁰ U "Spomenici" je pokazana posebna zabrinutost za budućnost Bosne i Hercegovine. Prema Pilarovom mišljenju srbijanskoj je politici uspjelo zlorabiti ideju o "narodnom jedinstvu" Srba i Hrvata u interesu vlastite ekspanzionističke politike: "Ako su Srbi i Hrvati jedan narod onda iz toga logično slijedi da Srbi, na temelju narodnog načela, imaju pravo težiti ujedinjenju svih južnoslavenskih pokrajina u jednu velikosrpsku državu".²¹ On je, nadalje, držao da su Sjedinjene Američke Države, na čelu s predsjednikom Thomasom W. Wilsonom, prihvatile ideju da Bosna i Hercegovina "moraju biti istrgnute" iz okvira Monarhije i na temelju narodnog načela "predane" Srbiji.²² Pretpostavljajući da bi ujedinjenje svih južnoslavenskih zemalja Monarhije moglo naići na nepremostive probleme, Pilar je predložio "minimalno rješenje", tj. "ujedinjenje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Bosne i Hercegov-

¹⁷ Josip ANDRIĆ, *Sjećanje na dra Kreka*. (K desetoj godišnjici smrti najvećeg slovenskog pučanina), u: *Seljački Kalendar* (dalje: SK) Zagreb, za god. 1927., 46.

¹⁸ Vidi Krekov razgovor s dr. Petrom Roguljom objavljen u prvom programu Hrvatske pučke stranke (*Što je Hrvatska pučka stranka i što ona hoće. Program i uređenje stranke*, Zagreb, 1919., u: Z. MATIJEVIĆ, *Slom politike katoličkog jugoslovenstva. Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS /1919.-1929./*, Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet, Zagreb, 1998., 311-312.)

¹⁹ Sveučilišna i nacionalna knjižnica, Zagreb; Zbirka starih i rijetkih knjiga i zbirka rukopisa; Ostavština Ive Pilara (dalje: OIP), R-5708.

²⁰ *Isto*, 7.

²¹ *Isto*, 6.

²² *Isto*, 7.

ine”.²³ Ta bi državno-pravna jedinica, prema njegovom mišljenju, imala “narodne, geopolitičke i gospodarske preduvjete za uspješan razvitak”.²⁴ Bez ostvarenja barem toga “minimalnog rješenja” nije bilo moguće, tvrdio je Pilar, pronaći nikakvo rješenje “južnoslavenskog pitanja”, a to je u svojoj konačnici moglo imati samo negativne posljedice za Monarhiju i njezin daljnji opstanak.²⁵

Osjećajući svu opasnost koja je prijetila opstanku Monarhije, ako se ne riješi “južnoslavensko pitanje”, nadbiskup Stadler i njegovi politički istomišljenici – dr. Pilar i ing. Josip pl. Vancaš²⁶ – odlučili su se na konkretnu političku akciju. Dne 14. kolovoza 1917. Pilar i Vancaš su bili primljeni na razgovor kod ministra-predsjednika Ernsta von Seidlera, a dva dana kasnije i kod Stephana von Buriána, tadašnjega zajedničkog ministra financija.²⁷ Ti su razgovori prethodili njihovoj privatnoj audijenciji caru i kralju Karlu I.(IV.), koju je na zamolbu vrhbosanskog nadbiskupa Stadlera odobrio carev ured. Njih dvojica su, kao nadbiskupovi osobni izaslanici, “koji uživaju povjerenje katoličkog i hrvatskog stanovništva Bosne i Hercegovine”, trebali uručiti vladaru Stadlerovu “Promemoriju o rješenju južnoslavenskog pitanja” (“Promemoria über die Lösung der südslavischen Frage”)²⁸ u kojoj su bila detaljno razrađena njegova stajališta glede mogućeg rješenja državno-pravnog statusa hrvatskih zemalja, u koje je na temelju hrvatskoga državnog prava ubrajana i Bosna i Hercegovina, unutar dualističkog sustava Monarhije.²⁹

U polusatnoj audijenciji ing. Vancaš je caru obrazložio “Promemoriju”.

U prvoj točki “Promemorije” doslovno je stajalo: “Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, te Bosna i Hercegovina spajaju se u jedno jedinstveno upravno područje”.³⁰

²⁵ Isto.

²⁶ Josip pl. Vancaš se rodio u Sopronju, Mađarska, 22. ožujka 1859., a umro je u Zagrebu 15. prosinca 1932. Diplomirao je na Visokoj tehničkoj školi i Akademiji u Beču. Od 1885. do 1921. živio je u Sarajevu. Kao graditelj istakao se u Sarajevu (katedrala, biskupska rezidencija, sjemenište, palača vlade i dr.), Zagrebu (palača Prve hrvatske štedionice i dr.) i Ljubljani (brojne poslovne zgrade). Bio je dugogodišnji ravnatelj prvoga javnog pjevačkog društva osnovanog u Sarajevu 1887. (“Männerengesangverein”). (Podaci preuzeti iz: [Antun VUJIĆ, ur.], *Hrvatski leksikon*, Naklada Leksikon d. o. o., II. svezak, Zagreb, 1997., 621.)

²⁷ Vancaš i Pilar u audijenciji., *Hrvatska Riječ* (dalje: *HR*), Zagreb, 1917., br. 217, 2.

²⁸ Vancaš je Stadlerovu “Promemoriju” uručio još 13. kolovoza 1917. carevu uredu. (Što je g. Vancaš govorio u audijenciji o jugoslavenskom pitanju, *HR*, 1917., br. 232, 1.) Kopija “Promemorije” čuva se u: OIP, R-5704 b.

²⁹ Luka ĐAKOVIĆ, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim konceptijama rješenja jugoslavenskog pitanja 1914-1918.*, Univerzal, Tuzla, 1980., 156.; Hamdija KAPIDŽIĆ, *Austrougarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme prvog svjetskog rata*, u: *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1958., 9/1957., 26-27.

³⁰ Nav. prema: L. v. SÜDLAND [I. PILAR], *Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja*, Matica hrvatska, Zagreb, 1943., 398. U samoj “Promemoriji” ta je točka bila nadopunjna mogućnošću da se

U napomenama uz ovu točku doslovno je pisalo: "Predloženim spajanjem dobilo bi se područje od otprilike 106.000 km² i otprilike 5^{1/2} milijuna stanovnika. Od toga bi bilo otprilike 3^{1/4} milijuna Hrvata (katolika i muslimana), otprilike 1^{1/2} milijuna Srba (pravoslavnih) i otprilike pol milijuna Niemaca, Mađara, Talijana i drugih Slavena Monarhije. Pored poviestno-političke i etničke dana je time i prirodna zemljopisno-prometna i gospodarsko-političke pripadnost tim zemljama. Treba također naglasiti, da je upravo ujedinjenje triju poviestno političkih tvorevina najvažniji moment za ozdravljenje prilika na jugu, jer se u sadašnjem obliku pojedina područja ne mogu ni gospodarski ni kulturno razvijati. Zato se ne može ni pomisliti na podjelu južnoslavenskih pokrajina, a bilo bi osobito nesretno rješenje, kad bi se [...] Hercegovina priklopila Dalmaciji, t. j. Austriji, a Bosna Ugarskoj.³¹ Ne skanjujem se uzvrditi, da bi takvo rješenje postalo temeljem jednoga novoga rata. [...]".³²

U drugoj se točki kaže da će "Područje spomenuto pod [točkom] 1. biti nerazdruživo povezano s obim državama Monarhije kao zajedničko područje (slično kao danas Bosna i Hercegovina)".³³

Prema trećoj točki, na čelo novostvorene državno-pravne jedinice došao bi "jedan član carske kuće kao vojvoda Hrvatske (s punim historijskim naslovom Dux Illustrius totius Regni Croatiae, Slavoniae, Dalmatiae, Ramae et Culmae)", kojega bi imenovao vladar.³⁴

"Ubiranje i upravljanje poreza" trebalo je, prema sedmoj točki "Promemorije", biti povjereno "vlastitim službenicima" novouspostavljenoga "jedinственog upravnog područja".³⁵

spomenutim zemljama priključe još i Istra i Kranjska, ali se na tome nije inzistiralo zbog mogućeg otpora Austrije. ("Promemorija", OIP, R-5704 b, 4-5.). Usporedi: L. ĐAKOVIĆ, *Položaj Bosne i Hercegovine*, 157.

³¹ O mađarskim pretenzijama na Bosnu i Hercegovinu vidi: H. KAPIDŽIĆ, *Austro-ugarska politika u Bosni i Hercegovini*, 17-19, 22, 34, 41-47; ISTI, *Položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austro-ugarske uprave* (državno-pravni odnosi), Naučni skup Istorijske pretpostavke republike Bosne i Hercegovine, u: *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta* (dalje: *Prilozi*), Sarajevo, 4/1968., br. 4, 77-79; Ferdo HAUPTMAN, *Kombinacije oko državopravnog položaja Bosne i Hercegovine*, u: *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XI, Sarajevo, 1960., 87-109; L. ĐAKOVIĆ, *Kombinacije mađarskih političkih faktora 1915. godine oko priključenja Bosne i Hercegovine Ugarskoj*. (Prilog proučavanju istorije Bosne i Hercegovine u prvom svjetskom ratu), *Prilozi Instituta za istoriju*, Sarajevo, 15/1979., br. 16, 103-145; ISTI, *Položaj Bosne i Hercegovine*, 5-192.

³² Nav. prema: L. v. SÜDLAND, *n. d.*, 399. Vidi: "Promemorija", OIP, R-5704 b, 5-6.

³³ Nav. prema: L. v. SÜDLAND, *n. d.*, 398. Vidi: "Promemorija", OIP, R-5704 b, 4. Također vidi: L. ĐAKOVIĆ, *Položaj Bosne i Hercegovine*, 157.

³⁴ *Isto*.

³⁵ Nav. prema: L. v. SÜDLAND, *n. d.*, 398. "Promemorija", OPI, R-5704 b, 5. Također vidi: L. ĐAKOVIĆ, *Položaj Bosne i Hercegovine*, 158.

Osma je točka "Promemorije" predviđala da će "Područje, spomenuto pod [točkom] 1. imati naslov: Jedinstveno zajedničko područje kraljevine Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Herceg-Bosne i nalaziti će se pod političkim vodstvom Hrvata [katolika i muslimana]".³⁶ U napomeni uz ovu točku stoji: "Naslov proizlazi iz konstrukcije tog područja. Hrvatsko vodstvo nameće se iz nužde, da se južnim Slavenima dopusti jedan mogući oblik političkog i kulturnog izživljavanja. Nemoguće je voditi južnoslavensku politiku i uobče ne htjeti dopustiti južnim Slavenima mogućnosti za život. Hrvati [katolici i muslimani] bijahu uvijek vjerni Monarhiji i dinastiji, i u svim teškim časovima Monarhije bijahu uporište prijestolja i države. To su dokazali i u ovom ratu [...]. Hrvati [katolici i muslimani] i njihova državna tvorevina predstavljaju dakle nacionalno i državopravno Monarhiji priljubljeni oblik južnog Slavenstva. Novi poredak na jugu može se dakle i smije se provesti jedino u hrvatskom smislu. Taj novi poredak bit će samo element snage i stabilnosti Monarhije na jugu. [...]"³⁷

Na kraju "Promemorije" ustvrđeno je sljedeće: "Završavam s tvrdnjom, da bi rješenje južnoslavenskog pitanja, koje ja predlažem, stvorilo Monarhiji južnu marku [pogranično područje], koja bi protiv današnjih neprijatelja na jugu i jugoistoku imala jednaku vrijednost kao nekada Vojna Krajina protiv Turaka. Kad su Hrvati [katolici i muslimani] jednom politički zadovoljeni i nesmetani u svome razvoju, oni će biti siguran bedem Monarhiji. Dosadašnje zavlčenje i krparenje više nije moguće i ne može se braniti. Što će prije i što će temeljitije Monarhija stvoriti na jugu red, to mirnije može ona ići ususret svim međunarodnim zapletajima".³⁸

Prema ovom je prijedlogu dualističko državno-pravno uređenje Austro-Ugarske Monarhije trebalo, barem formalno, ostati nenarušeno, dok bi novo "jedinstveno upravno područje" dobilo status kondominija. Drugim riječima, radilo se o pokušaju preustroja Monarhije na osnovi "prikrivenog trijalizma".

Pilar, koji nije bio u potpunosti suglasan sa svim postavkama iznesenim u Stadlerovoj "Promemoriji",³⁹ manifestirao je svoje neslaganje pred samim vladarom. On je caru Karlu, u spomenutoj audijenciji, izložio kako si on "zamišlja rješenje jugoslavenskoga odnosno hrvatskoga pitanja".⁴⁰ Dapače, vladaru je uručio i svoju "spomenicu".⁴¹ Iako tekst "spomenica" zasad nije poznat, uvid u njezin mogući

³⁶ Nav. prema: L. v. SÜDLAND, *n. d.*, 399. Vidi: "Promemorija", OIP, R-5704 b, 5. Usporedi prijevod osme točke "Promemorije" kod: L. ĐAKOVIĆ, *Položaj Bosne i Hercegovine*, 158.

³⁷ Nav. prema: L. v. SÜDLAND, *n. d.*, 400. Vidi: "Promemorija", OIP, R-574 b, 8-9.

³⁸ Nav. prema: L. v. SÜDLAND, *n. d.*, 400-401. Vidi: "Promemorija", OIP, R-5704 b, 9.

³⁹ "Iako se posvema ne suglasujem s tim projektom ["Promemorijom"], ipak je on vrlo bliz mojim vlastitim mislima, i ja gledam u njemu put do rješenja problema". (L. v. SÜDLAND, *n. d.*, 401.)

⁴⁰ Razgovor s J. pl. Vančašem, *Novine*, Zagreb, 4/1917., br. 200, 3-4.

⁴¹ Deputacija pl. Vančaša i dra. Pilara., *Novine*, 4/1917., br. 192, 4.

sadržaj možemo dobiti na temelju Pilarovih prigovora Stadlerovoj "Promemoriji" i njegovih razmišljanja o rješavanju državno-pravnih odnosa na jugu Monarhije iznesenih u knjizi "Južnoslavensko pitanje".⁴²

Predsjednik Jugoslavenskog kluba vlč. Korošec doputovao je 31. kolovoza 1917. u Sarajevo.⁴³ Njegova je namjera bila da se upozna sa stajalištima tada vodećih političara i vjerskih predstavnika u Bosni i Hercegovini. Ono što je vlč. Korošca najviše zanimalo, bilo je mišljenje nadbiskupa Stadlera i njegove političke skupine o političkom programu "Svibanjske deklaracije". Slovenskom je političaru gledišta vrhbosanskog nadbiskupa i njegovih istomišljenika obrazložio dr. Pilar koji je, za pravo, ponovio samo ono što je već bilo izneseno u Stadlerovoj "Promemoriji".⁴⁴ Drugim riječima, od te se političke skupine nije mogla očekivati podrška "Svibanjskoj deklaraciji".

Neuspjeh u razgovorima sa Stadlerovom skupinom vlč. Korošec je nadoknadio uspjehom kod bosanskih i hercegovačkih franjevac, koji su, sljedećih mjeseci, bezrezervno podržali "Svibanjsku deklaraciju".⁴⁵ Prije nego što su se franjevci javno izjasnili za "Svibanjsku deklaraciju", došlo je u studenome 1917. do objavljivanja "Izjave klerikalne grupe bosansko-hercegovačkih katolika", odnosno Stadlerove "Izjave", koja je svojim sadržajem bila u potpunoj suprotnosti s "Deklaracijom" Jugoslavenskog kluba.

U drugoj točki "Izjave" doslovno je traženo sljedeće: "Zahtjevamo sjedinjenje onih zemalja, na koje se hrvatsko državno pravo proteže, najme Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine te hrvatske Istre u jedno političko i financijski autonomno, sa habsburškom monarhijom kao cjelinom nerazdruživo spojeno državno tijelo".⁴⁶

"Izjavu" je potpisao nadbiskup Stadlera, ali ne samo u svoje ime nego i "u ime 51 odličnoga građanina iz Sarajeva i provincije, koji ali sada iz shvatljivih razloga svojih potpisa objelodaniti ne mogu".⁴⁷

⁴² Vidi: L. v. SÜDLAND, *n. d.*, 401 i d.

⁴³ O Korošćevu dolasku u Sarajevo opširnije vidi: Momčilo ZEČEVIĆ, *Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko ujedinjenje 1917-1921. Od Mujske deklaracije do vidovdanskog ustava*, Institut za savremenu istoriju – NIP Export-Press, Beograd, 1973., 92-94.

⁴⁴ L. ĐAKOVIĆ, *Položaj Bosne i Hercegovine*, 176-177.

⁴⁵ B.[onifac] BADROV, *Odjek svibanjske deklaracije u Bosni*, u: *Franjevački Vijesnik*, Visoko – Sarajevo, 35/1928., br. 12, 363-365; Izjave bosanskih i hercegovačkih franjevaca u prilog "Deklaraciji" vidi: F. ŠIŠIĆ, *n. d.*, 107-108.

⁴⁶ Nav. prema: *Hrvatski Dnevnik* (dalje: HD), Sarajevo, 12/1917., br. 263, 1.

⁴⁷ Isto.

“Izjavi” je bio nadodan relativno opširan, nepotpisan članak pod naslovom “Na obranu hrvatstva!”, u kome se odbijao program “Svibanjske deklaracije”, kao politički nerealan, a zalagalo se za takva rješenja koja će se temeljiti na zahtjevima iznesenima u “Izjavi”.⁴⁸

Stadlerova je “Izjava” odmah izazvala burne reakcije. No, malo je tko od tadašnjih političkih ljudi vjerovao da je vrhbosanski nadbiskup stvarni inicijator i autor “Izjave”. Sumnja je najprije pala na generala Stjepana baruna Sarkotića⁴⁹ - da je preko I. Pilara i dr. Ivica Pavičića utjecao na nadbiskupa Stadlera da objavi “Izjavu” sa svojim potpisom.⁵⁰ Stilizacija, pak, same “Izjave” i popratnog članka ukazivali su na to da je njihov stvarni autor bio dr. Pilar, što je on desetak godina kasnije i potvrdio.⁵¹

Odmah nakon što je “Izjava” ugledala svjetlo dana, vodstvo Seniorata u Zagrebu oštro je na nju reagiralo. Dovodeći ju sasvim opravdano u vezu sa Stadlerovom “Promemorijom” iz kolovoza iste godine, hrvatski su katolički seniori u potpunosti odbacili “Izjavu”.⁵²

Unatoč relativno povoljnom vanjskopolitičkom i vojnom položaju Monarhije početkom 1918., ona je svakodnevno zapadala u sve veću unutarnju krizu, prvenstveno zbog nezadovoljstva svojih brojnih slavenskih naroda. Najdublja se kriza osjećala na jugu Monarhije. Iako su tada vodeći austro-ugarski političari dugo odbijali i samu pomisao da pogledaju istini u oči i priznaju da u državi postoji neriješeno “južnoslavensko pitanje”, do toga je, ipak, došlo tijekom 1918. Razmišljanja političkog vrha Monarhije o nužnosti rješavanja “južnoslavenskog pitanja” bila su

⁴⁸ Vidi: *Na obranu hrvatstva!*, HD, 1271917., br.263, 1.

⁴⁹ Stjepan barun Sarkotić od Lovčena, general i političar, rodio se u Sincu kraj Otočca, 4. listopada 1858., a umro je u Beču, 16. listopada 1939. Diplomirao je na Terezijanskoj vojnoj akademiji u Bečkom Novom Mjestu (1879.). Od 1912., u činu general-bojnika, zapovijedao je hrvatsko-slavonskim domobranstvom sa sjedištem u Zagrebu. Krajem 1914. imenovan je vojnim guvernerom Beograda, a potom vojnim namjesnikom u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji. God. 1916. vodio je vojni pohod na Crnu Goru. Za iskazanu vojnu vještinu i junaštvo dobio je plemićku titulu (barunat). Nakon sloma Austro-Ugarske Monarhije odlazi u emigraciju. U Beču je okupljao skupinu hrvatskih političkih emigranata, koji su istupali protiv novonastale jugoslavenske države. (Podaci preuzeti iz: [A. VUJIĆ, ur.], *n. dj.*, 405.) Opširnije o životu i djelu generala Sarkotića vidi: Ernest BAUER, *Der letzte Paladin des Reiches. Generaloberst Stefan Freiherr Sarkotić von Lovćen*, Verlag Styria, Graz - Wien - Köln, 1988.

⁵⁰ Marijo MATULIĆ, *Postanak Jugoslavije*, SK, za god. 1928., 44-45.

⁵¹ I. PILAR, *Ekspoze glade pitanja izlaska Hrvata iz Kraljevine S.H.S.*, s.l. & a. [1.]. “Ekspoze” se nalazi u vlasništvu obitelji Jančiković. Zahvaljujem dr. sc. Zoranu Grijaku što mi je omogućio uvid u taj Pilarov tekst.

⁵² *Nova izjava o rješenju našega narodnoga problema.*, u: *Novine*, 4/1918., br. 267, 1; “Izjava”, *Novine*, 4/1917., br. 268, 1.

dobar povod za dr. Pilara i njegov politički krug da krenu u intenzivnu političku akciju.

Tijekom lipnja 1918. dr. Pilar je sastavio "Skicu za jedan memorandum" ("Entwurf zu einem Memorandum"),⁵³ koji su "Hrvati Bosne i Hercegovine trebali uručiti Nj.[egovom] Veličanstvu [caru Karlu] u povodu predstojećega uređenja državnopravne pripadnosti ovih zemalja".⁵⁴ Primjerak "Skice" dr. Pilar je, 20. srpnja 1918., uručio i svome tastu dr. Adalbertu Sheku.⁵⁵ "Konačna skica za jedan memorandum" ("Endgültiger Entwurf zu einem Memorandum")⁵⁶ nije se bitno razlikovala od "Skice", a datirana je u Sarajevu 5. kolovoza 1918.⁵⁷ U tekstu "Konačne skice" nije naveden njezin autor. Ipak, iz usporedbe "Skice" i "Konačne skice" očigledno proizlazi da je njezin sastavljač, u cijelosti ili barem većem dijelu, bio dr. Pilar.

U uvodnom dijelu "Konačne skice" Pilar je naveo razloge zbog kojih je prema njegovom mišljenju položaj hrvatskog naroda postao nesnosan i vapio za žurnim

⁵³ OIP, R-5711.

⁵⁴ *Isto*. Riječ je o podnaslovu "Skice".

⁵⁵ Adalbert Shek pl. Vugrovečki se rodio u Vugrovcu, kraj Zagreba, 18. svibnja 1851., a umro je u Zagrebu 13. ožujka 1933. Gimnaziju je završio u Zagrebu. Kao stipendist zagrebačke generalne vojne komande završio je studij prava na bečkom Sveučilištu. God. 1874. stupio je u sudačku službu kao prislušnik kod kraljevskog sudbenog stola u Zemunu, a već je sljedeće godine imenovan za sudskog pristava u istom mjestu. Tri godine kasnije postao je sudski tajnik na kraljevskom sudbenom stolu u Petrinji (1878.). Sljedeće je godine (1879.) postavljen za povjerenika za osnivanje gruntovnice za područje kraljevskog sudbenog stola u Gospiću. Na toj je dužnosti ostao sve do 1882. Kraće je vrijeme bio starješina kotarskog suda u Otočcu. Godine 1883. bio je dodijeljen bosansko-hercegovačkoj Zemaljskoj vladi i to najprije kao sudski savjetnik u okružnom sudu u Banjoj Luci. Iste je godine premješten u okružni sud u Sarajevu. Početkom 1884. nastavio je s radom u Prvom odjeljenju Zemaljske vlade u Sarajevu, u Odsjeku za reguliranje šumskih posjeda i osnivanje gruntovnica. Kao referent tog Odsjeka surađivao je na izradi zakonskih osnova o uređenju šumskog posjeda, kao i na zakonodavnom radu na osnivanju gruntovnica. Godine 1887. postavljen je za pomoćnog referenta na vrhovnom sudu za Bosnu i Hercegovinu. U razdoblju od 1889. do 1896. bio je nadsavjetnik na Vrhovnom sudu. Od 1896. do 1907. bio je predsjednik senata Vrhovnog suda. Godine 1907. imenovan je za šefa Odjeljenja za pravosuđe Zemaljske vlade u Sarajevu. Uz svoje sudačko zvanje, Shek se posvetio odgajanju šerijatskoga sudačkog podmlatka. On je osamnaest godina na šerijatskoj sudačkoj školi, kao honorarni nastavnik, predavao građansko i krivično pravo, te procesno, državno i upravno pravo. Nakon aneksije (1908.), bio je jedan od glavnih autora bosansko-hercegovačkog ustava (1910.). Godine 1913. Shek je umirovljen, te mu je tom prilikom podijeljena čast pravoga tajnog savjetnika. Nakon odlaska u mirovinu Shek je na poziv bečkog Sveučilišta, kao honorarni docent, držao predavanja iz bosanskog prava. Nastavničku je dužnost obavljao sve do 1919., kada se zbog bolesti potpuno povukao iz javnog života. (Podaci dobiveni od mr. sc. Teodore Shek-Brnardić, kojoj najiskrenije zahvaljujem.)

⁵⁶ OIP, R – 5711.

⁵⁷ *Isto*, 7.

rješenjem. Kao jedan od tri glavna razloga naveden je i državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine, koji "nikada [u Austro-Ugarskoj Monarhiji] nije bio uređen".⁵⁸

Glede pitanja rješenja državno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine u "Konačnoj skici" se doslovno kaže: "Posebno umoljavamo i nadamo se da pravednost Vašega Veličanstva neće dopustiti da naša uža domovina Bosna i Hercegovina bude [...] otrgnuta od Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Bosna i Hercegovina tvore s Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom jedno nerazdvojivo nacionalno-povijesno-političko, gospodarsko-političko i prometno-političko jedinstvo, bez koga ove posljednje spomenute zemlje ne mogu uopće [...] živjeti, a kamoli napredovati. [...] Odvajanje Bosne i Hercegovine od ostalih hrvatskih zemalja morali bi Hrvati prvenstveno gledati kao nešto što je upereno protiv njihova opstanka i kao pokušaj da se spriječi njihovo jačanje i konsolidiranje, te prema tome potkopava njihova budućnost [...]".⁵⁹

Da bi što čvršće potkrijepio svoje stajalište o nužnosti ujedinjenja "svih hrvatskih zemalja", Pilar se pozvao na "Spomenicu" koju je car i kralj Josip II. vlastoručno napisao još 1780. U njoj se tadašnji vladar iz kuće Habsburg-Lotring zauzeo za moguće ujedinjenje hrvatskih zemalja, uključujući i – Bosnu.⁶⁰

Sudbina "Konačne skice" nije poznata, ali je malo vjerojatno da je uručena vladaru.

Car i kralj Karlo I. (IV.) relativno je rano uvidio važnost "južnoslavenkog pitanja" za daljnju sudbinu Monarhije. Nastojeći pronaći "zajedničku formulu" koja bi donijela spasonosno rješenje, odlučio je povjeriti važnu političku "informativnu misiju" bivšem ugarskom ministru-predsjedniku grofu Istvanu (Stjepanu) Tiszi, za koga se držalo da je najjači politički čovjek u Ugarskoj. On je kao "homo regius" trebao otputovati na jug Monarhije, uključujući Bosnu i Hercegovinu, te pokušati pronaći spasonosnu formulu, koja bi otklonila pogibelj koja se nadvila nad državom Habsburga.⁶¹

Još prije nego što je Karlo povjerio Tiszi misiju, u mađarskim je političkim krugovima bilo predviđeno nekoliko mogućih rješenja "južnoslavenskog pitanja". Najčešće su se spominjala tri sljedeća:

"a) Bosna i Hercegovina ujedinjuju se sa Ugarskom kao 'separatum corpus coronae hungariae'.

⁵⁸ Isto, 1.

⁵⁹ Isto, 7.

⁶⁰ Isto, 6-7. Također vidi: *Ein Memorandum Kaiser Josefs II. über Kroaten*, u: *Kroatische Rundschau* (dalje: *KR*), Zagreb, 1/1918., [Nr.] 3, 45-46.

⁶¹ Bogdan KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Globus, Zagreb, 1989., 251.

b) Dalmacija se prisajedinjuje Hrvatskoj, Bosna i Hercegovina Ugarskoj.

c) Hrvatska dobiva od Bosne zapadne okruge: bihaćki i banjalučki, a od Dalmacije sjeverni dio sa Splitom. Južni dio Dalmacije sa Dubrovnikom i Bokom Kotorskom, Hercegovina i istočni dio Bosne sa željezničkom prugom Bosanski Brod Sarajevo – Mostar – Zelenika kao osovinom pripali bi Ugarskoj”.⁶²

Na svom velikom političkom putovanju po jugu Monarhije, Tisza je stigao 20. rujna 1918. u Sarajevo. Tu se sastao s brojnim uglavnom jugoslavenski orijentiranim bosansko-hercegovačkim političarima iz sve tri etničko-vjerske zajednice (hrvatsko-katoličke, srpsko-pravoslavne i muslimanske),⁶³ među kojima su, na preporuku zemaljskog poglavara generala Sarkotića, bili i protujugoslavenski orijentirani dr. Pilar i ing. Vancaš.⁶⁴ Tisza je, 21. rujna 1918., obojicu primio u audijenciju.⁶⁵

Prema novinskom izvješću, Pilar je grofu Tiszi rekao da je “u ovom času rješenje bosansko-hercegovačkog pitanja uobće najvažniji problem za Hrvate [...]”.⁶⁶ Drugim

⁶² H. KAPIDŽIĆ, *Austro-ugarska politika u Bosni i Hercegovini*, 43.

⁶³ Opširnije o Tiszinim razgovorima sa srpskim, hrvatskim i muslimanskim političarima u Sarajevu vidi: B. BADROV, *n. d.*, 367-368; Julijan JELENIĆ, *Grof Stjepan Tisza u Sarajevu god. 1918. Iz kojih sarajevskih zapamćenja*, u: *Obzor*, Zagreb, 4. listopada 1928.; Vladimir ČOROVIĆ, *Istorija Jugoslavije*, Narodno Delo, Beograd, 1933., 575; H. KAPIDŽIĆ, *Austro-ugarska politika u Bosni i Hercegovini*, 44-47; Srđan BUDISAVLJEVIĆ, *Stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca. Povodom četrdesetogodišnjice jugoslovenskog ujedinjenja*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1958., 114-117; Bernard STULLI, *Oko jedne turneje grofa Tisze po jugoslavenskim zemljama u septembru 1918.* (Prilog historiji 1918-e u jugoslavenskim zemljama), u: *Pregled*, Sarajevo, 11/1959., br. 1, 39-49; B. KRIZMAN, *O putu grofa Stj. Tisze po jugoslavenskim zemljama u septembru 1918.*, u: *Historijski zbornik*, Zagreb, 11-12/1958.-59., 233-249; ISTI, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 251-261; E. BAUER, *n. d.*, 126-129; Josip HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, Drugi dio, August Cesarec, Zagreb, 1989., 66-68; Noel MALCOLM, *Povijest Bosne. Kratki pregled*, Erasmus gilda, Zagreb – Sarajevo, 1995., 218; Dušan BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999., 57-58; Petar VRANKIĆ, *Religion und Politik in Bosnien und Hercegowina (1878-1918)*, Ferdinand Schöningh, Paderborn – München – Wien – Zürich, 1998., 740-741; Zoran GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa J. Stadlera*, 550-554; F. ŠIŠIĆ, *n. d.*, 161-165; H. KAPIDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina za vrijeme prvog svjetskog rata.* (Držanje austrougarskih vlasti prema jugoslovenskom pitanju i stvaranju jugoslovenske države), u: *Glasnik arhiva i društava arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 6/1966., knj. 6, 321-323.

⁶⁴ B. KRIZMAN, *Bosna i Hercegovina i jugoslovensko pitanje u 1918. godini*, u: *Prilozi*, 4/1968., br. 4, 98, bilj. 34.

⁶⁵ S. BUDISAVLJEVIĆ, *n. d.*, 117; B. KRIZMAN, *O putu grofa Stj. Tisze*, 239; ISTI, *Bosna i Hercegovina i jugoslovensko pitanje u 1918. godini*, 106; ISTI, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 259; L. ĐAKOVIĆ, *Položaj Bosne i Hercegovine*, 191; Šefik BEŠLAGIĆ, *Povodom dolaska grofa Tisze u Sarajevo 1918. godine* (i rasprava dr. Č. Truhelke), *Osječki zbornik*, Osijek, 1987., br. 18-19, 394; E. BAUER, *n. d.*, 128.

⁶⁶ *Bosanski političari o pitanju Bosne i Hercegovine*, u: *Hrvatska*, Zagreb, 1918., br. 2149, 1.

riječima, on je zahtijevao teritorijalno ujedinjenje Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s Bosnom i Hercegovinom.⁶⁷ Pilar je "otklanjao svako ugarsko rješenje" glede Bosne i Hercegovine jer bi ono, prema njegovom mišljenju, "urodilo najgorim posljedicama" i moglo "prouzročiti nove ratne zapletaje".⁶⁸

Sa svoje je, pak, strane grof Tisza bio odlučan u tome da se "južnoslavensko pitanje" može riješiti samo tako da se "ne dira u dualističku državnu formu".⁶⁹ Dapače, izjavio je da drži "pripojenje Bosne i Hercegovine trojednoj kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, to jest zemljama svete krune sv. Stjepana, baš tako mogućim kao i direktno pripojenje Bosne Ugarskoj".⁷⁰

Nakon razgovora, oba su hrvatska političara otišla veoma nezadovoljna.⁷¹

Sljedećeg dana, 22. rujna 1918., grof Tisza je ponovno primio dr. Pilara na razgovor.⁷² Tom je prilikom Pilar uručio mađarskom političaru "Spomenicu",⁷³ u kojoj je obrazložio nastojanja svoga političkog kruga oko ujedinjenja svih hrvatskih zemalja, u koje je ubrajao Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu, te Istru.⁷⁴ Neriješeni državno-pravni položaj hrvatskih zemalja doveo je, prema Pilarovom mišljenju, do toga da su Hrvati "danas velikim dijelom pripravnici kao nadomjestak [za hrvatsku državu unutar granica Monarhije], prihvatiti srpsko-hrvatsku državu izvan Monarhije, a to je temeljna ideja jugoslovenstva".⁷⁵

Pilar je bio odlučan u tome da mađarski vladajući krugovi nisu bili svjesni da se na jugu Monarhije "stoji pred točno određenim izborom: ili Kraljevina Hrvatska kao krunska zemlja unutar Monarhije ili uskoro kraljevina velika Srbija izvan Monarhije".⁷⁶ Za njega je postojalo samo jedno rješenje teškoga položaja u kome se našla Austro-Ugarska Monarhija: "danas može pomoći samo jedno brzo ujedinjen-

⁶⁷ *Isto.*

⁶⁸ *Isto.*

⁶⁹ *Isto.*

⁷⁰ *Isto.*

⁷¹ B. KRIZMAN, *Bosna i Hercegovina i jugoslovensko pitanje u 1918. godini*, 107.

⁷² H. KAPIDŽIĆ, *Austro-ugarska politika u Bosni i Hercegovini*, 46; B. KRIZMAN, *O putu grofa Stj. Tisze*, 246; *Tisza u Bosni i Hercegovini*, u: *Novine*, 5/1918., br. 209, 2.

⁷³ "Denkschrift überreicht am 22. September 1918 dem Grafen Stefan Tisza gelegentlich seiner Informationsreise in Sarajevo". (OIP, R – 5710.)

⁷⁴ *Isto*, 1. Glede svoga shvaćanja opsega hrvatskih zemalja, Pilar je Tiszu uputio na svoju knjigu "Die südslavische Frage und der Weltkrieg" i to posebno na drugo poglavlje (str. 140-232). ("Denkschrift", 1; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa J. Stadlera*, 724, bilj. 2541.)

⁷⁵ "Denkschrift", [4]; Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa J. Stadlera*, 553-554.

⁷⁶ "Denkschrift", [6].

je Bosne i Hercegovine s ostalim hrvatskim zemljama, te uvođenje jednoga hrvatskog [političkog] smjera”.⁷⁷

Konačno, Pilar je predložio sljedeće rješenje: “1. Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Bosna i istarski otoci ujedinit će se u Hrvatsku kraljevinu; 2. Hrvatska kraljevina treba biti politički u rukama Hrvata i hrvatski program [treba] provoditi na odgovarajući način; 3. Hrvatsko kraljevstvo uključit će se u dualističko uređenje u formi subdualizma⁷⁸ i ono bi raspolagalo djelomičnim suverenitetom u okviru zemalja krune sv. Stjepana, a kao uvjet za to treba a) jamčiti Hrvatskoj bezuvjetni nacionalni i državni individualitet i pružiti joj mogućnost da se na novom teritoriju nesmetano razvijaju privreda i saobraćaj; b) da Austrija pristane na takvo rješenje”.⁷⁹

Pilarova je “Spomenica” bila još jedan pokušaj da se Austro-Ugarsku Monarhiju preuredi na načelu “prikrivenog trijalizma”, tj. da se formalno ne dira u dualističko ustrojstvo države, a da se ipak sprovede državno-pravno ujedinjenje svih hrvatskih zemalja, uključujući i Bosnu i Hercegovinu. Taj je prijedlog bio u izravnoj suprotnosti s mađarskim namjerama o učvršćenju dualističkog sustava, dio kojeg su bili i planovi o izravnom povezivanju Bosne i Hercegovine s Ugarskom, kao “corpus separatum”.⁸⁰

Pilarova nastojanja glede preuređenja Monarhije nisu, kao što se moglo očekivati, naišla na Tiszino odobravanje.

Prilikom svog boravka u Sarajevu barun dr. Alexander Spitzmüller v. Harmerbach, posljednji zajednički austro-ugarski ministar financija, pozvao je dr. Pilara u Beč da tamo “razloži svoje stanovište o rješenju bosanskog pitanja odnosno cijelog jugoslavenskog [južnoslavenskog] problema”.⁸¹

U tmurnom ozračju posljednjih tjedana postojanja Austro-Ugarske Monarhije dr. Pilar je stigao u Beč gdje je održao dva predavanja u “Austrijskom političkom društvu”.⁸²

Pilar je na početku svoga drugog predavanja, namijenjenoga austrijskoj političkoj javnosti, ustvrdio da je “aktualnost južnoslavenskog pitanja” u tome što rat, “koji je ‘potpaljen’ tim pitanjem”, prijete da za “Monarhiju dobije krajnje neodgodan završetak”.⁸³

⁷⁸ Zapravo se radilo o “pokrivenom trijalizmu”.

⁷⁹ Nav. prema: B. KRIZMAN, *Bosna i Hercegovina i jugoslovensko pitanje u 1918. godini*, 107.

⁸⁰ Vidi: Z. GRIJAK, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa J. Stadlera*, 554.

⁸¹ *Raspoloženje u Bosni*, u: *Novine*, 5/1918., br. 214, 3.

⁸² Prvo je predavanje održano 9., a drugo 12. listopada 1918. U Pilarovoj ostavštini sačuvan je koncept drugog predavanja, koje započinje riječima “Meine Herren!”. (OIP, R – 5712.)

⁸³ “Meine Herren!”, (OIP, R – 5712, 1-2.)

“Najkobnije je”, prema Pilarovom mišljenju, u cijelom državno-pravnom i političkom zapletaju na jugu Monarhije bilo to što se “južnoslavensko pitanje s postojećim pravnim osnovama i odnosima moći, ne može uopće riješiti na zakonit način”.⁸⁴ Unatoč toj poražavajućoj konstataciji, on je nudio rješenje: “Nemojmo se obmanjivati! Monarhija je u svom starom obliku – mrtva. [...] Vjerujem [...] da se nova izgradnja [Monarhije] može provesti samo na federalističkom temelju. Postojeća Monarhija može sada biti samo federativna država sastavljena od više malih nacionalnih država. U okvir te federativne države ulazi i jedna južnoslavenska federalna država. [...] Postoje dvije mogućnosti: 1. od južnoslavenskih se zemalja mogu stvoriti dvije male federativne države – Hrvatska [s Bosnom i Hercegovinom] i Slovenija; 2. od svih se južnoslavenskih zemalja Monarhije može stvoriti jedinstvena južnoslavenska država [‘Südslawien’]”.⁸⁵ Uzimajući u obzir unutarnje i vanjske političke čimbenike, Pilar se odlučio za ovo drugo rješenje: “mislim da prva država [Hrvatska] ne bi bila prihvaćena niti od Antante niti od naroda na jugu Monarhije”.⁸⁶

Pilar je svoje predavanje završio sljedećim riječima: “Svi narodi trebaju Monarhiju na svojim današnjim područjima, a ako bi trenutno na nju zaboravili, tada će je uskoro naučiti cijeniti u oporoj školi života”.⁸⁷

Pilar je u predavanju radikalizirao svoje poglede o mogućem rješenju ne samo “južnoslavenskog pitanja” nego i opstanka cijele Monarhije. Njegovo napuštanje “prikrivenog trijalizma”, kao mogućeg rješenja “južnoslavenskog pitanja u korist federalizacije Monarhije, bilo je zakašnjeli pokušaj spašavanja umiruće države Habsburga.

Svega nekoliko tjedana kasnije “južnoslavensko pitanje” je “riješeno” izvan okvira Austro-Ugarske Monarhije, a hrvatske su se zemlje, zajedno s Bosnom i Hercegovinom, našle u novostvorenom Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca pod vlašću srbijanske dinastije Karađorđević.

⁸⁴ *Isto*, 10.

⁸⁵ *Isto*, 12-13.

⁸⁶ *Isto*, 13-14.

⁸⁷ *Isto*, 16.

Summary

THE STATE-LEGAL POSITION OF BOSNIA&HERZEGOVINA IN THE POLITICAL CONCEPTIONS OF DR IVO PILAR (1917-1918)

The state-legal split of the South Slavonic countries in the Austro-Hungarian Monarchy happened to be a permanent source of instability in the Habsburg state.

Dr Ivo Pilar, lawyer, politician and geopolitician tried in the last two years of the Monarchy's existence, to find a satisfactory solution of the „South Slav“ question. In his opinion it should be solved in the „Croatian sense“, i.e. to unite into a state-legal body: the Croatian banate, Dalmatia, Istria and Bosnia&Hercegovina. To make a union from the formal-legal point of view, should be carried out without affecting the existing dualist system. In reality, though, it would be a rearranging the state on the threefold basis, but in a covered form („a covered trialism“).

The Hungarian politicians' refusal to solve the „South Slav question“ out of the ruling dualist system known frame, namely their intention, Bosnia& Hercegovina, as a „corpus separatum“ to attach to the Hungarian part of the Monarchy only deepened the already existing deep crisis in the entire state.

Being aware of the fact that the Monarchy will be disappearing, with no return, from the Middle European map, Pilar became more radical in his view of the Monarchy's rearrangement, proposing in the last days of the War, the Danube Monarchy to become - a federation. One of the members of the newly created federation would be the South Slav state-legal unit, consisting of the banate Croatia, Dalmatia, Istria, Bosnia&Hercegovina, but all the Slovene countries (Kranj, Steyer, Corrynthia and Gorizza).

The defeat of the Austro-Hungarian Monarchy in the War and the disappearance from the world political scene the Pilar's conceptions of the state-legal rearrangement become nonessential. As a matter of fact all the South Slav countries of the Monarchy, with few exceptions, came to the newly established Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

Tomislav Išek

PROCESI NACIONALNOG SAZRIJEVANJA NARODA BIH U TOKU POSLJEDNJIH STOTINU GODINA KAO PARADIGMA KOMUNIKACIJA IZMEĐU RAZLIČITIH RELIGIJA I KULTURA

Bosna i Hercegovina već stoljećima, izuzimajući relativno kraće ili duže periode importiranih sukoba, predstavlja jedan od rjeđih primjera snošljivih odnosa, primjerenije za njene prostore rečeno, tolerantnog suživota, između pripadnika najvećih objavljenih vjera (kršćanstva – hrišćanstva, islama, judaizma), dotično njihovih vjerskih zajednica, odnosno naroda bilo pojedinačno bilo grupno ili u cjelini. Srećom, izuzimajući djelatnike raznih profila (broj im nije zanemarljiv), koji dovoljno ne poznaju povijest ove male, ali za šire područje (Balkana ili modernije rečeno jugoistočne Europe) i te kako značajne države, ili pak djelatnosti nekih veoma poznatih i uticajnih ličnosti iz javnog političkog života (Henri Kisindžer), pisane riječi (Samuel Hantington) koji kvazi teorijama, namjerno ili nenamjerno, blago rečeno, zamagljuje stvarne ili konstruirane političke dileme, sve je više onih koji se iskreno trude da realno i objektivno razumiju i znanstveno interpretiraju povijesni fenomen Bosne i Hercegovine, dekodiraju ga i praktično pozitivno rješavaju.

Nalazeći se preko stotinu godina, već tamo od Berlinskog kongresa, u fokusu interesiranja velikih sila i njihovih dispartnih interesa, Bosna i Hercegovina je u ovom vremenu karakterističnom po ubrzanom tempu ostvarenja vizija Morisa Šumana, Konrada Adenauera ili Šarl de Gola - ujedinjene Europe, sve više tretirana kao paradigma prevladava svekolikih (vjersko-nacionalnih-kulturnih) specifičnosti, razlika, pa i suprotnosti. Tragediju koja je devedesetih godina prošlog stoljeća zahvatila ex-jugoslavenske prostore, posebno Bosnu i Hercegovinu, nije bilo moguće ni brzo ni lako prevladati dijelom i zbog naprijed navedenih razloga, ponajviše recidiva procesa “dugog” trajanja. Ciljevi kojima teži suvremena civilizacija zbog njihove globalne komponente učiniće Bosnu i Hercegovinu, nesumnjivo, i u stoljeću u koje

smo kročili i dalje regionom čija će i povijesna i aktualna politička dimenzija biti manje ili više u centru pažnje zbog svog značaja, zanimljivosti i aktualnosti.

Nimalo slučajno autori propratnog akta za ovu konferenciju su u prvoj rečenici (Introduction) Orvelovim citatom ukazali na polivalentni značaj ispravnog čitanja povijesti, za koju su njegovi kompatrioti rekli: "Činjenice na kojima se historija kao znanost temelji čvršće su od čelika". Ove dvije konstatacije bile su poticajan i dovoljan razlog da, uz sva ograničenja kratkog i sažetog razmišljanja na odabranu temu, pokušam na primjeru osobnog čitanja povijesti Bosne i Hercegovine, u kontekstu praćenja esencijalnih karakteristika procesa sazrijevanja naroda BiH (u smislu njihove nacionalne samobitnosti), argumentirati i izraziti, usprkos pokidanim brojnim relacijama u posljednjem desetljeću, vjerovanje i ubjeđenje u mogućnost njihovih budućih veza u službi mira.

Tekst je duboko motiviran i saznanjem da narodi u mojoj zemlji, Bošnjaci, Srbi, Hrvati, Jevreji i ostali, naročito obični ljudi, pripadnici različitih nacija, velikih objavljenih religija (kršćanstva, islama i judaizma) upravo čeznu za obnovom nasilno prekinutih svekolikih veza i uspostavom povjerenja i suradnje: primarno, 1.) između sebe u Federaciji, nešto manje u Republici Srpskoj, i šire, 2.) između novostvorenh država nakon disolucije Jugoslavije (Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, SR Jugoslavije – odskora Srbije – Crne Gore, Makedonije) i na kraju, 3.) država cijele regije. U tome oni, *vis a vis* svih negativnih recidiva posljednjeg desetljeća i do sada nebaš uspješnih koraka i mjera međunarodne zajednice, vide svoju perspektivu.

Logično je za pretpostaviti da je mnogima mnogo toga što se događalo na ovom dijelu jugoistočne Europe poznato iz raznih izvora. U slučaju Bosne i Hercegovine, zasigurno, nije dovoljno samo znati. Samo znanje često nije dovoljno jer mnogo toga iz njene povijesti treba objektivno i objasniti, a nije lako, pogotovo onim iz sredina sa tradicijom zakona, demokracije, reda visokog postotka pismenosti, stupnja obrazovanosti – *summa summarum razumjeti*. Nekima, bolje reći mnogima, u vremenima kakva su ova očito je potrebno mnogo više znanstvenih ili barem serioznih informacija nego kratkog svjedočenja sa *Web* stranica, interneta, dajdžestiranih ponajčešće krajnje simplificiranih, improviziranih, pa i znanstveno neutemeljenih izdanja (ergo i saznanja), pogotovo politiziranih informacija.

Remi Urđan, dopisnik pariskog Monda, nakon što je u opkoljenom Sarajevu proveo četiri godine, napuštajući ga, rekao je da mu zaista mnogo toga doživljenog i viđenog nije jasno – kako su njegovi građani različitili vjera i nacionalnosti usprkos

bjesomučnoj propagandi protivnika suživota dijelili posljednji komad kruha, svijeće, jednu jabuku, luk...Nije se ni čuditi jer osim *deja vue* tijekom tih godina treba znati što se stoljećima zbivalo na ovim prostorima na planu suživota između ljudi za koje su "bogovi rata" tvrdili "da više ne mogu i neće živjeti zajedno".

Primjeri koje ću navesti stvarni su i životni, ali ih ne treba bukvalno "vezati" za sredinu i vrijeme, nego ih shvatiti i staviti u kontekst naslova pomenute paradigme Bosne. Inače, mnogo ih je i djeluju kao kontrapunkt u odnosu na preovladavajuću sliku o Bosni i Hercegovini. Neki navedeni su potvrda mogućnosti veza i komunikacija kada se činilo da su one za sva vremena uništene. Nisu slučajno izabrani, nego su karakteristični, i nije im potreban nikakav komentar.

Duhovni kreatori jugoslavenske i bosanskohercegovačke kataklizme su u svojim kabinetima smislili, a njihovi izvršioци na terenu sprovodili planove *podjele*, u bukvalnom smislu riječi: kreveta, stolova za objed, stanova, katova, zgrada, općina, gradova, regija, države – uništenje svekolikih veza između onih koji vjeruju u Hrista, Krista. Allaha, koji su po nacionalnosti Srbi, Hrvati, Muslimani, Bošnjaci. Čuveni novinar CNN Cristian Aman Pur bila je svjedokom da su 1993.g., najtežoj godini rata, stare žene (ovdje je važno istaći-Srpkinje u neboderima od 16 ili 20 katova, sa sedamdeset i više stanova, živeći među brojnim Bošnjacima i pokojom hrvatskom obitelji) dobivale od veoma malog kontigenta 5 - 10 primitivnih, najjednostavnijih peći za grijanje (na papir, karton, knjige, stare cipele, namještaj...) ili vreće za spavanje (jer nije bilo grijanja).

Za najveće vjerske praznike (Božić i Vaskrs) pravoslavicima Sarajeva njihove bogomolje (crkva "Sv. Preobraženja") su osvjetljavane (na agregat, jer normalne struje i nije bilo u gradu). Međusobna podjela hrane iz paketa koji su povremeno stizali u opkoljeno Sarajevo bila je komšijska. Dijelila se bez obzira na vjeru i nacionalnost.

Dalje. U vrijeme sukoba između Bošnjaka i Hrvatske vojske neki katolički svećenici su pokušavali zaštititi civile, i kao ljude i kao vjernike – Bošnjake - muslimane. Župnik Franjo Bulić iz Gromiljaka, blizu Sarajeva, npr. pružio je aprila 1993., u kraju sa pretežno hrvatskim stanovništvom, azil velikom broju Bošnjaka. Kada su ekstremno nastrojeni Hrvati izvodili etničko čišćenje, osobno se suprotstavljao nastojanjima hrvatske milicije da prodre u župu i izvrši egzekuciju. Kasnije je udomio dvije muslimanske porodice.

Za Bojana Dimitrijevića, istraživača *Instituta za savremenu istoriju* u Beogradu (u članku "*Rat u Jugoslaviji 1991-1999*" - "Istorija XX veka", 1-2/1999.), rat u BiH je fikcionalizacija (izmišljenost), a "Sarajevo je izgleda (sic!) bilo najveće poprište fikcionalizacije rata..." (str.163). Po njemu je "sled (tok) događaja u Sarajevu postao za svetskog čitaoca sled događaja u celoj BiH". Kakva zabluda! Svako simplifi-

ranje uz bilo kakvo ideologiziranje, instrumentaliziranje, "događajne historije", vodi u proširivanje starih, multipliciranje novih neistina, etabliranje zabluda i predrasuda, destrukciju bilo kakvih veza (communications), generiranje novih razlika koje produciraju nesporazume, a ovi u odsustvu "normalnih" znanstvenika, političkih ljudi, izazivaju nove sukobe, svejedno da li znanstvene, da li političke, sačuvaj Bože, ratne.

Bosna i Hercegovina je od druge polovice XIX stoljeća postojala u sjenu suprotnih interesa velikih sila, ali se, unazad stotinjak godina, suočavala i s velikodržavnim programima iz susjedstva, prvenstveno onim sa istoka (Srbije), ali i sa zapada (Hrvatske), koje su krajnje perfidnim dogovorima svojih predsjednika pokušavali realizirati sa namjerom da teritoriju dijele, tj. pripajaju pomenu tim državama, a narode BiH zavađaju. Posebno je to postalo aktualno tijekom posljednjih desetak godina. Pri tome ne samo da su se apstrahirale povijesne posebnosti Bosne (do 1878.), a i Hercegovine (od 1878.) nego se u toj "visokoj" politici nisu uvažavale specifičnosti niti Bosne i Hercegovine, niti njenih naroda.

Bosna i Hercegovina je još u jednom pogledu svojevrsni unikum. Ne samo da su se na njenim paralelama stoljećima sučeljavale vjere, egzistirali narodi, prožimale kulture već su od kraja XIX i početka XX stoljeća intenzivnije formirane i nacije, tj. odvijali se procesi kojima nema pandana u bližem i daljem okruženju. Najveći dio onih koji su se bavili njezinom poviješću i tim procesima, baš zbog partikularnih interesa, nije bio u stanju (uz nužnost apriornog uvažavanja njihovih sličnih, istovjetnih ili zajedničkih interesa sa maticom) zbog ideoloških, politikantskih (ne političkih, nego kalkulantskih) interesa a možda nije ni želio, niti htio, da uvaži, npr. razlike i **specifičnosti** bosanskih Srba i bosanskih Hrvata u odnosu na Srbe u Srbiji i Hrvate u Hrvatskoj, tj. znanstveno (pa ni ljudski) da sve sagleda. Razlike u stavovima političkih ljudi u Srbiji i Hrvatskoj i njihovih istomišljenika u BiH gotovo da nije bilo. To su kontroverze koje do danas nisu prevladane i zbog kojih Bosna i Hercegovina za mnoge enigma, problem, "Gordijev čvor"!

Uz sve pokazatelje civilizacijskog napretka stanovnici sela i gradova u Bosni i Hercegovini sačuvali su jednu, možda samo njima svojstvenu, u svakom slučaju veoma rijetku, u suvremenom svijetu gotovo nepoznatu instituciju, koju bi bolje mogli da objasne npr. etnolozi – "komšiluk" (*bon voisinage*). Nju nikad i nitko neće moći iskorijeniti, a ona će, vjerovati je i nadati se, ako ništa drugo, biti ona supstanca koja će, pored gorkih iskustava, moguće, sačuvati biće BiH i biti primjerom pozitivnih komunikacija.

Posljednji dio naslova teme skupa: "Le cas du Sud-Est des origines à nos jours" ("Slučaj Jugoistoka od početka do naših dana") duboko sam uvjeren sjajno korespondira sa sintagmom kojom je formulirana njena bit – "processus historique".

("historijski procesi"). Već tridesetak godina, od vremena kada sam se detaljnije upoznao sa školom analista, pokušavam što pisanom što živom riječju objašnjavati istina, nažalost, sa relativnim uspjehom da svaki iole ozbiljniji pristup za povijest značajne ili interesantne obavljene djelatnosti (pojedinaca, naroda, država, npr.) treba, pa i mora apsolutno da podrazumijeva *procesualno praćenje*. Svako parcijalno, istrgnuto istraživanje ili artikuliranje (tako i toliko svojstveno novinarima, publicistima, političarima) proizvodi necjelovitu, na koncu konca, neistinitu sliku zbivanja, a ona "porađa" naprijed spomenute promašaje. *Conditio sine qua non* svakog istraživanja je poštivanje "događanja dugog trajanja", tj. procesa.

Jedan od najvažnijih procesa je, ako ne i najvažniji na prostorima Balkana, odnosno jugoistočne Evrope, posebno ex-Jugoslavije, a naročito Bosne i Hercegovine, proces sazrijevanja naroda u smislu njihove nacionalne samobitnosti ili posebnosti. Fokus mojih lapidarnih razmišljanja usmjeren je na podsjećanje i ukazivanje na neke karakteristike tog procesa, prije svih na : brojnost, složenost i neujednačenost. Prva odrednica (**brojnost**) podrazumijeva da ih je bilo nekoliko. U relativno kratkom periodu, austrougarskom - od 1878, naročito s kraja XIX i s početka XX st., zahvatio je pripadnike *svih* konfesija (pravoslavne-ortodokse, katolike, muslimane). **Složenost** je uočljiva i sa svim specifičnostima došla do izražaja, naročito u BiH u kojoj je bila, jest i ostat će izvor realnih, mogućih, a još više predimenzioniranih i zloupotrebljivanih nesporazuma, "sukoba". Izuzetno je važno naglasiti da se karakteristika *neujednačenosti* "događanja dugog trajanja" neodgovarajuće vrednuje ili se uopće ne uočava, pa i to izaziva dodatne nesporazume.

Pretvorba sve tri zajednice od vjerskih ka nacionalnim bila je za svaku od etničkih zajednica specifična: bilo da je po pitanju početak i završetak, bilo dinamika, opseg ili karakter. Za vrijeme austrougarske vladavine izjašnjavanje cjelokupnog stanovništva je bilo moguće isključivo na vjerskoj osnovi. Pomenuta pretvorba najprije je počela kod pravoslavnih, a najkasnije kod muslimana. Na pr., oko 1910. g. pravoslavni seljak se u pravilu izjašnjavao (u Bosni) kao Srbin, manji broj katolika se, češće u gradovima nego na selu, izjašnjavao kao Hrvat. Od muslimana u posljednjih stotinu godina zanemarljiv broj (nekoliko tisuća, pretežno školovanih u Zagrebu ili Beogradu ili na službi u organima vlasti) se osjećao kao Srbin ili Hrvat, a u pravilu kao pripadnik islamske vjerske zajednice. Od toga kako i koliko je kojoj velikodržavnoj ideji s istoka ili zapada, odnosno vodećim političkim strankama trenutačno bila potrebna naklonost, tj. opredjeljenje Muslimana/Bošnjaka, zavisio je i njihov tretman. Između dva rata Muslimani/Bošnjaci politički su pripadali stranci pod nazivom "Jugoslovenska muslimanska organizacija". Muslimani (Bošnjaci) su u realizaciji tih programa trebalo da posluže isključivo kao *quantite negligeable*, čime je objektivno i spriječavan ili usporavan, svejedno je, proces sazrijevanja nji-

hove nacionalne samobitnosti. Tome su svoj obol davali i njihovi vodeći politički ljudi ne želeći i ne uspjevajući da pomire isključivo svoje uske parcijalne (osobne, grupne, također je svejedno) interese s interesima naroda koga su "predstavljali" i "vodili". Od 1945. do 1967. ime im je više (desetak) puta nametano (Srbi, Hrvati, neopredjeljeni, Jugosloveni – i uz razne druge kombinacije). Titoistički režim omogućio im je permutaciju odrednice *musliman u Musliman*. Konačno 1993.g. mogli su sami za sebe da kažu ono što jesu - Bošnjaci. Da se ovaj proces nacionalnog sazrijevanja naroda BiH odvijao tako dugo i da se završio kod Muslimana – Bošnjaka tako kasno, razlozi se, pored ostalog, nalaze u činjenici da je Bosna i Hercegovina u periodu od kada egzistira pod ovim nazivom, tj od Berlinskog kongresa (1878.g.), kao nijedna od zemalja jugoistočne Europe, prošla svojevrstne Scile i Haribde, a bošnjački narod, u smislu teškoća njegovog dovršenja i patnji, posebno u periodu agresije, svojevrstnu Kalvariju i Golgotu zajedno. Konkretno u toj činjenici sadržana je više puta ponavljana priča i ptici Feniksu. Godine 1878. nije samo jedno (Osmansko) carstvo za narednih 40 godina zamijenjeno drugim (austrougarskim) nego je s tom smjenom bosansko društvo (socijalno, ekonomski, politički, kulturno, vjerski) doživjelo drastičnu transformaciju. Četiri godine prve svjetske apokalipse su ionako siromašno društvo, materijalnim devastiranjem i ljudskim stradanjima, drastično unazadile. Nalazeći se u procjepu srpskohrvatskih razmimoilaženja, političko-ekonomskih prije svih, društvo u Bosni i Hercegovini kroz cijeli period prve zajedničke države (Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Jugoslavije) bilo je bačeno na marginu zbivanja, enormno ekonomski je osiromašilo, a kulturno se unazadilo (nije bilo nijednog fakulteta). Primjera radi, broj visokoobrazovanih Muslimana – Bošnjaka nije prelazio brojku 800, a u generalskom korpusu Srbi i Hrvati su imali po dva generala, a Muslimani/Bošnjaci u cijeloj državi niti jednog.

U toku Drugog svjetskog rata, tj. fašističke agresije i građanskih sukoba, odnosno 49 mjeseci narodno-oslobodilačke borbe, glavnina vojnih operacija se odvijala na prostorima Bosne i Hercegovine. Tako je i ono malo privrede totalno uništeno. Period 50-godišnjeg socijalističkog samoupravljanja omogućio je kakav-takav povratak u normalno stanje, a u jednom periodu, u odnosu na prethodno vrijeme, i prosperitet, s tim da je sva "teška i prljava" industrija podizana pretežno u BiH i da je ona "hranila" cijelu zemlju (ex-Jugoslaviju) sirovinama svih vrsta.

Termini: agresija na BiH, građanski, vjerski rat, sukob zaraćenih strana, podijeljena odgovornost etc. sami za sebe nisu odgovarajući izrazi za stvarna događanja od 1992.g. do kraja 1995.g.- Daytona. U odnosu na cjelokupno okruženje, ta događanja rezultirala su novom apokalipsom. Njeni "jahači" su ostavili brojne i trajne tragove kao što su: rat, glad, bolest, smrt, a preživjelima, bez obzira na vjeru i naciju, ponajviše patnju i neviđenu borbu za preživljavanje, teško i dugo (višedecenijsko !)

vrijeme premošćavanja dubokih jazova. Međunarodna zajednica je uspjela zaustaviti rat, ali je Bosnu i Hercegovinu u pogledu teritorijalnog, političkog, gospodarskog, kulturno-prosvjetnog, športskog ili bilo kojeg drugog ustroja dovela do apsurdna, neodrživosti funkcioniranja bilo kog od spomenutih ustrojā u Kantonima, Federaciji ili Republici Srpskoj.

Sve spomenuto, kada je riječ o sazrijevanju nacionalne samobitnosti naroda Bosne i Hercegovine, odvijalo se na principima krvnog srodstva (*ius sanguinis*), a ne teritorijalnog (*ius soli*). Odatle je (a to se često čak u pravilu apstrahira, zanemaruje ili potcjenjuje) kod naroda južnoslovenskih prostora postao predominantan **etnički**, a ne **državni** nacionalizam, sa svim njegovim negativnim reperkusijama u interpretaciji zagovornika netolerancije, odnosno nacionalne isključivosti, na koncu konca šovinizma koji nanosi zlo pripadnicima drugih nacija, a ne usređuje ni svoje. Oživotvorenje ovakve isključivosti, ultranacionalističke varijante procesa, kroz koje su prošli gotovo svi moderni narodi (i to prije 100, 200 ili 300 godina), porušilo je mnoge mostove među ljudima i narodima i državama stvorenim na ruševimana propalog socijalističkog sistema. Posljedice su nesagledive. Iako u ognju ratnih razaranja i stradanja, nisu bili rijetki, s jedne strane, slučajevi suživota, koji nažalost, u poplavi nacionalne isključivosti nisu dovoljno uočavani i isticani, bili su češće s druge strane, prenaplašavani i zloupotrebjavani primjeri netolerancije, koje niukom slučaju ne treba ni potcjenjivati, a niti zaboravljati, s obzirom da su proizveli razaranja, ubijanja, etničko čišćenje, patnje. Ilustracije radi navedeno je samo nekoliko primjera suživota i tolerancije koji se mogu doimati (često se takvim i doživljavaju) kao *vox clamantis in desertis*.

Parafrazirao bih Plutarha, koji je govorio i pisao da ako ono što se dogodilo jučer ne možemo interpretirati danas (*hic et nunc*) na način da izvučemo neko iskustvo, bilo pozitivno, bilo negativno, za život sutra, radimo jalov posao. Povijest Bosne i Hercegovine je, usprkos svim teškim, na prvi pogled obeshrabrujućim iskustvima (daleko je više onih sa negativnim konotacijama), ipak, ohrabrujuća u smislu traženja odgovora na pitanje da li postoje mogućnosti za komunikaciju u službi mira. Upravo *dužina i sadržina života* višestoljetne multireligijske, multikulturne i multinacionalne Bosne i Hercegovine uvjeravaju me, kao čovjeka koji je odživio 65 godina u ovoj sredini, prije svega i kao *povjesničara*, da su komunikacije između različitih kultura u funkciji mira **moguće**.

Résumé

LESS PROCESSUS DE LA MATURATION DES PEUPLES DE BOSNIE-HERZÉGOVINE AN COURS DES CENT DERNIÈRES ANNÉES COMME PARADIGME DE LA COMMUNICATION ENTRE DIVERSES RELIGIONS ET CULTURES

Les processus de la maturation des peuples de Bosnie-Herzégovine au cours des cent dernières années comme paradigme de la communication entre diverses religions et cultures

Depuis des siècles, la Bosnie-Herzégovine représente un des rares exemples de coexistence tolérante entre les membres des communautés religieuses des plus grandes religions révélées (le christianisme, l'islam et le judaïsme) et entre les peuples.

Se trouvant depuis 1878 au centre des préoccupations et des intérêts disparates des grandes puissances, elle est aussi souvent considérée comme un paradigme du dépassement de nombreuses spécificités, différences et même antagonismes. Dans son étude, l'auteur a cité quelques exemples de « liens rompus » dans un passé récent, lesquels sont, à leur manière, la preuve qu'il a été possible de renouer des liens et de rétablir des relations alors qu'il semblait que toute communication était à jamais anéantie.

La majorité de ceux qui se sont intéressés à l'histoire de la Bosnie-Herzégovine et aux processus de la maturation de ses peuples (fin du XIXe et début du XXe siècle)

n'a pas souhaité ni voulu, pour des raisons idéologiques ou à cause de calculs politicards, prendre en considération, par exemple, les différences et les spécificités existant entre les Serbes de Bosnie et les Serbes de Serbie, d'une part, et entre les Croates de Bosnie et les Croates de Croatie, d'autre part, c'est-à-dire, scientifiquement parlant, qu'ils ne les ont pas considérés d'une manière objective. Tout en suivant les caractéristiques de ces processus l'auteur met en évidence et éclaire leur multiplicité, leur complexité et leur diversité.

La transformation de ces trois communautés religieuses en communautés nationales a été spécifique pour chacune d'elles : qu'il s'agisse de son commencement ou de son achèvement, de sa dynamique, de son ampleur et de son caractère. L'auteur s'est particulièrement penché sur ce processus de longue durée chez les Musulmans/Bosniaques et aussi sur les spécificités existant entre le nationalisme

ethnique et le nationalisme d'Etat, lesquelles sont malheureusement et, pourrait-on dire, en règle générale, négligées ou sous-estimées. Ce qui a pour conséquence l'émergence d'un exclusivisme national qui a provoqué les événements qui se sont déroulés en ex-Yougoslavie de 1992 à 1995.

En dépit de nombreuses expériences négatives, l'histoire de la Bosnie-Herzégovine est cependant encourageante quand il s'agit de trouver des réponses à la question de savoir s'il est possible d'établir des communications au service de la paix entre des cultures diverses. A vrai dire, *la durée et la richesse de l'existence* multi-séculaire d'une Bosnie multireligieuse, multiculturelle et multinationale permettent d'espérer que cela est parfaitement possible.

Ladislav Hladký

ODNOS ČEHA I ČEŠKE REPUBLIKE PREMA BOSNI I HERCEGOVINI

Cilj ovog priloga je da pruži sažet pregled dosadašnje historije uzajamnih odnosa između Čeha i Bosne i Hercegovine, te da izrazi specifične karakteristike, koje su obilježile češko-bosanske veze u prošlosti i koje – u znatnoj mjeri – imaju utjecaj na kontakte između Češke Republike i Bosne i Hercegovine i u sadašnjosti. Težište članka leži u analizi političke, materijalne, vojne i, ne na posljednjem mjestu, moralne pomoći koju su češki građani i Češka Republika pružili Bosni i Hercegovini kako tijekom nedavnog rata (1992.-1995.), tako i u procesu njene poratne stabilizacije i rekonstrukcije (1996.-2002.).

* * *

Do prvih kontakata između čeških zemalja i Bosne dolazi još u razdoblju srednjeg vijeka. Historijski su potvrđeni trgovački odnosi između Čeha i srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva u 14. i 15. stoljeću. Obje zemlje bile su povezane i posredstvom veza između plemićkih obitelji. Barbara, druga žena češkog kralja Sigismunda Luksemburškog, bila je unuka bosanskog bana Stjepana II. Kotromanjića. Krunisana je kao češka kraljica u Jihlavi godine 1437. Nakon Sigismundove smrti, ostatak života proživjela je u "rezidenciji udovica čeških kraljeva" u zamku Mělníce, gdje je 11. srpnja i sama preminula. Sahranjena je u kraljevskoj kripti u katedrali svetog Víta na Praškom gradu.¹

Starija češka i južnoslavenska historiografija nastojale su potkrijepiti dokazima i veze između čeških husita i tzv. bosanskih bogumila.² Moderna istraživanja

¹ Upor. Češi v Bosně a Hercegovině. *Úvod do problematiky s výběrovou bibliografií* (vedoucí autorského kolektivu Zdeněk UHEREK). Praha 2000., s. 122.

² Upor. Dragutin PROHASKA, *Husitství a bogomilstvo*, Časopis pro moderní filologii [Praha] 5, 1915., s. 5.

dospjela su do zaključka da izravne kontakte između ta dva heretička pokreta nije moguće dokazati. Doduše, bosanski bogumili imali su u 13. i 14. stoljeću kontakte s hereticima iz Italije i Francuske (s tzv. katarima i albižanima), ali dodira između bosanske crkve i husita nije bilo. Razlog za to nije samo relativno velika teritorijalna udaljenost između Bosne i Češke nego i vremenski faktor. U razdoblju kad se husitstvo u Češkoj razvilo u punoj snazi (1419.-1436.), bogumilski pokret u Bosni se već faktički bližio svom kraju.³ Nakon što je Bosna postala dio Osmanskog carstva, češko-bosanski odnosi bili su prekinuti na duže vrijeme.

Češka javnost je počela opet sticati više znanja o Bosni tek u prvoj polovici 19. stoljeća. Precizniju sliku te zemlje s njenim različitim konfesijama i kultura ma donosi hrvatski putopis Matije Mažuranića *"Pogled u Bosnu"*, koji je 1845. godine preveo na češki publicist Vilém Dušan Lambl. Za njim slijede u šezdesetim i sedamdesetim godinama prijevodi djela bosanskih franjevac a Ivana Franje Jukića i fra Grge Martića, te naročito značajan prijevod epa *"Smrt Smail-age Čengića"* hrvatskog pisca Ivana Mažuranića (prvi češki prijevod Josefa Kolářa iz 1860. godine). Ep je među češkim čitateljima pobudio izniman interes o teškoj sudbini kršćana u Bosni.

Kad je 1875. godine u Bosni i Hercegovini izbio veliki protuturski ustanak, češka javnost je jednoznačno simpatizirala s tamošnjim slavenskim ustanicima. U nizu čeških gradova organizirano je skupljanje novčanih priloga za pomoć izbjeglicama iz Bosne. O ratu koji je potom uslijedio na Balkanu (1876.-1878.) češka javnost je bila podrobno informirana. Vijesti i znalačke komentare s Balkana slao je u Češku osobito tadašnji dopisnik praških "Narodnih Listova" Josef Holeček (*"Za svobodu. Kresby z bojů černohorských a hercegovských"*, Praha 1878.). Balkanski događaji reflektirali su se i u stvaralaštvu nekoliko čeških pisaca: Eliška Krásnohorská (zbirka pjesama *"K slovanském lidu"*, Praha 1880.), Svatopluk Čech, Jaroslav Vrchlický, itd. Dojmljive su i slike Jaroslava Čermáka s bosanskohercegovačkom tematikom (*"Hercegovští otroci"*, *"Z Bosny 1877"*).

U većem broju, Česi su mogli doći u Bosnu i Hercegovinu i upoznati se s njom tek kao vojnici i časnici austro-ugarske vojske, koja je 1878. godine Bosnu okupirala. U narednim desetljećima u Bosnu dolazi relativno veliki broj čeških službenika, tehničkih stručnjaka, učitelja, liječnika, glazbenika, zanatlija i radnika. Prema rezultatima popisa stanovništva Bosne i Hercegovine iz 1910. godine, u zemlji je živjelo ukupno 7045 građana češke nacionalnosti. Česi su se naseljavali naročito u većim bosanskohercegovačkim gradovima, a u nekim od njih su osnivali

³ Upor. *Češi a Jihoslované v minulosti. Od nejstarších dob do roku 1918* (vedoucí autorského kolektivu Václav ŽÁČEK). Praha 1975., s. 91-92.

i svoja nacionalna društva (na primjer, početkom 20. stoljeća u Sarajevu djeluju "Češka besjeda" i "Češko narodno prosvjetno društvo").

Domaće stanovništvo u Bosni i Hercegovini u početku se prema došljacima iz Češke odnosilo dosta neprijateljski. Čehi su automatski uvrštavali među "Švabe" ili "kuferase", o kojima je vladalo sveopće mišljenje da su u zemlju došli da bi vladali, odnosno da bi se na brzinu obogatili. Ali nakon nekog vremena, domaće stanovništvo je shvatilo da je veliki broj Čeha u Bosnu došao zbog socijalnih razloga (veće mogućnosti stručnog afirmiranja), a mnogi također i zbog iskrenog slavenskog osjećaja, koje se ispoljavalo u pozitivnom pristupu Čeha prema svom stanovništvu bez obzira na njegovu konfesionalnu ili nacionalnu pripadnost. Česi i Južni Slave- ni u Bosni i Hercegovini za kratko vrijeme su shvatili da su u stvari "na istoj lađi", jer kako jedni tako i drugi spadaju među politički neravnopravne narode unutar Habsburške monarhije. Iz toga je također proizlazila njihova svijest o potrebi uske međuslavenske suradnje. Širenje slavenske ideje, Česi su u praksi realizirali, prije svega, potpomaganjem ekonomskog i kulturnog razvoja do tog vremena vrlo zaostale Bosne i Hercegovine.

Na prijelomu 19. i 20. stoljeća Česi imaju značajne zasluge za razvoj bosanskohercegovačkog gospodarstva, školstva i kulture. U nekim od struka, Česi su u Bosni i Hercegovini pioniri (muzejski radnici i arheolozi: Karel Patsch, František Fiala, Karel Malý, Václav Radimský, Otmar Reiser; glazbenici: František Matějovský, Bohumír Kačerovský, Jaroslav Plecity, Rudolf Zamrzla, Vilém Gustav Brož; liječnice: Anna Bayerová, Bohuslava Kecková; arhitekti: Karel Pařík, Jan Kotěra i dr.). Česi se u Bosni i Hercegovini afirmiraju i kao uspješni učitelji, apotekari, likovni umjetnici, geometri i šumari.⁴ Značajnu ulogu su, također, odigrali i češki radnici koji su u godinama 1908. i 1909. sudjelovali u osnivanju organizaciono samostalno Socijalno demokratske partije Bosne i Hercegovine.⁵

Češka javnost je u razdoblju prije Prvog svjetskog rata bila vrlo zainteresirana za društvene i kulturne događaje u Bosni i Hercegovini. Za nju su već provjerenim izvorom informacija bili radovi publicista: Josefa Holečka (*"Bosna a Hercegovina za okupace"*, Praha 1901.), Josefa Jakuba Toužimský (*"Bosna v minulosti a přítomnosti"*, Praha 1882.) i Ignáta Hořica (*"Smutné i veselé z Bosny a Hercegoviny. Ze zápisů mladého důstojníka"*, Praha 1909.). Zanimljiva zapažanja s putovanja po Bosni i Hercegovini, na kojima je skupljao lokalne narodne pjesme, don-

⁴ Upor. Josef MATUŠEK, *Češi v Bosně a Hercegovině*. In: *Přehled kulturních, literárních a školních otázek* [Daruvar] 9, 1996., s. 3-50.

⁵ Upor. Ladislav HLADKÝ, *Uzajamni kontakti među češkim i bosanskohercegovačkim radničkim pokretom pred prvi svjetski rat*, Prilozi [Sarajevo] 24, 1990., s. 187-204.

ose također knjige značajnog češkog muzikologa, folkloriste i slikara Ludvíka Kubelka ("Pisně bosenskohercegovačke", In: Slovanstvo ve svých zpěvech, kniha XII, díl V, část 6, Praha 1927.; "Čtení o Bosně a Hercegovině. Cesty a studie z let 1893-1896" (Praha 1937.)).

Austro-ugarska uprava u Bosni i Hercegovini, a naročito njen tvrdi policijski režim i bezosjećajna nacionalna politika primjenjivana prema lokalnom stanovništvu na koncu 19. i početkom 20. stoljeća bili su vrlo često predmetom kritike čeških poslanika u Austrijskom parlamentu i Delegacijama. Najveću popularnost kod bosanske javnosti stekla su politička istupanja Tomáša Garrigue Masaryka, koji se o stanju u Bosni i Hercegovini prvi put izrazio u 1892. i 1893. godini, kad je kao član delegacija osudio apsolutističku politiku šefa tadašnje austro-ugarske administracije u Bosni i Hercegovini, ministra financija Benjamina Kállaya.

U Masarykovim političkim govorima bile su sažeto formulirane sve osnovne karakteristike tadašnjeg češkog odnosa prema Bosni i Hercegovini: Česi su osuđivali polukolonijalnu praksu austro-ugarskih ureda u Bosni i Hercegovini i ujedno su podržavali emancipacijska nastojanja tamošnjeg slovenskog stanovništva i njegovu borbu za pravo na mjesnu samoupravu. Masaryk je prilikom svog istupanja u delegacijama 19. listopada 1892. tu misao izrazio riječima: "Dopuštam, da vlast u Bosni mora biti čvrsta, ali čvrsta može biti samo u slučaju ako bude pravedna. Zato moram zahtijevati, da narod u Bosni može što prije početi odlučivati samo o sebi. [...] Mi zahtijevamo narodnu vladu. [...] Europa nam je dala mandat (da upravljamo Bosnom i Hercegovinom), a ja želim, da što prije dobijemo mandat i od samog stanovništva Bosne i Hercegovine."⁶ Češka javnost je smatrala da je prirodno, što u to vrijeme među stanovništvom u Bosni i Hercegovini dolazi do procesa postupnog nacionalnog osvješćivanja. Od mjesnog pravoslavnog stanovništva postaju bosanski Srbi, od katolika bosanski Hrvati, a o biti svog vlastitog identiteta također počinju promišljati i bosanski muslimani. U odnosu preme pojedinačnim konfesionalnim i nacionalnim skupinama u Bosni i Hercegovini primjenjivali su Česi na prijelomu 19. i 20. stoljeća princip relativne nepristrasnosti, ni jednu od tih skupina nisu ni favorizirali niti *a priori* osuđivali. Specifikum tadašnje češke politike – a osobice T. G. Masaryka – bilo je nastojanje da se podržava uzajamna suradnja između pojedinačnih južnoslavenskih entiteta, kao i da se ublažavaju i obuzdavaju separatističke tendencije među njima. Zahvaljujući svojoj nepristrasnosti, Česi su u više navrata odigrali ulogu posrednika u međusobnim pregovaranjima Južnih Slavena, ili pak i prilikom rješavanja njihovih sporova. Konkretan primjer

⁶ Vidi Ladislav HLADKÝ, *T. G. Masaryk i Bosna i Hercegovina* (Prilog historiji bosansko-češkog odnosa), Prilozi 30, 2001., s. 123.

u tom smislu može biti utjecaj, koji je imao T. G. Masaryk na idejnom zblizavanju južnoslavenskih studenata u Pragu na prijelomu 19. i 20. stoljeća, ili na ublažavanju nesuglasica između pojedinačnih južnoslavenskih političkih skupina tijekom Prvog svjetskog rata.⁷

Nakon raspada Habsburške monarhije opada intezitet kontakata između čeških zemalja i Bosne. Neki od bosanskih Čeha (naročito osobe povezane s nekadašnjim austro-ugarskim državnim aparatom) nakon 1918. godine vraćaju se u svoju domovinu. Ali veliki broj Čeha, čak više od pet tisuća, ostaje u zemlji i u tim novim državnim i političkim uvjetima, nastojeći da i dalje sačuva svoju nacionalnu svijest, prije svega u okviru nacionalno-kulturnih čeških društava, koja su bila organizirana kao udruženja Čehoslovačke zajednice.

U razdoblju između dva svjetska rata studiralo je na visokim školama u Čehoslovačkoj Republici razmjerno dosta studenata iz Bosne i Hercegovine, od kojih se kasnije istaknula naročito grupa arhitekata: Muhamed Kadić, Reuf Kadić i dr. Veliki doprinos za bosansku kulturnu scenu bio je povratak "praškog studenta" – talentiranog pisca i prevoditelja Jovana Kršića. On je od 1927. do 1941. bio urednik sarajevske kulturne i političke revije "Pregled", u kojoj je obimno popularizirao češku kulturu. Kršić je, također, preveo na srpski jezik Masarykovo djelo "*Svjetska revolucija*". Na stranicama "Pregleda" istupili su 1938. godine vodeći bosanski intelektualci u obranu Češkoslovačke, koja je bila ugrožena od strane nacističke Njemačke. Malo prije potpisivanja Minhenskog ugovora prijavljuju se desetine mladih ljudi na češkoslovačkom konzulatu u Sarajevu da kao dobrovoljci idu u pomoć čehoslovačkoj državi.

Drugi svjetski rat donosi stanovništvu Bosne i Hercegovine, a među njima, također, i pripadnicima češke manjine, velike patnje. Mnogi od njih su tijekom rata poginuli. Bosanski Čeh – Slaviša Vajner - Čiča, koji je kao partizan poginuo na koncu rata, bio je proglašen za narodnog heroja Jugoslavije. Nakon završetka rata veliki broj Čeha iz Bosne i Hercegovine odlučio se za reemigraciju u Čehoslovačku.⁸

Za vrijeme socijalističke etape razvoja Čehoslovačke i Jugoslavije češko-bosanski kontakti bili su reducirani prije svega na razmjenu kulturnih vrijednosti. Od najznačajnijih autora koji su bili vezani za bosansku sredinu, a koji su u to vrijeme dosta prevedeni u Čehoslovačkoj, možemo navesti Ivu Andrića, pjesnika Maka Dizdara ili prozaika Mešu Selimovića. Uspjeh su imala i djela bosanskih filmskih režisera, osobito Emira Kusturice.

⁷ Upor. Milada PAULOVÁ, *Tomáš G. Masaryk a Jihoslované*, Československo-jihoslovenská revue [Praha] 7, 1937., s. 241-287.

⁸ Prema rezultatima popisa stanovništva iz godine 1948. ostalo je u Bosni i Hercegovini 1978 Čeha, a u 1991. godini češkoj nacionalnosti izrazilo je pripadnost samo 590 ljudi.

Razvijala se i uzajamna gospodarska suradnja, naročito u metalurškoj i mašinskoj industriji. U Sarajevu su tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća bili popularni tramvaji kupovani od poduzeća "ČKD Praha". Omiljena mjesta u kojim su se zadržavali češki turisti koji su preko Bosne i Hercegovine putovali na Jadran bila su Sarajevo i Mostar – gradovi iznimno privlačni zbog svoje orijentalne arhitekture.

Nova etapa uzajamnih odnosa nastaje početkom devedesetih godina 20. stoljeća, u vrijeme kad se postupno raspadala jugoslavenska federacija i kad su je zamjenjivale samostalne države, među njima i Republika Bosna i Hercegovina. U Čehoslovačkoj je u to vrijeme neosporni politički autoritet bio predsjednik Václav Havel, u svijetu priznat kao borac protiv komunističkog bespravlja i borac za ljudska prava. Između ostalog, zahvaljujući i njegovoj osobi, priznala je tadašnja Čehoslovačka Federativna Republika nezavisnu Bosnu i Hercegovinu vrlo brzo nakon njenog konstituiranja, 9. travnja 1992.⁹ Čehoslovačke diplomate bili su uvjereni – slično kao i tadašnji političari u zapadnoeuropskim državama i u USA – da će međunarodno priznavanje Bosne i Hercegovine spasiti tu zemlju i njeno stanovništvo pred prijetećim međuetničkim konfliktom.

Nažalost, rat u Bosni i Hercegovini nije bio spriječen. Češka Republika je tijekom rata stanovništvu Bosne i Hercegovine pružala intenzivnu humanitarnu pomoć, koja je bila organizirana kako na državnom nivou, tako i na temelju aktivnosti nekih građanskih udruženja.

Među češkim građanskim udruženjima, koja su od 1992. do 1995. u izvanrednoj mjeri sudjelovala u dovoženju humanitarne pomoći u Bosnu, na prvom mjestu moramo spomenuti "Fondaciju Češke televizije Čovjek u nevolji" ("Nadace při České televizi Člověk v tísní"). Ta nevladina organizacija bila je osnovana 1992. godine pod nazivom "Fondacija Narodnih novina" ("Nadace Lidových novin"). Fondacija je već u zimu 1992./1993. dovezla prve konvoje humanitarne pomoći u Sarajevo, Zenicu i odsječeno srednjobosansko mjesto Maglaj. Na jesen 1993. organizirala je u Češkoj Republici veliku humanitarnu akciju prikupljanja dobrovoljnih priloga "SOS Sarajevo". Uz pomoć Češke televizije i desetine daljnjih čeških medija uspjela je tijekom tri tjedna sakupiti od približno 250.000 darovatelja preko trideset milijuna kruna. Zahvaljujući tome, radnici Fondacije su na prijelomu godine 1993./1994. dovezli desetine tona namirnica, odjeće i zdravstvenog materijala u Sarajevo, Tuzlu i druge bosanske gradove. (Od tih dobrovoljnih priloga kupljeno je, između osta-

⁹ Bosna i Hercegovina je 8.2.1993. priznala samostalnu Češku Republiku, koja je formalno nastala nakon raspada čehoslovačke federacije 1.1.1993. godine. Oficijalni diplomatski odnosi između dvije države uspostavljeni su 8.4.1993. godine.

log, 25.000 deka, 960.000 komada svijeća, tri teretna aviona lijekova za sarajevsku bolnicu itd.). U to vrijeme bila je to najveća humanitarna pomoć Bosni i Hercegovini organizirana u jednoj od postkomunističkih zemalja. U 1994. godini u Češkoj Republici organizirala je "Fondacija Čovjek u nevolji" kampanju za novu akciju prikupljanja dobrovoljnih priloga, ovaj put pod nazivom "SOS dijete u nevolji", koja je donijela gotovo dvanaest milijuna kruna. Od tih sredstava bile su plaćene pošiljke s namirnicama, za djecu do tri godine u Sarajevu, dječija zimska obuća za Bihać, te paketi s namirnicama, koji su bili upućeni u sela na liniji fronte u srednjoj Bosni. Na jesen 1995. ta akcija dobija naziv "SOS Bosna". Tako su dobijena daljnja četiri milijuna kruna, iz kojih je, sve do 1997. godine financirana nužna pomoć u više mjesta u Bosni i Hercegovini. "Fondacija Čovjek u nevolji" tijekom rata u Bosni je osnovala tzv. "Češku transportnu jedinicu", koju su sačinjavala četiri teretna vozila, koja su nekoliko godina prevozila humanitarnu pomoć i do tih najnedostupnijih mjesta. (Ta jedinica je, npr., u jesen 1995. bila drugi nevojnički tim koji je dovezao pomoć za djecu u istočnobosansku enklavu Goražde, koja je bila nakon tri i pol godine u potpunosti odsječena od svijeta).

Osim "Fondacije Čovjek u nevolji", u razdoblju od 1992. do 1996. dovozile su humanitarnu pomoć u Bosnu i druge češke organizacije: "ADRA" ("Adventistička agencija za pomoć i razvoj"), koja je tijekom rata dovezla u Bosnu živežnih namirnica i zdravstvenog materijala za više od dvanaest milijuna kruna; "Češki crveni križ", koji je realizirao prevoz pomoći uglavnom iz financijskih izvora češkog ministarstva zdravlja (ukupno za četiri milijuna kruna) i "Češki katolički karitas", koji je dovezao u Bosnu i u Hrvatsku odjeću, namirnice i lijekove u vrijednosti od četrdeset i tri milijuna kruna.

Vrijednu hvale akciju pod nazivom "Kirurzi za Sarajevo" organizirali su od 1994. do 1996. češki liječnici. Petnaest liječnika se u tom razdoblju mijenjalo u ciklusima od dvanaest tjedana u bolnicama u Sarajevu i u Mostaru.

Građanska udružnja u Češkoj Republici organizirala su tijekom rata i nekoliko akcija, koje su imale za cilj da među češkim građanima pojačaju osjećaj solidarnosti sa napaćenim stanovništvom Bosne i Hercegovine. Izniman interes kod češke javnosti pobudio je projekat pod nazivom "Mjesec Bosne i Hercegovine u Češkoj Republici", koji je realizirala "Fondacija Čovjek u nevolji". Ta manifestacija organizirana u rujnu i listopadu 1995. pod pokroviteljstvom i u prisustvu predsjednika Václava Havela i Alije Izetbegovića, te generalnog tajnika Savjeta Europe Daniela Tarschysa bila je jedna od najvećih prezentacija bosanske kulture u inozemstvu za vrijeme rata. U organiziranju "Mjeseca" sudjelovalo je devedeset i devet čeških i dvadeset i šest bosanskih institucija i nevladinih organizacija, uključujući i češku i bosansku akademije znanosti, Karlovo sveučilište u Pragu i Sarajevski univerzitet,

Narodnu galeriju i Narodnu biblioteku u Pragu, udruženja pisaca obje zemlje itd. Program "Mjeseca" bio je neobično obiman i raznovrstan: 13 likovnih i 10 izložbi fotografija, 25 koncerata, filmski festival, tri stručna seminara, izložba knjiga i periodike, brojni susreti čeških i bosanskih umjetnika i intelektualaca. Glavnom pozornicom "Mjeseca" bio je Prag, ali kulturni program se odvijao i u desetak daljnjih čeških i moravskih mjesta. U Češku Republiku je u okviru "Mjeseca" došlo 180 gostiju iz Bosne i Hercegovine. Među njima su bili umjetnici, političari, intelektualci – predstavnici svih nacionalnosti, crkvi i nacionalno-kulturnih udruženja. Velikom broju bosanskih umjetnika to je bila prva prilika u kojoj su uopće mogli izići iz ratom zahvaćene zemlje.

Cilje akcije je bio da se posredstvom obimnog kulturnog projekta u češkoj javnosti učvrsti svijest da Bosna i Hercegovina nije samo mjesto mržnje i straha, tragedije i patnje, već također i zemlja sa bogatom prošlošću i kulturom, zemlja u kojoj se u ratu ne odlučuje samo o sudbini suživota ljudi različitih nacionalnosti i religija već u određenom smislu i o perspektivi suživota ljudi u cijeloj Europi. Tu misao je pregnantno formulirao Václav Havel, preuzimajući pokroviteljstvo nad organizacijom "Mjeseca". Havel je tom prilikom napisao: "U vrijeme prije Drugog svjetskog rata zaraza appeasementa, samozadovoljstva i egoizma obuzela je znatan dio našeg kontinenta. Tako iscrpljeno tijelo i duh Europe su se teško mogli suprotstaviti odlučnim uzurpatorima, koje je malo tko, do posljednjeg trenutka, usudio nazvati pravim imenom. Čini se da sličnoj zarazi iznova podliježe ono u što smo previše vjerovali. U situaciji kao što je ova svako ispoljavanje ljudske i građanske solidarnosti iznimno je bitno. Zato sam vrlo sretan što se u Češkoj Republici realizira Mjesec Bosne i Hercegovine i njene kulture. Sretan sam što se opet našlo dovoljno pojedinih, građanskih udruženja i društava, koji nisu ravnodušni prema onome što se događa nedaleko od nas, i koji vjeruju u snagu ljudske solidarnosti. Solidarnost predstavlja srodnost. A bez nje ne može biti Europe. Ako prestanemo vjerovati u ljudsku srodnost, možemo prestati vjerovati ne samo u budućnost Europe, već i u nas same."¹⁰

Ratom pogođenoj Bosni i Hercegovini pomagala je, također, i češka država. Češka Republika je u razdoblju od 1992. do 1995. odvojila iz finansijskih rezervi svojih ministarstava više puta po desetine milijuna kruna, za koje je do Bosne i Hercegovine dovezeno mnoštvo zdravstvenog materijala, ambulansnih kola, inkubatora za porodilište u Tuzli, itd.

¹⁰ Vidi *Almanach Bosna a Hercegovina v České republice* (uspořádali Jan URBAN a Luboš KOTEK). Praha 1996., s. 4.

Velika financijska sredstva uložila je češka vlada također i za podršku bosanskih izbjeglica koji su tijekom rata u Češkoj pokušavali pronaći utočište. Nekoliko ustanova za izbjeglice na teritoriju Češke Republike staralo se u razdoblju od 1992. do 1997. od ukupno 5240 osoba iz Bosne i Hercegovine, pretežno starijih ljudi i obitelji s djecom. Osim toga, utočište u Češkoj Republici tijekom rata našlo je daljnjih 5676 Bosanaca, koji su se sami brinuli o sebi, ili su tražili samo ograničenu potporu od češke države. Dakle, ukupno se radilo o gotovo jedanaest tisuća ljudi, za čiju financijsku i materijalnu opskrbu je Češka Republika odvojila više od pola milijarde kruna.¹¹

Naročito značajnu ulogu, u pružanju pomoći izbjeglicama odigralo je "Savjetovalište za izbjeglice Češkog Helsinškog odbora za ljudska prava". "Savjetovalište" je član ECRE (European Council on Refugees & Exiles). Glavni dio njihove djelatnosti predstavlja besplatno pružanje pravne, socijalne i psihološke pomoći onim osobama koje su iz bilo kojih razloga morale napustiti svoju domovinu i tražiti zaštitu na teritoriju Češke Republike.

Koncem prosinca 1995. posjetio je Sarajevo češki predsjednik Václav Havel. To je bila prva poratna posjeta jednog predsjednika države Bosni i Hercegovini nakon potpisivanja daytonskog i pariškog ugovora. Susret V. Havela sa stanovnicima Sarajeva bio je srdačan. Radilo se o posjeti čovjeka koji je više od drugih bio kritičan prema suzdržanom pristupu međunarodne zajednice prema bosanskoj tragediji. Također, malo tko je kao on shvatio suštinu kompliciranog konflikta u Bosni, kao borbu između principa građanskog suživota i zla etničke države. I malo tko je kao on tvrdio da se zlu u nužnim slučajevima mora suprotstaviti silom.

Tijekom posjete Sarajevu Havel se sreo, pored ostalih, i sa Alijom Izetbegovićem, koji mu je zahvalio zato što tijekom konflikta nije ostao neutralan. Havel je odgovorio da je oduvijek nastojao "biti nepristrasan, nipošto neutralan".¹² Češki predsjednik je u Sarajevu bosanskim čelnicima obećao punu podršku Češke Republike u njihovom nastojanju za poratnom stabilizacijom unutarnjopolitičkih i sigurnosnih odnosa u Bosni i Hercegovini.

U svezi s tim treba naglasiti i sudjelovanje čeških vojnika, koji su u Bosni i Hercegovini djelovali od siječnja 1996. do prosinca 2001. godine u okviru međunarodnih vojnih snaga IFOR (kasnije SFOR). Češka jedinica jačine jednog

¹¹ Koncem devedesetih godina većina izbjeglica se iz Češke Republike vratila u svoju domovinu. Dio od njih vraćen je specijalnim avionima, koje je za njih obezbjedilo češko ministarstvo unutarnjih poslova. Dugotrajni ili trajni boravak u Češkoj Republici tražilo je oko osam stotina građana BiH. Upr. *Mladá fronta Dnes* [Praha], 30.9.1997., s. 3.

¹² Viz *Lidové noviny* [Praha], 23.12.1995., s. 6.

mehaniziranog bataljuna (otprilike od 800 ljudi) bila je dislocirana u sjeverozapadnom dijelu Bosne, između gradova Bosanska Krupa i Prijedor, u eksponiranoj oblasti na granici dvaju političkih entiteta. Zapovjedništvo češkog bataljuna imalo je sjedište u općini Donja Ljubija. Tijekom šest godina, koliko su češki vojnici proveli u Bosni, izmjenilo ih se tu gotovo šest tisuća. Četiri češka vojnika su prilikom ispunjavanja svojih zadataka na teritoriju bivše Jugoslavije poginula. Sudjelovanje čeških vojnika u Bosni i Hercegovini bilo je više puta visoko ocijenjeno kako od zapovjedništva NATO tako i od bosanskohercegovačkih političkih predstavnika. Naročito hvaljena bila je njihova sposobnost uspostavljanja neformalnih, prijateljskih kontakata sa stanovništvom oba nacionalna komuniteta u sjevernoj oblasti – i s Bošnjacima i sa Srbima. Osim očuvanja mira i sigurnosti na međuetničkoj granici, češki vojnici u Bosni i Hercegovini također su sudjelovali i na nekim rekonstrukcijskim radovima, na primjer na obnovi mosta u Bosanskoj Krupi, na popravljajući škole u Donjoj Ljubiji, bolnice u Sanskom Mostu itd. Pored vojnika Češke Republike održavanje stabilnosti unutar Bosne i Hercegovine osiguravalo je i nekoliko desetina pripadnika češke policije u okviru međunarodnog kontingenta IPTF.¹³

Nakon završetka rata Češka Republika je pružila relativno visoka financijska sredstva na obnovu i rekonstrukciju ratom razorenih oblasti u Bosni i Hercegovini. Od najznačajnijih projekata, koji su od 1996. do 2001. bili financirani iz čeških izvora, navodimo: pomoć u obnovi ratom uništenih objekata u gradu Maglaju¹⁴; pomoć zdravstvenom sektoru u Sansko-unskom kantonu¹⁵; pomoć u obnavljanju zdravstvene ustanove u Tešnju¹⁶; pomoć u materijalnom osiguravanju repatrijantata u općinama Tešanj, Sanski Most, Stari Majdan itd.;¹⁷ pomoć prilikom rekonstrukci-

¹³ Upor. *Operace IFOR* (sastavili Vladimír PALÁN a Drahomíra NOVÁ). Praha 1997., s. 28-61.

¹⁴ U Maglaju je od češke pomoći u 1996. godini kompletno rekonstruirana osnovna škola "Sulejman Omerović Čar" za 1200 učenika, uključujući i opremu učionica i kabineta; također su obnovljeni kulturni dom i sportska dvorana; dalje, opremljeni su psihoterapeutska ustanova za djecu i omladinu, te laboratorija u domu zdravlja. Ukupan financijski obim troškova radova u Maglaju čini 18 milijuna kruna, a realiziranje projekata osigurala je "Fondacija Čovjek u nevolji".

¹⁵ U Sanskom Mostu je 1996. i 1997. rekonstruirano jedno krilo mjesne bolnice, uključujući i opremanje biokemijske laboratorije; kompletno je opravljena ambulanta u mjesnoj zajednici Lušćica Palanka. Obim projekata čini 13 milijuna kruna, a njihovo realiziranje bilo je povjereno "Fondaciji Čovjek u nevolji".

¹⁶ U Tešnju je u razdoblju od 1996. do 1998. rekonstruirana i dograđena gradska bolnica, računajući i opremanje kirurškijske sale. Cjelokupni obim projekta činio je 12 milijuna kruna, realiziranje projekta osigurala je humanitarna organizacija "ADRA".

¹⁷ U navedenim općinama je od 1996. do 1998. godine izgrađeno nekoliko novih kuća za bivše izbjeglice. Cjelokupni obim projekata iznosio je više od 15 milijuna kruna, a realizaciju su zajedno osigurale "Fondacija Čovjek u nevolji" i "ADRA".

je škole u općini Donja Ljubija¹⁸; pomoć u poratnoj obnovi gospodarstva u Republici Srpskoj¹⁹, te čitav niz daljnjih akcija.

Koncem devedesetih godina Češka Republika se intenzivno uključila i u realiziranje nekoliko razvojnih programa u Bosni i Hercegovini. Najveća investicija s češke strane bilo je otvaranje montažne linije automobila Felicije u Sarajevu u kolovozu 1998., te isporuka teške tehnike za rudnike u Kaknju i Tuzli.²⁰

Ratom porušeni kontakti se postupno obnavljaju i u oblasti kulturnih odnosa. Kratko nakon završetka rata u Bosni i Hercegovini bio je organiziran festival češke kulture "Proljeće 96", zahvaljujući kojem su u četiri bosanska grada (Sarajevu, Tuzli, Zenici i Mostaru) vidjeli nove češke filmove, klasičnu i rock glazbu, te nekoliko likovnih i izložbi fotografija. Dio festivala činili su, također, i "Dani Češke televizije" na televiziji Bosne i Hercegovine.

U 2001. godini održani su "Dani Praga u Sarajevu", organizirani na osnovi dogovora između gradskih općina glavnih gradova Praga i Sarajeva. U okviru "Dana" predstavljene su razne oblasti i žanrovi češke kulture i umjetnosti. U proljeće 2002. mogli su građani Praga zauzvrat da vide predstavnike bosanske kulture u okviru manifestacije "Kulturni dani Sarajeva u Pragu". U Pragu, gradu kazališta i kinematografije, izniman uspjeh imali su film "Ničija zemlja" režisera Danisa Tanovića, kao i predstava "Ay, Carmela" u izvedbi Sarajevskog ratnog teatra.

O karakteru suvremenih češko-bosanskih odnosa slikovito govori događaj iz prve polovice veljače 2002. godine. Na poziv češkog ministarstva obrane u Prag su doputovali i sudjelovali u zajedničkim razgovorima predstavnici armija koje djeluju na području današnje Bosne i Hercegovine – zapovjednik Armije Federacije Bosne i Hercegovine Atif Dudaković, zapovjednik hrvatskih jedinica unutar armije Federacije Ivica Zeko i načelnik generalnog štaba Vojske Republike Srpske Novica Simić. Češki domaćin je ponudio bosanskim generalima mogućnost stručnog školovanja na visokim školama u Češkoj Republici oficirskom kadru iz obje bosanske armije, želeći tako da doprinese njihovom ponovnom postupnom zbližavanju. Bosanski zapovjednici bili su ujedno informirani i o tome da su vojnici Češke Republike i Slovačke – dviju zemalja koje su se početkom 1993. odlučile za samostalnu državnu egzistenciju – formirali 2002. godine zajedničku češko-slovačku vojnu jedinicu,

¹⁸ Za obnavljanje škole u Donjoj Ljubiji dodijeljeno je 5 milijuna kruna. Prilikom rekonstrukcije pomagali su i češki vojnici IFOR-a (SFOR).

¹⁹ Na podršku raznih formi sitnog i srednjeg poduzetništva u Republici Srpskoj u razdoblju od 1998. do 1999. pruženo je preko 10 milijuna kruna.

²⁰ Ukupan obrt međusobne trgovine između ČR i BiH činio je 2001. godine sumu od 2,79 milijardi kruna. Od toga na češki izvoz u BiH otpada 2,66 milijardi kruna, dok je bosanski izvoz u češku iznosio samo 130 milijuna kruna.

koja je otišla ispunjavati mirovnu misiju na Kosovo. Zapovjedništvo češke armije ponudilo je objema bosanskim armijama da u tu jedinicu pošalju po nekoliko svojih vojnika, kojim bi češka strana obezbjedila cjelokupne materijalne troškove i koji bi na Kosovu djelovali kao predstavnici jedne države – Bosne i Hercegovine.²¹

* * *

Češka Republika je mala srednjoeuropska zemlja s razmjerno ograničenim ekonomskim mogućnostima. Interes čeških građana za tešku sudbinu Bosne i Hercegovine, koji su ispoljili u minulih deset godina i koji smo u ovom prilogu pokušali stručno dokumentirati, upravo zbog toga možemo smatrati za dubokim i iskrenim. Bosna i Hercegovina nije Česima nepoznata zemlja. Suvremeni češko-bosanski odnosi su rezultat bogatih tradicija uzajamnih kontakata, koji su se razvijali između obje zemlje, u najmanju ruku, od vremena zajedničkog razvoja u okviru Austro-Ugarske. Na temelju tih fakata možemo pretpostaviti da Bosna i Hercegovina i njeni građani svih nacionalnosti mogu i u budućnosti računati na češku pomoć.

Sa češkog jezika preveo Adin Ljuca

Summary

ATTITUDE OF THE CZECHS AND THE CZECH REPUBLIC TOWARDS BOSNIA-HERZEGOVINA

This article gives a brief overview of the actual history of the mutual relations between the Czech Republic and Bosnia-Herzegovina, and tries to formulate specific features, which characterized Czech-Bosnian interrelations in the past and which, to a great extent, influence relations between the Czech republic and Bosnia-Herzegovina even at present times.

Bosnia-Herzegovina is not an unknown country to the Czechs. In 1879-1918, mutual Czech-Bosnian relations developed more intensively when were living to-

²¹ Upor. *Mladá fronta Dnes* [Praha], 15.2.2002., s. 2.

gether with the nations of Bosnia and Herzegovina, within the framework of the Habsburg Monarchy. In this period, few thousands of Czechs were active in Bosnia, were, to a great extent, they helped to achieve the modernization and development of the local economy, education and culture. The Czechs supported nationalistic emancipation endeavours for the Bosnian population. Tomas Garrigue Masaryk was, in particular, specially respected by the local people for his non-partisan approach towards individual parties in Bosnia-Herzegovina and problems from a position of maximum objectivity, not favouring any of the Bosnian nations, neither being critical about their preferences. Czechs always tried to support mutual cooperation between the individual Southern Slavic entities. Due to their knowledge of the environment and their objectivity, they not only once played the important role of mediator in negotiations between South Slavic nations, helping them to solve their differences.

In the spirit of this tradition, Czech people, respectively the Czech Republic, headed by its president Vaclav Havel, also approached the Bosnian problem in the 90's of the 20th century. The gravity of their contributions rests in the analysis of political, humanitarian, military and economical assistance, which the Czech citizens and the Czech republic offered Bosnia-Herzegovina during the recent war (1992-1995) and subsequent post-war stabilization and reconstruction (1996-2002).

Safet Bandžović

BOSNA I HERCEGOVINA U RASPRAVAMA I ODLUKAMA DRUGOG ZASJEDANJA AVNOJ-a

Jugoslavensku državnu zajednicu obnovile su u Drugom svjetskom ratu društvene snage koje su predvodili komunisti. Komunisti su još od početka oružane borbe 1941. razarali predratni sistem vlasti konstituiran Oktobarskim ustavom iz 1931. godine, stvarali nove organe, primjenjivali drugačiju nacionalnu politiku, izgrađivali državu kao federativnu zajednicu, odbacujući prethodna državna, politička i društvena iskustva.¹ Prema britanskim izvorima njima nisu nikada nedostajali politička svijest i iskustvo za rad u svim okolnostima: *“Upravna i politička jedinica koju su partizani prihvatili je odbor, koji odgovara ruskim sovjetima, a konstitucionalno uređenje je u glavnim crtama na sovjetskim linijama... Partizanska politika je, ukratko, više konstruktivna nego razarajuća”*.² Tito je još u decembru 1942. pisao da borba ne bi mogla da se završi pobjedom nad okupatorom i njegovim pomagačima ako u njoj *“narodi Jugoslavije ne bi vidjeli osim pobjede nad fašizmom i pobjedu nad onim što je bilo za prošlih režima, pobjedu nad onima koji su ih ugnjetavali i teže daljem ugnjetavanju naroda Jugoslavije”*.³ E. Kardelj će doc-

¹ B. Petranović-M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991., 36. Tito je u *“Pismu za Srbiju”* u novembru 1936. istakao kako su ljevičari *“za slobodnu zajednicu svih naroda Jugoslavije u sadašnjim granicama, uređenim na federativnoj osnovi, a protiv svakoga ugnjetavanja i hegemonije, bilo kojeg naroda po drugome. Dakle, hrvatski, slovenački, srpski, makedonski i crnogorski narod treba da se na demokratski način izjasne kako žele da urede svoje međusobne odnose u državnoj zajednici. Isto tako narod u Vojvodini i Bosni i Hercegovini ima prava da se izjasni o svom odnosu u državnoj zajednici”*. Opšir. J. Broz Tito, *O bratstvu i jedinstvu*, Beograd 1977., 7; I. Jelić, *Jugoslavija u evoluciji programskih gledišta KPJ prema nacionalnom pitanju 1935-1936.*, Istorijski zbornik, br. 10, Banjaluka 1989., 152-153.

² *Tito-Churchill strogo tajno*, izabrao i uredio D. Biber, Beograd-Zagreb 1981., 32-33.

³ J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom XIII, Beograd 1982., 101-102; K. Nikolić, *Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije: doktrina i praksa 1919-1945*, Istorija XX veka, br. 2, Beograd 1998., 83.

nije o tim ratnim danima govoriti: "Mi smo bili revolucionari, a ne malograđanski politikanti. Nismo mogli pozivati mase da proljevaju krv u narodnooslobodilačkom ustanku samo za to da bi se posle poraza okupatora ponovo obnovila stara Jugoslavija kao tamnica naroda. Morali smo narodnim masama koje su se borile otvoriti perspektivu da će one odlučivati u novoj Jugoslaviji".⁴ Sve do Prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću 1942. vojno-političke funkcije NOP-a bile su koncentrirane u Vrhovnom štabu NOV i POJ. On je donosio i propise koji su imali karakter državnih akata.⁵

Specifičnost "avnojevske federativne formule", nastanka jugoslavenske federacije, iskazana je i u činjenici da je 1943. prethodno stvorena savezna država, a tek onda u toku 1944. članice federacije, kada su zemaljska antifašistička vijeća na svojim drugim zasjedanjima konstituirana u najviša zakonodavna i izvršna predstavnička tijela svojih federalnih jedinica.⁶ Bio je to po ocjeni neposrednih britanskih promatrača jednostran revolucionarni akt sa dalekosežnim posljedicama, koji je označio vrhunac partizanske borbe.⁷ Podaci o broju prisutnih delegata na ovom zasjedanju nisu potpuno utvrđeni.⁸ Moša Pijade će napisati da je Drugo zasjedanje AVNOJ-a bilo "politički događaj bez prethodnika u istoriji modernih naroda, bez parnjaka u drugim zemljama u velikom svetskom ratu za oslobođenje sveta od kuge fašizma".⁹ Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a bile su historijske, bez obzira što ih je formalno donio forum koji nije imao potrebnii legitimitet. Formalnu perfekciju u historiji nisu imale mnoge slične odluke, ali im se legitimnost nije sporila.¹⁰

U Vrhovnom štabu NOV i POJ mislilo se 1943. da je rat već ušao u svoju završnu fazu, pa su zaključili da se treba pripremiti za njegov kraj.¹¹ Tito je zazirao od eventualnog savezničkog iskrcavanja u Jugoslaviji, pošto bi to značilo povratak kralja i izbjegličke vlade i kraj planova o komunističkom preuzimanju vlasti. Takva strahovanja su ga opterećivala i nakon početka izravne pomoći od saveznika krajem

⁴ E. Kardelj, *Politička i vojna strategija narodnooslobodilačkog ustanka i socijalističke revolucije u Jugoslaviji i Titova stvaralačka uloga u njenom koncipiranju i realizovanju*, Vojnoistorijski glasnik, IX-XII, Beograd 1976., 71-113.

⁵ B. Petranović-M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, knj. 2, Beograd 1987., 54, nap. 2.

⁶ J. Pleterski, *Nacije. Jugoslavija. Revolucija*, Beograd 1985., 412-414.

⁷ F. V. Dikin, *Bojovna planina*, Beograd 1973., 293.

⁸ J. Mihaljević, *Osvrt na objavljeni građu i literaturu o Drugom zasjedanju AVNOJ-a*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 4, Beograd 1963., 4-5.

⁹ V. Kazimirović, *Srbija i Jugoslavija 1914-1945.*, knj. IV, Kragujevac 1995., 1321.

¹⁰ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945.*, Beograd 1992., 532.

¹¹ F. Skerl, *Jugoslovenska ideja kod Slovenaca i Drugo zasjedanje AVNOJ-a 1941-1943.*, u Zbornik: *AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*, Beograd 1974., 581.

ljeta 1943. godine.¹² Jugoslavenska izbjeglička vlada je početkom jula 1943. donijela Deklaraciju Srba, Hrvata i Slovenaca, u kojoj se ističe da u Jugoslaviji postoje tri zasebne etničke grupe: Srbi, Hrvati i Slovenci, kao odvojene narodnosne zajednice, te da svaki od ovih naroda priznaje jedan drugima puno pravo na samoopredjeljenje. Jedinствена narodna zajednica Srbija, prema toj deklaraciji, obuhvatila bi Srbiju, Crnu Goru, Vojvodinu, Bosnu i Hercegovinu sa izlazom na Jadransko more i južnu Dalmaciju. Shodno ovoj Deklaraciji vlada Kraljevine Jugoslavije je trebala biti predstavnik srpskog, hrvatskog i slovenačkog naroda. Namjere kralja i vlade su bile da restauriraju Kraljevinu Jugoslaviju na osnovama velikosrpske politike.¹³

Dolazak britanske misije polovinom septembra 1943. kod Tita označio je priznanje NOVJ i POJ i zapečatio sudbinu četničkog pokreta Draže Mihailovića.¹⁴ Usponu NOP-a su pridonijeli i neuspjesi pojedinačnih nacionalizama koji su bili povezani sa silama koje su počele da gube rat.¹⁵ Tito je još početkom septembra 1943. godine, nakon kapitulacije Italije, za koju se saznalo preko radija, i savezničkog osvajanja južne Italije, donio odluku o novom sazivanju AVNOJ-a. Edvard Kardelj i Moša Pijade su mu tada sugerirali da AVNOJ mora biti popunjen uglednim ljudima iz Hrvatske, Srbije i Slovenije. Bihaćko zasjedanje AVNOJ-a je po sastavu učesnika bilo u granicama "ostvarene utopije".¹⁶ Bilo je neophodno da AVNOJ i pravno zado- bije svojstvo vrhovnog organa vlasti. Novo zasjedanje AVNOJ-a je bilo sazvano nešto kasnije nego što je to Tito prvobitno zamislio, pošto zemaljska antifašistička vijeća još nisu bila konstituirana u svim predviđenim federalnim jedinicama.¹⁷

U vezi priprema zasjedanja AVNOJ-a bilo je održano nekoliko sastanaka CK KPJ. Odluka o sazivanju AVNOJ-a bila je donijeta u oktobru 1943. godine. Tito je u oktobru, na vijest da će se u Moskvi sastati britanski ministar vanjskih poslova

¹² N. Malcolm, *Povijest Bosne*, Zagreb-Sarajevo 1995., 247.

¹³ Upor. D. Borovčanin, *Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, Sarajevo 1979., 182; M. Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943*, Beograd 1988., 292-295.

¹⁴ B. Miljuš, *Revolucija u Jugoslaviji 1941-1945*, Lozana-Beograd-Sarajevo 1991., 159.

¹⁵ S. Pavlović, *Istorija Balkana*, Beograd 2001., 470.

¹⁶ G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, Zagreb 1981., 572. Dr. Milorad Ekmečić će istaći kako nije sve objašnjeno kako je partizansko vođstvo prihvatilo odluku o raspuštanju Kominterne, "kao što je ostalo prećutano da su postojali službeni predlozi da se jugoslovenska država uklopi u sovjetsku federaciju. Nije dovedena do kraja ni istraživačka obaveza da se ispita ko je prvi dao ideju o održavanju zasjedanja u Jajcu, na kome je prihvaćen program o federativnoj republici" - nav. prema: M. Ekmečić, *O istraživanju istorije Bosne i Hercegovine danas*, u Zbornik: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995., 26.

¹⁷ V. Velebit, *Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1987., 94. Bilo je predviđeno da Ivan Ribar bude predsjednik, a Moša Pijade, Antun Augustinčić i Jože Rus potpredsjednici AVNOJ-a.

Eden, američki ministar vanjskih poslova Cordell Hull i komesar za vanjske poslove SSSR-a Molotov, uputio depešu, u ime Antifašističkog vijeća Jugoslavije, Hrvatske i Slovenije i Vrhovnog štaba NOV i POJ, u Moskvu. U Titovoj izjavi je bilo naglašeno da se ne priznaje ni jugoslavenska vlada ni kralj u inostranstvu, da im se neće dozvoliti povratak "jer bi to značilo građanski rat", te da ogromna većina naroda želi "demokratsku republiku koja se oslanja na narodnooslobodilačke odbore". Rukovodstvo NOP-a je u Jajcu sa nestrpljenjem očekivalo rezultate moskovske konferencije, koja je trajala od 13. do 30. oktobra 1943. Sovjetska vlada nije Titovu izjavu stavila na dnevni red.¹⁸ To je još više ubrzalo sazivanje AVNOJ-a. Ono bi bilo održano i prije kraja novembra 1943. da su delegati iz Crne Gore i Slovenije mogli stići ranije.¹⁹ Slovenačka delegacija je imala dosta problema na putu od Slovenije, preko Hrvatske, do Bosne, na višednevnom iscrpljujućem maršu. Mica Šlander-Marinko je pisala kako su slovenačku delegaciju na tom putu zaustavljali seljaci i pitali ko su, odakle idu: "Neki priprosti ljudi iz Bosne i Like nisu znali za Sloveniju... Odogovarali smo da je dalje od Zagreba. Neki su Sloveniju dovodili u vezu sa Austrijom".²⁰ Na putu za Jajce slovenačka delegacija stigla je u Livno zajedno sa hrvatskom delegacijom. Edvard Kocbek je 20. novembra 1943. zapisao u svoj dnevnik: "Počinje slavna zemlja bogumila, Turaka i partizana, Bosna. Činilo nam se da se već izvana primećuje granica dva sveta, istočnjačkog i zapadnjačkog".²¹

Na sastancima članova CK KPJ i Politbira prvobitno su u oktobru 1943. usvojeni zaključci o federativnom uređenju države, stvaranju privremene vlade, zabrani povratka u zemlju kralju i kraljevskoj vladi.²² Centralni komitet KPJ se u plenumu nije sastajao još od Pete zemaljske konferencije 1940., kada je izabran. U toku rata nije se ni mogao sastati u punom sastavu. KPJ i borbom je rukovalo jedno jezgro sa Titom na čelu. Ostali rukovodeći kadrovi su se nalazili na bližim ili udaljenijim područjima i sami su se snalazili prema konkretnoj situaciji, držeći se generalne partijske linije. Povremeno su održavana šira savjetovanja rukovodećih ljudi, ali u toku rata nije nijednom održan sastanak Centralnog komiteta KPJ u punom sastavu.²³ Federativna Jugoslavija se, kao država, pred svijetom prvi put pominje 7. novembra

¹⁸ V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, knj. 1, Rijeka 1980., 352.

¹⁹ M. Đilas, *Pad nove klase. Povest o samorazaranju komunizma*, Beograd 1994., 43.

²⁰ M. Šlander-Marinko, *Svi smo znali da je vođstvo naše revolucije u dobrim rukama*, u Zbornik: *Kako je rođena nova Jugoslavija*, knj. II, Beograd 1963., 228.

²¹ E. Kocbek, *Svedočanstva*, Beograd 1988., 348.

²² M. Đilas, *Pad nove klase. Povest o samorazaranju komunizma*, 42.

²³ S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče*, knj. 4, Zagreb 1982., 28. Nakon rata je nastavljena takva praksa iako više nije bilo teško sakupiti članove CK KPJ. Vrh Partije je i dalje činilo rukovodeće jezgro sa Titom na čelu.

1943. u proglasu CK KPJ izdatom povodom proslave 26-godišnjice Oktobarske revolucije.²⁴ Federalizam je bio prihvaćen kao najpogodniji ideološko-politički osnov za unutrašnje uređenje poratne Jugoslavije.²⁵

Mada su se na teritoriji Bosne i Hercegovine vodile borbe, i neki njeni dijelovi od 1941. bili žarišta velikog otpora, sve do 1943. u njoj nije bilo centralnog narodnooslobodilačkog odbora. Na to je svakako uticala i činjenica da u rukovodstvu NOP-a nije bila uobličena predstava o budućem statusu BiH.²⁶ "Proleter", glavno glasilo CK KPJ, već 1937. je isticao kako komunisti ističu parolu demokratske i federativne Jugoslavije: "Detalje federativnog uređenja (koliko federativnih jedinica, njihov teritorij, prava autonomije pojedinim narodima, manjinama i historijsko-političkim jedinicama, uzajamni odnosi između sastavnih dijelova države) treba riješiti slobodnim sporazumom u slobodno izabranoj ustavotvornoj skupštini".²⁷ Autonomni položaj BiH bio je prihvaćen u Rezoluciji V. Zemaljske konferencije KPJ, koja je u oktobru 1940. održana u Dubravi kod Zagreba. U Rezoluciji sa ove konferencije KPJ bilo je iskazano da "narodi Bosne i Hercegovine treba da se sami slobodno opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima i slično".²⁸ Tito je tada istakao kako je Bosna "jedno, zbog vjekovnog zajedničkog života, bez obzira na vjeru". Istodobno nije odbacio tvrdnje Milovana Đilasa da "bosanski Muslimani nisu

²⁴ V. Strugar, *Jugoslavija. Federacija i republika*, Beograd 1976., 237. Vladimir Dedijer 4. novembra 1943. zapisuje u svom dnevniku da mu je "Stari" (Tito) rekao da se vrše pripreme za saziv AVNOJ-a: "Na ovom zasjedanju doneće se istorijske odluke. Naši narodi konačno će zauzeti stav prema izbegličkoj vladi i kralju Petru. AVNOJ će prerasti u naše vrhovno zakonodavno i izvršno telo. AVNOJ će izabrati jedno telo koje će vršiti izvršnu vlast. Stari reče da će se to telo zvati Nacionalni komitet" -cit. prema: V. Dedijer, *Dnevnik*, Beograd 1951., 633.

²⁵ F. Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb 1968., 498. Na Prvom kongresu KPJ bila je prihvaćena teza Kominterne da je Kraljevina SHS versajska tvorevina, ocjenjujući da je način ujedinjenja bio promašaj za "jugoslavenski narod". Godinu dana kasnije, na Drugom kongresu, prihvaćena je ideja Kominterne o formiranju Balkanske federacije sovjetskih republika. U nju je trebala biti uključena "Sovjetska Republika Jugoslavija". Po tadašnjim partijskim stavovima u Kraljevini SHS nije bilo nacionalnog pitanja jer je postojala samo jedna nacija koju čine tri plemena, s a tri različita historijska imena i tri vjeroispovijesti. Na Trećoj partijskoj konferenciji prvi put se spominju "tri jugoslavenske nacije". Na IV Kongresu KPJ 1928. prihvaćena je teza Kominterne o razbijanju Jugoslavije i formiranju nacionalnih država kao načinu državno-pravnog rješenja nacionalnog pitanja. Odluke Prvog i Drugog zasjedanja AVNOJ-a bile su direktna negacija formula Kominterne. Opšir. vidi: B. Gligorijević, *Kominterna prema jugoslovenskoj državnoj zajednici*, u Zbornik: *Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine*, Beograd 1989.

²⁶ S. Nešović-B. Petranović, *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941-1945*, Beograd 1983., 435, nap. 13.

²⁷ "Proleter", organ CK KPJ 1929-1942, reprint izdanje, Beograd 1968., 491-492.

²⁸ *KPJ 1919-1941*, Zagreb 1959., 182-183.

etnička grupa”, čemu se protivio Mustafa Pašić, sa stavom da oni “*nisu formirana nacija, ali (su) etnička grupa*”.²⁹

U pismu CK KPJ upućenom CK KP Hrvatske o planiranom formiranju narodne vlade ističe se da bi ta vlada trebala da bude sastavljena od desetak članova, to “*oko tri-četiri iz Hrvatske, dva iz Slovenije, četiri iz Srbije i dva iz Crne Gore*”. Nedostatak zaokružene, precizne koncepcije o budućem uređenju jugoslavenske državne zajednice rezultirao je i raznim, nerijetko oprečnim rješenjima. Bilo je veoma teško prevladati shvatanja o Jugoslaviji kao srpskoj državi u kojoj su živjeli drugi narodi. Uoči konstituiranja ZAVNO Crne Gore i Boke pojavila se i ideja da se Hercegovina veže za Crnu Goru i Boku, a da Dubrovnik dobije posebnu autonomiju, da to bude međurepublički grad.³⁰

O potrebi da se obrazuje “*AVNO BiH kao politički forum*” Pokrajinski komitet KPJ za BiH je još 18. aprila 1943. obavijestio CK KPJ. Tim pripremama je prethodio razgovor Tita sa predstavnicima PK KP za BiH u junu 1943. kod Kladnja.³¹ Ova je inicijativa potpunije elaborirana u pismu oblasnim partijskim komitetima sredinom septembra 1943. godine.³² U pismu koje je PK KPJ za BiH 14. septembra 1943. uputio Uglješi Daniloviću u Hercegovinu, između ostalog, navodi se: “*Mi mislimo da je situacija sazrela da se formira zemaljski AVNO za Bosnu i Hercegovinu, čemu smo već ranije obavijestili CK. Smatramo da je potrebno izaći i pred najšire mase sa našim stavom po pitanju Bosne i Hercegovine u budućoj ravnopravnoj zajednici naroda slobodnog juga. U okviru demokratskih zahtjeva dolazi zahtjev autonomije Bosne i Hercegovine. Parolu slobodne i izmirene Bosne i Hercegovine treba odmah popularisati, naročito među srpskim masama. Ideja autonomije bliska je muslimanskim masama, iako naše shvatanje autonomije nema ničega zajedničkog s parolom bosanskog begovata*”.³³ U jugoslavenskoj komunističkoj partiji se veoma sporo razvijala ideja o ravnopravnom položaju BiH u jugoslavenskoj federalnoj zajednici.³⁴ KPJ je do zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu bila na stanovištu da BiH ima

²⁹ *Peta zemljska konferencija KPJ (19-23. oktobar 1940)*, ur. P. Damjanović - M. Bosić - D. Lazarević, Beograd 1980, 211-214; N. Babić, *Komunistička partija Jugoslavije i pitanje položaja Bosne i Hercegovine*, Prilozi, br. 4, Sarajevo 1968., 231.

³⁰ *AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini (1942-1943)*, diskusija Z. Lakića, 742.

³¹ Upor. N. Šarac, *Osvrt na politiku Komunističke partije u Bosni i Hercegovinu pred Petu zemaljsku konferenciju 1940. godine*, Prilozi, br. 6, Sarajevo 1970., 119, nap. 7; E. Redžić, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslavenske istoriografije*, Sarajevo 1989., 102.

³² *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, knj. 1, Sarajevo 1990., 327.

³³ D. Borovčanin, *KPJ i razvoj narodne vlasti u BiH (1941-1945)*, Sarajevo 1982., 296.

³⁴ E. Redžić, *Komunistička partija Jugoslavije i pitanje Bosne i Hercegovine*, Prilozi, br. 5, Sarajevo 1969., 25.

autonoman status, a ne republički. Pri tome se prevashodno mislilo na "autonomiju uz republiku Srbiju".³⁵ Stepen posebnosti BiH bio je dugo predmet rasprava u vrhu NOP-a. U procesu konstituiranja federalnih jedinica BiH je bila posljednja. U *Zapisima iz oslobodilačkog rata*, Rodoljub Čolaković je napisao da se novembar-skih dana 1943. u Jajcu mnogo diskutiralo ("dugo raspravljalo") o položaju BiH, dodajući da su pored Tita, na pripremama odluka AVNOJ-a radili Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković, Moša Pijade i drugi.³⁶ U docnijoj literaturi o ovoj tematici malo će se pominjati ime Aleksandra Rankovića i njegova uloga u pripremama ovog skupa, vjerovatno zbog njegovog razlaza sa Titom i definitivnog silaska sa političke scene šezdesetih godina XX stoljeća.

U Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH vođene su u Ribniku i Jajcu žive diskusije oko budućeg položaja BiH. Rješavanje njenog statusa očito se sukobilo s načelom "koliko nacija toliko i federalnih jedinica".³⁷ Alternativa priključivanja BiH federalnoj jedinici Srbiji ili Hrvatskoj, što bi izazvalo podozrenje hrvatskog, odnosno srpskog stanovništva i dalo snažnog povoda za nesigurnost, pa i otpor Bošnjaka, nije mogla doći u obzir kao konačno rješenje. BiH u okviru Hrvatske ili Srbije predstavljalo bi zapravo, između ostalog, potvrđivanje težnji marionetske NDH Ante Pavelića, odnosno četničkog pokreta Draže Mihailovića. Konceptija da BiH kao autonomna jedinica bude direktno povezana sa saveznim ustanovama jugoslavenske federacije, sa nešto manjim pravima od federalnih jedinica, također nije bila prihvaćena, iako je to bio konstruktivni pomak u traženju definitivnog rješenja za BiH.³⁸ Argumenti PK KPJ za BiH, da Bosna i Hercegovina bude konstituirana kao posebna jedinica ravnopravna sa ostalim federalnim jedinicama, nisu prihvaćeni od svih članova CK KPJ koji su učestvovali u diskusiji, već je ostavljeno da se to pitanje riješi sa Titom.³⁹ O krupnom pitanju državnog položaja Bosne i Hercegovine odlučivalo se u veoma uskom krugu, koji nije obuhvatao ni 10 ljudi.⁴⁰ Dužnosti u vrhu pokreta su raspoređivane iz potreba, ali i prema ličnim afinitetima i dotadašnjem radu.⁴¹ Tome

³⁵ M. Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd 1990., 358; Isti, *Pad nove klase. Povest o samorazaranju komunizma*, 43.

³⁶ R. Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, knj. II, Beograd 1956.

³⁷ I. Jelić, *Jugoslavenska socijalistička revolucija (1941-1945)*, Zagreb 1979., 139.

³⁸ N. Babić, *Bosna i Hercegovina i AVNOJ*, Opredjeljenja, br. 5-6, Sarajevo 1973., 82-93; D. Borovčanin, *Uloga Josipa Broza Tita u izgradnji bosanskohercegovačke državnosti*, Prilozi, god. XVI, br. 17, Sarajevo 1980., 23.

³⁹ Upor. N. Babić, *Narodnooslobodilačka borba i rješenje položaja Bosne i Hercegovine u zajednici naroda Jugoslavije*, Pregled, br. 11-12, Sarajevo 1966., 444-446; D. Borovčanin, *Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, 172.

⁴⁰ E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998., 433.

⁴¹ M. Đilas, *Revolucionarni rat*, 351.

se potom formalno davala naknadna, potrebna forma demokratičnosti i institucionalnog odlučivanja. Za brojna suštinska pitanja vezana za stvaranje nove jugoslavenske zajednice nema izvornih dokumenata, čime je ostavljen slobodan prostor za različita nagađanja, špekulacije i improvizacije.

Kada su Rodoljub Čolaković i Avdo Humo stigli 13. novembra u Jajce, odmah su se javili Đuri Pucaru. U prvom razgovoru on im je rekao da "drugovi iz Vrhovnog štaba ne vole da se često kod njih dolazi". Pucar je želio da bude veza između CK KPJ i PK KPJ, da prenosi stavove. Oni se nisu na to obazirali, nego su dan kasnije razgovarali sa Aleksandrom Rankovićem, Titom i Kardeljom. Na ručku, kojem su, pored Tita, prisustvovali Vojislav Kecmanović, Sulejman Filipović i Aleksandar Preka, upoznati su sa idejom da BiH bude autonomna pokrajina. Čolaković i Humo su odmah na to reagirali.⁴² Uoči zasjedanja ZAVNOBiH-a vođeni su iscrpni i dugi razgovori između predstavnika PK KPJ za BiH Rodoljuba Čolakovića i Avda Hume sa Milovanom Đilasom, Sretenom Žujovićem i Mošom Pijade, predstavnicima CK KPJ, oko budućeg statusa BiH.⁴³ Rodoljub Čolaković piše da je stav Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH bio da Bosna i Hercegovina treba biti jedna od federalnih jedinica: "*Obaviješten o raspravi i o argumentima PK BiH, Edvard Kardelj se složio s njima, izvijestio Tita, i on se saglasio sa stavom PK BiH da Bosna i Hercegovina bude šesta federalna jedinica Demokratske Federativne Jugoslavije*".⁴⁴

Slično je pisao i Avdo Humo: "*Sa shvaćenom koncepcijom Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice u federalnoj Jugoslaviji krenuo je prvih dana novembra 1943. dio Pokrajinskog komiteta (R. Čolaković, A. Humo) sa više uglednih građanskih političara iz istočne Bosne za Jajce, gdje su se nalazili Vrhovni štab i CK KPJ. Kad smo stigli u Jajce, dobili smo nacrt jedne odluke kojom je trebalo Bosnu i Hercegovinu konstituisati kao autonomnu pokrajinu neposredno vezanu za jugoslovensku federaciju. Taj nacrt odluke direktno se sudario sa našom novom koncepcijom i zbog toga je započela diskusija sa pojedinim članovima CK (M. Pijade,*

⁴² Z. Antonić, *Rodoljub Čolaković u svetlu svog dnevnika*, Beograd 1991., 293-294. Čolaković će docnije pisati kako stvaranje BiH kao republike "nije značilo stvaranje nove nacije bosanskohercegovačke", kao i da zajedništva u BiH nije bilo sve do pojave radničkog pokreta (str. 399).

⁴³ S. Nešović-B. Petranović, *AVNOJ i revolucija*, 435, nap. 13.

⁴⁴ R. Čolaković, *Članci, govori, polemike*, Sarajevo 1978., 176-185. U *Istoriji Saveza komunista Jugoslavije* (Beograd 1985, 262) napisano je kako je u CK KPJ i PK KPJ za BiH "u duhu dosledne primene principa samoopredeljenja zauzet stav o konstituisanju Bosne i Hercegovine kao ravnopravne federativne zajednice u novoj Jugoslaviji".

Žujovićem, Đilasom i E. Kardeljom)".⁴⁵ D. Borovčanin iznosi podatak da je vođen zaseban razgovor sa Edvardom Kardeljom koji je prihvatio argumente PK KPJ za BiH.⁴⁶ On dalje navodi da su članovi PK KPJ za BiH upoznali konačno i Tita sa argumentima koji govore u prilog priznavanja BiH kao federalne jedinice, što je Tito "odmah prihvatio".⁴⁷ Vođenje odvojenih razgovora sa pojedinim ličnostima iz vrha NOP-a pokazuje da se do kompromisa i konačnog rješenja oko budućeg statusa BiH nije jednostavno došlo. Nije se vodilo računa samo o BiH i narodima koji u njoj žive, već i interesima njenih susjednih, nacionalno već određenih federealnih jedinica. Prelomne, dalekosežne odluke nisu donosili forumi već pojedinci. Enver Reddžić ističe da su Kardelj i Tito prihvatili argumentaciju Pokrajinskog komiteta.⁴⁸ Titova uloga vrhovnog arbitra je nesumnjivo bila odlučujuća u tim raspravama i njihovom okončanju. On nije bio ideolog i teoretičar, već praktičar i operativac.⁴⁹ "Kult Tita" započeo je iz potreba uzburjenih masa i "boljševizirane", staljinizirane partije ("za vođom"). Potrebe i nužde, emotivne i praktične, postepeno su ugrađivane u vojnu i druge hijerarhije. "Kult Tita" je faktički ozvaničen, institucionaliziran na Drugom zasjedanju AVNOJ-a.⁵⁰

⁴⁵ On dalje navodi: "Članovi CK KPJ, osim druga Kardelja, koji se s nama složio i predložio da razgovaramo još sa drugom Titom, zastupali su mišljenje da BiH ne mogu biti republika jer ne postoji bosansko-hercegovačka nacija, i da je republika nacionalna kategorija. Osim toga, oni su sumnjali u definiciji o Muslimanima kao naciji, ne vjerujući čak da bi se, u socijalizmu Muslimani mogli razviti kao nacija... Zbog toga što se nismo složili sa drugovima iz CK KPJ, otišli smo kod Tita i iznijeli mu argumente obadje strane. On je zajedno sa Kardeljom prihvatio našu koncepciju, a mi smo se poslije toga bacili na posao. Ubrzo je sazvano Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a". Upor.: AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini (1942-1943), 758-759; D. Bilandžić, *Historija SFRJ*, Zagreb 1978., 66-67; E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 433, nap. 186. E. Redžić, iznoseći stavove Uglješe Danilovića da se između bosanskog partijskog rukovodstva i komisije koja je pripremala odluke AVNOJ-a oko rješenja statusa BiH nisu vodile "borbe", već da je to bio "dijalog", ispravno zaključuje kako je neophodno da se u vezi sa ovom složenom, ali veoma važnom tematikom nastave dalja studioznija istraživanja.

⁴⁶ D. Borovčanin, *Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, 172. Adil Zulfikarpašić, pak, ističe da su Avdo Humo i Hasan Brkić iznijeli Titu gledište kako bi bilo najbolje da BiH postane republika, i da se Tito s time složio. Opšir. *Okovana Bosna*, Ciriš 1995., 25.

⁴⁷ Upor. D. Borovčanin, *Uloga Josipa Broza Tita u izgradnji bosanskohercegovačke državnosti*, Prilozi, br. 17, Sarajevo 1980., 23; P. Morača, *Osnivačka skupština ZAVNOBiH-a - položaj Bosne i Hercegovine u novoj Jugoslaviji*, u: *Istorija SK BiH*, knj. 1, Sarajevo 1990., 328-330.

⁴⁸ E. Redžić, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslavenske istoriografije*, 103. Također vidi njegov rad: *Od ZAVNOBiH-a do i poslije Dejtona*, u: *ZAVNOBiH - Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2000.

⁴⁹ Upor. B. Gligorijević, *Kominternu. Jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1992., 330; S. Čuruvija, *Ibeovac: ja, Vlado Dapčević*, Beograd 1990., 104-105.

⁵⁰ M. Đilas, *Vlast i pobuna*, Beograd 1991., 15. Đilas piše kako se Tito, nakon Jajca, vlastitom voljom i voljom vođa revolucije ustoličuje kao autokrata.

Osnivačkoj skupštini ZAVNOBiH-a u Mrkonjić-Gradu 25-26. novembra 1943. godine, na kojoj je bilo 247 delegata iz cijele BiH, ispred Vrhovnog štaba prisustvovao je Arso Jovanović, ispred AVNOJ-a Ivan Ribar i Vlado Zečević, kao i predstavnici Hrvatske i Slovenije. U svom kratkom istupu Josip Vidmar, predsjednik Izvršnog odbora Oslobođilne fronte Slovenije, pozdravio je delegate "u ime onog malog naroda koji živi na malom prostoru krajnjeg sjeverozapada naše domovine, narod koji je pretrpio dva zvjerska fašizma: italijanski i njemački". U skupštini ZAVNOBiH-a on je vidio jedno novo jemstvo za bolji život naroda Jugoslavije koja će biti neovisna, demokratska federativna Jugoslavija.⁵¹ Diskusije koje su vođene na ovom skupu morale su, zbog kratkoće vremena, da se skrate. Uglješa Danilović piše da je to bila velika šteta: "Pogriješilo se što se skupština nije prodžila i drugu noć".⁵² Na ovoj skupštini je izabrano 173 vijećnika ZAVNOBiH-a, 31 član Prezidijuma i 58 članova AVNOJ-a iz Bosne i Hercegovine. U duhu načelnih stavova Prvog zasjedanja AVNOJ-a, najviše političko predstavništvo bosanskohercegovačkih naroda izjasnilo se za federativno uređenje Jugoslavije, u kojoj će Bosna i Hercegovina biti ravnopravna federalna jedinica, a unutar BiH biti ravnopravni Muslimani, Srbi i Hrvati. Tom prilikom je konstatirano da narodi BiH hoće da Bosna i Hercegovina bude slobodna i zbratimljena zajednica, "u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost Srba, Muslimana i Hrvata", te da će narodi BiH ravnopravno sa ostalim narodima učestvovati u izgradnji narodne demokratske federativne Jugoslavije.⁵³ Osman Karabegović je pisao da je koncepcija o autonomiji bila prevaziđena, da se tražio ravnopravan status: "Svi smo bili solidarni, tako je i bilo".⁵⁴ Federacija je trebala biti zasnovana na konceptu ravnoteže.⁵⁵ Težilo se rješavanju nacionalnog pitanja iznalaženjem spoja nacionalne emancipacije i jugoslavenstva.⁵⁶

Rodoljub Čolaković navodi kako je uoči samog Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu bio održan sastanak "viđenijih predstavnika svih delegacija", na kome su pre-

⁵¹ On govori: "Ako se u Bosni - koja je najkomplikovanija zemlja u Evropi - ostvari potpuno bratstvo Srba, Hrvata i Muslimana, onda ga neće biti teško ostvariti ni između Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca, pa čak i Bugara". Opšir. ZAVNOBiH. Dokumenti 1943-1944, knj. 1, Sarajevo 1968., 31.

⁵² U. Danilović, *Sjećanja*, III, Beograd 1987., 414.

⁵³ *Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a*, Sarajevo 1953., 62; F. Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb 1968., 534-536; A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo 1969., 61; V. Đuretić, *Organi narodne vlasti u Bosni i Hercegovini između Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a*, Prilozi, br. 6, Sarajevo 1970., 161-162.

⁵⁴ O. Karabegović, *Bosanska krajina nepresušni izvor revolucionarnih snaga*, Beograd 1988., 294.

⁵⁵ B. Petranović, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, Beograd 1993., 88.

⁵⁶ D. Bogetić, *Nacionalno pitanje i Jugoslavija 1945-1989*, Istorija XX veka, br. 1-2, Beograd 1999., 42.

treseni prijedlozi odluka koje su trebale biti podnijete na zasjedanju. Uvođenjem termina "viđeniji predstavnici" on ukazuje na praksu postojanja različitih, neformalnih grupa i nivoa razmatranja i odlučivanja. Sastanku su ispred CK KPJ, prisustvovali M. Pijade i E. Kardelj. Rodoljub Čolaković je docnije naglašavao da su odluke bile "tako jasne i proste, svima razumljive i prirodne da je svaka diskusija bila izlišna. Našao se samo koliko praznoglavi toliko i pretenciozni Božidar Magovac da zanovijeta o konfederaciji. Niko ga nije slušao osim onih koji su morali, čije je strpljenje bilo doista neiscrpno".⁵⁷ Problem je bio ipak ozbiljniji nego što je Čolaković htio da prikaže. Tito je, pak, sa Magovcem odvojeno razgovarao. Na njegov prijedlog Magovac je izabran za potpredsjednika NKOJ-a.⁵⁸

Pitanje položaja BiH u federativnoj Jugoslaviji nije bilo raščišćeno sve do uoči zasjedanja AVNOJ-a. Plan koji je u Jajcu predložio Milovan Đilas bio je zasnovan na sovjetskom modelu: pet "nacionalnih republika" za pet jugoslavenskih naroda (Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci, Crnogorci).⁵⁹ To je bilo na liniji dotadašnjih partijskih koncepcija.⁶⁰ Sve do sastavljanja nacрта odluke o federativnom uređenju Moša Pijade, Milovan Đilas i Sreten Žujović nisu imali potpuno jasan stav o budućem položaju BiH u federativnoj Jugoslaviji. Oni su smatrali da BiH treba biti autonomna pokrajina, a ne federalna jedinica: "Na sastancima nekih delegacija (ne sjećam se kojih) izraženo je isto stanovište kao i kod Pijade, Đilasa i Žujovića u vezi sa položajem BiH u federaciji, što znači da to nije bilo samo stanovište ove trojice". Stav koji su zastupali Moša Pijade, Milovan Đilas i Sreten Žujović, navodi Hamdija Čemerlić dalje, došao je ipak do izražaja u tekstu Odluke o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu po tome što su uzeta dva kriterija na osnovu kojih su formirane federalne jedinice. Prvi je bio nacionalni kriterij: nabrojano je pet naroda, a zatim regionalni, pa je nabrojano šest zemalja, među njima i BiH. BiH je u federaci-

⁵⁷ R. Čolaković, *Kroz otvoreni prozor prodirala je svetlost prvog dana Demokratske Federativne Republike Jugoslavije*, u Zbornik: *Tako je rođena nova Jugoslavija*, Beograd 1963., 118. Božidar Magovac, je bio urednik "Slobodnog doma", organa HSS.

⁵⁸ Z. Radelić, *Božidar Magovac i partizanski pokret 1943-1944*, Časopis za suvremenu povijest, br. 2, Zagreb 1998., 243.

⁵⁹ N. Malcolm, *Povijest Bosne*, 244.

⁶⁰ M. Đilas, *Revolucionarni rat*, 358. Adil Zulfikarpašić navodi da mu je o tome Milovan Đilas dao slijedeće objašnjenje: "Centralne komitete imale su Hrvatska i Slovenija, dok je Pokrajinski komitet za Srbiju bio nešto kao komitet prve klase, a Pokrajinski komitet za Bosnu i Hercegovinu bio je kadrovski. Na primjer, Iso Jovanović dolazi iz Vojvodine za sekretara Pokrajinskog komiteta. Odredi ga Ranković, kojemu je bio šogor, i on treba da ode u Bosnu i Hercegovinu. Jer Bosna i Hercegovina je bila kao dio partijske organizacije Srbije i Jugoslavije" - cit. prema: *Okovana Bosna*, 25.

ju ušla na osnovu regionalnog karaktera.⁶¹ Do stvaranja ove federalne jedinice ne bi došlo da nije bilo Bošnjaka u njoj. Atif Purivatra je ustvrdio kako je rješenje da BiH bude federalna jedinica, ravnopravna sa ostalim republikama, bilo "u duhu stava KPJ o samostalnosti bosansko-hercegovačkih naroda na osnovu prava samoopredjeljenja".⁶² Po mišljenju Envera Redžića jedan od presudnih argumenata za federalni status BiH u jugoslavenskoj federaciji zasnivao se na masovnom učešću i ogromnim materijalnim i ljudskim žrtvama naroda BiH u toku rata.⁶³ Mustafa Imamović smatra, pak, da je najvažniji faktor koji je opredijelio rukovodstvo NOP-a da BiH, "kao historijsku zajednicu triju naroda koji u njoj stoljećima žive", uključi u novu državnu zajednicu kao ravnopravnu jedinicu bila činjenica da je BiH imala svoju državno-pravnu, tj. političku tradiciju, te da je u tom smislu ideja i praksa autonomije BiH imala također dugu tradiciju.⁶⁴ Komunističke nakane nisu bile toliko sveobuhvatne koliko praktične prirode.⁶⁵ Misao o BiH kao "ravnopravnoj jedinici u slobodnoj i federativnoj Jugoslaviji" provukao je kroz uši vijećnika u pozdravnoj riječi jedino Đuro Pucar Stari.⁶⁶ BiH je svojom etničkom raznorodnošću odstupala od tipa nacionalne federalne jedinice, ali je prelazna ideja o autonomiji prerasla u ideju i o njoj kao federalnoj jedinici.⁶⁷ Svako drugo rješenje imalo bi krupne posljedice za sve narode u BiH.⁶⁸ AVNOJ je bio pod neposrednom, potpunom kontrolom komunističke KPJ je bila čvrsto opredijeljena za federalnu državnu zajednicu, ali

⁶¹ AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini (1942-1943), diskusija H. Čemerlića, 707-708. Avdo Humo će, nakon svega, pak, 1968. pisati kako nije bilo ni najmanjih, "ni u jednom trenutku bilo na koji način izraženih težnji za neko drugo rješenje bilo u vidu pripajanja, cijepanja ili čega sličnog". Opšir. A. Humo, *Istorijski i aktuelni aspekti nacionalnog položaja Muslimana*, Pregled, br. 4, Sarajevo 1970., 447-455.

⁶² A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo 1969., 61.

⁶³ E. Redžić, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslavenske historiografije*, Sarajevo 1989., 105. D. Borovčanin kao faktore koji su uticali na odluku da BiH bude posebna federalna jedinica navodi sljedeće: BiH je imala svoju historijsko-političku tradiciju; na području BiH žive tri naroda i više nacionalnih manjina; u BiH su još prije rata pod uticajem KPJ razvijane ideje o njenoj autonomiji, što su potom prihvatili organi NOP-a; masovno učešće naroda BiH u NOP-u. Opšir. D. Borovčanin, *Izgradnja bosansko-hercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*, 186.

⁶⁴ M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2001., 341.

⁶⁵ I. Banac, *Cijena Bosne*, Sarajevo 1996., 140.

⁶⁶ AVNOJ i NOB u Bosni i Hercegovini (1942-1943), 712. R. Čolaković će docnije zapisati u svom dnevniku kako stvaranje BiH kao republike "nije značilo stvaranje nove nacije bosanskohercegovačke", kao i da zajedništva u BiH nije bilo sve do pojave radničkog pokreta - prema: Z. Antonić, *Rodoljub Čolaković u svjetlu svog dnevnika*, 399.

⁶⁷ B. Petranović, *Srbija u Drugom svjetskom ratu 1939-1945*, 533.

⁶⁸ XVII sjednica CK SK BiH, Sarajevo 1968., diskusija Džemala Bijedića, 84.

joj je bilo veoma važno da još jednom potvrdi zacrtanu poratnu nacionalnu ravnopravnost.⁶⁹ Federativno uređenje je bilo prirodno rješenje odnosa između naroda od kojih je ova država bila stvorena.

Uz Josipa Broza Tita Kardelj je bio najznačajniji strateg jugoslavenske revolucije, njen temeljiti analitičar i prvi teoretičar.⁷⁰ Milovan Đilas je napisao u *"Uspomenu jednog revolucionara"* da je od 1937. E. Kardelj smatran ličnošću broj dva u jugoslavenskom komunističkom pokretu, prvim do Tita.⁷¹ Najveći dio posla u formuliranju zaključaka AVNOJ-a obavio je Edvard Kardelj.⁷² Njemu je pomagao Moša Pijade.⁷³ Temeljito se raspravljalo o svakom detalju, o svakoj rečenici.⁷⁴ Kada je J. Vidmar izjavio da je u Sloveniji veoma brzo, po raspadu Jugoslavije u aprilu 1941, stvorena Oslobodilna fronta od predstavnika svih slojeva naroda i da su Sloveni prvi krenuli u akciju, u borbu protiv okupatora, Marko Vujačić, predstavnik Cme Gore je ovo protumačio kao izazov, naglašavajući da je masovni narodni ustanak zapravo najprije izbio u Crnoj Gori 13. jula 1941. godine. Pošto je zaprijetila duga, iscrpljujuća diskusija, intervenirao je Tito, ustvrđujući da je oružani ustanak počeo pod rukovodstvom KPJ, nakon donošenja odluke o ustanku 4. jula 1941. u Beogradu.⁷⁵ Ovo zasjedanje imalo je oblik parlamentarne sjednice na kojoj su se pitanja od najveće državne važnosti razmatrale javno pred prisutnom publikom.⁷⁶

Drugo zasjedanje AVNOJ-a potvrdilo je proces federalnog institucionaliziranja Jugoslavije, koji je trajao od prvih dana rata.⁷⁷ To je bio odgovor onima, kako je

⁶⁹ Upor. A. Đilas, *Osporavana zemlja*, Beograd 1990., 226; B. Petranović, *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, 88.

⁷⁰ E. Redžić, *Jugoslavenska misao i socijalizam*, Sarajevo 1982., 284.

⁷¹ Prema: V. Dedijer, *Revolucionarni rat Milovana Đilasa*, Beograd 1991., 153. Docije će pojedini publicisti pokušati da predstave Kardelja kao Titovog protivnika. Opšir. vidi: V. Cencić, *Titova posljednja ispovijest*, Beograd 2001.

⁷² J. Vidmar, *Moji savremenici*, Sarajevo-Zagreb 1981., 548. O Kardelju opšir. vidi: J. Prunk, *Idejnopolitični nazor Edvarda Kardelja*, Prispjevki za novejšo zgodovino, Ferenčev zbornik, letnik XXXVII, št. 2, Ljubljana 1997., 111-115.

⁷³ Upor. J. Vipotnik - I. Matović, *Edvard Kardelj*, Gornji Milanovac 1981., 54; M. Đilas, *Pad nove klase. Povest o samorazaranju komunizma*, 43.

⁷⁴ Đ. Pucar-Stari, *Sjećanja*, II, Sarajevo 1981., 139; upor. *Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a*, Beograd 1983., 211-212, 252, 275; M. Matić, *Odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a o federativnom uređenju Jugoslavije*, Istorija XX veka, br. 1-2, Beograd 1992., 227-229.

⁷⁵ D. Karić, *Od Rudog do Jajca*, Beograd 1984., 421-422.

⁷⁶ V. Velebit, *Sećanja*, Zagreb 1983., 144.

⁷⁷ Upor. K. Bastajić, *Prilog historiji federalizma u jugoslavenskim zemljama*, u Zbornik: *Značenje Drugog zasjedanja AVNOJ-a za socijalističku revoluciju*, Zagreb 1963., 75-76; M. Knežević, *Tvorci i tumači*, Beograd 1994., 148-149; D. Čosić, *Srpsko pitanje*, Beograd 1992., 212-213; Lj. Dimić, *Srbi i Jugoslavija*, Beograd 1998., 166; E. Zgodić, *Titova nacionalna politika*, Sarajevo 2000., 214-215.

Tito istakao, "koji su se nadali da će se odmah poslije rata vratiti na staro".⁷⁸ Isticanjem ravnopravnosti naroda i prava na samoopredjeljenje komunisti su se radikalno razlikovali od politike svojih protivnika, koja je pozivala na istrebljenje čitavih naroda, ili na kolektivnim odmazdama. Problem nacionalnog ugnjetavanja, koji je riješen odlukama AVNOJ-a, nije bio komunistički izum. Komunisti su, stvarajući federativnu zajednicu, prihvatili rješenja iz evropske liberalne tradicije - sačuvali su zajedničku državu, a kroz federalizam i zasebnost etničkih zajednica.⁷⁹ U proglasu koji je nakon ovog zasjedanja izdao PK KPJ za Srbiju rečeno je, između ostaloga: "Istorijske odluke II skupštine AVNOJ-a, već predstavljaju novu, veliku pobjedu naših naroda i njegove oslobodilačke vojske... Na demokratski način izabrani su u ovo veće predstavnici svih naroda i svih društvenih slojeva, bez obzira na veru i političko ubjeđenje. U NKOJ, nalaze se Srbi, Hrvati, Slovenci, Crnogorci i Muslimani, nalaze se radnici, seljaci, intelektualci, ugledni političari i javni radnici".⁸⁰

Odluka AVNOJ-a o priključenju Slovenačkog primorja, Beneške Slovenije, Istre i nekih otuđenih jadranskih ostrva Jugoslaviji, mada nije naišla na negativnu reakciju, bila je u suprotnosti s Atlantskom poveljom i javno iznijetim ratnim ciljevima glavnih članova savezničke antihitlerovske koalicije.⁸¹ Prema njihovim gledištima, pitanje promjene ili ispravke granica nije trebalo rješavati oružanom silom prije završetka rata, već je to trebalo ostaviti za mirovnu konferenciju. AVNOJ, svjestan svoje trenutne snage i mogućnosti, nije želio da postavlja zahtjeve koje bi saveznici odbili.⁸² Do kraja 1943. Britanci su shvatili da moraju raskinuti sa četničkim pokretom Draže Mihailovića i pružiti Titu svu materijalnu pomoć.⁸³ Temeljnim odlukama AVNOJ-a Tito je preuzeo na sebe veliki politički rizik pošto je samo na osnovu pragmatične analize predstojećih zbivanja još nedovršenu oslobodilačku borbu pretočio u niz dalekosežnih političkih odluka i praktičnih rješenja. Stvarna vlast NOP-a protezala se tada u Jugoslaviji na manje od polovice teritorije na kojoj je

⁷⁹ Opšir. A. Đilas, *Razgovori za Jugoslaviju*, Novi Sad 1993.

⁸⁰ M. Borković, *NOP u Srbiji u 1943. godini i aktivnost KPJ u tom periodu*, u Zbornik: *Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija*, knj. 2, Beograd 1977., 231.

⁸¹ Opšir. V. Kljaković, *Titova politika prema saveznicima oko pitanja Istre i Slovenačkog primorja*, Časopis za suvremenu povijest, br. 2, Zagreb 1972., 47-52; S. Nešović, *Svet o nama 1941-1945*, knj. 2, Beograd 1983., 394-396.

⁸² Upor. V. Volebit, *Sećanja*, Zagreb 1983., 142; V. Đuretić, *Vlada na bespuću*, Beograd 1982., 271.

⁸³ E. Barker, *Churchill i Eder u ratu*, Zagreb 1980., 268.

živjela tek trećina jugoslavenskog stanovništva. Sila i političko jedinstvo bili su mnogo jači od stečenih i formalnih prava.⁸⁴

Drugo zasjedanje AVNOJ-a riješilo je pitanje najviših državnih organa pretvaranjem AVNOJ-a u vrhovno predstavničko tijelo zakonodavne i izvršne vlasti u Jugoslaviji, te formiranjem Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) kao najvišeg izvršnog i naredbodavnog organa narodne vlasti, s obilježjem privremene narodne vlade. Odlukom o federativnom uređenju nove državne zajednice negiran je osnovni stub prethodne Jugoslavije: državni i nacionalni unitarizam. Jugoslavenska federacija je izgrađivana na nacionalnom principu, izuzimajući Bosnu i Hercegovinu.⁸⁵ Na prijedlog Josipa Vidmara, ispred slovenačke delegacije, u NOVJ je uveden čin maršala. Kada je još izišao prvi ukaz Vrhovnog štaba NOV i POJ o postavljanju generala, Edvard Kardelj je predložio da se uvede čin maršala, ali se tada Tito nije složio. Kada je slovenačka delegacija u Jajcu iznijela isti prijedlog, on je jednoglasno bio prihvaćen. AVNOJ je taj čin dao Josipu Brozu Titu.⁸⁶ Među 63 izabrana člana Predsjedništva AVNOJ-a bilo je 28 istaknutih rukovodilaca KPJ i isto toliko bivših prvaka raznih građanskih stranaka, kulturnih i javnih radnika, sveštenika, oficira.⁸⁷ Sazivanje AVNOJ-a i donošenje ustavnih odluka E. Kardelj će svojedobno nazvati politikom "svršenog čina".⁸⁸ Federalne koncepcije su predstavljene kao snažni udarac "velikosrpskoj hegemoniji" i "versajskoj Jugoslaviji".⁸⁹ Branko Miljuš smatra da je ideja o stvaranju jugoslavenske države na federalnoj osnovi potekla još od Engleza 1918. godine, ali je bila odbačena na insistiranje Francuza, koji su smatrali da bi unitarizam utemeljen na etničkom principu bio korisniji za interese nove države.⁹⁰

⁸⁴ V. Velebit, *Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*, 95-96; S. Nešović - B. Petranović, *AVNOJ i revolucija*, Beograd 1983., 459; B. Petranović - M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, knj. 1, Beograd 1987., 808; S. Nešović, *Stvaranje nove Jugoslavije 1941-1945*, Beograd 1981., 253-255.

⁸⁵ B. Petranović - M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, 74-75.

⁸⁶ V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, knj. 1, Rijeka 1980., 356.

⁸⁷ *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1985., 277.

⁸⁸ B. Petranović, *Drugo zasjedanje AVNOJ-a i konstituisanje nove Jugoslavije*, u Zbornik: *Tito-partija-revolucija*, Beograd 1979., 323; Isti, *Državnopravno institucionalizovanje revolucije u Jugoslaviji*, u Zbornik: *60 godina revolucionarne borbe SKJ*, Beograd 1979., 139-140.

⁸⁹ V. Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, knj. II, Beograd 1985., 55. V. Đuretić će docnije pisati kako je Tito "samovoljno dijelio srpske zemlje, da je bazi istorijski nastalog regionalizma proglašavao nove 'nacije' ne pitajući narod" - cit. prema: S. Inić, *Portreti*, Beograd 2001., 111. Za historičara dr. Milana St. Protića, poratna socijalistička Jugoslavija je bila "ravnopravna federacija srpske sa poraženim i izmišljenim nacijama" - prema: M. Protić, *U senci Velike Britanije 1941.*, u: *Serbia i komentari*, Beograd 1991., 230.

⁹⁰ B. Miljuš, *Revolucija u Jugoslaviji 1941-1945*, 240.

Tito je u Jajcu učinio upravo onaj pragmatični korak od kojeg ga je Kominternu odvrćala u Bihaću, pozivajući u Jajcu da AVNOJ u Jugoslaviji obrazuje privremenu vladu.⁹¹ Staljin u početku nije htio stvaranje jugoslavenske federativne države na Balkanu.⁹² Odluka o oduzimanju legitimiteta izbjegličkoj kraljevskoj vladi u SSSR-u je ocijenjena kao "zabijanje noža u leđa SSSR-a". Borba jugoslavenskih komunista izišla je iz ustaljenih pogleda i neosporanih interesa SSSR-a. Moskva nije potpuno shvatala jugoslavensku revolucionarnu stvarnost - da se pored borbe protiv okupatora Jugoslavije vodi istodobno i unutarnja revolucija. Osnovu tog neshvatanja činilo je zaziranje sovjetske vlade da bi joj zapadni saveznici, prije svega Velika Britanija, mogli zamjeriti da preko svojih komunističkih ispostava iskorišćava ratne nevolje okupiranih zemalja radi širenja revolucije i svojih uticaja. Moskva dugo nije shvatala ni osobitosti ratovanja u Jugoslaviji. Zvanični sovjetski krugovi su potcjenjivali borbu jugoslavenskih partizana samim tim što su je poistovećivali sa svojim partizanima i njihovim načinom ratovanja. Partizani u SSSR-u su bili pomoćna, sporedna snaga Crvene armije i nikada nisu prerasli u regularnu vojsku. Shodno svom iskustvu, sovjetski vrhovi nisu mogli da shvate da jugoslavenski partizani mogu prerasti u respektabilnu vojsku i državnu vlast, a samim tim da vremenom poprime lik i interese različite od sovjetskih - svoj oblik egzistencije.⁹³

Predsjedništvo AVNOJ-a je odlukom od 30. novembra 1943. imenovalo NKOJ, čiji je predsjednik i povjerenik za narodnu odbranu bio maršal Jugoslavije Josip Broz Tito.⁹⁴ Avnojevska Jugoslavija je bila historijska negacija državne tvorevine nastale 1918. godine. Odluke AVNOJ-a, "partizanskog parlamenta", su bile okvirnog i načelnog karaktera pošto nije bilo skupštine s ustavodavnim ovlaštenjima.⁹⁵ On je "suspendirao" monarhiju, ali je nije ukinuo. Kralj Petar II je nakon toga u ustavnom

⁹¹ Dž. Ridli, *Tito*, Novi Sad 1998., 204. Na večeri u Bihaću, nakon završenog Prvog zasjedanja AVNOJ-a, Tito je rekao: "Ono što sam ja postigao to je delo naše Partije. Ja sam bio mlad, neuk čovek, a Partija me je primila u svoje krilo, vaspitavala i podigla. Njoj sve dugujem" - cit. prema: V. Dedijer, *Dnevnik*, 271. O odnosima KPJ i Kominterne opšir. vidi: P. Morača, *Odnosi između Komunističke partije Jugoslavije i Kominterne od 1941. do 1943. godine*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1-2, Beograd 1969., 94-132.

⁹² R. Đurić, *Tito između Hitlera i Staljina*, "NIN", br. 2633, Beograd 14. juni 2001.

⁹³ M. Đilas, *Razgovori sa Staljinom*, Beograd 1990., 12.

⁹⁴ Upor. *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1941-1945*, II, Beograd 1989., 17, nap. 3; B. Lazić (D. Stranjaković), *Titov pokret i režim u Jugoslaviji 1941-1946*, fototipsko izdanje iz 1946., Beograd 1992., 99-100.

⁹⁵ J. Pleterski, *Perspektiva federativnog ujedinjenja u novu Jugoslaviju kao faktor narodnoosobodilačke borbe*, u Zbornik: *AVNOJ i NOB u BiH (1942-1943)*, 388; V. Glišić, *Saveznici i Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*, Istorija XX veka, br. 1, Beograd 1995., 21-22.

smislu i dalje bio monarh, ali privremeno nereguliranog statusa.⁹⁶ Bila je osnovana jugoslavenska federacija, ali do kraja nisu bili izvedeni oblici pojedinih federalnih jedinica, vezani za svoje granice, trajni položaj pojedinih oblasti, struktura članica saveza, kao unitarnih ili složenih.⁹⁷ Državno uređenje je svjesno zadržavano u granicama provizorijuma da se zakonskim aktima ili javnim proklamacijama ne bi prejudicirala konačna rješenja.⁹⁸ Nova jugoslavenska državna zajednica dobila je i grb, ali ne i ime.⁹⁹ Rukovodstvo NOP-a nije imalo snage da otvori dijalog o tome kako već faktički konstituiranu federalnu zajednicu mogu da napuste pojedine članice. Mada pravog federalizma nema bez transparentno naznačenih uslova za napuštanje federacije, tada trenutak za pragmatičnije razgovore o tome nije bio sazrio.¹⁰⁰

O umjerenosti rješenja AVNOJ-a jasno je govorilo i pismo Moša Pijade upućeno 20. decembra 1943. Edvardu Kardelju, s ocjenama o "velikoj suzdržljivosti narodnog predstavnništva" i "razumnoj uzdržljivosti".¹⁰¹ Za obazrivo i strpljivo vođstvo NOP-a bilo je tada dovoljno što je NOVJ "de facto" bila priznata kao respektabilna, jedina saveznička vojska na teritoriji Jugoslavije, i da je zasjedanje AVNOJ-a mirno i jasno upoznalo svijet sa čvrstim programom društvenog preobražaja nove jugoslavenske državne zajednice.¹⁰² Legislativna djelatnost Predsjedništva AVNOJ-a razvila se tek nakon oslobođenja Beograda u oktobru 1944. godine. Ono do tada nije moglo da radi u punom sastavu pošto njegovi članovi nisu bili na okupu.¹⁰³

Politički status Bošnjaka pod nazivom "Musliman", kojim su bili priznati na zasjedanju ZAVNOBiH-a, uskraćen je na zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu. Ova dva skupa su protivrječna u vezi sa pitanjem Bošnjaka.¹⁰⁴ Bilo je izloženo kritici i shvata-

⁹⁶ S. Nikšić, *Posle Tita*, Beograd 1982., 125-126.

⁹⁷ B. Petranović, *AVNOJ - revolucionarna smena vlasti 1942-1945*, Beograd 1976., 216.

⁹⁸ Upor. D. Šepić, *Vlada Ivana Šubašića*, Zagreb 1983., 133-135; B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941-1945)*, II, Beograd 1983., 136; Isti, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, II, Beograd 1988., 284-286.

⁹⁹ *Službeni list DFJ*, 1/1945.

¹⁰⁰ B. Pavičević, *Presudne etape u novijoj povjesnici jugoslovenskih naroda*, u Zbornik: *Srbi o Srbima*, Sarajevo 2001., 85-88.

¹⁰¹ B. Petranović, *AVNOJ - revolucionarna smena vlasti 1942-1945*, 215.

¹⁰² V. Velebit, *Sećanja*, 142.

¹⁰³ B. Petranović - M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, knj. 2, 13, nap. 3.

¹⁰⁴ Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sarajevo 1998, 189. Marko Vrhneć "slikovito" piše da je Tito u avgustu 1970. ispričao kako su priznali Muslimane za narodnost: "Na Drugom zasjedanju AVNOJ-a odvijali su se razgovori sa predstavnicima svih jugoslovenskih naroda (osim makedonskog). Na kraju je ostala grupa koja nikuda nije spadala, a imala je svoje brigade i komandu. Tito ih je upitao šta je sa njima, a oni su mu odgovorili da su oni Muslimani, i da to žele da ostanu. Rekao im je: pa budite Muslimani i u novoj državi" - cit. prema: M. Vrhneć, *Šest godina sa Titom (1967-1973)*, Ljubljana 2000., 290.

nje nekih Bošnjaka, poput Muhameda Sudžuke, o Bošnjacima kao "kvascu" budućeg jugoslavenstva.¹⁰⁵ U odluci sa ovog zasjedanja AVNOJ-a se navodi: "Da bi se ostvario princip suverenosti naroda Jugoslavije, da bi Jugoslavija predstavljala istinsku domovinu svih svojih naroda, da nikada više ne bi postala domenom bilo koje hegemonističke klike, Jugoslavija se izgrađuje i izgradiće se na federativnom principu, koji će obezbediti punu ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine".¹⁰⁶ Bošnjaci nisu tretirani kao zasebna nacionalna zajednica, već kao potencijalni Srbi ili Hrvati.¹⁰⁷ Tito se u Jajcu posebno interesirao o raspoloženju i stremljenju Bošnjaka u Bosanskoj krajini. Složio se sa konstatacijom Osmana Karabegovića da će odluke AVNOJ-a o federativnom uređenju i ravnopravnosti imati snažan politički odjek među Bošnjacima.¹⁰⁸

Cjelokupna politika jugoslavenskog komunističkog pokreta nije se uopće temeljila na priznavanju bošnjačkog nacionalnog identiteta, pošto su komunisti bili i inače veoma oprezni i rezervirani prema nacijama kao povijesnim tvorevinama.¹⁰⁹ Edvard Kardelj je još 1938. napisao kako Bošnjaci u Jugoslaviji nisu nacija "mada se - individualno uzevši - ne osjećaju ni Srbima, ni Hrvatima i mada, s obzirom na to, svakako sačinjavaju posebnu etničku grupu".¹¹⁰ Stavovi KPJ prema kojima su Bošnjaci u BiH činili poseban etnički individualitet prilično su dugo tumačeni različito.¹¹¹ NOP se nije odlikovao dosljednom i čvrstom linijom prema Bošnjacima. Sadržaji pojedinih relevantnih partijskih komunističkih dokumenta svjedoče da nji-

¹⁰⁵ B. Petranović-M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, knj. 1, 768, nap. 11. R. Čolaković je o njemu napisao u svojim *Zapisima iz oslobodilačkog rata* (II, 533) da se radi o "tipičnom malograđanskom intelektualcu"

¹⁰⁶ D. Petrović, *Konstituisanje federalne Srbije*, Beograd 1988., 187.

¹⁰⁷ H. Čemerlić, *Položaj Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj zajednici od ZAVNOBiH-a do ustava SR Bosne i Hercegovine*, Prilozi, br. 4, Sarajevo 1968., 339.

¹⁰⁸ O. Karabegović, *Krajina na putevima revolucije*, Beograd 1978., 242; E. Redžić, *Anto Babić - čovjek i djelo (1899-1974)*, Sarajevo 2001., 67.

¹⁰⁹ M. Filipović, *Bošnjačka politika*, Sarajevo 1996., 83. također vidi: J. Perovšek, *Vprašanje etnične posebnosti Muslimanov v razpravi jugoslovanskih komunistov o nacionalnem vprašanju leta 1923*. Prispevki za novejšo zgodovino, br. 1, Ljubljana 2001., 33-36.

¹¹⁰ E. Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, Beograd 1960., 104. Dr. Atif Purivatra piše kako "u shvatanjima čelnih ljudi (otpori stvaranju ravnopravne republike BiH u Jajcu) nikako nije moglo da pobijedi i to da je Musliman-Musliman. Tome se pružao otpor. Opšir. vidi: A. Purivatra, *Muslimani su svoji na svome*", "Islamska misao", br. 146, Sarajevo februar 1991.

¹¹¹ A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo 1969., 57. Dr. Fuad Saltaga navodi kako KPJ u toku Drugog svjetskog rata nije priznavala ni akceptirala etnički, niti nacionalni identitet Muslimana. Opšir. vidi: F. Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji*, Sarajevo 1991., 175.

hovi tvorci nisu osjećali potrebu da realno sagledaju položaj Bošnjaka, pa su ih sektaški, u masi, tretirali kao protivnike NOP-a.¹¹² U jednom spisu Edvard Kardelj je muslimanske milicije u BiH svrstao u ustaške formacije, što je u biti značilo njihovu tešku osudu od KPJ i partizana. Međutim, u stvarnosti se nisu sve muslimanske milicije i svi njihovi pripadnici mogli svrstati među neprijatelje, pošto je u njihovim redovima bilo dosta simpatizera NOP-a, pa i članova KPJ i SKOJ-a. U sredinama u kojima partizanski komandanti nisu bili opterećeni nacionalizmom i dogmatizmom izvršena je diferencijacija, pa se znatnom broju ljudi omogućilo da priđu partizanima, čime su mnogi od njih spasili svoje živote.¹¹³

Republički status BiH je riješen, kako iznosi Milovan Đilas, nakon Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu, u pauzi marša: *"Bilo je to na jednom zastanku u maršu, posle povlačenja iz Jajca, početkom januara 1944: Ranković je saopštio da bosansko vođstvo predlaže republiku i Tito se složio, a za njim svi ostali, kao s nečim što se samo sobom činilo prihvatljivim"*.¹¹⁴ AVNOJ i nova, federativna jugoslavenska državna zajednica pojavljivali su se kao negacija i srpskih i hrvatskih poroka.¹¹⁵ Jugoslavija je revitalizirana na ideji složene države, kao garanta očuvanja zasebnosti. Ona je oblikovana u duhu *"partizanskog jugoslovenstva"*.¹¹⁶

Identitet BiH je u Drugom svjetskom ratu bio povezan i sa vojno-političkim prelomnim zbivanjima, koji su odlučivali o sudbini jugoslavenskog prostora, a utjecali su i na opći tok svjetskog rata.¹¹⁷ Konstituiranje ZAVNOBiH-a, te funkcioniranje oblasnih odbora za Bosansku krajinu i Hercegovinu, kao i formiranje Inicijativnog odbora za istočnu Bosnu, bili su jedan od pragmatičnih dokaza da je sistem

¹¹² E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*, Sarajevo 2000., 164. Nenad Filipović o velikom i malom slovu "M" piše: *"Samo pozivanje na čuveno veliko slovo veoma je klimavo, budući da su dokumenti tzv. narodne vlasti po pravilu pisani na vrlo niskom novou pismenosti. Ima u njima i malih i velikih slova i gdje treba i gdje ne treba"* - cit. prema: N. Filipović, *O jednom nasilnom istezanju bošnjačkih nogu*, u Zbornik: *Bosna i bošnjaštvo*, Sarajevo 1990., 176.

¹¹³ M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji*, Sarajevo 1996., 83.

¹¹⁴ M. Đilas, *Pad nove klase. Povest o samorazaranju komunizma*, 43.

¹¹⁵ V. Đuretić, *Građanski rat u Bosni i Hercegovini 1992-1994. Bumerang titovske politike*, u Zbornik: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995., 441. R. Čolaković 1963. piše da je federalna BiH bila pravi odgovor srpskim, hrvatskim i muslimanskim reacionarima i šovinistima: *"Bosna i Hercegovina nije ni srpska ni hrvatska ni muslimanska, nego je i srpska, i hrvatska, i muslimanska, a povrh toga i jugoslavenska"* - cit. prema: R. Čolaković, *Kroz otvoreni prozor prodirala je svetlost prvog dana Demokratske Federativne Republike Jugoslavije*, 118.

¹¹⁶ Upor. Lj. Dimić, *Srbi i Jugoslavija*, Istorija XX veka, br. 1, Beograd 1997., 29; S. Pavlović, *Jugoslavija 1918-1991*, Istorija XX veka, br. 1, Beograd 1996., 15-16.

¹¹⁷ V. Kržišnik-Bukić, *Bosanski identitet*, Sarajevo 1997., 39.

nove vlasti na tlu ove federalne jedinice u toj fazi rata bio zahvaćen od dna do vrha vlasti.¹¹⁸ Tek na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, koje je od 30. juna do 1. jula 1944. održano u Sanskom Mostu, donešene su odluke kojima su položene osnove državnosti BiH.¹¹⁹

Bilo je neosporno dilema, nejasnoća kod onih koji su kreirali ili tumačili dogovorenu politiku o izgradnji Jugoslavije na federativnoj osnovi, koja je sadržavala u sebi pitanja međunacionalnih odnosa. AVNOJ je na zasjedanju u Jajcu ustvrdio kao činjenicu da se jugoslavenska federacija s njegovim odlukama nije dovršila, već da se ona "izgrađivala i da se izgrađuje".¹²⁰ Ivan Milutinović je na Trećem zasjedanju ZAVNO Crne Gore i Boke u Kolašinu jula 1944. godine rekao: "Današnjim odlukama vi, drugovi, stvarate slobodnu Crnu Goru u sastavu federativne Jugoslavije. Da li nas ta odluka obavezuje da se za nju zauvijek držimo? Ne, ona je samo potpuno ostvarenje naših prava koja su nam zagantovana i odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, ostvarenja koje u sebi uključuju kako obezbjeđenje nesmetanog razvika Crne Gore kao posebne federalne jedinice, i potpunu demokratsku garanciju, da se naš narod sutra, ako to želi, može slobodno i dobrovoljno ujediniti sa Srbijom ili nekom drugom jedinicom".¹²¹ U februaru 1945. Predsjedništvo AVNOJ-a donijelo je odluku o diobi Sandžaka, bez konsultiranja naroda, suprotno volji dijela političkog rukovodstva ove oblasti. U autentičnim dokumentima do kraja 1944. nije bilo tragova o privremenom karakteru ZAVNOS-a, već se, naprotiv, govorilo o potrebi usavršavanja čitavog političkog sistema Sandžaka.¹²² Edvard Kardelj je na sjednici Predsjedništva AVNOJ-a održanoj 24. februara 1945. ustvrdio da Sandžak kao pokrajina ne može više opstati "jer za to nema više nikakvih političkih, ni ekonomskih, ni etničkih razloga. To je jasno. Kad se postavlja pitanje kojoj od federalnih jedinica Sandžak treba priključiti, onda je politički i ekonomski jedino pravilan odgovor: ni Srbiji, ni Crnoj Gori ne treba priključiti celu oblast, jer bi to bilo neprirodno i ne bi odgovaralo životnim interesima tamošnjeg stanovništva. Najbolje je rešenje svakako ono koje one delove Sandžaka koji su više vezani, i ekonomski, i politički, i geografski, za Srbiju priključiti njoj, a one koji su bliži, upućeni na Crnu Goru pripojiti federalnoj Crnoj Gori. Takvo rešenje ovog pitanja, duboko sam uveren, pozdraviše narod

¹¹⁸ B. Petranović, *AVNOJ - revolucionarna smena vlasti 1942-1945*, 202.

¹¹⁹ Upor. V. Đuretić, *Narodna vlast u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Sarajevo-Beograd 1981., 207, nap. 371; M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 343.

¹²⁰ F. Čulinović, *Razvitak jugoslovenskog federalizma*, Zagreb 1952., 136.

¹²¹ Okrugli sto: *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, Marksistička misao, br. 1, Beograd 1988., diskusija Z. Lakića, 69-70.

¹²² D. Petrović, *Konstituisanje federalne Srbije*, 106.

celog Sandžaka, jer jedino takvo rešenje odgovara interesima ekonomskog razvitka ove naše do sada privredno zaostale pokrajine".¹²³ Sreten Vukosavljević, predsjednik Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Sandžaka (ZAVNOS), na istoj sjednici je bio mišljenja da "Sandžak ne treba cepati, jer je to ipak celina. To je oblast, to je pojam sa svojim specifičnim i političkim i privrednim obeležjima. To je i istorijski tačno. Takvo je i narodno shvatanje. Zato sam za rešenje da se ili ceo Sandžak pripoji ili Srbiji ili Crnoj Gori". Bio je to politički potez koja nije bio na liniji ranijih odluka AVNOJ-a. Na kraju ove sjednice E. Kardelj je predložio da u ime Predsjedništva AVNOJ-a u Sandžak, na sjednicu ZAVNO Sandžaka odu Moša Pijade, Mile Peruničić i dr. Rade Pribićević.¹²⁴ Već 29. marta 1945. u Novom Pazaru, na skupštini ZAVNO Sandžaka, donijeta je odluka o raspuštanju ZAVNO Sandžaka i podjeli teritorije Sandžaka između federalnih jedinica Srbije i Crne Gore. I ovdje je istaknuto kako se radi o "privremenoj odluci o podjeli".¹²⁵ Na ovom skupu je, prema zapisniku, istaknuto kako u Jugoslaviji postoje četiri naroda: Srbi, Hrvati, Slovenci i Makedonci, sa četiri federalne jedinice, a da su stvorene "iz specijalnih razloga", još dvije federalne jedinice: Srbija i Crna Gora. O tim "specijalnim razlozima" nije bilo diskusije niti komentara. Povodom podjele Sandžaka, Aleksandar Ranković je istakao kako je to najbolji dokaz da KPJ nema nikakvu namjeru da dijeli i cijepa Srbiju.¹²⁶ U januaru 1947. M. Pijade je, promovirajući principe federalnog ustrojstva Jugoslavije, istakao i značaj donijetih akata koji su, između ostalog, "likvidirali Novopazarski Sandžak kao tursku administrativnu jedinicu".¹²⁷ Zvanični, navedeni razlozi raspuštanja ZAVNO Sandžaka nisu bili dovoljno ubjedljivi, niti sasvim jasni.

Planovi o proširenju jugoslavenske zajednice su bili permanentno prisutni. Pokušaji stvaranja balkanske federacije ili konfederacije, koji nisu realizirani zbog sukoba interesa velikih sila, kao i suprostavljenih interesa balkanskih država, predstavljali su nagovještaj novih mogućnosti okupljanja balkanskih naroda u obliku šire

¹²³ Arhiv Jugoslavije u Beogradu, Biblioteka. Zakonodavni rad Predsedništva AVNOJ-a i Predsedništva privremene narodne skupštine DFJ (19. novembar 1944-27. oktobar 1945. godine).

¹²⁴ B. Petranović - G. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, II, Beograd 1977., 76.

¹²⁵ Okrugli sto: *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*, diskusija Z. Lakića, 69. Bilo je rečeno da u Sandžaku nema dva naroda, već samo jedan: Srbi - pravoslavci i muslimani.

¹²⁶ D. Vujošević, *Kako je prekrajana Jugoslavija (II)*, "Intervju", br. 237, Beograd 6. juli 1990.

¹²⁷ M. Pijade, *Izabrani govori i članci 1941-1947*, Beograd 1948., 194. Na Trećem zasjedanju AVNOJ-a 1945. on će istaći kako je priključenjem Kosova i Vojvodine federalnoj Srbiji u "glavnim crtama" završeno izgrađivanje Jugoslavije na principima koje je postavilo Drugo zasjedanje AVNOJ-a.

zajednice. Za "komuniste-romantičare" granice nisu bile važne.¹²⁸

Na sjednici Predsjedništva AVNOJ-a 24. februara 1945. Mile Peruničić, sekretar ovog predsjedništva, u izlaganju o broju vijećnika AVNOJ-a po pojedinim republikama, istakao je da je BiH definirana u granicama određenim Berlinskim kongresom 1878. godine.¹²⁹ Edvard Kardelj, potpredsjednik Savezne vlade i ministar za Konstituantu, kao počasni gost, učestvovao je 26. aprila 1945. na Trećem zasjedanju ZAVNO BiH-a i tom prilikom, u svom pozdravnom govoru, istakao: "U Bosni i Hercegovini imala je u prvom redu osnovna parola narodno-oslobodilačkog pokreta, parola o bratstvu i jedinstvu naroda Jugoslavije, da izdrži svoju vatrenu probu. I izdržala ju je. I pobijedila. Svi narodi Jugoslavije biće narodu Bosne i Hercegovine za tu pobjedu vječito zahvalni. Tu svoju ulogu mora Bosna i Hercegovina zadržati i u budućnosti. Ona mora praktično ponovo svaki dan dokazivati da ne može biti ugnjetavanja naroda po narodu tamo gdje vlast drže u rukama narodne mase, radni narod. Ona mora bratskim unutaršnjim odnosima svaki dan iznova razoružavati sve one naše neprijatelje iz svih naših zemalja koji hoće raspiriti međusobnu nacionalnu mržnju da bi na taj način slomili vlast demokratskih narodnih snaga".¹³⁰ Na ovom zasjedanju ZAVNOBiH je konstituiran u Narodnu skupštinu Bosne i Hercegovine. Narodna vlada BiH je formirana 28. aprila 1945. godine. Odluke Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH-a, zasnovane još na deklaraciji Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, utvrdile su Bosnu i Hercegovinu zemljom i srpskom i muslimanskom i hrvatskom, ali ne i zemljom - bosanskom. U toj "površnosti" krio se njen presudni i dalekosežni nedostatak.¹³¹

Počtkom marta 1945. obrazovana je zajednička jugoslavenska vlada sastavljena od predstavnika AVNOJ-a i kraljevske izbjegličke vlade, što je bilo na liniji sporazuma velike trojice u Jalti. Najistaknutiji predstavnici iz emigracije koji su ušli u tu vladu bili su Milan Grol, vođa srpske Demokratske stranke i Ivan Šubašić, predstavnik Hrvatske seljačke stranke. Grol je, zbog neslaganja sa politikom vlade podnio ostavku u avgustu iste godine. On i demokrati su, između ostalog, bili spremni da priznaju za federalne jedinice Hrvatsku i Sloveniju, ali ne - bar u istoj mjeri - Makedoniju i Crnu Goru. Svakako su imali rezerve i prema stvaranju pokrajina i

¹²⁸ Mika Tripalo navodi da su Đuro Pucar i Blažo Jovanović, nakon rata, granice između BiH i Crne Gore određivali putem telefonskih razgovora. Pucar je također predložio Ivanu Krajačiću da Hrvatska ustupi Bosni i Hercegovini Dubrovnik, dok bi Hrvatska, kao kompenzaciju dobila Cazinsku krajinu - nav. prema: M. Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb 1990., 163.

¹²⁹ Arhiv Jugoslavije u Beogradu, Biblioteka. Zakonodavni rad Predsedništva AVNOJ-a i Predsedništva Privremene Narodne skupštine DFJ (19. novembar 1944-27. oktobar 1945. godine)

¹³⁰ ZAVNOBiH. *Dokumenti 1945.*, knj. 2, 397.

¹³¹ V. Kržišnik-Bukić, *Bosanski identitet*, 39.

federalne jedinice Bosne i Hercegovine.¹³² Razdoblje partijske vlasti nakon 1945. donijelo je neku vrstu ograničene bosanske državnosti u formi "narodne", odnosno "socijalističke republike", a nakon 1966. i priznanje muslimanske nacije.¹³³ Ostalo je, međutim, pitanje odnosa susjeda prema tim činjenicama, koje je eksplozivno kulminiralo 1992. godine. Teška poratna borba za priznavanje muslimanske nacije bila je u neospornoj vezi sa položajem i budućnošću BiH. Njihovo srpsko, odnosno hrvatsko "opredjeljivanje" moglo je dovesti u pitanje ustrojstvo i dalji opstanak BiH.

Avdo Humo, kao jedan od najviših bosanskohercegovačkih poratnih rukovodilaca, prema dnevnicih bilješkama Aleksandra Rankovića, iznosio je šezdesetih godina XX stoljeća kako je Ranković nastojao da onemogući formiranje posebne republike BiH, tj. da je tvrdio kako je "*republika BiH samo ratna tvorevina*". Aleksandar Ranković će, odbijajući ove Humine tvrdnje, zapisati u svom dnevniku da je status BiH kao šeste republike bio riješen čak još prije zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću i Jajcu: "*Dakle, njemu ispred nosa. Bio je prisutan i on, i on dobro zna da nije bilo čak ni diskusije po tom pitanju*".¹³⁴ Ovakvi zapisi su odudarali od zvaničnih saznanja i predstava u jugoslavenskoj historiografiji. Sam Ranković, ili neko posthumno u njegovo ime, kao da je želio da što više pojednostavi ovo pitanje i da djelimično izvrši prekompoziciju određenih historijskih činjenica, te naknadno minimizira istaknutu

¹³² M. Đilas, *Vlast i pobuna*, 25.

¹³³ I. Banac, *Hrvati i Bošnjaci*, "Behar", br. 32-33, Zagreb 1997., 15.

¹³⁴ *Dnevik Aleksandra Rankovića*, feljton, pripremio P. Simić, "Večernje novosti", Beograd 23. jul 2001. Olga Humo, supruga Avde Hume, reagiraće na Rankovićevo pisanje o svom preminulom mužu, tekstom koji je 30. jula 2001. objavljen u "Večernjim novostima" tvrdeći da Ranković nije govorio da je pitanje statusa BiH bilo riješeno Avdi "pred nosom", pa, uz isticanje da je u pripremama Drugog zasjedanja AVNOJ-a kucala materijale i bila upoznata sa događajima vezanim za njegovo održavanje, navodi: "*Avdo je sa Rodoljubom Čolakovićem došao iz istočne Bosne na zasedanje AVNOJ-a. Prvi razgovor u vezi sa zasedanjem njih dvojica su imala sa Mošom Pijade koji je pripremao predloge i materijale. U vezi sa statusom Bosne postojala su dva predloga. Prvo je bio da se Bosna i Hercegovina podeli između Srbije i Hrvatske, s tim što je Đilas tražio da istočna Hercegovina pripadne Crnoj Gori. Drugi predlog, koji je branio Moša Pijade, bio je da BiH dobije status autonomne oblasti. U vezi sa ovim predlogom ostalo je otvoreno pitanje kome bi ova autonomna oblast pripala, Srbiji ili Hrvatskoj. Srbi su hteli da ona pripadne njima, a Hrvati, opet, branili su stav da treba da pripadne njima, s obzirom na okolnost da se za Srbiju već predviđaju dve autonomne oblasti. Drugi razgovor su Avdo i Ročko imali sa Kardeljom koji ih je uputio na razgovor sa Starim (Titom). Razgovor sa Titom trajao je četiri sata. Avdo je opširno govorio o etničkim i istorijskim razlozima u prilog BiH kao republike. Ročko ga je podržavao. Tito je prihvatio predlog, ostali su se složili i o njemu se više nije razgovaralo*". Upor. *Dnevnik Aleksandra Rankovića*, Beograd 2001.

ulogu i uticaj A. Rankovića u raspravama oko uređenja jugoslavenske državne zajednice.¹³⁵

Vezivno tkivo obnovljene države bilo je političko: partija i armija. Komunistička vlast nije uspjela nakon 1945. riješiti u potpunosti nacionalno pitanje u Jugoslaviji, ali je preuređenjem zemlje na federativnoj osnovi, omogućila prihvatljivija i prosperitetnija rješenja za taj multietnički prostor. Njeno federativno funkcioniranje bilo je ideološki ograničeno, uvjetovano vlašću Komunističke partije, koja je bila organizirana na principu "demokratskog centralizma". Tito u maju 1945. govori kako komunisti moraju biti elemenat koji će u Jugoslaviji ujedinjavati sve u jednu cjelinu, dodajući dalje: "Voljeti svoju federalnu jedinicu - znači voljeti monolitnu Jugoslaviju".¹³⁶ Komunistička partija je arbitrirala ili nametala svoju volju kada god je to bilo neophodno. Monistička priroda komunističke doktrine učinila je jugoslavenski federalizam, u znatnoj mjeri, fiktivnim. U samom komunizmu postojala je "genetička greška" koja je onemogućila istinski federalizam i od strategije pretvorila ga u taktiku. Osvojivši vlast u ratu, komunisti su, bar što se tiče ratne generacije, iskreno težili da se međunacionalni sukobi ne ponove. Oni su, ipak, samo odigrali ulogu hibernatora nacionalnih sukoba, a prirodom vlasti koju su uspostavili lagano su pripremali njihovu obnovu.¹³⁷ Tito je bio "posljednji Habsburgovac". Upravljao je složenom državom, u kojoj su narodi imali "kulturnu autonomiju", obuzdavajući nacionalističke antagonizme.¹³⁸ Prošlost se, međutim, nije iscrpila, činjenice se nisu

¹³⁵ D. Ćosić je u svojoj knjizi *Piščevi zapisi* objavio neke Rankovićeve iskaze. Po tim zapisima Ranković je smatrao kako je AVNOJ "principijelno gledano, u tadašnjim uslovima, pravilno rešio pitanje državne strukture Jugoslavije", da mu je bilo "svejedno da li su Ilok i Baranja u Hrvatskoj ili Srbiji. Sretenu Žujoviću nije bilo svejedno". Ranković osnivanje nacionalnih komunističkih partija Hrvatske i Slovenije nije shvatao kao antijugoslavenski čin. Smatrao je da će komunisti zbog opšteg nepovjerenja u jugoslovenstvo, lakše prodirati u narodne mase kao "nacionalni komunisti". PK KPJ za Srbiju i centralni komiteti KPJ za Hrvatsku i Sloveniju, po njegovom ubjedenju, nisu se razlikovali u kompetencijama. O tome opšir. vidi: D. Ćosić, *Piščevi zapisi (1969-1980)*, Beograd 2001., 236-245.

¹³⁶ *Osnivački kongres KP Srbije (8-12. maj 1945.)*, priredili M. Borković-V. Glišić, Beograd 1972., 210.

¹³⁷ Upor. E. Redžić, *Problemi državno-pravnog položaja i uređenja Bosne i Hercegovine 1878-1945.* u: Okrugli sto "Problemi državno-pravnog položaja i uređenja Bosne i Hercegovine 1878-1945", Sarajevo 1994., 10-11; *Burn This House: The Making and Unmaking of Yugoslavia*, Duke University Press 1997. V. Dimitrijević, *Sukobi oko Ustava iz 1974.* u Zbornik: *Srpska strana rata*, Beograd 1996., 447-448; J. Perovšek, *Jugoslovanstvo in vprašanje narodov v južnoslovanski problematiki 19. in 20. stoletja*, Prispevki za novejšo zgodovino, br. 2, Ljubljana 1999., 7-24; L. Perović, *Ljudi, događaji i knjige*, Beograd 2000., 65.

¹³⁸ A. Taylor, *Habsburška monarhija 1809-1918*, Zagreb 1990., 324.

prešutjele ili potisnule.¹³⁹ Bile su ukroćene nacionalističke strasti koje su kulminirale u ratu, ali nije bilo omogućeno slobodno izražavanje objektivno različitih interesa. Teme koje su se odnosile na nacionalne zahtjeve, odnosno cijela historija nacionalnih sukoba, postale su tabu, zajedno sa svim onim što su vlasti označavale kao "nacionalizam". Gradnja mehanizama za usklađivanje različitih interesa bila je inkompatibilna sa sistemom političke arbitraže, koja se nalazila u rukama centra jedne jedine partije, odnosno njenog vođe. U tome je sadržana glavna protivrečnost jugoslavenskog komunističkog federalizma.¹⁴⁰ Permanentna potraga za ustavnim rješenjima koja bi činila održivim ovu zajednicu različitih naroda i kultura bila je sastavni dio njene unutarnje politike. Ukoliko je religija opijum za narod, komunizam, međutim, nije bio uspješniji od kratkotrajnog lijeka protiv žudnji za etnički zaokruženim nacionalnim državama.¹⁴¹

Noviji period prošlosti prostora nekadašnje jugoslavenske državne zajednice, sa problemima "historiografskih bjelina", izaziva neosporno stanovitu pažnju pošto su gotovo sva krupnija historijska pitanja reaktuelizirana i u procesu revizije, što može biti od većeg naučnog značaja, ukoliko se prevaziđu negativni historiografski stereotipi podstaknuti politikom i ideologijom, te pruži suvremeniji teorijsko-metodološki osnov. Promjena historijske slike nastaje tek onda ako su iscrpna istraživanja, koja rezultiraju pouzdanim saznanjima, u sukobu sa postojećom slikom historije. Propitivanje historije iz novog ugla i njena interpretacija morali bi biti lišeni svakog ideološkog dogmatizma. Samo iz sveukupnih studija koje analiziraju različite strane djelovanja može se doći do opće slike prošlosti.

¹³⁹ W. Weilguni, *Jugoslavija bi mogla biti uzor*, u Zbornik: *Quo vadis, Jugoslavijo?*, Zagreb 1989., 167.

¹⁴⁰ L. Perović, *Ljudi, događaji i knjige*, 98-99. Ona ističe (str. 228) kako je u federativnoj Jugoslaviji, "srpskom narodu odgovarao državni centralizam, koji je proisticao iz ideologije i prirode vlasti Komunističke partije".

¹⁴¹ Č. Ingraio, *Deset nenaučenih lekcija o Srednjoj Evropi - pogled istoričara*, Helsinške sveske, br. 10, Beograd 2001., 23.

Summary

BOSNIA&HERCEGOVINA IN THE DISCUSSIONS AND DECISSIONS OF THE AVNOJ SECOND SESSION

The specificity of the "Avnoj federative formula", (AVNOJ, Antifascist Liberation Council of Yugoslavia), the formation of the Yugoslav federation is seen from the fact prior to that, in 1943 the federative state was created, in the course of 1944 the members of the federation, when the antifascist councils of the countries at the second sessions became the highest legal and representative bodies of their federal units. The AVNOJ decisions, the "partisan parliament" were within a frame and principle character. The Yugoslav federation was established, the shapes of some federal units concerning the boarder were not completed, also the permanent position of some areas, the members of the union structure, as unitary or complex. At the mentioned AVNOJ session the idea of the Bosniaks to be a nation was refused.

The republican status of B-H at the Second AVNOJ session was not decided. As M. Djilas wrote, it was decided only after the session: "It happened during the march, after the withdrawal from Jajce, early January 1944. Ranković informed that the Bosnian leadership suggests a republic and Tito agreed, later all of them as well as something being acceptable for itself". The communist authorities did not succeed to solve the national question in Yugoslavia completely after 1945, but rearranging the country on the federative basis the acceptable solutions for the multi-ethnic country were possible.

PRIKAZI, OSVRTI, PROMOCIJE – REVIEWS, PRESENTATIONS

Starine, Knjiga 61, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti,
Zagreb 2000., str. 286.

Stručna edicija *Starine* predstavlja povremeno izdanje Razreda za društvene znanosti u okviru Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Izlaze od 1869. godine i po značajnim radovima i priložima prepoznatljive su i nezaobilazne u historiografskoj produkciji jugoistoka Evrope. Najnoviji broj zastupljen je sa šest radova, izvornih naučnih pristupa prošlosti od srednjeg vijeka do suvremenog doba u kojima je potvrđena kvaliteta naučnog pristupa izvornoj podlozi.

Pojam feudalizma obuhvata najrazličitije sadržaje kroz vrijeme i u društvima. Neki društveni i državni elementi hrvatske države upućuju na bizantsku praksu feudalizma iz perioda do XII. stoljeća. Krećući se kroz oskudnu izvornu podlogu, Luj Margetić detaljnim analizama i praćenjem historiografskog rasta značajno diktira i danas predvodi razvoj naučnog diskursa u razumijevanju starije hrvatske prošlosti (*O nekim pitanjima starije hrvatske povijesti*, 1-20). Kontekstualizacija rijetkih pokazatelja ranosrednjovjekovlja često je osnova za sveobuhvatnije, pa i udžbeničke, analize i sinteze. Otuda se u pristupu autora njihovo identificiranje sa razlogom drži problemskim i kao osnova za daljnja istraživanja. Na ovom mjestu to su pristupi Taktikonu Uspenskog, pitanje pouzdanosti Gottschalkovih vijesti i datacije Trpimirove darovnice u 840. godini (koji omogućavaju da se osnivanje bizantske teme Dalmacije situira početkom 40-ih godina 9. stoljeća i da se Trpimirov protivnik u ratu identificira sa strategom teme), pristupi pitanju pouzdanosti podataka Tome arhiđakona (koji s pravom kraljevsku i eparhijsku poziciju vezuje za Držislava), te analiza različitih intitulacija: rex, dux, comes, pri čemu dux treba prevoditi sa vojvoda (koja pokazuje složenost međunarodnopravnog položaja hrvatskog vladara).

Predmet rada istaknutog poznavaoa vjerskih prilika srednjovjekovne Bosne Franje Šanjeka je zamršeni čvor bosanskog srednjovjekovlja sa središtem u Crkvi bosanskoj. Na ovom mjestu autor daje novi doprinos izvornoj podlozi objavljanjem rukopisa *rasprave* između rimokatolika i bosanskog patarena, te tezom o njenom autoru (Pavao Dalmatinac, 1170/75.-1255.: *Rasprava između rimokatolika i bosanskog patarena*, 21-121). 'Rasprava', pisana za potrebe franjevačkih propovjednika, misionara u Bosni, redigirana je 30-50-ih godina 13. stoljeća. Kada je njen pronalazač Franjo Rački u prvom broju *Starina* daleke 1869.g. objavljivao 'Raspravu', nije se služio izvornim rukopisom, nego autoriziranim prepisom, u kojem izvorna vrijednost nije u potpunosti poštivana. Izvorni tekst, koji autor objavljuje uporedo sa prevodom (Marciana, Venecija), prema vanjskim i unutrašnjim karakteristikama, slovima i jezičkom izričaju u venecijanskoj redakciji smiješta se u drugu polovinu 14. stoljeća. Po mišljenju autora najpozvaniji da bude autor 'Rasprave' bez sumnje je Pavao Dalmatinac, za kojeg bi se moglo povezati ovo, kako se Pavlu i pripisuje: "jedno učeno djelo protiv krivovjeraca onih krajeva".

Zahvaljujući novijim istraživanjima, prije svega u švedskom Državnom arhivu (Riksarkivet, Stockholm), Mladen Ibler i Petar Strčić rasvjetljavaju u dosadašnjim radovima neosvjetljeni period (1424. -1434.) iz života Ivana Anža Frankopana, ogranka porodice Krčkih, kojem se i tačno vrijeme smrti sada zna, 20.11. 1436.g. (*Hrvatsko-skandinavske veze u prvoj polovici XV. stoljeća /Ivan VI. Frankapan i Erik VII. Pomeranski/*, 123-145). Gian Franchi (Johan Franke), za koga se donedavno smatralo da je mletačkog porijekla, ustvari je Ivan VI. Frankapan koji se nalazio u Švedskoj kod prvog kralja Skandinavske (Kalmarske) unije Erika VII. Pomeranskog. U radu autori prate vezu između Erika i Ivana, Erikov put u Svetu zemlju preko istočne jadranske obale, te poziciju Ivana VI. Frankopana kao kraljevog upravitelja dvorca Stegeborg u Švedskoj.

Ni Hrvatska ni Istra (istarsko okružje) nisu bile zaostala područja u Habsburškoj monarhiji. Gospodarskoj osnovi hrvatskog pokreta Istre sredinom 19. st. pažnju posvećuje Petar Strčić (*Gospodarska osnovica hrvatskog pokreta Istre /Prvo razdoblje, 40.-80. godine XIX. st./*, 147-187). Autor u radu prati početke organiziranog istupa na gospodarskom polju u kojem se povlašteni sloj manjinskih Talijanaša (Talijana) konzervativnom politikom održava na vlasti. Palijativnim mjerama Monarhija je nastojala smiriti djelatnost preporoditeljskog angažmana u gospodarstvu Istre. U suštini je istarska privredna osnova i dalje nazadovala. Sa više primjera ilustrirana je djelatnost hrvatskog pokreta Istre u ovom razdoblju.

Rad o boravku Stjepana Radića na Korčuli 1926.g. autor Franko Mirošević započinje pregledom gospodarskih prilika na otoku, i stanja kojeg je prouzrokovala vinogradarska kriza (*Stjepan Radić na otoku Korčuli 1926. godine*, 189-216).

Prije dolaska Stjepana Radića, te tokom svoje posjete Korčuli 1925.g. kralj Aleksandar je izjavio da se radi o divnom narodu, ali strašnoj sirotinji. Posljedica teškog stanja je bilo iseljavanje. Hrvatska republikanska seljačka stranka (kasnije Hrvatska seljačka stranka) pojavljuje se jačom organiziranošću na Korčuli 1923.g. Posjet Stjepana Radića Korčuli sastavnica je političke turneje koju je ugledni političar provodio poslije uspjeha na izborima. Uspjeh stranke na Korčuli i jak otpor režima prema posljedicama izbora bili su dodatni motivi koji Radićevu posjetu čine značajnom. Detaljnije autor prati Radićev posjet gradovima Korčuli, Veloj Luci, Blatu te njegovim istupima. Posjetom Radića afirmacija HSS-a i njenih programskih orijentacija na Korčuli bila je uspješna. U prilogima (3) autor daje policijske izvještaje koji su pratile i ocjenjivale Radićevu posjetu (iz Državnog arhiva u Dubrovniku).

Najveći privatni novčani zavod na južnoslavenskim prostorima, Prva hrvatska štedionica osnovana je u Zagrebu 1846.g. Ovom gigantu u favoriziranju industrije međuratnog razdoblja u Hrvatskoj, Bosni, Vojvodini i Srbiji pažnju posvećuje Mira Kolar. U središtu rada su dvojica izuzetnih financijskih stručnjaka, nedovoljno zastupljenih u proučavanju moderne ekonomske misli, Juraj Demetrović i Dušan Plavšić (*Prva hrvatska štedionica u Zagrebu i uloga ministra Jurja Demetrovića i Dušana Plavšića u njejoj sanaciji 1932. do 1935. godine*, 217-284). Snažnom udaru, kojeg pokreće velika svjetska ekonomska kriza, Prva hrvatska štedionica odupirala se bez državne pomoći, zahvaljujući programskom zdravom razvojnem poslovanju, sve do 1932.g. Tražena pomoć od države, koja je favorizirala i privilegovala državne banke, izostajala je pa je njen kolaps bio neizbježan. Svoje usluge na polju prebrođavanja krize 'Štedionici' daju dvojica stručnjaka - Juraj Demetrović i Dušan Plavšić. Osam dokumenata datih u prilogu pokazuju na koji su način od 1932. do 1935. godine dvojica stručnjaka djelovali u sanaciji i spašavanju Štedionice. ■

Esad Kurtović

Sebastijan Slade, *Fasti litterario-Ragusini, Dubrovačka književna kronika*, Hrvatski institut za povijest, (Biblioteka Hrvatska povjesnica. Posebna izdanja), Zagreb, 2001.

U toku svojih istraživanja vjerovatno svaki historičar gaji neku pritajenu nadu da će među mnogobrojnim prašnjavima papirima, dokumentima ili prastarim novinama naći neki novi podatak koji će "preokrenuti" već ustaljene poglede na određeni događaj, proces ili okolnosti koje su dovele do poznatih dešavanja. Ali, gotovo uvijek ono što izbija dah istraživaču u stvari nema nikakve veze sa "velikim", pomno čuvanim podacima, već je to jednostavno spoznaja da se ni u čemu nismo promijenili u odnosu na ljude koji su živjeli vrlo davno, da nismo niukoliko drugačiji od njih, a o tome da nismo bolji, ne treba ni govoriti. Najčešće, takvi podaci nikad ne budu zabilježeni u knjigama koje dobijemo nakon dugotrajnih istraživanja, već se oni, ukoliko se posreći, mogu čuti samo u trenucima kada se historičari okupljaju oko nekog toplog napitka. Tako da će, nažalost, te "poslastice" ostati zauvijek samo privilegija onih koji su ih i pronašli i njihovih bliskih saradnika.

Očito da je u svim razdobljima naše prošlosti od pojedinaca bio važniji glavni tok, a od lične sudbine seoska, esnafska, plemenska, narodna, klasna, partijska, državna, jer ona ima veći značaj od lične i istovremeno uvijek dobija ideološki sadržaj i okvir, ima "opštedruštveni" značaj. Vrlo je čest stav da je sve u našoj prošlosti i kulturi bio plod zajedničkog rada i naprezanja, te da je kolektivni opstanak bio i ostaje "naš najviši cilj".

Stoga raduje pojava knjige franjevca Sebastijana – Slade "*Fasti litterario-Ragusini*" (prevedeno kao "*Dubrovačka književna kronika*"), zbornika biografija kulturnih i književnih pregalaca koji su živjeli i radili ili u Dubrovniku ili za njega, izdatih još 1767. godine u Mlecima. Vođen motom, Ovidijevom misli, da "smrtni dan obično ne škodi umnicima" (Ex Ponto 4, 16, 2 Ad invidum), bilježeći svoje zaslužne sugrađane – njih 271 - abecednim redom, i to po imenu, i dajući o njima mnoge podatke, on ih uvodi u vječnost, tako da i 21. stoljeće može sa njima stupiti u dijalog, pa i zavidjeti im.

Mada franjevac, generalni propovjednik, jubilarni lektor svete teologije, isluženi provincijal, teolog Dubrovačke Republike, sinodalni egzaminator, padovanski i venecijanski akademik – te mu titule nisu prepreka da ravnopravno u svoj abecedar-

nik uključuje kako svjetovnjake, i one vlasteline i one iz puka, tako i dominikance, benediktince, isusovce, te "obrezanog pisca" ("scriptor recutitus") i nekog Antuna Medu, porijeklom Grka ("Graecus origine"), po čijem je ranijem prezimenu Callosius "neko zimsko cvijeće koje je s Istoka nama donio, naziva se kalosiji."

Gosparskom mudrošću on isto tako uspijeva da se u svečanoj i uzvišenoj zahvali svom meceni, "presvijetlom i prečasnom gospodinu Giannagostinu Grad-enigu, reda Sv. Benedikta montekazinske kongregacije biskupu Chiogge", pohvali i uzvišenošću svoje Republike Dubrovačke i njenim najučenijim i najobraženijim muževima, kao i gradom "od kojega nema ljepšeg." Isto tako, malo mjesta pronalazi i za pohvalu vlastitog rada.

U obraćanju "dobrohotnom čitatelju", za koga, a ne za sebe, na kraju traži blagoslov Svevišnjeg, Slade objašnjava svoj metod rada i ono što ga je na njega potaklo Senekininim riječima: "Uzmi u ruke popis filozofa, ta sama stvar natjerat će te da se digneš, ako budeš vidio kako su mnogi radili za tebe, poželjet ćeš da si i ti samo jedan od njih". Stoga on ne želi, kako kaže, da "gnjije u gnusnoj dokolici i ne laća se onoga što je štovanja vrijedno". Na samom kraju svoga djela izražava žaljenje što u ovo društvo književnika nije uvrstio imena trojice Amalfijaca iz XII st. – Jeronima, Ivana Krstitelja i Aurelija, a ni Lukežanina Filipa de Diversisa, te Nascimbena Nascimbenija iz Ferare, Điolama Kalva iz Vičence i Đovanija Lorenca Regina iz Feltra, a koji su bili vrijedni "naše državne plaće".

Za svoj ne mali trud nagrađen je odobrenjem teologa reda, potvrđenim komentarom i potpisima jubilarnih lektora svetog bogoslovlja, koji kažu da nisu "opazili ništa protivno pravoj vjeri i dobrim običajima, dapače tu smo u malom vidjeli Ilijadu i svakovrsnu učenost neumornog pisca kojoj smo se divili". To je dovelo do dozvole reda, ozvaničene u samostanu Ara Coeli u Rimu od strane generalnog komesara fra Joseph Maria de Vedano, kojom mu je dopušteno da "djelo može tiskati pridržavajući se onoga čega se mora pridržavati".

Ispunjavajući sve forme "kojih se mora pridržavati", Slade pokazuje da i on pripada onom šarolikom svijetu knjiga i knjiških konvencija, koji žive u prividnoj autonomiji, te na ovaj ili onaj način zavise o društvu koje im pruža trajanje ili ih baca u zaborav. Taj "društveni kontekst" često pokušava da autora baca u drugi plan, naglašavajući društveni značaj djela, potencirajući da autor nije individualna kategorija, već zastupnik konvencija, služeći za reprezentaciju svog naredbodavca. Ono što se može reći o ovom dijalogu sa autorom, uslovno dalekom po vremenu koje nas dijeli, a bliskom po razmišljanjima i vlastitom naporu da uključi svoje sugrađane u red onih koji se nazivaju literatima i koje će književna nauka na taj način tretirati, jeste to da je uspio da im dâ onaj značaj koji će probiti granicu za ovu vrstu pismenosti i njihove obrazovne, filozofske i retoričke discipline uvrstiti

u civilizacijsku tekovinu. To je u stvari težnja da se građanskom samosvjestšću, izraženom u ovom doprinosu zajednici kojoj pripada, ostvari univerzalna umjetnička, humanistička i kosmopolitska kultura, da se pomiri duh humanizma, baroka, te stopi u jednu prosvjetiteljsku misao vodilju. U tom smislu autor uspješno miri reprodukciju staleške hijerarhije sa laganim obilaženjem njene tzv. staleške klauzule.

Mada je raznim vrstama invokacija definisao vladajuće krugove, a zatim funkciju kulturnih vrijednosti u onovremenom društvenom sklopu, i "mada opasan moćnim i sjajnim oružjem poslušnosti", autor zaštitnički uspijeva individualnom originalnošću i iskonskim čovjekoljubljem da očuva svoje djelo za budućnost. Odanost "višim" i zavičajni ponos ne sprečava ga da iskaže napredak slobode toliko vidljiv i neprikosnoven u "Republica Ragusina".

Prateći 271-og literatu, njihove sudbine, djela i jezik, prolazi autor ove zbirke kroz vrijeme i njihove specifičnosti. Svojim djelom, obuhvatajući autore od XV do XVIII stoljeća, pruža nam uvid o pripadnosti dubrovačke književnosti formativnim pravcima svjetske književnosti i kulture. Kroz književne stilove, koji imaju svoje ideološke i vjerske stavove, može se pratiti i filozofija dubrovačkih humanista, pripadnika baroka i prosvjetitelja. Dužnost nalaže da se podsjetimo na neke od njih: Džore Držić, Nikša Ranjina, Šiško Menčetić, Andrija Čubranović, Mavro Vetranović, Nikola Gučetić, Marin Držić, Nikola Nalješković, Ivan Gundulić, Stijepo Đurđević, Ivan Bunić, Junije Palmotić, Ignjat Đurđević, Ruđer Bošković, Benedikt Stay, Rajmund Kunić, ... U društvo književnika ubacuje i Dobrića Dobrićevića, "tiskara, jer je umijeće tiskarstva veoma korisno književnosti". I mnogi drugi nama do sada neznan likovi postaju bliski, naročito kada Slade nađe za shodno da spomene da je nekoga od njih "otac poslao u Rim", ili da je neko "počašćen veličanstvenim sprodom", ili "moj učenik nekoć bio", da se odijelio ili oženio određene godine ili otkriva nečije slabosti "da bi više umnožio slavu..." Formalna učenost i beživotni latinizam nisu nikada uspijevali da sakriju iskričavost duha, pa ni kod ovog prilježnog Dubrovčana.

Književna latinština vezana je uz ulogu crkve, a ne treba zaboraviti da od 1658. godine upravu nad dubrovačkom gimnazijom drže jezuiti, koji forsiraju latinski i italijanski, dok narodni jezik dopuštaju, idući linijom manjeg otpora, držeći se svoje protureformacijske uloge. Vrijeme nastanka ovog djela podudara se i sa zabranom javnog raspravljanja o vjerskim dogmama i vanjskopolićkim pitanjima, te procesima protiv "bezvjeraca". Stoga svoja djela, uglavnom učene rasprave, pobrojani autori su stvarali u duhu konvencija, izražavajući se latinskim jezikom, ali svoja glavna djela, po kojima se pamte i izmiču anonimosti, pisali su na svom zavičajnom, narodnom jeziku. Uz napomenu da su humanisti, bez obzira na italijanske uzore, stvarali svoja djela autohtono, nudeći odraz vlastite sredine, oni su i pobornici jezičkog "na-

cionalizma”, a u cilju širenje kulture u vlastitoj, laičkoj, građanskoj sredini. Svjesni svoje zajedničke pripadnosti široj ekonomskoj, kulturnoj i geografskoj zajednici, oni je izražavaju sviješću o pripadnosti dijelu slavenske “Ilirije”. Tako svoj jezik Slade naziva “*lingua Illyrica*”, a svoje sugrađane, autore koje ubraja u svoj zbornik “*poeta Illyricus*”. Stoga čudi nedosljednost prevodioca, koji u “napomeni prevoditelja” kaže: “... držim da je s obzirom na to najvažnije i najbolje biti dosljedan i držati se općeg pravila da se strana vlastita imena pišu izvorno. Zbog toga sam izvorno pisao sva tuđa imena.”, ali uvijek pridjev “*Illyricus*” prevodi sa “hrvatski”. Čini se da se dijalog sa prošlošću često pretvara u monolog moćne sadašnjosti.

Vođen viteškom sviješću, Slade u svoj zbornik uvršćuje i pet pjesnikinja (Marija Bettera-Dimitrović, Lukrecija Bogašinović-Budimani, Anica Bošković, Julija Bunić), od kojih je zasigurno najpoznatija Cvijeta Zuzorić. Sve su one uzorne, učene, razborite, plemenite, uglavnom udane, dobre majke ili crkvi posvećene. A feminističkom sviješću naglašavamo da se Cvijetin suprug u jednoj posvetnoj poslanici čak prepire s većinom da je “slabiji spol prikladiji za nauk nego muški” (“*sequiorem sexum aptiorem studiis esse, quam virilem*”). Toliko o doprinosu Slade “gender” studijima, jer njegov je zaključak – “Nek je kakogod”.

Za one koji se pitaju ima li spomena Bosne u ovom zborniku slijede informacije o Vlaha Constantini, dominikancu i trebinjsko-mrkanjskom biskupu; Beni Kotruljeviću, koji je u službi kralja Afonsa I Aragonskog i njegovog sina Ferdinanda I u Napulju bio u kraljevoj misiji u Bosni 1462. godine da traži pomoć od Stj. Vukčevića protiv anžuvinskih pretendencata; o franjevcu Bonifaciju Drkolici, koji je, između ostalih zemalja, bio apostolski vizitator 1580. i u Bosni; o Domanji Bobaljeviću, kanoniku dubrovačke stolne crkve, a i “tajniku bosanskog bana Stjepana Kotromanića”; o Marku Flori (Cvjetkoviću), koji je napiso poslanicu o “kiselim vodama u Bosni i susjednim krajevima”, a Bosnu je po nalogu pohodio i 1735. i 1745. godine i išao liječiti pašu u Travnik i Trebinje. Tu su podaci o bosanskom porijeklu dominikanca Šimuna Ohmučevića i Vladislava Gučetića.

Ovi podaci o Bosni su samo neznatni dijelici znanja i truda koje je uložio prevodilac dr Pavao Knezović, i moj veliki Magister, poprativši Sladino djelo sa nevjerovatnom, impozantnom, iscrpnom 1361 bilješkom, prepunom podataka o ličnostima, njihovim djelima, citatima, usporedbama, komentarima i, naravno, prevodima kako sa latinskog, tako i sa italijanskog jezika.

Autor(ica) ovog prikaza nema drugog načina da završi svoj tekst nego latinskim citatom: “*Turpe est, scribere incipientum veniam petere*”. (“Ružno je da traži milost ovaj koji počinje pisati”). Pogotovo samo ovaj prikaz. ■

Sonja Dujmović

Miša Gleni, *Balkan 1804-1999: Nacionalizam, rat i velike sile*, I-II,
Radio B-92, Beograd 2001., 334+398 str.

Traumatični Balkan neosporno treba, u skladu sa otvorenim konceptom historije, promatrati kao cjelinu. Geografija je imala veoma dubok uticaj na njegovu burnu prošlost. On doista uvijek stvara više historije nego što je sam može potrošiti. Balkan je neiscrpno izvorište tema. Njegova pisana historija je i sama u znatnoj mjeri "balkanizirana". Skučene balkanske nacionalne historiografije, pod uticajem politike i modela svojih marginaliziranih društava, imaju lamentiran i limitiran karakter. Sintetičke studije su rijetke, posebice o odnosu velikih sila i Balkana. Uticaj velikih sila na Balkanu od XIX stoljeća znatno je doprinio dinamičnoj historiji. U njoj su drevna neprijateljstva osuđena na stalno ponavljanje. Odsustvo međusobnog poznavanja je bitan faktor nestabilnosti Balkana, koji je poseban izuzetak od pravila protiv stvaranja stereotipa. Neizbježno suočavanje sa istinom o prošlosti, u namjeri da se osigura budućnost, traži znanje o sebi ali i o drugima, preispitivanje sopstvenih "stavova o Drugima". To nije samo skidanje vela sa neispričanih priča o ratovima i počinjenim zločinima. U epohi postmodernizma historija se nerijetko doživljava kao diskurs.

Nakon engleskog (1999), dvotomna knjiga Miše Glenija *Balkan 1804-1999: Nacionalizam, rat i velike sile*, pojavila se, nakon dvije godine, i u svom beogradskom izdanju, postajući dostupnija i široj javnosti na južnoslavenskom prostoru. Miša Gleni (1959) je studirao na bristolskom univerzitetu i Univerzitetu Čarls u Pragu. Tokom krize i raspada jugoslavenske državne zajednice radio je kao izvještač *BBC-jevog* svjetskog servisa iz Centralne Evrope. Za izvještavanje o Jugoslaviji je 1993. dobio nagradu "Sony". Knjiga *Pad Jugoslavije* donijela mu je reputaciju kompetentnog poznavaoa te slojevite problematike. Njegova knjiga o Balkanu, uz novija ostvarenja Marije Todorove (*Imaginarni Balkan*) i Stevana Pavlovića (*Istorija Balkana*) ujedno predstavlja, pored nastojanja da vanbalkanskom svijetu i okruženju približi i objasni Balkan u širem kontekstu, i vrijedan doprinos proučavanju Balkana, država i naroda koji tu žive. Po mišljenju dr. Andreja Mitrovića to je prostor diskontinuiran velikim civilizacijskim procesima i izazovima svjetovne civilizacije.

Sve izraženiji interes za istraživanjem balkanskog mozaika, motiviran također i dramatičnim zbivanjima u posljednjoj deceniji XX stoljeća iracionalnim "ponav-

ljanjima historije”, kao i prateća oprečna mišljenja i analize, pokazuje snažnu zaprepletenost i kontroverznost njegovog sadržaja. Dr. Hervig Kemf, direktor *Gete instituta*, iznosi da “*veliki individualizam*” sprečava ujedinjenje balkanskih naroda, ukazujući na psihološke i karakterne crte ovdašnjih ljudi, koji se odlikuju skromnim smislom za zajedništvo. Za brojne istraživače, preko preuzimanja gotovih, kobnih matrica, čovjek sa Balkana je postao sinonim za zaostalost, za primitivizam. Ako neko ima “*balkanski mentalitet*”, to ukazuje na sklonost ka prevari, pretjerivanju i na nepouzdanost. Tvrdilo se da su tradicionalna neprijateljstva na Balkanu ugrađena u genetski sastav stanovnika ovog regiona. Ivo Andrić se nekada pitao da nije duh većine balkanskih naroda zauvijek otrovan i da možda, nikada više neće ni moći ništa drugo do jedno: da trpi nasilje ili da ga čini. U racionalnim prosudbama se ne može polaziti od nekakvih usuda i tajanstvenih sila koje navodno upravljaju ljudima i njihovom “*fatalnom*” historijom.

M. Gleni se, uz hronološki pristup, usredsredio na zbivanja i procese na Balkanu i van njega, za koje je ocijenio da su odigrali značajnu ulogu u oblikovanju ovog regiona i evropskih predstava o njemu. On priznaje kako je na svoje putovanje preko Balkana pošao “*opremljen prtljagom predrasuda*” koje i ostali stranci nose, i nije mogao da se pretvara da je sav taj teret odbacio. Balkan je, u svijetu utemeljenom na autoritetu interesa, nerijetko bio “*otrov*” koji je prijetio da naruši stabilnost Evrope, koja nije mogla pronaći adekvatnu terapiju, osim izoliranja, u uvjerenju da se “*Istok i Zapad ne mogu razumjeti*”, da tamošnji narodi ne zavređuju njeno povjerenje.

Najtrajnija definicija riječi Balkan, kako Gleni navodi, potiče iz perioda *Sarajevskog atentata* 1914. godine. Džon Ganter, američki novinar, je 1940. napisao, sa neskrivenim potcjenjivanjem, u knjizi *U Evropi*: “*Nedopustiv je napad na ljudsku prirodu i na politiku što te bedne i nesrećne zemljice na Balkanskom poluostrvu mogu među sobom da vode sporove koji izazivaju svjetske ratove. Oko sto pedeset hiljada mladih Amerikanaca poginulo je zbog jednog događaja 1914. godine u nekakvom blatnjavom, primitivnom selu, Sarajevu. Gnusno i gotovo prostačko režanje u politici Balkana, teško razumljivo čitaocu na zapadu, još uvijek je presudno za mir u Evropi, a možda i u svijetu*”. Gleni dodaje: “*Zakoračivši u najboljem slučaju samo jednom nogom preko praga civilizovane Evrope, balkanski narodi išli su različitim putevima razvoja na kojima su im krvoproliće i osveta bili omiljeni oblici političkog diskursa*”.

Pitanje granica Balkana i naroda koje on obuhvata je predmet dugih, brojnih polemika i razmatranja. Opće suglasnosti nema. Sinonimi Balkana “*Turska u Evropi*” i “*Bliski Istok*” bili su dugo prisutni, omiljeni termini u većini evropskih jezika. Gleni ustvrđuje da se pod jezgrom regiona podrazumijevaju kopnena Grčka, Srbija, Hrvatska, Rumunija (mada je uloga Transilvanije sekundarna), Turska i Osmansko carstvo, Bugarska, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija i Albanija. “*Balkanizaciju*”

su kao termin prvobitno koristili novinari i političari, ne da bi opisali političku isparceliziranost Balkana, već pojavu nekoliko novih državica koje će zamijeniti carstva Habsburga i Romanovih: *"ovaj proces bi podjednako tačno bilo nazvati istočnom evropeizacijom ili čak pobaltičenjem Evrope"*.

Gleni istražuje mjesto i ulogu Osmanskog carstva, koje se svojedobno prostiralo na tri kontinenta i izlazilo na sedam mora. Bilo je čuvar najvećih svetinja tri velike religije Evrope i Srednjeg Istoka: judaizma, hrišćanstva i islama. On smatra da je ovo carstvo bilo ponekad surovo, ali često pravičnije za svoje podanike nego rane moderne monarhije u Evropi. Oružani sukobi unutar Osmanskog carstva bili su krajnje sporadični. Etnička netrpeljivost rijetko je prelazila granice lokalnih sporova. Višestoljetni sistem mileta stvorio je složeni demografski obrazac - mješavinu rasa, vjera i nacija. Tridesetih godina XIX stoljeća imalo je oko 36 miliona stanovnika, od kojih je bio 21 milion muslimana. Osmansko carstvo je tradicionalno prihvatilo progonjene narode. Tokom XIX stoljeća u njemu je bio znatan broj Poljaka i Mađara koji su pobjegli iz Rusije i Austro-Ugarske. Islam u Carstvu nije nikoga isključivao po osnovi vjere. Religija je, po Gleniju, bila uvijek ispred kulture, jezika i rase u određivanju identiteta pojedinca. Brakovi između pravoslavnih Grka, Albanaca i Slavena nisu bili rijetki. U osmanskom društvu izrazi *"turčin"* ili *"turski"* bili su u osnovi pogrdni. Pripadnik elite je sebe smatrao Osmanlijom, jezik koji je govorio bio je osmanski - visokostilizirana verzija turskog sa znatnim uticajem arapskog jezika. Turski narodni jezik bio je jezik anadolskih seljaka, koji su bili poznati kao Turci.

Autor opisuje Balkan krajem XVIII i početkom XIX stoljeća kao rijetko naseljen prostor, sa malim brojem gradova, gdje je život tekao sporo: *"Beogradski pašaluk bio je slabo naseljen i pokriven gustom šumom u koju su srpski seljaci vodili svinje na ispašu. U toj šumi su se krili i razbojnici Srbi, koji su prestali da obrađuju zemlju i počeli da žive od pljačke"*. Bosna je bila najraznolikija osmanska provincija u Evropi u kojoj je islam uspio da pusti duboko korjenje, a istodobno je bila najizoliranije i najzatvorenije društvo u zapadnom dijelu carstva. Osmansko carstvo je do svoje propasti ostalo uglavnom ruralnog karaktera.

Stalno siromaštvo, zategnuti društveni odnosi tekli su tokom XIX stoljeća Osmanskim carstvom poput zatrovane krvi. Ovu državu je *"bolesnikom"* prozvao ruski car Nikolaj I u jednom razgovoru 9. januara 1853. sa Seymourom, engleskim poslanikom u Petrogradu. Gleni navodi da je početkom XIX stoljeća nacionalna svijest na Balkanu vjerovatno bila manje razvijena nego u drugim dijelovima Evrope. Važan paradoks iskazuje se u činjenici da se nakon Francuske revolucije, kojom otpočinje doba nacija, nacionalizam naroda *"isključenih iz historije"* prvo udomio u dvije najnerazvijenije oblasti u Evropi - u Srbiji i Grčkoj. Oba nacionalna pokreta više su za svoj uspjeh dugovali raspadu Osmanskog carstva nego svojoj unutrašnjoj snazi. Nacionalne elite ovih naroda su, da bi nadomjestile svoje političke i ekonomske sla-

bosti, podršku svojim ambicijama tražile od evropskih sila. U tome je ležao začetak balkanske nesreće - to su bila seljačka društva nedovoljno spremna da prihvate ideje prosvjetiteljstva, a nalazile su se na raskrsnici rivalskih apsolutističkih imperija. Gleni piše i o različitim motivima srpskih pobuna i njihovim posljedicama. Srpska pobuna u početku nije predstavljala akt otpora protiv osmanske uprave. Ona je izbila u znak protesta protiv slabosti države i samovolje dahija koje su nekontrolirano vladale njenim sjevernim oblastima. Prvobitno *"hrišćanski ustanici nisu ni pomišljali da pokrenu nacionalističku revoluciju jer im je cilj bio da ponovo uspostave otomansku vlast u svojoj provinciji"*. Poljoprivredna elita među prvim srpskim ustanicima, oličena u Karađorđu, postepeno je posezala za ekonomskim privilegijama muslimanskih spahija. Miloš Obrenović je, pak, bio mnogo sistematičniji u svom ekonomskom izrabljivanju Srba nego što je to ikada bila osmanska vlast. Obrenovićevo uspjeh je počivao u korišćenju političkih slabosti Osmanskog carstva na njegovoj periferiji. Srpska vojna vještina je u XIX stoljeću bila više *"proizvod bujne mašte nego činjenica"*. O Srbiji je Herbert Vivijan koncem XIX stoljeća pisao kao o *"raju siromašnih ljudi"* (*"Servia, Poor Man's Paradise"*). Hrvati su, po mišljenju Glenija, bili prva nacija koja je iskusila nedostatke neravnomjernog razvoja nacionalne svijesti na Balkanu. U doba kada je idealistički ilirski pokret tek bio rođen, državnicima iz Srbije i Grčke već su pripremali planove za imperijalna širenja svojih država. Ratovi u kojem *"oslobođenje"* jednog naroda ima za posljedicu fizičko istrebljenje drugih naroda nikako ne mogu imati oslobodilački smisao.

Bugarski ustanak u aprilu 1876. prouzročio je pokolj stotine muslimana i zauzimanje glavnih osmanskih tvrđava u obližnjim balkanskim klancima. Uslijedili su pokolji i odmazde između muslimanskih i hrišćanskih sela, dok su osmanske regularne snage nastojale uspostaviti red i sigurnost za sve. Mada je bilo ubijeno oko 4.000 hrišćana, a znatno više muslimana, britanska štampa je pisala o *"bugarskim užasima"*, tvrdeći da je pobijeno na hiljade bespomoćnih hrišćana. Za većinu evropskih političara i angažiranih novinara, kako predočava autor, nije bilo muslimanskih žrtava.

Berlinski kongres 1878. je, nakon ugovora u Sremskim Karlovcima i Kučuk Kajnardži, treći krupni korak na dugom putu do potpunog gubitka moći osmanske države. Njemački kancelar Bizmark, koji je predsjedavao kongresom, zastupajući interese svoje zemlje, uspio je da za diplomatskim stolom očuva stabilnost Evrope, uprkos burama koje su pratile slabljenje Osmanskog carstva: *"Cijelo istočno pitanje"*, rekao je on. *"za nas ne vrijedi kostiju ni jednoga jedinoga grenadira iz Pomeranije"*, gledajući, sa prezirom, na balkanske narode kao na obične *"kradljivce ovača"*. Osmansko carstvo je moralo ustupiti tri petine svoje teritorije i jednu petinu ukupnog stanovništva, oko pet i pol miliona ljudi, od kojih je polovica bilo muslimana. Administrativna služba Berlinskog kongresa nije imala tačne podatke o površini koja

se dijelila. Muslimansko stanovništvo Balkana, koje je do 1877-1878. činilo većinu u mnogim područjima, podijeljeno je u različite nemuslimanske nacionalne države, odsječene od Osmanskog carstva. Gleni slikovito predstavlja ponižavajući položaj osmanske delegacije na ovom skupu i njenu nemoć da ospori odluke velikih sila. Ovaj kongres je ipak dao Osmanskom carstvu *"još jednu generaciju života"* jer je ono još uvijek bilo evropska potreba.

Berlinski kongres je svojim odlukama dalekosežno odredio politički razvoj Balkana u XX stoljeću. On je bio klasični model diobe interesnih sfera. Balkan je postao laboratorija za političke promjene u kojoj velike diplomate i siromašne elite eksperimentiraju s propadanjem vlasti, s lokalnim narodnim tradicijama, s novim nacionalističkim ideologijama, i nadasve s njihovim vlastitim kratkoročnim interesima da stvore jednu razučenu ustavnu i teritorijalnu tvorevinu. Nacionalne kulture i strasti mogle su se obuzdavati i bez formiranja nacionalnih država kakve su pravljene po Bizmarkovom ili Kavurovom modelu. Nagon novih država da ugrabe teritorije, bez obzira na demografske ili historijske činjenice, odražavao je postupke njihovih susjeda, velikih sila, čije su proizvoljne odluke na Berlinskom kongresu mnoge teritorije učinile spornim. Autor piše da su se vojske u Bugarskoj, Srbiji i Grčkoj pripremale da oružjem prošire granice svojih država: *"da nije bilo poleta s kojim su ovi ljudi učvrstili vojnu moć i proučavali taktičke priručnike, nikakva romantična nacionalistička demagogija (a nje je bilo mnogo) ne bi mogla da pripremi mlade balkanske države za rat protiv Otomanskog carstva"*. Nedovršene nacionalne historije potpaljivale su balkanski požar.

Velike sile su bile uključene u balkanske sukobe kao navodno nevoljni učesnici u lokalnim sporovima čiju prirodu nisu mogle da shvate. Misli se kako Balkan nije pogodan za civilizacijske procese koje su evropske sile *"uvele"* u drugim dijelovima svijeta. Kada bi se, napokon, izvukle iz nekog zamršenog konflikta na Balkanu, ove moćne sile su rijetko istraživale posljedice svoje intervencije. Nisu rijetki istraživači koji smatraju da su nesreće Balkana rezultat politike velikih sila, a ne unutarnjih mržnji i atavizama. U zapadnom svijetu djeluju mnogo opasnije sile zla nego što su to opskurni balkanski nacionalizmi. Erik Hobsbaum kaže da je XX stoljeće nesumnjivo bilo najubilačkije stoljeće po srazmjerama, učestalosti i dužini ratova koji su ga ispunjavali, kao i po veličini ljudskih katastrofa, bez premca koje su ti ratovi proizveli, od najveće gladi u historiji do sistematskog genocida.

Balkanski ratovi spadaju među najreprezentativnije ilustracije eksploatacije neznanja, predrasuda, fatalizma, političke zaostalosti nerazvijenih društava. Osmanska vojska trpi poraze kod Skadra, Jedrena, Kirk-Kilise, Čataldže, Lile Burgasa, Soluna. Hiljade izbjeglica sa sjevera hrlilo je ka Istanbulu, *"jad i nesreće su preplavile ulice"*. Njemački car Vilhelm zapisuje da su se Turci *"pokazali potpuno nesposobnim da zadrže zemlje i moraju napolje"*. Pojedini britanski političari su jednostavno od-

bacivali misao na Turke osim kao na "ljudski tumor i na jezivu fizičku patnju zemalja kojim su oni rđavo upravljali, trujući svaku nit života". Ukorjenjene predrasude i stereotipi ponovo su došli do punog izražaja. Bugarski i grčki vojnici su se utrkiivali u zauzimanju pojedinih džamija, da bi na njihovim ulazima stavljali svoje krstove. Druge džamije sravnjene dinamitom ili zapaljene bile su uobičajen prizor koji su Bugari ostavljali za sobom.

Balkanski ratovi su pokrenuli niz uznemirujućih sukoba između Bugara, Srba, Albanaca, Grka i Turaka u kojima su demografske, historijske, vjerske, rasističke i ekonomske pretenzije bile međusobno oštro konfrontirane. Zločini na Balkanu nisu bili rezultat zastranjivanja, već bitni dio strategije. Gleni ističe kako su Prvi balkanski rat karakterizirali izuzetna svirepost i bezobzirnost prema civilnom stanovništvu koje je imalo nesreću da živi na područjima zahvaćenim oružanim sukobima. On detaljno piše o crnogorskoj opsadi Skadra. Crnogorski kralj Nikola je kao izgovor za osvajanje ovog grada predočio kako je u njemu sahranjen jedan od njegovih predaka. Kada su Crnogorci napokon ušli u ovaj grad, on je bio bukvalno na izdisaju. Civili su gladovali, a šestomjesečno bombardiranje i opsada učinili su da se u velikom dijelu grada nije moglo ni živjeti. Ove okolnosti nisu spriječile crnogorske trupe da krenu u uobičajenu žestoku pljačku. Velike sile su, radi crnogorskog napuštanja Skadra, pridobile kralja Nikolu zajmom od šest miliona franaka, koji je on iskoristio da umiri sve veće nezadovoljstvo njegovim režimom unutar Crne Gore. Ocjenjujući Drugi balkanski rat, Gleni uočava kako je najpoučnija lakoća s kojom su oni koji su vodili ovaj rat manipulirali predstavom o neprijatelju u glavama svojih vojnika: "Manje od mesec dana pre izbijanja ovog rata, Srbi i Grci su se borili na istoj strani sa Bugarima. Sada su Grci i Srbi pozvali lokalne Turke da im se pridruže u zverstvima nad bugarskim seljacima. Grčka i srpska vojska harale su zaleđem Makedonije i Trakije i ubijale bespomoćni živalj".

Pred Prvi svjetski rat dvije najnepopularnije države u Velikoj Britaniji bile su Rusija i Srbija. Mladobosanci su *Sarajevskim atentatom* 1914. potpisali presudu Srbiji. Otac Nedeljka Čabrinovića, jednog od atentatora, radio je kao profesionalni špijun za austrougarsku policiju. Nakon izbijanja rata Srbija je postala britanski saveznik. Promijenjen je ubrzo zvanični naziv države *Servia* u *Serbia*, pošto je prvo ime asociiralo na ropstvo i pokornost.

Nakon tursko-grčkog rata 1919.-1921., sklopljen je 24. jula 1923. u Lozani ugovor između ove dvije države koji je određivao da Grci u Turskoj trebaju biti razmijenjeni za Turke u Grčkoj. Fritjof Nanzen, komesar Društva naroda za izbjeglice, preporučivao je u tu svrhu prinudu, pošto je smatrao da je ona najefikasnija za uspostavljanje mira i rješavanje međuetničkih trvljenja. Posebni ugovor između Grčke i Turske predviđao je obaveznu razmjenu stanovništva od ukupno 1,3 miliona Grka i pola miliona "Turaka" - zapravo muslimana raznorodnog etničkog porijekla. Ugov-

or se odnosio na sve Grke koji žive u Anadoliji i Trakiji, osim na stanovnike Istanbula prije 1918., i na sve Turke u Grčkoj, osim žitelja zapadne Trakije, gdje je po turskim izvorima od 191.699 stanovnika bilo 129.120 Turaka. Razmjena stanovništva je započela još krajem rata kada je hiljade Grka prevezeno iz Izmira u Grčku. Time je stanovništvo u obe države postalo relativno homogeno. Oko 750.000 izbjeglica istovarivano je, poput stoke, sa svih mogućih plovila u luke u Pireju i Solunu. Iz istočne Trakije izbjeglice su, kako prikazuje Gleni, išle ka zapadu "povijenih leđa pod tereotom vreća u kojima su nosili svoje stvari ili vukući na rasklimatanim dvoklicama ono što im je ostalo od života".

Između dva svjetska rata balkanske demokratije umirale su jedna za drugom, nakon kraćeg života provedenog u bolesti, i bivale zamijenjene monarhističkim diktaturama. Ipak, nije postojala karakteristična balkanska diktatura. Glavnina državnih prihoda odlazila je na odbranu. Najozbiljniji sukobi na Balkanu poticali su od tenzija između gradskih i seoskih zajednica. Nedostatak diversifikacije u privredi i permanentan problem nezaposlenosti na selu stvarali su od Balkana region naročito podložan posljedicama smanjivanja proizvodnje u svjetskoj ekonomiji. Tridesetih godina XX stoljeća ova dva problema su intezivirana.

Glenijevu pažnju posebno zaokuplja historijat nastanka i razvoja nekadašnje jugoslavenske državne zajednice. Suprotne kulturne i političke tradicije Osmanskog i Habsburškog carstva bile su kanalisane u spor o prirodi njenog ustavnog uređenja: "Pakosne rasprave oko Vidovdanskog ustava direktno su dovele do masakra koji je pratio raspad obe Jugoslavije, i prve Jugoslavije 1941., i druge Jugoslavije 1991. godine". U oba slučaja te katastrofe su bile izazvane tektonskim pomjeranjima u evropskoj politici. Unutarnji razlozi kraha vodili su porijeklo iz perioda nakon stvaranja jugoslavenske zajednice 1918. godine.

Nova komunistička vlast je, nakon 1945. godine, usmjeravala politička i ekonomska sredstva u ambiciozne industrijske projekte, dok je zapostavljala ulaganja u selo. Cilj je bio da se ojača malobrojna radnička klasa nauštrb seljaštva, koje je u očima komunista bilo simbol zaostalosti. Od seoske radne snage se očekivalo da prihvati potčinjeni položaj, da proizvodi dovoljno hrane da bi se zadovoljile potrebe sve brojnijeg proleterijata. Ovo se pravilo primjenjivalo u svim komunističkim zemljama na Balkanu.

Komunistička partija u Jugoslaviji je, pored federativnog uređenja zemlje, bila organizirana na principu "demokratskog centralizma". Ona je donosila odluke koje je baza trebala izvršavati bez pogovora. Srbi, Hrvati i Bošnjaci su se slagali dosta dobro tokom titoističkog perioda, ali je nasilje na Kosovu uvijek bilo prisutno. Rankovićev režim državnog terora na Kosovu bio je početak najznačajnijeg pokreta u "posleratnoj igri koju su karakterisale dramatične promene u političkom životu tog regiona". Aleksandar Ranković je lično bio manje srpski nacionalista, a više fanatičan "unitar-

ista". Gleni ukazuje da se u suštini nacionalnog pitanja Jugoslavije nalazila zagonetka: status Hrvata kao manjine u Jugoslaviji i status Srba kao manjine u Hrvatskoj. Tito je, po njemu, bio sklon da svaki oblik nacionalnog samopotvrđivanja vidi kao inherentnu prijetnju državi. Umjesto da dozvoli davanje oduška legitimnim izrazima nacionalnog identiteta, njegov omiljeni način rješavanja tog problema bio je gušenje nacionalnog identiteta, ili, u cilju njegovog suzbijanja, suprostavljanje jednog nacionalizma drugom.

Pad komunizma 1989. označio je početak nove ere. Komunistička birokracija koja je širom Evrope silazila sa vlasti nalazila je način da se prilagodi novim uslovima, čuvajući privilegije, uprkos izazovima političke i privredne konkurencije. U Jugoslaviji je adut bio agresivni nacionalizam. Slobodan Milošević, *"taj tužni zavisnik od vlasti"*, pronašao je novu drogu i pojavio se u novoj ulozi srpskog šoviniste: *"Tamo gde komunisti nisu postali nacionalisti, kao u Hrvatskoj, umesto njih bi došao neko drugi"*. Za razliku od većine balkanskih kriza u XX stoljeću, velike sile, po mišljenju autora, nisu izazivale ratove u Hrvatskoj, BiH i na Kosovu. Kada su se, međutim, i u njih od 1991. trapavo umiješale, one su često samo pogoršavale situaciju. Uloga velikih sila ostaje predmet rasprava. Gleni je, u cjelini, veoma pesimističan u pogledu balkanskog stanja. On zaključuje da će se, ukoliko velike sile (pod svojim novim neutralnim imenom: *"međunarodna zajednica"*) ne ulože velika sredstva u ovaj region, patnje balkanskih zemalja sigurno nastaviti tokom narednih nekoliko decenija XXI stoljeća. Odgovorni put regeneracije, rekonstrukcije i povratka *"izgubljenih regiona"* Evropi biće dug i mukotrpan.

Nova saznanja, iskustva, kao i težnje ka neideologiziranim pogledima na historijske tokove koji su determinirali sudbinu balkanskog prostora, modificiraju shvatanje prohujalog razdoblja i otkrivaju zanemarene sadržaje. Treba omogućiti stvarno saznanje. Permanentno propitivanje vremena, uz čuvanje od zamki akademskog trivijalizma i historijskog voajerizma, razbija stereotipne i dogmatske historiografske radove prezasićene faktografijom, ali siromašne duhom. Zanimljiva, inspirativna knjiga Miše Glenija, nastala na bazi konsultiranja impresivnog fonda literature, napisana jednostavno i pregledno, biće izazovno štivo ne samo za širu čitalačku publiku već i nezaobilazni priručnik za stručni dio javnosti. ■

Safet Bandžović

Damir Agičić, *Hrvatsko-češki odnosi na prijelazu iz XIX u XX stoljeće*,
Ibis grafika, Zagreb, 2000., str. 367.

Mladi hrvatski povjesničar dr. Damir Agičić, docent na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, već se svojom prvom knjigom *Tajna politika Srbije u XIX. stoljeću* (Zagreb, 1994) predstavio znanstvenoj javnosti kao temeljit znanstvenik, koji je u izboru povijesnih tema aktualan, a u metodološkom pristupu rješavanja odabranih tema slijedi suvremena metodološka usmjerenja. Ovoga puta za predmet svoga rada dr. Agičić je odabrao hrvatsko-češke odnose na prijelazu 19. i 20. stoljeća, koji su bili određeni sa nekoliko bitnih faktora: s jedne strane je dolazak na vlast u Češkoj mladočeha - Narodne slobodoumne stranke, političke stranke liberalnoga usmjerenja, kojima su u Hrvatskoj najveću podršku pružali pravaši, a s druge, dolazak niza hrvatskih studenata na studij u Prag, gdje se susreću sa novim idejama i detaljnije upoznaju sa češkom društvenom stvarnošću. Hrvatsko-češki odnosi su bili intenzivni na svim poljima djelatnosti, a u središtu pozornosti ove studije su politički odnosi, koji se razmatraju kroz nekoliko bitnih povijesnih fenomena i na više povijesno-političkih razina. Predstave kod Čeha o Hrvatima, i kod Hrvata o Česima, njihovi susreti tokom raznih kongresa (ovdje se pozornost fokusira na četiri novinarska kongresa - u Pragu 1898., u Krakovu 1899., u Dubrovniku 1901. i Ljubljani 1902.), utjecaj Stjepana Radića i Tomaša Masaryka na te odnose, osnovni su okviri unutar kojih dr. Agičić vješto i akribično pokazuje zanimljivu i povijesno temeljito istraženu sliku hrvatsko-čeških odnosa na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Osim povijesnih vrela pohranjenih u Arhivu Narodnog muzeja i Literarnom arhivu spomenika narodne pismenosti u Pragu, te zagrebačkim arhivima i bibliotekama, dr. Agičić je svoje znanstvene rezultate temeljio i na brojnim informacijama tadašnjega hrvatskog tiska (osobito su iscrpno korišteni *Obzor* i *Hrvatska - Hrvatska domovina*). Na taj je način uspio napraviti vjernu sliku tadašnjega poimanja hrvatske političke javnosti o Češkoj i Česima općenito.

Češka je bila sastavnim dijelom Austro-Ugarske monarhije i podijeljena na Češku, Moravsku i Šlesku. Koncem 19. stoljeća važan događaj u njezinoj povijesti su bile tzv. Bečke punktacije, kojim su staročesi sklopili sporazum s Nijemcima. Ovim je sporazumom napravljeno niz ustupaka Nijemcima, a nizom izmjena izbornoga sustava, te školstva i sudstva, započela podjela Češke na dva dijela: čisto češki i

češko-njemački. Ovim su sporazumom staročesi - Narodna stranka, izgubili politički kredibilitet u Češkoj. Protiv Punktacija ustala je većina Čeha, a rezultat je bio pobjeda liberalnih mladočeha na izborima za Carevinsko vijeće početkom 1891. godine. Među ovim mladočesima osobito su značajne govore u Carevinskom vijeću držali Gustav Eim i Tomaš Masaryk. Gustav Eim je na sjednici Proračunskoga odbora austrijske delegacije oštro kritizirao vanjsku politiku Austro-Ugarske, okomivši se i na njezinu upravu u Bosni, okrivljujući je za bespotrebno trošenje velikih finansijskih sredstava, predlažući da se "muslimansko pučanstvo treba pustiti neka ide u Tursku, ukoliko to želi, jer se muslimani ne osjećaju austrijski, niti žele živjeti u "kaurskoj" zemlji. Protivio se uvođenju pojmova *bosanski jezik* i *bosanski narod*, uspoređujući to s "nakaznim" pokušajima da se uvede *moravska narodnost* i *moravski jezik* među Česima u Moravskoj" (str. 27). Dr. Agičić ovdje ne želi podvrgnuti kritici Eimove stavove o Bosni (da li je doista uprava trošila velika sredstva u Bosni s obzirom na Zakon o samofinansiranju za koji se Kallay posebice zauzimao upravo radi što veće neovisnosti uprave), nego prati odjeke takvih i sličnih istupa u hrvatskoj političkoj javnosti i nastoji proniknuti u posljedice takvih govora na stanje hrvatske političke scene i na hrvatsko-češke odnose općenito. On potanko prati pisanje hrvatskoga novinstva o stanju u Češkoj, političkoj krizi u ljeto 1893., izazvanoj protuvladinim protestima, koji su svoj epilog imali u proglašenju vanrednoga stanja u Pragu i suds-kome procesu protiv Omladine tijekom januara i februara 1894. Tijekom 1894. i u prvoj polovici 1895. u Češkoj su bile na snazi odredbe o vanrednom stanju, a hrvatska je oporba preko svojih novina pružala Česima podršku. U proljeće 1897. predsjednik austrijske vlade poljski grof Kazimierz Badeni, koji se na čelu vlade nalazio od jeseni 1895., izdao je dvije jezične naredbe prema čijim su odredbama svi državni činovnici morali znati osim njemačkoga i češki jezik, te saobraćati sa strankama na onome jeziku na kojem su se stranke obraćale predstavnicima vlasti. To je faktički značilo uvođenje češkoga jezika u unutrašnje poslovanje u Češkoj i Moravskoj, što je označilo veliku pobjedu mladočeha, i kraj njezina opoziciona djelovanja prema djelovanju austrijske vlade. No, uslijedio je jak njemački protuudar koji je rezultirao prvo obaranjem sa vlasti Badenija, zatim potiskivanjem češkoga jezika na minimum, a potom - koncem 1899. - i do apsolutnog izbacivanja iz službene upotrebe u unutrašnjem poslovanju.

Osim ovoga hrvatskoga zanimanja za zbivanja u Češkoj koncem 19. stoljeća, dr. Agičić prati i pisanja Čeha o Hrvatima i Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća. Česi su osobitu pozornost posvećivali hrvatsko-srpskim odnosima, pri čemu su, uglavnom, bili orijentirani na srpsku stranu. Autor analizira pisanje češkoga *Narodnoga lista* (ali posredno, tj. kroz odjeke tih pisanja u hrvatskome tisku), te sadržaj dviju knjiga (Ignat Horica *Osobe i stvari u Hrvatskoj* i Josef Holeček *U Crnu Goru i Crna*

Gora potkraj stoljeća). Zatim slijedi prikaz susreta Hrvata i Čeha "u prolazu", tj. na raznim izložbama, sokolskim sletovima i drugim sličnim društvenim manifestacijama održanim u Češkoj ili Hrvatskoj na razmeđu dva stoljeća. "I obična turistička putovanja većih grupa imala su prije jednoga stoljeća bitno drugačiji karakter negoli danas. Za hrvatske su novine dolasci takvih turističkih grupa bile važne vijesti, ponekad i materijal za uvodnik na naslovnici, posebice kad su u pitanju bili gosti iz "bratskih slavenskih naroda" (str. 58).

Dr. Agičić prati kulturne veze dvaju naroda, prijevode sa češkoga na hrvatski jezik književnih djela, a posebnu pozornost posvećuje jednom prijevodu *Povijesti Kraljevine Češke* češkoga povjesničara Vaclava Vladivoja Tomeka, koja se u Zagrebu pojavila u ljeto 1899. godine (str. 82 - 84). Temeljita je analiza boravka hrvatskih studenata na češkome sveučilištu u Pragu od 1882. do 1918. godine, ali je izostala slična analiza za hrvatske studente na njemačkom sveučilištu u istome gradu. Autor je uradio detaljnu analizu pokrajinske zastupljenosti studenata, zatim njihovu vjersku pripadnost i utvrdio strukturu fakulteta koje su pohađali, pratio njihove aktivnosti i podrobno analizirao pisanje njihovih časopisa (*Hrvatska Misao* i *Novo Doba* koje su studenti izdavali), utjecaj Tomasa Masaryka na studentsku populaciju i odnos Masaryka prema hrvatskome pitanju općenito ("kod Masaryka se osjeća dosta velik stupanj kroatofobije i srbofilije"), te ulogu Stjepana Radića u promicanju hrvatsko-čeških veza. Na kraju knjige dr. Agičić ukratko skicira ulogu doseljenih Čeha u gospodarskom i kulturnom životu Hrvatske na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće.

Knjiga dr. Damira Agičića *Hrvatsko-češki odnosi na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće* važna je zbog toga što razbija predrasude koje su do sada bile jako raširene u znanstvenoj literaturi. Ona pokazuje kako su ti odnosi, ma koliko u sebi imali izražen slavenofilski naboj, bili prožeti brojnim proturječnostima, nerazumijevanjem, pa čak i nesuglasticama. Ostaje da se u narednim istraživanjima detaljnije pronikne u cjelinu hrvatsko-čeških odnosa u dužem razdoblju, u čemu će ova knjiga predstavljati nezaobilazno polazište. ■

Husnija Kamberović

Olga Zirojević, *Konvertiti - kako su se zvali*. Almanah, Podgorica, 2001.,
Alahovi hrišćani. Republika, br. 282-283, Beograd, 1-30. 4. 2002.

Iako su svojim metodološkim okvirima u rangu vodećih svjetskih historiografija, gro balkanskih historiografija je u stalnom diskontinuitetu sa modernim stremljenjima u pogledu odabira tematskih okvira istraživanja. Olga Zirojević je jedan od onih autora koji zna, u prvom redu, artikulirati naslovnu tematiku na način koji će svojom životnošću skinuti apsurdni teret monotonog i neprivačnog za one koji strukovno nisu vezani za osmanski period balkanske povijesti. Nakon ne tako davnog istupa na seminaru organiziranom u povodu 50. godišnjice Orijentalnog instituta u Sarajevu, za koji je priredila neočekivan, ali nadasve zanimljiv naslov ("Bulgur, jedna zaboravljena namirnica"), dr. Zirojević nam, u relativno kratkom vremenskom razmaku, donosi dva značajna priloga: prvi, studiju o imenima konvertita tokom širenja islama na južnoslavenskim prostorima i drugi, o "Allahovim kršćanima", kako preobraćenike na islam nazivaju francuski povjesničari B. i L. Bennasar.

Prva studija je nastala u okviru naučnog programa Istorijskog instituta SANU (Beograd), čime djelimično može biti opravdan očiti nedostatak u redigovanju rukopisa, pošto su vjerovatno sve studije u okviru tog istog projekta trebalo da budu i objavljene kao projekat u cjelini. Naime, radu nedostaje predgovor i uvod, a cijelu studiju čine slijedeća poglavlja: Lično ime (str. 7-23), Ime oca (25-41), Nadimak i apozicija ((41-44), Patronimik – rodovsko ime – prezime (45-61), Zaključak (63-70). Slijedi rezime na engleskom (71-78) i njemačkom jeziku (79-87), te bibliografija (89-107).

Druga studija je, ustvari, ogled kao dio projekta "Put Srbije k miru i demokratiji", koji časopis *Republika* realizuje u saradnji sa Fondacijom "Hajnrih Bel".

Razlog što u ovom prikazu objedinjujemo studije dva raznorodna projekta leži u tome što su konvertiti objekat istraživanja u obje studije i što dr. Zirojević koristi ponekad iste pojedinosti u iznenađujuće različitoj kontekstualnoj svrsi. Autorica je u svojoj studiji o konvertitima, uz relevantne izvore i literaturu, uspjela da prikaže jedan veoma važan segment konverzije, uzimanje novog imena kao formalno obilježje novog muslimanskog identiteta konvertita. Poslanik Muhammed je preporučivao samo imena sa lijepim značenjem i imena koja nipošto nisu smjela biti u suprotnosti sa islamskom dogmatikom. Ova praksa, kao i posezanje za kur'anskim imenima, os-

tali su prisutni i tokom osmanskog perioda. Sa širenjem islama na nove prostore razvila se praksa uzimanja novog imena i kod onih koji su nosili u ovom smislu neutralna imena ili čak ona koja su i u to vrijeme smatrana islamskim. Tako jedan Grk Murad iz Manise nakon konverzije 1621. god. dobija ime Mustafa. Mnogi kršćani i Jevreji su nosili izrazito turska, odnosno islamska imena (Kurd, Iskender, Arslan, Timur, i dr.).

Veliku prisutnost domaćih imena među ženama na bosanskohercegovačkom tlu autorica objašnjava tvrdnjom da su žene, za razliku od muškaraca, budući odvojene od neposrednog uticaja Orijenta, mogle da čuvaju nacionalnu baštinu. Sa ovim stavom se ne možemo suglasiti, s obzirom na činjenicu da zadržavanje predislamskih imena nije samo bosanska niti ženska posebitost nego se sreće, i među muškarcima i među ženama, i na svim drugim prostorima, od same Arabije u Poslanikovo vrijeme, pa do muslimanske Španije, među Koptima, u Kini, Perziji, itd. Ne stoji ni tvrdnja da su žene sa predislamskim, "narodnim" imenom (Zlata, Bisera, Dragija i sl.), zahvaljujući odvojenosti od neposrednog uticaja Orijenta, čuvale nacionalnu baštinu jače nego, recimo, jedan Mehmed-paša Sokolović.

U prvo vrijeme se bilježilo samo lično ime novog muslimana, ali se, radi pouzdanije identifikacije, često navodilo i ime oca (nasab). To se moglo uraditi dvojako: ili se navodilo kršćansko ime oca (Mehmed, sin Radonje), ili se navodio eufemizam- "sin Abdullaha", tj. "sin Božjeg roba", sa ciljem označavanja nepoznatog ili skrivanja kršćanskog porijekla. Dr. Zirojević smatra da je odabir eufemizma "Abdulah" ili kombinacije riječi "abd" (rob) sa nekim od časnih imena Allaha, dž.š., ili Muhammeda, a.s., kod visokih dostojanstvenika - vezira, paša, mula (pretežno djece uzete devširmom), isključivo vezan za prikrivanje njihovog kršćanskog porijekla. Općeprimjetna i masovna prisutnost uglednika koji nisu krili svoje kršćansko porijeklo ostavlja nedoumicu koja će vjerovatno biti razriješena daljim objelodanjivanjem i kompariranjem izvora različite provenijencije.

Uz lična muslimanska imena može doći "lakab", nadimak ili apozicija, koje je L. Fekete podijelio na slijedeće grupe: riječi koje se odnose na vojnu, odnosno upravnu službu (tobdžija, janičar); riječi iz domena religije (hadžija, sufija); riječi koje ukazuju na porijeklo, odnosno mjesto življenja određene ličnosti (Bosna, Hrvat, Madžar, Beogradlu); riječi koje ukazuju na posebna tjelesna obilježja (kara, topal, uzun); riječi koje ukazuju na duševna svojstva (deli) i, najzad, zaštitna imena (Dur, Tur). Mnogi domaći muslimani su nosili i svoje slavenske nadimke, a neki bili i poznati samo po njima (Gluho, Svrako, Masnopita, Pecitava).

Sve one koji upotrebu patronimika, prezimena, vezuju za skorašnju povijest, autorica Zirojević podsjeća na južnoslavenske konvertite, koji uz novo muslimansko ime čuvaju i svoje predislamsko prezime. Tu su, prvenstveno, potomci krupne i srednje vlastele (Hercegović, Kovačević, Borovinić), kao i brojni muslimanski balkanski trgovci, o čemu svjedoče dubrovački izvori. Takvo prezime se može javiti kao ime

plus perz. dodatak "zade", odnosno osmanski "oglu" (Čavka-zade, Trpalo-oglu), ili u prvobitnom obliku (Cerić, Kapetanović, Badnjević).

Dr. Zirojević u kategoriju prezimena stavlja i Torbeše, Poturoviće i Poturak kao nazive za konvertite. Ovo su već upitna tumačenja naziva zbog još uvijek prisutnog tereta pučke etimologije (poturčiti>poturak ili tur, podtur od gaća>poturi), kao i zbog sve aktuelnijih traženja znanstvenijih tumačenja ovakvih naziva. Svakako, treba imati na umu da se danas sve više govori o vezi između riječi "poturi" i "patareni"!

U drugoj studiji koju želimo predstaviti riječ je o, kako kaže sama autorica, "primitivnim slojevima religije koji su preživeli u vidu sujeverja među hrišćanima, ne manje među muslimanima". Iščitavajući tekst, čitalac se ne može oteti dojmu da je dr. Zirojević probranu literaturu i vlastita zapažanja stavila pod pogrešan naslov i u ništa manje pogrešan kontekst. U naslovu se pojavljuju Allahovi kršćani (*Les chretiens d'Allah*), termin kojim suvremeni francuski povjesničari B. i L. Bennasar obilježavaju preobraćenike na islam, a tokom razrade teme akcent ne silazi sa kriptokršćanstva u svoj njegovoj ukupnosti. Ono što stvara zabunu kod čitaoca jeste činjenica da autorica nedvosmisleno izjednačava kriptokršćanstvo i dvovjerje, jer već u početku kaže: "Iako je prelaz na islam bio postepen, obično je vodio kroz kriptohrišćanstvo, odnosno dvoverstvo." Potkrepljujući ovo nazivima za dvovjerstvo u jezicima balkanskih naroda, autorica kroz cijeli tekst niže situacije i detalje koji se nipošto ne mogu vezati samo za kršćanstvo, javno ili tajno očitovano, jer su oni kao takvi, slika bogatog sinkretističkog mozaika balkanskih krajeva. Ostavimo li po strani, kao neupitne momente, pažnju i značaj koji su muslimani pokazivali, a pokazuju i danas, prema kršćanskim bogomoljama, iznenadit će nas autoričino navođenje izrazito dualističkih, pa i šamanskih običajnih tragova kao argumenata za skrivenu privrženost kršćanstvu, odnosno, kriptokršćanstvo.

Značajan prilog o tim sinkretističkim elementima u Bosni dao je Muhamed Hadžijahić, kojeg i dr. Zirojević, svakako, uključuje u svoju studiju. Međutim, Muhamed Hadžijahić nedvosmisleno i prvenstveno govori o očuvanom "panteonu starih paganskih božanstava" među bosanskim muslimanima, ne zaobilazeći ni izrazito kršćansko nasljeđe u vidu simbola, običaja i sl., dok Olga Zirojević sva njegova zapažanja, pa i ona koja se tiču tipičnih zoroastrovskih elemenata, stavlja u kontekst kriptokršćanstva.

Kad je riječ o nekim problematičnim imenovanjima, prema formi navoda, nismo sigurni da li se radi o terminima koje daje sama autorica. U najmanju ruku, neuobičajeno je ljude koji su u svojoj praksi očuvali neke kršćanske elemente nazivati "pomuslimanjenicima"! Arnautasi su, takođe, veoma upitan termin.

Zbog činjenice da su neki narodi rado primali šarena jaja od kršćana, dr. Zirojević tvrdi da su isti obilježavali Uskrs. Jedan suvremeni musliman sa aktivnim islamskim duhom i navikama rado prima šareno jaje od svog pravoslavnog ili katoličkog sunarodnika. Je li to dovoljno opravdanje da ga imenujemo "pomuslimanjenikom"?

Ako se zna da petak uopće ima zasebno mjesto u pogledu bilo kakvih svjetovnih aktivnosti među muslimanima, uzdržani smo i kod tvrdnje da je zabilježeno praznovanje Velikog petka kod muslimana, koji na taj dan ne obavljaju poljske radove.

Dok u svojoj prethodnoj studiji o konvertitima Olga Zirojević Čengiće naziva azijskim etničkim infiltratima u Bosni, u ovom radu citira etnologa Sv. Tomića: "Čengići u Sarajevu smatraju Pivski manastir kao svoj vakuf (zadužbinu). A priča se da je Smail-aga Čengić, a naročito njegov sin Dedaga, često dolazio u manastir i klanjao se pred freskom, koja je, opet, navodno predstavljala Mehmed-pašu Sokolovića (strica mitropolita Savatija). Dedaga je redovno ostavljao prilog crkvi, a godišnje je davao manastiru izvesnu količinu žita, masla i voska." Iz općih navika, i ne samo islamske nego u velikoj mjeri i strateški usmjerene prakse, da se vodi računa o nemuslimanskim bogomoljama i sveštenicima, sad bi se dalo zaključiti da su Čengići, iako su "etnički infiltrat iz Azije", ustvari kriptokršćani.

I inače, ideja nosilja cijele ove studije je da kršćanstvo, zajedno sa svojim paganskim elementima, nije moglo biti sasvim istisnuto već i zbog svoje dugovjekovne ukorijenjenosti, pa otuda među novim muslimanima - konvertitima cijeli niz kršćanskih survivala, koji će dočekati i naše vrijeme. Analogno ovome, da li je onda muslimanski survival jedan prosječan današnji pravoslavac koji protiv uroka veoma često izgovara "mašallah"? Da li bi se današnji prosječan musliman trebao smatrati šamanskim survivalom samo zato što uz to isto "mašallah" kucne u drvo?!

U radu je, inače, konsultovana probrana literatura, osim što se dade primijetiti da prevagu ima ona starijih godina izdavanja, a što se bitno odražava i na sam tekst. S obzirom na to da je sinkretizam bio i ostao nužna pojava u suvremenim uslovima aktivne integracije na svakom polju, prevazilaze se autori koji u raznovrsnim preživjelim elementima vide kriptoklerikalne sklonosti pojedinaca ili naroda. Kad je riječ o samom Balkanu, prihvatamo sintetski pogled A. Željzkove kad kaže da su se u ranom osmanskome periodu na Balkanu susreli i uzajamno djelovali jedno na drugo narodno kršćanstvo obogaćeno paganskim nasljedstvom i narodni islam u kojem je još punokrvno živio turski šamanizam. Davati veći značaj elementima jednog u odnosu na drugo značilo bi uskratiti spoznaju balkanskog prostora o tom što on jeste. ■

Ramiza Smajić

Stevan Pavlović, *Istorija Balkana*, "Clio", Beograd, 2001., str. 521.

Balkan je kolijevka različitih kultura, region kontakata i kontrasta između hrišćanstva i islama, Istoka i Zapada, ali i metafora stalnog cijepanja i sudaranja. U vremenu kada su Balkanom gospodarila carstva Osmanlija i Habzburgovaca, sve do Prvog svjetskog rata na Zapadu su ovaj dio svijeta nazivali Bliskim istokom. U suvremenom engleskom jeziku se za ono što mi nazivamo Bliskim istokom koristi termin "*Middle East*" - Srednji istok. Evropa kao cjelina je pogrešno doživljavala Balkan, kao i što Balkan nije razumio Evropu, bez obzira što Evropa prihvata tvrdnje koje dolaze sa ovog poluostrva - da je Balkan dio Starog kontinenta. Geografija i historija se prožimaju spajajući različite oblasti. Na Balkanu postoji strukturna granica između dva podjednako odbojna načina ponašanja - agresivnosti prema susjedima i servilnosti prema Evropi.

Istorija Balkana Stevana Pavlovića, umirovljenog profesora sa Univerziteta u Sautemptonu (Velika Britanija), gdje je predavao historiju Balkana, napisana je prvobitno na engleskom jeziku i objavljena 1999. godine. Sam termin Balkan autor upotrebljava kao neutralni toponim, ustvrđujući kako se Balkansko poluostrvo odlikuje kako geografskim jedinstvom tako i jedinstvom nametnutim historijom. Historija je duboko utkana u balkansku zbilju. Ona se, doista, nije ni mogla shvatiti bez poznavanja prošlosti, što je ovom djelu dalo dodatnu, aktuelnu dimenziju. Najveći broj balkanskih historičara, smatra Pavlović, ne zna mnogo o historiji susjednih oblasti, država i nacija. Domaći historičari, koje su slijedili inostrani naučnici, nastojali su da izučavaju zasebne, nacionalne historije. Uz značajne izuzetke, ono što postoji od balkanske historije, predstavlja *podijeljenu historiju*. Brojni stručnjaci, kao i obični ljudi, danas shvataju historiju Balkana sa jasno nacionalnih polazišta, minimizirajući dostignuća drugih etničkih grupa i multinacionalnih društava kojima su nekad pripadali.

Pavlovićeva sinteza, pisana jasno i slikovito, predstavlja plod njegovih višedecenijskih predavanja i istraživanja Balkana sa određene distance, koja je bila određena sudbinom samog autora. Stevanov otac Kosta bio je predratni jugoslaven-ski diplomata, a u toku Drugog svjetskog rata šef kabineta predsjednika jugoslaven-ske vlade u emigraciji Slobodana Jovanovića. Stevan Pavlović je, praktično, cijeli život proveo u inostranstvu i emigraciji. Niže školovanje je prošao na francuskom

jeziku, počev od Bukurešta, a historiju je studirao na Sorboni u Parizu, na Kraljevskom koledžu u Školi slavenskih i jugoistočnih studija u Londonu. To je, neosporno, ostavilo traga na njegov racionalni kritički odnos prema historiji Balkana i državnim zajednicama na tom prostoru. On je nastojao da pronikne u krajnje osjetljivu stvarnost Balkana, da osmotri historiju poluotoka kao oblasti određene uzajamnim uticajima svog geografskog položaja i historije, pored svih negativnih predstava koje su o tom prostoru stvorene ili usvojene. Balkan je "podario" svijetu pojam *balkanizam*, što je zapravo "sinonim za nered, nasilje i nesreću", gdje je "balkanska krvoločnost... očekivani prirodni ishod ratničkog etosa, duboko ukorenjena u psihi balkanskog stanovništva" (M. Todorova). Stvaran je mit o Balkanu kao središtu zla, "imaginarnom vrtlogu, koji u sebi guta, ili poništava sve evropske i svjetske ideje", gdje se iskompleksirani narodi boje slabijih a prijete jačim. Njegova okrutnost uvijek se povezivala sa Istokom.

Osnovna tema je urađena korišćenjem velikog broja podataka. Izlaganje je u načelu organizirano oko političkih subjekata, prije svega, država. U pripremi ovog djela nisu korišćeni arhivski izvori. Pavlović misli da se rad historičara ne sastoji samo u iznošenju dokumenata i čitanju izvora, već je cilj da se što bolje razumije zbivanja u prošlosti, da se ponudi javnosti ishod uočenog. On je čitao i iščitavao ono što mu je bilo dostupno, a napisano je na nekoliko jezika kojima se služi. To je odredilo kvalitet i domete ovoga djela. Ono je, očigledno, trebalo namjenski da, kao priručnik, posluži zainteresiranim "vanbalkancima" da bolje shvate historiju Balkana, koji je, izložen brojnim i dramatičnim zbivanjima, postao posebice "atraktivan" u posljednjoj deceniji XX stoljeća.

Istorija Balkana obuhvata razdoblje od srpske pobune 1804. do okončanja Drugog svjetskog rata 1945. godine - "od imperija do komunizma". To je doba, kako autor vidi, ispunjeno historijom balkanskih nacija i njihovih država, borbom nacija sa Osmanskim i Habsbruškim carstvom, uz očevidno neprestano višestruke odnose s ostalim silama. On smatra, nalazeći u tom vremenskom okviru smisaoni okvir, kako je 1804. simbol - datum ustanka koji je označio "početak borbe nacija protiv imperija", te tvrdi da je, bez obzira na srpsku pobunu, grčki rat za neovisnost skrenuo pozornost Evrope na Balkan. Prva osporavanja Osmanskog carstva došla su u XIX vijeku od balkanskih hrišćanskih intelektualaca školovanih na zapadu, koji su kasnije učestvovali u nacionalističkim ustancima. Pavlović konstatira kako su bez jasnih granica između poluotoka i zaleđa međe na kojima se Balkan završava ostale sporne, dok je sam geografski termin Balkan postao neprecizna i omalovažavajuća odrednica. Za njega je, pak, Balkan oblast koja se prostire od istočnih Alpa do Egejskog i Crnog mora i od Dnjestra do Jadrana - preko zemalja koje naseljavaju Rumuni, Južni Slaveni, Albanci i Grci. Bez obzira što u taj prostor autor ne uvrštava Tursku i Turke, kao i njihov historijski razvitak, oni svakako čine njegov sastavni dio. Time on u sta-

novitoj mjeri secira Balkan, iako su mu upravo Osmanlije dale ime ("*šumovita planina*"), kao i višestoljetno bivstvovanje Osmanskog carstva i, potom, Turske. Historija balkanskog prostora se ne može, ipak, potpuno razumijeti bez izučavanja sudbine muslimana. U širenju ili sužavanju teritorije Balkana obično je prije odlučivala politika nego geografija.

Historija Osmanskog carstva je historija svih naroda koji su unutar njega živjeli. Tradicionalna historija Balkana je u biti historija osmanskih manjina data izvan njihovog konteksta, koji je zapravo većinsko muslimansko stanovništvo tokom višestoljetne osmanske uprave. Samo u grčkim pobunama početkom XIX stoljeća ubijeno je između 15.000 i 40.000 peleponeskkih muslimana. Historičar Ernest Renan je ustvrdio kako je svaka nacija istovremeno sazdana kao zajednica kolektivnog pamćenja i zaborava. Zaborav ili čak historijske zablude suštinski su činilac u historiji pojedinih naroda. Mitovi o žrtvama su uvijek čvrsto bili povezani sa jasnom slikom neprijatelja. Plemenski nacionalizam izrastao je iz faze neukorijenjenosti. Društva sklona mitologiziranoj svijesti su ona koja se "*još uvijek nisu našla*", ili su sebe "*već ponovo izgubila*". Mitovi, koji su "*histerična mešavina osećaja nadmoći i kompleksa inferiornosti*", postajali su bitniji od historijskih činjenica. Odsustvo stvarne historije, u smislu postojanja političke nacije, kompenziralo se mitskom historijom. Mit se koristio kao surogat za historijsku prazninu. Svaka nova nacija je, nakon pojave, željela da se poklopi s određenom teritorijom, kao i da okupi stanovništvo u cjelinu, stvarajući nacionalnu državu.

Prema S. Pavloviću, Balkan je bio prostor na kome su se umnogome preklapali osmanski prodor i habsburška rekonkvista. Termin "*balkanizacija*" nastao je nakon balkanskih ratova, kada je region Balkana definitivno poprimio negativnu konotaciju. Sam termin stvoren je da označi prekid između dvije velike dinastičke imperije; od tada on označava rasparčavanje većih političkih cjelina na manje i međusobno sukobljene oblasti, što je posljedica njegovog sastava, mjesta na geografskoj karti i borbe za vlast nad njim. Stanovnici Balkana su postajali Evropljani time što su uništavali imperijalna naslijeđa i prihvatili oblik nacionalnih država. Historijski marginalizirana društva nastojala su da nadoknade propušteno. Zlo u prošlosti Balkana, naglašava autor, nije bilo ništa manje u odnosu na ono u drugim dijelovima Evrope. Nacije su se na Balkanu, prema njegovom mišljenju, razvijale, bivale nametnute, odbacivane, ukidane, nestajale ili bile obnavljane. Kako ih je teško bilo odrediti, njihovi narodi su poduzeli sve da ih učine što konkretnijim. Ovi narodi su zato pribjegavali ubrzanju kulturnoj asimilaciji, raseljavanju, protjerivanju ili ubijanju. Pri tome su im bili neophodni korijeni, pa su se oslanjali na mitove, tražili u prošlosti opravdanje za teritorije koje su držali, sukobljavali historijska prava sa pravom na samoopredjeljenje.

Osmansko carstvo je tokom svoje duge historije bilo više tolerantno i više etničko, nego netolerantno i jednoetničko. Osmanlije su rijetko doživljavale pravoslavce kao moguću opasnost. Stare imperije nisu bile nacionalne. Strukture, zakoni vladajuće klase vezani su za islam, ali je tek krajem XIX stoljeća, prilikom slabljena moći, osmanski režim postao netolerantan, braneći se od ne manje netolerantnih hrišćanskih država. Ratovi balkanskih hrišćana na Balkanu za neovisnost bili su koncipirani i vođeni prije da bi se izmijenila etničko-vjerska struktura nego politička mapa neke teritorije, shodno jakobinskoj koncepciji "*jedna država - jedna (etnička) zajednica*". Objekat te operacije mahom su bili "*turci*", identificirani kao nosioci materijalnih dobara (prije svega vlasništva zemlje), kao i nematerijalnih bogatstava vezanih za status dominacije.

Na Berlinskom kongresu 1878. izvršena je do tada najveća dioba Balkanskog poluotoka između velikih sila. Njegovim odlukama Osmansko carstvo, koje su odsječeni "*svi nepotrebni i slabi dijelovi*", praktično je prestalo igrati ulogu značajnije evropske sile. Nastao je čitav splet malih balkanskih država, koje su, zbog lošeg međusobnog odnosa, predstavljale pravo bure baruta. Stvaranje autonomnih i neovisnih država na Balkanu nije značilo samo raskid sa političkom prošlošću "*nego i odbacivanje te prošlosti*". Balkanski vladari, ističe autor, podržavali su nacionalizam javnosti svojih zemalja i bili njegovi taoci. Snage njihovih država nisu bile ravne ekspanzivnoj spoljnoj politici koju su vodili. Grčka, Bugarska, Rumunija, Srbija i Crna Gora, svaka od njih ponaosob, težile su da zadobiju nove teritorije, razvijajući strasne nacionalističke i imperijalističke osjećaje, tražeći sve one zemlje u kojima su njihovi narodi vladali u bilo kojem prethodnom historijskom razdoblju. Posljedica takvog shvatanja bila je neprestana agresija na ostatke Osmanskog carstva u Evropi, zatiranje bespomoćnih muslimanskih sela, a povremeno i otvoreni sukobi oko podjele plijena. Vojni porazi Osmanskog carstva nisu mogli a da ne uzdrmaju samopouzdanje muslimana, da ne dovedu do dalekosežne moralne i intelektualne krize. Hrišćanski narodi na Balkanu počeli su se sporazumijevati jezikom nacionalizma, dok je njihov stav prema muslimanima ostao u domenu neizdiferenciranog diskursa između vjerskih zajednica. Turci su, u poređenju sa Balkanom, bili posljednja grupa koja će razviti sopstveni, turski nacionalizam.

U "*balkansko bure baruta*" i Evropa je postavila "*veliki dio eksploziva*" (R. Ristelherber). Veličina, oblik, stepen razvoja, pa i samo postojanje balkanskih država, bili su u krajnjem stepenu uređivani voljom velikih sila. One su nerijetko podsticale i zloupotrebljavale balkanske države u nadi da će time ostvarivati uticaj na njih. Balkan je imao tri velike "*vanjske*" prijestonice: Istanbul, Beč i Pariz, koje su zračile širom poluotoka. Ova tri svjetionika međusobno su se smjenjivala do određene mjere, ali su se, također, umnogome i preklapala.

Pavlović piše da je ponašanje balkanskih saveznika u Prvom balkanskom ratu govorilo da njihov cilj u Makedoniji nije bilo samo sticanje teritorija već i odstranjenje suprotnih ili protivničkih zajednica, makar u kulturnom i statističkom smislu. Nakon svega, pobjednici su se suočili sa zadatkom asimilacije raznorodnog i zaostalog stanovništva, uključujući muslimane i brojne pravoslavne hrišćane, koji nisu posjedovali jasnu nacionalnu svijest. Identitet pripadnika tog dijela stanovništva zavisio je od vremena, mjesta, obrazovanja, porodičnih veza, ličnih sklonosti i djelovanja susjednih država.

Balkan je nakon Prvog svjetskog rata postao prostor nacionalnih država, a Kraljevina SHS prostor nedovršenih nacionalnih revolucija. Nastajanje država na tlu nekadašnje Austro-Ugarske i Osmanske imperije pokazalo je da raspad imperija koje su pritiskivale male narode i prihvatanje demokratije do njenih krajnjih konsekvenci izlaže nacionalnu zajednicu teškim rizicima, čak i katastrofama. Samoopredjeljenje nacija je, nakon ovog svjetskog rata, ostvareno kao konačno i sveopće načelo, ali u većoj mjeri za pobjednike nego za gubitnike. Grčko-turski ugovor u Lozani 1923., koji predstavlja najveću operaciju etničkog čišćenja, nadzirale su velike sile, smatrajući ga uspjehom. Autor konstatira kako su mnogi Grci koji su 1923. došli iz osmanskih gradova gledali sa visine na provincijalizam Grčke.

Autor naglašava kako su se u međuratnom periodu zemlje Balkana neprestano suočavale sa problemom viška radne snage u poljoprivredi. Izlaz iz takvog stanja tražen je u klirinškoj trgovini sa Njemačkom, što je zapravo značilo uključivanje u "veliki prostor" njemačkog Rajha. SSSR i Njemačka popunile su prazan prostor. Stranačke balkanske vođe primjenjivale su musolinijevske metode da bi očuvale parlamentarne vlade. Parlamentarni oblik vladavine je propadao jer su autoritarni kraljevski režimi nastojali da održe svoje države, sve dok 1939. Staljin i Hitler svojim sporazumom nisu uveli novi međunarodni poredak koji se oslanjao na nasilje i primjenu sile radi vlastite koristi, svodeći se na interese čije su nametanje smatrali svojim pravom. Konačno, sukob SSSR-a i Njemačke doveo je do propasti cjelokupne predratne državne strukture na Balkanu. Govoreći o Jugoslaviji u međuratnom i ratnom periodu, Pavlović se nije upuštao u suptilnije analize, nego je iznosio pojedine, ideološki obojene, teze koje se dijelom mogu tumačiti njegovom ličnom i porodičnom sudbinom, te političkom orijentacijom. Izbor činjenica neminovno ostaje subjektivan i pored nastojanja da historija ostane čista nauka. Samo iz sveukupnih studija koje razmatraju različite strane djelovanja može se doći do opće slike prošlosti. On sam naglašava kako su i najpravičniji historičari počeli da shvataju da je postizanje potpune objektivnosti u suštini iluzija, ali da je borba za nju dužnost. Historičar XIX i XX stoljeća i dalje ostaje arheolog, suočen sa nedovoljnim, nepotpunim i izbrisanim tragovima prošlosti. On mukotrпно rekonstruira obrazac koji nije

uvijek racionalan, ali je često neproziran, koji mu pomaže da objasni sadašnjost, ali tek kao dio jednog posrednog i dugotrajnog procesa.

Ova pregledna knjiga predstavlja korisnu stručnu literaturu za istraživače historije Balkana, kojima prestoni sličan, ozbiljan napor na putu ka kritičkom revaloriziranju i reinterpretiranju reljefnih i kontroverznih dionica njegove slojevitosti, ali naučno isparcelizirane prošlosti. ■

Safet Bandžović

Jusuf H. Mujkić, *Zavidovići kroz historiju; Društveno-ekonomski i kulturni razvoj područja zavidovičke općine od polovine XV do kraja XX vijeka*, I tom od 1463. do 1941. godine, Zavidovići, 1999., str. 520.

Zaljubljenici u gradove iz kojih su potekli ostavili su nam i monografije od kojih neke predstavljaju značajan doprinos istraživanju regionalne historije Bosne i Hercegovine. Svestrana istraživanja motivisana nekom vrstom moralne obaveze prema užem zavičaju, te solidno poznavanje metodologije rada imala su za posljedicu nekoliko uspješnih ostvarenja, koja nisu značajna samo za potomke pojedinih gradova i krajeva koji se zanimaju za svoje korijene nego i za komparativnu analizu istraživačima gradova, kao i društveno - političkog, privrednog i kulturnog razvoja Bosne i Hercegovine.

Entuzijazam i marljivost autora Jusufa Mujkića, uvjerenog da će svojim djelom sačuvati od zaborava mnoge značajne historijske događaje, činjenice i ljude, bila je pokretačka snaga hvatanju ukoštac sa velikim poteškoćama, tim više što mu historija nije ni struka ni zanimanje. To je rezultiralo višegodišnjim intezivnim, studioznim i sistematskim radom i traganjem po brojnim arhivima i dokumentima, tragovima u postojećoj literaturi u kojoj se moglo doći do vjerodostojnih podataka o prošlosti jednog teritorijalnog segmenta Bosne i Hercegovine kao što je zavidovički kraj.

Metodološki od općeg ka posebnom, od opće historije Bosne i Hercegovine ka lokalnoj, mikrohistoriji, hronološko-problemski veoma kompleksno, knjiga, već na prvi pogled, odiše autorovim pretenzijama da se unese i objavi sve do čega je pri pomnom "prevrtanju svakog kamena" istraživač naišao, opterećen strahom da će se zaboraviti, a tako i nestati, kao da nije ni bilo, ako se ne zabilježi.

U prvi mah hipertrofija podataka, tabela, mapa opterećuje tekst i udaljava ga od publicističke plastičnosti i životnosti, koja se obično očekuje od monografija koje

osvjetljavaju prošlost jedne mikroregije, sa svojim malim historijama, memoarskim fragmentima i pričama. Međutim, osjetno je da je autor imao u vidu i čitaoca, kome je i namijenio podsjećanje na zavičaj, ponekad i siromašnog historijskim predznanim, ne bi li ga obradovao i probudio mu želju da pronade i razumije, u širem kontekstu, dio prošlosti svojih djedova, historijsku uslovljenost te prošlosti, oslanjajući se i na jednu od težnji ljudske prirode ka otkrivanju iskona.

Danas, kada su mnogi materijalni spomenici dalje i bliže prošlosti u Bosni i Hercegovini uništeni ili nestali, neki krajevi i gradovi izgubili manje više tragove svoga historijskog kontinuiteta, ova knjiga je dobrodošla i radoznalim istraživačima kao svojevrsna zbirka objavljenе građe, hronološki i tematsko-problemski sistematizovane i analizirane, značajna kako za historičare tako i za ekonomiste, kulturologe, arhitekte, itd.

Posmatrano u cjelini knjiga Jusufa Mujkića je značajan prilog istraživanju fenomena interakcijskog odnosa čovjeka i prirode u širokom vremenskom rasponu od skoro 500 godina, odnosa u kome se, u uvjetima osmanskog feudalizma, Zavidovići prvi put pominju kao naseljeno mjesto u defterima 1565. godine i Zavidovića koji dobivaju 1910. godine status grada kao direktnoj posljedici industrijalizacije Bosne u austrougarskom periodu. Taj proces je tekao srazmjerno razvoju novog načina proizvodnje, izgradnje modernog saobraćaja i rezultatima migracionih kretanja.

Prostor ušća rijeke Gostovića i Krivaje, uz rijeku Bosnu, na kome će se razvijati naselje Zavidovići, izrazito je šumovit kraj, sa malo obradivih površina, negdje oko 20% početkom XX vijeka. Stoga ne čudi što prvi osmanski zapisi svjedoče o ovome kraju kao o rijetko naseljenom.

Život naroda je bio mnogostruko povezan i isprepleten sa životom šume i brojnim koristima koje je od nje imao. Drvo za izgradnju i pokrivanje vlastitih kuća i gospodarskih zgrada, drvo za ogradu, alatke i raznu opremu domaćinstva, za ogrev, te pašu za stoku, zemljište za svoju poljoprivrednu proizvodnju, zaradu na radu u šumi, sve je to seljak kroz vijekove tražio i nastojao obezbijediti milom ili silom iz šume. Kroz knjigu se, ustvari, kontinuirano provlači nit razvoja šumske privrede i industrijske prerade drveta, sa svim onim promjenama koje karakterišu složena politička, društveno-ekonomska i kulturna kretanja u jednom dugom periodu do početka Drugog svjetskog rata.

Bitna značajka privrednog života Bosne i Hercegovine do 1941. godine je da su prirodni uvjeti bili i ostali značajan faktor privrednog razvoja i formiranja privredne strukture. Privredni, a zatim i urbani razvitak Zavidovića zasnivao se na značajnim šumskim bogatstvima i u kvantitativnom i u kvalitativnom pogledu, obilju kvalitetnog četinarskog i bukovog drveta. Stoljećima za saobraćaj nepristupačne šume

su služile zadovoljavanju osnovnih potreba seoskih domaćinstava sa sertvitutnim pravima drvarenja i pašarenja kao okosnicom društveno ekonomskog odnosa prema šumskim bogatstvima. Prvi pokušaji šire eksploatacije za tržište prvom polovinom 19. stoljeća imali su skromne rezultate jer saobraćajna zatvorenost ostaje neprelazna prepreka plasmanu drvene građe. Izgradnja modernog saobraćaja, pruge Bosanski Brod -Sarajevo, sa željezničkom stanicom u Zavidovićima 1882. godine, bio je bitan preduvjet otvaranju prašuma zavidovićkog kraja za industrijsku eksploataciju šuma i drveta. Te okolnosti su presudno uticale na urbanizaciju i razvoj novih društvenih odnosa, izmijenom demografske slike, promjene i u etničkoj i socijalnoj strukturi. Zavidovički kraj se otvorio prema svijetu i svijet je ušao u taj region. Broj stanovnika se na zavidovićkom području za tridesetak godina od 1879. do 1910. godine povećava skoro za dva puta, od 9.411 na 18.217 stanovnika. Višenacionalni i konfesionalno šarolik sastav stanovništva je jedna od karakteristika Zavidovića kao gradskog naselja. Priliv novog stanovništva doprinosi i jezičkom pluralizmu kraja. Pored domaćih čuje se i više stranih jezika: njemački, mađarski, talijanski, ruski, poljski, slovenački itd. Masovniji dolazak stranih radnika uslijedio je sa izgradnjom pruge dolinom rijeke Krivaje i velikih pilanskih postrojenja "Eissler i Ortlieb" u Zavidovićima 1900. godine. Oni su bili stručna radna snaga koja je opsluživala pilanska postrojenja, željeznicu, žičare i druge saobraćajne tehničke mašine instalirane u šumi za eksploataciju i izvoz balvana. Kroz Zavidoviće je prošlo preko 300 porodica stranih radnika iz Austrije, Italije, Poljske itd. Promjene u ekonomsko-socijalnoj strukturi, na koje autor vrlo predano obraća pažnju, potkrepljujući ih svim raspoloživim statističkim podacima do kojih je mogao doći, najbolji su indikator kako je industrijska eksploatacija drveta unijela posebnu dinamiku u životu kraja donedavno uspavanog u čauru agrarne zajednice. A kako je od povoljnih i nepovoljnih konjunktura na tržištu drveta ovisio napredak, odnosno stagnacija bosanskohercegovačke drvene indutrije, jasno je kakav su izuzetan značaj po razvoj, stagniranje ili nazadovanje Zavidovića i okolne regije, kao i za Bosnu i Hercegovinu u cjelini, imale ciklične krize u tempu eksploatacije šumskog bogatstva, prerade i plasmana drveta na unutrašnjem i vanjskom tržištu. Uspon je neosporno bio najveći do početka Prvog svjetskog rata, da bi ta industrija u periodu između dva svjetska rata, kao naglašeno eksportna, bila podložna svim onim promjenama koje je donosilo ćudljivo vanjsko tržište.

Zavidovička pilanska postrojenja, među kojima je najznačajnija "Krivaja", a od 1937. godine "Šipad-Krivaja", u periodu od 1899. do 1941. godine prerezala su 10,980.600 m³ oblovine, od toga četinara 9,839.600 m³, a bukove oblovine 1,141.000 m³. Malo je mjesta u kojima je za četrdeset godina tolika količina drveta obrađena, te su Zavidovići, s pravom, nazvani grad drveta.

Rekonstrukcija razvoja šumske privrede jedne regije nije jedina od osobitosti ove knjige koju treba posebno istaknuti. Taj problem obradio je, široko, duboko i detaljno i Branislav Begović u svojim studijama o šumskoj privredi u Bosni i Hercegovini. Važno je istaći da je autor Mujkić uspio da svoje opservacije izvuče iz okvira samo šumske privrede zavidovičkog kraja, iako je to njihova najbitnija značajka, i da prezentira razvoj te privrede u kontekstu šire determiniranih društvenih, privrednih i kulturnih kretanja Zavidovića tog vremena.

Gradovi u Bosni i Hercegovini u periodu o kome govori autor Mujkić u svojoj studiji razvijali su se neravnomjerno, s dosta lokalnih i regionalnih obilježja, bilo da se radi o njihovim vanjskim, vidljivim, ili unutrašnjim, manje vidljivim obilježjima. Istraživanja privredne aktivnosti, saobraćaja, socijalne, etničke i vjerske strukture, administrativne, vojne i kulturno-prosvjetne funkcije Zavidovića pokazuju da su se u svim tim oblastima dogodile značajne promjene na razmeđu XIX i XX stoljeća. Uz tradicionalne oblike proizvodnje vezane za agrar, merematno pravo drvarenja kao najčešći oblik iskorištavanja šuma i nasljeđene društvene strukture, industrijskom eksploatacijom drveta i razvojem modernog saobraćaja stvoreni su novi društveni slojevi, domaćeg i stranog porijekla, s drugačijim načinom proizvodnje, primjenom novih znanja, mišljenja i načina života. Urbanizacija Zavidovića, grada koji se razvija u skladu sa novim potrebama i funkcijama, nosi svoje osobitosti i značajke u odnosu na druge gradove u Bosni i Hercegovini. Autor nam pruža mnoge dokaze da su modernizacijski procesi u zavidovičkom kraju do Prvog svjetskog rata imali karakter neusklađenosti i međusobne neravnomjernosti. To je imalo za posljedicu da su se neke promjene po mnogo čemu mogle slobodno nazvati spektakularnim, dok su neki važni segmenti urbanizacije, kao što je moderni vodovod, kanalizacija, električno osvjetljenje, daleko zaostajali od potreba stanovništva novog grada u razvoju.

Nažalost i ova monografija ne doprinosi razjašnjenju mnogih pitanja vezanih za period samoga rata mada podaci koji govore o periodu poslije pokazuju da grad i njegova okolina ne bilježe stope rasta stanovništva, proizvodnje, stočnog fonda itd., karakteristične za prethodni period. Monografska obrada tih općih i posebnih karakteristika umnogome doprinosi komparativnim istraživanjima urbanizacije na bosanskohercegovačkom prostoru i uspostavljanju nedostatne čvršće tipologije gradova. ■

Seka Brkljača

Blaže Ristovski, *Historija na makedonska nacija*, Makedonska akademija
na naukite i umetnostite, Skopje, 2000., str. 740

Priznati makedonski, jugoslavenski i balkanski naučnik, stručnjak na velikim sastavima istorije i književnosti Blaže Ristovski je deo svojih saznanja sublimirao u delu, koje će dugo biti aktuelno, *Historija na makedonska nacija*. Delo akademika Ristovskog stvarni je doprinos problemu nastanka, stasanja makedonske nacionalne svesti, ali i naučnoj literaturi šireg, balkanskog područja.

Autor govori o Makedoncima kao etno-istorijskom subjektu, koji se "kao i drugi narodi sazdao u jednom dugom istorijskom procesu." On se proteže kroz srednji vek, da bi se tokom XIX stoleća očitovale težnje za oblikovanjem makedonskog naroda-nacije u slivovima Vardara i Strume, a čvorište makedonskog pokreta i korelativnih zbivanja bio je – Solun. Prve makedonske knjige su odštampane početkom XIX veka, a od 1867. se objavljuju udžbenici na makedonskom jeziku. Makedonski pokret je izrazitiji od 60-ih godina, ali je bio potiskivan od bugarskog nacionalnog pokreta koji dobija podršku u Egzarhatu, crkvenoj organizaciji od 70-ih godina. Veliki potresi na Balkanu sredinom te osme decenije XIX stoleća okončani su na Berlinskom kongresu, na kome se udovoljavalo interesima država, ali ne i naroda. Makedonsko pitanje nije rešavano, mada će se ono potom sve ozbiljnije manifestovati. Makedonija je grcala pod uslovima turskog spahijsko-čivčijskog sistema, a reforme nisu ništa bitno izmenile. Makedonska liga će 1880. godine doneti akt nazvan Ustavom. Prema njemu na tlu Makedonije, koja je administrativno bila u sastavu Kosovskog (Skopskog), Bitolskog i Solunskog vilajeta, bilo je 705.000 Slovenomakedonaca, 450.000 Turaka i Pomaka, odnosno Slovena muslimana koji govore makedonskim dijalektima, 75.000 Albanaca, 65.000 Jevreja, 61.000 Grka, a drugih narodnosti i Vlaha 41.000 duša. Bile su predviđane izvesne ustanove makedonske autonomije, ali one nisu profunkcionisale. Delovalo se i izvan Otomanske imperije u cilju emancipacije makedonskog entiteta. Pogotovu iz Sofije, Petrograda, Beograda, u kojim gradovima su obrazovani kružoci i pokretana štampa. U Beogradu je 1902. formiran Makedonski klub, koji je pokrenuo list *Balkanski glasnik*. Posle Ilendenskog ustanka 1905. Makedonski klub se obnavlja i pokreće list *Autonomna Makedonija*. Karakterističan je stav izražen u ovoj štampi: "Narod bez inteligencije

je filozofska nula, jedno političko ništa." Ističu se parole: "Samo znanje i prosveta ... Kulturni narodi vladaju, nekulturni robuju..."

Međutim, makedonska inteligencija je bila malobrojna, pretežno van zemlje, a njene ideje su teško prodirale u obespravljene mase. Retki a značajni kulturni delatnici na makedonskom planu bili su Krste Misirkov, pa Dimitrije Čupovski. Najznačajnije među sličnim bilo je makedonsko kulturno udruženje koje je delovalo u Petrogradu od 1902. do 1917. Ovo udruženje je delovalo i na širem prostoru slovenskog juga. Slovenofilski krugovi u Evropi, pre svega iz Petrograda, zbog nedovoljno informisanosti o stanju na Slovenskom jugu davali su podršku Bugarskoj i Srbiji, njihovoj zavojevačkoj politici.

Autor obrazlaže delatnost makedonske revolucionarne organizacije čiji se komiteti nazivaju bugarskim makedono-jedrenskim. Kao nijedan autor Blaževski izražava razvoj makedonske nacionalne ideje. Obrazlaže se koncept nedeljivosti Makedonije, koja bi kao takva ušla u sastav balkanske demokratske federativne republike, kao i – Srbija, Bugarska, Hrvatska, Slovenija, Grčka, Albanija, Bosna sa Hercegovinom, Crna Gora i Trakija. Međutim, pitanje Makedonije se od početka XX veka jako zaoštrava budući da su susedne države Bugarska, Grčka i Srbija na ovo područje gledale kao na metu sopstvenih aspiracija. Ukazuje se da su činjena izvesna nastojanja na zajedničkoj makedonsko-albanskoj akciji za oslobođenje ispod turskog iga. Formiranje Balkanskog saveza 1912. godine, Prvi balkanski rat, pa Drugi balkanski rat sa katastrofalnim posledicama, duge surove godine Prvog svetskog rata, sva ta zbivanja su imala negativnog efekta na opstanak makedonske samobitnosti, koja je bila u razvoju. Akcije bugarskih komita, srpskih četnika, grčkih andarta, albanskih kečaka, potom operacije armija više zemalja, preseljavanja i pogromi stanovništva, opustošili su Makedoniju. Na Pariskoj mirovnoj konferenciji 1919. legalizovana je podela Makedonije na njen vardarski deo u okviru Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, pirinski deo u sastavu Bugarske i egejski deo, takođe u integralnom okviru Grčke. To "novo raspeće" Makedonije je, razumljivo, otežalo mogućnost njene emancipacije. Uprkos svemu, proces individualizacije Makedonije i Makedonaca je tekao u svetskoj javnosti. U tom smislu valja sagledati značaj idejnog delovanja levih političkih snaga. Na međunarodnom planu makedonski nacionalni entitet je priznat 1934. godine. Komunistička internacionala je 11. januara te godine objavila *Rezoluciju* u kojoj se navodi makedonska nacija, kao i makedonski jezik. Do kraja tridesetih godina, odnosno do početka Drugog svetskog rata, sve je jača borba za afirmaciju makedonske individualnosti.

Okupacija Makedonije od bugarske vojske 1941. je takođe čin sputavanja makedonskog subjektiviteta. U svakoj javnoj službi "umesto Šumadinaca došli su Bugari, a Makedonci se drže pod karantinom". Nema sumnje da je Komunistička

partija Jugoslavije učinila dosta za afirmaciju "makedonstva". U brojnim dokumentima se govori o "slobodnoj Makedoniji" tokom narodnooslobodilačkog rata. Na državotvornom 11. zasjedanju Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije decidirano se konstituiše federalna Makedonija u okviru federativne Jugoslavije, uz jamstvo za ravnopravnosti šest jugoslovenskih federalnih članica, kao i jugoslovenskih naroda. Istovremeno Otečestveni front Bugarske istakao je parolu "Makedonija Makedoncima", da bi se konačno u manastiru Prohor Pčinjski sastalo Antifašističko sobranje Makedonije 2. avgusta 1944., na kome je posebno utemeljena makedonska država. Proglasom Antifašističkog sobranja narodnog oslobođenja Makedonije" 1. Makedonija se proglašava za federalnu državu u novoj, demokratskoj federativnoj Jugoslaviji; 2. Narodno sobranje se konstituiše u vrhovno zakonodavno i izvršno predstavništvo makedonske federalne države; 3. Donosi se deklaracija kojom se garantuje sloboda i ravnopravnost svakom građaninu i građanki u Makedoniji, bez razlike na veru, nacionalnost i političko pripadnost..." Dakle, makedonska državnost je izgrađena samo na tlu Vardarske Makedonije, dok je Pirinska ostala u integralnom sastavu Bugarske; Egejski Makedonci u Grčkoj doživljavaju pravi egzodus i gube se u raseljenju.

Na kraju se postavlja pitanje zašto su Makedonci među poslednjim na Balkanu došli do priznanja i afirmacije sopstvene nacije i države. Veoma kompleksan proces sazrevanja uslovio je poznu afirmaciju nacionalnog i državnog entiteta u ovom, jugoistočnom delu evropskog kontinenta. Sazrevanje makedonskog individualiteta je, ipak, prethodilo još mlađim – muslimansko-bošnjačkom i crnogorskom, čije će se konstituisanje produžiti i potonjih godina.

O zbivanjima poslednje decenije XX veka govori se u Pogovoru. Makedonija konačno postaje nezavisna i međunarodno priznata država. Na kraju bismo zaključili da je avnojska Jugoslavija, često kritikovana kao državni koncept, posredno omogućila emancipaciju i sveopšte priznanje više jugoslovenskih subjektiviteta.

Kapitalno delo Blaže Ristovskog predstavlja prvo – veliki izazov. Izazvaće, posebno zbog nepostojanja klasičnog naučnog aparata, mnoga reagovanja, pa i oponiranje. Uz izvesna neslaganja, odn. neusaglašenosti koje imamo sa autorom, možemo konstatovati da je ova knjiga od naročitog značaja u savremenoj istorijskoj, te uopšte – naučnoj literaturi. Maestralni zahvat golemog, izuzetno aktuelnog problema, dugo otvorenog a nedovoljno obrađenog, imponovaće čitaocima ne samo u makedonojskoj javnosti već i široj, jugoslovenskoj, balkanskoj, evropskoj. ■

Dragoljub S. Petrović

Prinosi za proučavanje života i djela dra. Ive Pilara,
svezak prvi / urednici Srećko Lipovčan, Zlatko Matijević.
Zagreb: Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar", 2001., 296 str.,
Biblioteka Godišnjak Pilar, knj.1.

Institut društvenih znanosti u Zagrebu na svoju desetu godišnjicu postojanja pokrenuo je prvu knjigu nove edicije - *Godišnjak Pilar*, čije ime s ponosom nosi i Institut. Ovaj prvi svezak *Prinosa o životu i djelu dr. Ive Pilara* pojavio se gotovo 70 godina nakon njegove tragične smrti.

Dr. Ivo Pilar (19.6.1874. Zagreb - 3.9.1933. Zagreb) bio je istaknuti znastvenik i političar, a za njega se može reći da je jedna od najmarkantnijih osoba u novijoj hrvatskoj povijesti. Potječe iz ugledne intelektualne obitelji, sin je zagrebačkog sveučilišnog profesora, geologa i paleontologa europskog glasa, akademika Đure Pilara. Nakon pučke škole i Klasične gimnazije u Zagrebu, Ivo Pilar u Beču završava jednogodišnji tečaj na Visokoj školi za svjetsku trgovinu (*Hochschule für Welthandel*), a onda studira pravo, specijalizira nacionalnu ekonomiju (*Volkswirtschaft*) i sociologiju. Pravnu naobrazbu zaokružuje u Parizu (*Ecole de droit*). Nakon studija radi u industriji u Beču, bankarstvu u Sarajevu, potom u pravosuđu kao službenik Sudbenog stola u Sarajevu i kao odvjetnički perovođa. Od 1905. do smrti vodi vlastitu odvjetničku kancelariju u Tuzli, a od 1920. godine u Zagrebu. Kao i većina intelektualaca toga vremena, najprije se javlja stihovima, ali njegov interes zalazi i u pitanja umjetničkog stvaranja, o čemu je napisao rasprave "Secesija", "Zagrebački literarni pokret" ..., ali i drugim publicističkim radovima, gdje se javlja kao vrsan analitičar i stilista. Bio je politički angažirani publicist, pisao je na hrvatskom i njemačkom jeziku, a ponekad radove potpisivao i pseudonima Dr. Juričić, L. von, Südländ i Florian Lichtträger. Godine 1910. aktivno se uključuje i u politički život, od utemeljenja najutjecajnije političke organizacije bosanskohercegovačkih Hrvata, Hrvatske narodne zajednice, do 1918. godine. Bio je u kontaktima s vodećim političarima i javnim osobama u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i u Monarhiji. Dr. Ivo Pilar Bosnu i Hercegovinu je smatrao zemljama hrvatskoga državnog/povijesnog prava. Međutim, politički vrhovi Habsburške Monarhije nisu imali razumijevanja za njegova istraživanja, posebice tada iznimno aktualnog južnoslavenskog pitanja. Svoje političke poglede iznio je u opsežnoj knjizi *Die südslawische Frage und der Welt-*

krieg, tiskanoj 1918. u Beču, poznata pod hrvatskim naslovom *Južnoslavensko pitanje*. Ova knjiga je polemički odgovor engleskom publicisti, političaru i historičaru R. Seaton — Watsonu, na knjigu *The Southern slav question and the Habsburg monarchy*, London, 1911. godine. Pilar je u svojoj knjizi sustavno analizirao genezu i metode ostvarivanja koncepta Velike Srbije i pozicije promicanja britanskih državnih interesa na Balkanu. S obzirom na njegove političke poglede i publicističke radove, dr. Ivo Pilar postao je *persona non grata* u prvoj južnoslavenskoj državi. Prvo je napustio Tuzlu, sklonio se u Zagreb, gdje je bio politički i sudski progonjen. Nakon Radićevog ubojstva, bio je blizak Hrvatskoj seljačkoj stranci, a svoje koncepcije hrvatske politike prilagodio je političkim realnostima. Umro je u Zagrebu 3. rujna 1933. godine pod nerazjašnjenim okolnostima. Sumnjalo se na samoubojstvo ili pak političko umorstvo.

Bibliografija radova dr. Ive Pilara je brojna, a osobita po broju različitih disciplina društvenih znanosti kojima se zanimao. Pisao je pjesme, prikaze, rasprave iz književnosti i potom komentare, osvрте, polemičke rasprave i oglede iz politike i politologije; rasprave iz političke geografije, geopolitike, povijesti, prava, sociologije, etnografije, etnologije, antropologije, psihologije i gospodarstva s posebnim naglaskom na bankarstvo.

Nakon 1990. godine objavljena su neka Pilarova djela, a pokretanjem ovog prvog sveska *Godišnjaka Pilar* počelo je sustavno istraživanje njegova kao znanstvenog tako i političkog djelovanja u posljednjim godinama postojanja Austro-Ugarske Monarhije i prvom desetljeću Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno kasnije Kraljevine Jugoslavije.

Nakon predgovora, urednici Srećko Lipovčan i Zlatko Matijević su tekstove u prvom svesku podijelili u pet dijelova. U prvom pristupnom dijelu **Ivan Rogić** piše o *Četiri lika Ive Pilara* (str. 11-23) i daje opis Pilara kao autora "opasne knjige" *Južnoslavensko pitanje i svjetski rat*, čija je skoro cijela naklada uništena, potom analizira drugi lik – Ivo Pilar kao pionir sociologije i geopolitike, u kojem je prezentirano njegovo upozorenje kako se hrvatska i srpska modernizacija razlikuju "po unutarnjoj strukturi" svojih orijentacija (carstvo – posebno kraljevstvo). U "trećem liku" autor osvjetljava Pilara kao teoretičara prve hrvatske modernizacije u dvije jasne ideje: modernizacija i europska Hrvatska. U posljednjem, "četvrtom liku", upoznajemo Pilara kao političara, preko njegova dva istaknuta cilja. Prvi je zahtjev za reintegraciju Bosne i Hercegovine u okviru hrvatskih zemalja, u čemu po ocjeni autora, Pilar nije imao "zavidnih političkih uspjeha", a drugi je zagovor napustiti "martirski model" oblikovanja uloge političkih vođa.

Drugi dio u prvom svesku ima naslov *Kritički uvidi u znanstvene i stručne interese* (str. 23-78), u kojima četiri autora u izvornim znanstvenim radovima elab-

boriraju različite interese dr. Ive Pilara. **Antun Pavešković** prikazuje i ocjenjuje prinose Ive Pilara književnoj publicistici, a visoko ocjenjuje Pilarovu studiju *Zagrebački literarni pokret (1903.)*, pisanu sa sociološkog stajališta i smatra je njegovim "najznačajnijim književnokritičkim radom". U središtu pozornosti **Mladena Klemenčića i Nenada Pokosa** je Pilarova rasprava *Politički zemljopis hrvatskih zemalja (iz 1918.)*, na osnovi koje autori smatraju da Pilaru pripada "pionirsko mjesto" u razvitku hrvatske političke geografije, jer za spomenutu raspravu nije imao nikakva uzora i oslonca. U radu pod naslovom *Političke prilike "nagodbene" Hrvatske u očima Ive Pilara*, **Stjepan Matković** analizira Pilarove prijedloge temeljite reforme dualizma, kako da se sprovede unutarnja reorganizacija države u kojoj bi hrvatska država bila sastavljena od Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, te Bosne i Hercegovine. Pilar je raspravljao i o hrvatskim političkim strankama, prema kojima je bio vrlo kritičan, koje je, uglavnom, smatrao nedovoljno sposobnima za identificiranje i rješavanje ključnih problema modernoga društva. Matković se osvrnuo i na usporedbu gledišta o južnoslavenskom pitanju između Pilara i utjecajnog škotskog publiciste Roberta Seton – Watsona.

Ivo Pilar je bio ne samo političar, geopolitičar i sociolog već i odvjetnik, o čemu piše **Mira Kolar**. Iz njenog rada se vidi Pilarov interes za kretanja u gospodarstvu, njegova spoznaja o izvanrednoj povezanosti politike i gospodarstva, s posebnim osvrtom na slom *Prve hrvatske štedionice*, što je prva analiza takve vrste u Hrvatskoj.

U trećem dijelu nalaze se, također, izvorni znanstveni radovi, koji se odnose na Pilarove *Političke koncepcije i angažman* (str. 81-189). **Jure Krišto** analizira položaj Hrvata u Bosni i Hercegovini i njihovo političko organiziranje u *Hrvatsku Narodnu Zajednicu*, potom Pilarov prinos njezinu radu, te razloge sukoba s nadbiskupom Stadlerom, koji je osnovao *Hrvatsku katoličku udrugu* i time politički rascijepio bosanskohercegovačke katolike, što je dodatno umanjilo njihovu učinkovitost. Autor sljedećeg znanstvenog rada **Zoran Grijak** sustavno analizira odnos između Ive Pilara i nadbiskupa Stadlera od vremena njihovog snažnog sukobljavanja do političkog približavanja, pa čak i Pilarovog sudjelovanja u sastavljanju brojnih promemorija koje je nadbiskup Stadler slao utjecajnim osobama u Monarhiji i izvan nje, a među njima je i promemorija čije je sastavljanje potaknuo Pilar, a potpisao Stadler i uputio papi Benediktu XV. radi zagovaranja neutralnosti Italije u europskom društvu, što se u potpunosti uklapalo u mirovna nastojanja pape Benedikta XV. za održavanjem Austro-Ugarske Monarhije kao najveće europske katoličke države i oslonca Vatikanu u međunarodnim odnosima. Na istu problematiku nastavlja se rad **Zlatka Matijevića**, koji razmatra državno-pravne koncepcije dr. Ive Pilara i vrhbosanskog nadbiskupa Stadlera od vremena Promemorije papi Benediktu XV. do Iz-

jave klerikalne grupe bosanskohercegovačkih katolika (kolovoz – prosinac 1917. godine). U Matijevićevom članku je, također, dokazano da stvarni autor Izjave nije bio njezin jedini javni potpisnik Josip Stadler, nego i glasoviti hrvatski geopolitičar Ivo Pilar. Isti autor razmatra i političko djelovanje Ive Pilara u pokušajima rješavanja “južnoslavenskog pitanja” u Austro-Ugarskoj Monarhiji u njezinim posljednjim mjesecima (ožujak-listopad 1918.). Analiza se kreće od Pilarovog mišljenja da je “južnoslavensko pitanje” trebalo riješiti u “hrvatskom smislu”, tj. ujediniti sve hrvatske zemlje – Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, te Bosnu i Hercegovinu – u jedno samostalno upravno područje unutar postojećeg dualističkog sustava (“subdualizam”) do toga da je Pilar radikalizirao stajališta glede preustroja Monarhije, predlažući da država Habsburga postane – federacija. Treći dio *Godišnjaka Pilar* završava **Božidar Jančiković** tekstom koji obrađuje razdoblje u životu i javnom djelovanju Ive Pilara kada se on približava Hrvatskoj seljačkoj stranci. Autor je na osnovi neobjavljenih dokumenata, koji se čuvaju u ostavštini obitelji Jančiković, zaključio da je Pilar nastojao pripremiti HSS na preuzimanje vlasti “u budućoj hrvatskoj državi”, za koju vjeruje da će biti uspostavljena u neposrednoj budućnosti, ocjenjujući Ivu Pilara u tom razdoblju kao trijeznog “realpolitičara”.

U četvrtom dijelu - *Na putu prema monografiji i kritičkom izdanju Pilarovih djela* (str. 194-265.) autori tekstova ucrtavaju smjerokaz kao pripremu i poticaj na pokretanje znanstvenoga projekta kritičkog izdanja Pilarovih djela, te monografije o njegovom životu na osnovi neobjavljenih spisa u ostavštini koju čuva obitelj Jančiković. Tako se **Srećko Lipovčan**, jedan od urednika prvog sveska *Godišnjaka Pilar*, pridružuje onima koji se zalažu za kritičko izdanje Pilarovog opusa, te upozorava kako je za Pilarovo djelo *Južnoslavensko pitanje* nužno obaviti niz važnih predradnji, kao što su filološke pretrage, potom poštivanje strogo znanstvenih teorija i vođenje računa o nizu otvorenih pitanja i problema. Članak Srećka Lipovčana može poslužiti kao metodološki uzorak historičarima kako se ozbiljno treba pristupiti kod kritičkih izdanja raznih djela iz ranijih vremena, a koja danas dobivaju na aktualnosti. Osim znanstvenih radova Ive Pilara, istraživače je zanimao kako njegov život tako i njegova smrt, koja se desila pod nerazjašnjenim okolnostima. **Željko Holjevac**, na temelju referentnih novinskih članaka, ukratko problematizira nerasvijetljene okolnosti tragične smrti dr. Ive Pilara u Zagrebu. Autor ne dolazi do odgovora, ali predpostavlja da je “izmučena hrvatska duša” mogla, stjecajem okolnosti, naći motiva za suicid, ali smatra da je i tadašnji jugoslavenski monarhistički režim imao dovoljno razloga za nasilno uklanjanje jedne, po njegove nositelje, nepoćudne i opasne osobe. Prema dostupnim podacima autor konstatira da je Ivo Pilar bio žrtva režima, neovisno o tome je li počinio samoubojstvo ili je bio umoren. Četvrti dio *Godišnjaka Pilar* završava tekstom **Božidara Jančikovića** o Ivi Pilaru u svjetlu

nepoznatih dokumenata. Članak je nastao na osnovi Pilarove ostavštine pronađene u stanu Mire Pilar-Sokolić, najmlađe Pilarove kćerke, nakon njene smrti 1991. godine. U ostavštini je nađena njegova korespondencija političkog sadržaja i razni dokumenti: spomenice, ekspozei i promemorije, uglavnom u rukopisima, potom izvorni rukopisi njegovih djela i slično, koji će dodatno osvijetliti već poznati Pilarov publicistički i politički rad. Od brojnih dokumenata u ostavštini, autor Jančiković upotrijebio je samo neke s naglaskom na dvije tematske cjeline: Pilarov stav i aktivno djelovanje povodom *Exspozea glede pitanja izlaska Hrvata iz Kraljevine SHS* i njegov specifičan odnos prema mislima i djelu Ante Starčevića.

Peti dio - *Prilozi* (str.269-287) sadrži životopis Ive Pilara, njegovu bibliografiju razvrstanu u ukupno osam skupina (po znanstvenim disciplinama, kronološki) s naznakom i o kakvom je tipu riječ (osvrt, rasprava, ogled itd); potom literaturu o njemu, koju urednici namjeravaju dopuniti iz domaće i inozemne (osobito austrijske, mađarske i njemačke) periodike. Tu je, svakako, i kazalo imena.

Prvi svezak Godišnjaka Pilar, 2001., je izuzetno uspješno urađen prvi broj sa kvalitetnim izvornim znanstvenim radovima. Osim zanimljivim radovima, može se pohvaliti i grafičkim i tehničkim izgledom časopisa. Svakako, mora se čestitati i Institutu društvenih znanosti "Ivo Pilar" u Zagrebu za uspješno izdati *Godišnjak*, te poželjeti suradnicima mnogo uspjeha na ostvarivanju ovog značajnog i ozbiljnog projekta, kojim će se osvijetliti burni periodi ne samo hrvatske nego i bosanskohercegovačke povijesti. ■

Vera Katz

Milivoje Maksić, *U raskoraku sa svetom*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, edicija *Svedočanstva*, Beograd, 2001., str. 152.

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji je u okviru svoje zapažene edicije *Svedočanstva* objavio knjigu odabranih tekstova Milivoja Maksića nastalih u periodu 1988-2000. godine, u nastojanju da ovakvim djelima pospješi cjelovitije razumijevanje proteklih zbivanja, i doprinese naporima za stvaranje suštinskih preduvjeta i pragmatičnih iskoraka, koji bi predstavljali doista suštinski demokratski preobražaj Srbije i potpuni, pragmatični raskid sa vremenom zla. U okviru edicije *Svedočanstva* su publicirane, između ostalog, knjige dr. Latinke Perović, Srđe Popovića, Novaka Pribiševića, dr. Milana Šahovića, dr. Slobodana Inića. Ove knjige su veoma korisna, inspirativna literatura za studioznija, interdisciplinarna istraživanja postjugoslavenske srbijanske društvene i mentalne stvarnosti krajem XX stoljeća. Edicija, u kojoj je Maksićeva knjiga jedan od njenih značajnih reprezentanata, predstavlja tzv. "*drugu Srbiju*" i one malobrojne intelektualce koji su je činili u proteklom dramatičnom vremenu, čije su ideje bile zvanično marginalizirane, tretirane kao izdajničke, da bi im se, na kraju ipak vraćalo, sa slabije osnove i sa velikim vremenskim gubitkom. Glas razuma nije uspio da postane dominantan nad hukom populizma. Legitimitet je preuzela najekstremnija struja srpskog nacionalizma. Nacionalistička inteligencija je Srbiju, lišavajući je kriterija, pretvarala u zemlju "*naoružane anarhije*", okovanu zločinom i kriminalom. Biti u pravu, nakon svega, u biti malo znači. Umjesto katarze javlja se kolektivna amnezija.

Milivoje Maksić (1928) je u nekadašnjoj jugoslavenskoj diplomatiji proveo 43 godine, prošavši dug put od atašea, savjetnika Ambasade, načelnika Uprave za zapadnu Evropu i ambasadora u Poljskoj, do zamjenika saveznog sekretara za vanjske poslove. U Ministarstvu za vanjske poslove najduže se bavio strateškom analizom i planiranjem politike, kao i odnosima sa Istočnom i Zapadnom Evropom. Kao ekspert prisustvovao je 1975. prvom samitu KEBS-a u Helsinkiju. U vremenu od 1977. do 1980. bio je vanjsko-politički savjetnik predsjednika Tita, a zatim kraće vrijeme i predsjednika Predsjedništva SFRJ. Bio je (v.d.) šef diplomatije SFRJ, posljednjih mjeseci njenog formalnog postojanja. Iz diplomatske službe povukao se u aprilu 1992. na sopstveni zahtjev. U mirovinu je otišao *posljednjeg* dana formalno-pravnog postojanja SFRJ. Bio je jedan od "*posljednjih iz kaste strasti*". Učesnik je

mnogih stručnih rasprava o međunarodnim odnosima i autor brojnih članaka o toj tematici. Kao i mnogi iz te generacije profesionalnih diplomata, traumatično je doživio tragičan raspad sistema koji je obilježio njihov život. On se ovom knjigom predstavio ne samo kao značajan svjedok i hroničar jedne burne epohe već i kao iskusan analitičar, obaviješten i kompetentan sagovornik.

Prvu kategoriju predstavljenih tekstova čine Maksićeva upadljiva zalaganja za opstanak jedinstvene jugoslavenske državne zajednice, za promoviranje politike koja ne bi dovela do njenog neumoljivog raspada i neizbježne konfrontacije sa međunarodnom zajednicom. Ti tekstovi predstavljaju njegova sopstvena uvjerenja, ali su ilustrativni za razmišljanja i viđenje u većem dijelu tadašnjeg rukovodećeg jezgra u Ministarstvu vanjskih poslova, kao i za raspoloženje znatnog dijela srednjih diplomatskih kadrova. On u junu 1991. upozorava: *"Ja bih bez dvoumljenja rekao, da osnovni problemi Jugoslavije koji opterećuju njen međunarodni položaj i osnovni sukobi i razlike, nisu niti su mogli biti uvezani i montirani spolja. Oni su rezultat naših unutrašnjih podela. Ali postoji s tim u vezi veliki stepen spremnosti drugih da iskoriste breše koje mi sami stvaramo, i da u tome nalaze svoje interese ili varijante svojih budućih interesa"*. On svakako nije bio prorok, ali je, kao erudita, vidio dalje od mnogih iz svog novonastalog okruženja, i usudio se da to blagovremeno saopći i upozori. Nadjačale su snage zahuktalog, primitivnog nacionalizma, koje nisu mnogo polagale na snagu međunarodne zajednice i pravila ponašanja, nego su isticale svoj *"kompleksa nadmoći"*, mjereći svijet razmišljanjima sitnog balkanskog kockara i prevaranta. Maksić je uočavao kako su Srbi u širokim i značajnim sredinama zarobljenici shvatanja da je bilo moguće, na kraju XX stoljeća, ostvariti nešto *"što je propušteno da se učini u prošlom veku"* u okviru formiranja nacionalnih nezavisnih država, te tvrdio kako su Srbi u fazi da svoju bližu i dalju prošlost prikazuju na način koji odgovara dnevno-političkim potrebama onih koji vladaju političkom scenom i sredstvima javnog informiranja. Lista zabluda, robovanja jednostranim tumačenjima krajnje nepotpunih informacija o sebi i drugim bila je zapanjujuća i ponižavajuća velika. Iz toga su se rađale defektne emocije i iracionalni postupci. Profesionalne patriote prosto su se utrkivale u disciplini javnog haluciniranja, i indoktrinacije javnosti *"istorijskom snom"* o *"velikoj i pravičnoj Srbiji"*. Oštrica riječi militantnih entuzijasta je brzo skliznula niz oštricu *"djela"*. Politika koja ima za cilj da upravlja je po nužnosti maštovita. Ona se pritom mora oslanjati na neku vodeću, pa čak i na neku fiksnu, ideju, koja se usađuje u duh čovjeka-mase, i tu njeguje sve dok se ne potčini sugestiji. Docnije se ona pretvara u kolektivne predstave i postupke.

Maksić je nedvosmisleno često isticao kako je međunarodna zajednica bila strateški zainteresirana za opstanak Jugoslavije kao državne cjeline, bez prejudiciranja njenog državnog uređenja i unutarnjih republičkih odnosa. SAD i Evropa pritom nisu polazili od nekakvog posebnog sentimenta, već od uvjerenja da bi bilo kak-

va promjena granica izazvala kaos. U tom kontekstu on ukazuje na svojevremeni razgovor jugoslavenskog premijera Ante Markovića i američkog predsjednika Buša. Međunarodna zajednica je smatrala da Jugoslavija ima perspektivu da postane "pilot" zemlja, da dubokim reformama i modernizacijom cjelokupnog društva postane inspiracija za druge, da ohrabri slične procese u drugim, naročito u zemljama nekadašnjeg sovjetskog bloka. Sve je to spriječeno, a potom brutalno razoreno zbog drugačijih ambicija unutar same Jugoslavije.

Na sjednici "ostatka" Predsjedništva SFRJ, proširenoj učešćem predstavnika Srba iz dijelova Hrvatske i BiH, u februaru 1992. M. Maksić jasno istupa, upozoravajući na prijeteću snagu međunarodne zajednice: *"Oni su u stanju da oko nas naprave takav sanitarni kordon koji bi presekao sve veze, koji bi u celom svetu proglasio nevažećim pasoš bilo kog Srbina, koji bi presekao sve komunikacije, gde bi jedino slali na kašičicu hranu za decu, gde bismo bili gubavci u svetu, gde bismo bili bačeni unazad da se ne bismo mogli oporaviti za nekoliko generacija... Ja ovde, u stvari, ne govorim pred vama; govorim pred svojom savešću, ali bio sam i dužan da vam to kažem"*. On se uporno suprostavljao općeprihvaćenim tezama o spoljnoj zavjeri: *"Koreni problema leže kod nas i među nama"*, navodeći kako se ispit iz patriotizma ne može položiti na zaslijepljenosti zabludama i na sukobu sa cijelim svijetom. Teorije o zavjeri protiv nekog društva su u konstelaciji sa srodnim *"mitogenim shvatanjima realnosti"* - mitovima o odabranosti, nepogrešivim vođama, velikoj historijskoj misiji. Totalitarni vladari uvijek imaju spremne odgovarajuće ideologije i slike neprijatelja za pravdanje svoje vlasti. Kontrolirana oskudica postajala je kulturni i politički program. Sit i bogat građanin je loš podanik oligarhijske države, ne mari mnogo za oglodane kosti političke doktrine.

Maksić je već u junu 1992. vizionarski predvidio kako novonastaloj SRJ predstoji surovo razdoblje patnji i poniženja, revolta raznih oblika, ustvrđujući da sankcije prema ovoj zemlji nisu bile kapric međunarodnih moćnika, već izraz širih strateških interesa evropske i svjetske zajednice. Između SRJ i SFRJ postoje duboke i suštinske razlike. U domenu politike i moralnih vrijednosti među njima, kako on analizira, *"nema ničega suštinski zajedničkog ni dodirnog"*. To su dvije historijske epohe sa svojim različitim obilježjima. Nova jugoslavenska spoljna politika je, po njemu, bila preplavljena *"lavinama obmana, neistina, šarlatanskih obećanja i nesuvislih obećanja"*.

U drugoj kategoriji tekstova dominiraju Maksićevi kritički pogledi na vladajuća shvatanja beogradskog režima, uz ukazivanje na nužnost demokratske varijante politike i ponašanja. On je, kao poznavalac međunarodnih odnosa, bezuspješno pokušavao da upozori državne organe i institucije da slijepo ne srljaju u avanturu i neminovnu propast. U novembru 1992. on piše u *"Borbi"* kako se zamagljuje osnovna istina da je suštinski problem *"ovde kod nas, među nama i u nama, zbog čega smo u Evropi postali prokaženi izuzetak, kao jedino područje smrti i razaranja"*, dodajući

otvoreno: *"Mi smo već udaljeni sa svih počasnih mesta u svetu koja smo imali decenijama... Sejanjem iluzija ništa se ne može postići. Svaki uspeh je tu ne samo efemeran, nego i poguban"*.

U trećoj kategoriji Maksićevih tekstova, o izlazu iz *"košmarnog lavirinta"*, daju se naznake za alternativnu spoljnu politiku, koja bi bila u suglasju sa nacionalnim i državnim interesima i svjetskim demokratskim standardima. On primjećuje da se Srbi nalaze zapravo pred jednom stoljetnom dilemom: velika ili demokratska Srbija. Jedno drugo isključuje. Dejtonski sporazum je za njega međunarodno verificiran poraz agresivnog i anahronog nacionalizma na svim beogradsko-zagrebačko-paljanskim prostorima (*"a i šire"*). Taj poraz traži uklanjanje ne samo posljedica već i korijena zla. Nacionalističke naslage nisu bile, po njemu, samo obilježja beogradskog režima već su bile vidljive i tamo gdje se glasno govorilo o *"evropskoj Srbiji"*.

Nakon promjene režima u Srbiji M. Maksić u oktobru 2000. piše: *"Moramo imati jasan i čist odnos prema velikosrpskom nacionalizmu, koji je motorna snaga četiri izgubljena rata i raslojavanja bivše države, društva, tekovina mnogih generacija i glavni uzrok sukoba sa celim svetom. Nije dovoljan raskid sa politikom (a zapravo sa porazima i greškama) prethodne vladajuće strukture. Potreban je raskid sa anahronim idejnim političkim ekspanzivno nacionalističkim konceptom iz koje su proistekli i raspad, i ratovi, i sukob sa svetom i antidemokratija u zemlji"*. On se u svojim tekstovima neprestano zalagao za *"generalnu opravku duha nacije"*, za vraćanje pravim vrijednostima, gdje je na prvom mjestu vidio toleranciju prema drugima i uvažavanje onih prava koja *"želimo da i drugi respektuju kod nas"*.

Otrežnjenje je, nakon svega što se zbilo, postalo bolno i dugotrajno. Pojedini istraživači, poput Lazara Vrkatića, upozoravaju da je srbijanski konzervativizam dva puta uništio u XX stoljeću državu u kojoj je zajedno živio srpski narod. Najstrašnija misao je da će taj konzervativizam preživjeti i ovo vrijeme, da će biti još neumniji, da će proizvoditi nova čudovišta društvenog života. Kad jedno društvo duboko zakopa prošlost, time što *"odbije"* da se suoči sa sopstvenom odgovornošću i doživi katarzu, ono također, pokopava i same etničke vrijednote koje to isto društvo treba da bi njegova budućnost bila izvjesnija. Uz izrastanje svijesti o počinjenom zlu, autokritiku, mukotrpan i dugotrajan pokušaj promjene mentaliteta, neophodno je podmirivanje računa sa vlastitom prošlošću. Maksić o tome piše: *"Nijedan narod nije izišao iz patnji i poniženja dok nije hrabro i do dna sagledao svoje vreme i breme zla i nije saznao istinu o sebi - celu i bez ostatka"*. Bez osvješćivanja nema realizma i racionalne politike. Put izlaska oboljelog srbijanskog društva iz krize biće dugotrajan, opterećen raznovrsnim mitovima i ksenofobijama, suočavanjem sa činjenicama i traganjem za odgovornošću za tok i ishod posljednje decenije XX stoljeća. ■

Safet Bandžović

Jerzy Holzer, *Komunizam u Europi. Povijest pokreta i sustava vlasti*, Srednja Europa, Zagreb, 2002., str. 214. Prevela Magdalena Najbar-Agičić.

Jerzy Holzer, poljski povjesničar sa Sveučilišta u Varšavi i direktor Instituta političkih studija Poljske akademija znanosti, u ovoj knjizi prati razvoj komunizma od njegove geneze u 19. stoljeću do njegove propasti koncem 20. stoljeća. On povijest komunizma prati na tri razine: kao povijest pokreta, kao povijest sustava vlasti i kao povijest imperija. Kao pokret, komunizam je prošao kroz nekoliko faza. U prvoj fazi on je jako dinamičan i pojavljuje se kao protest protiv postojećih nepravdi u društvu. Holzer dobro zamjećuje kako činjenica da je komunizam najprije pobijedio u zaostalim zemljama sa tradicionalnim društvenim strukturama i malobrojnom radničkom klasom, dokazuje kako se u traganju za genezom nastanka komunizma ne može oslanjati na teorije o "klasnim sukobima", nego se to traganje mora usmjeriti na konkretne uvjete u kojima je komunistički pokret izrastao. A komunizam, kao eminentno politička pojava, izrastao je iz djelatnosti ruskih boljševika i događanja vezanih za Prvi svjetski rat. Uspostava komunističkog sistema vlasti vezana je za rusku revoluciju 1917. godinu. Sa učvršćenjem komunističke (isprava se koristio termin bolješevčke) vlasti u Rusiji, komunistički se pokret širio po Evropi. Od 1917. u Rusiji funkcionira sustav komunističke vlasti, a u Evropi sustav komunističkog pokreta. Sustav vlasti se temeljio na vladajućoj partiji, aparatu sigurnosti i vojsci. Komunistički je pokret svoju zrelost doživio 30-ih godina.

Iz Drugoga svjetskog rata komunizam je izašao sa legitimacijom sudionika u demokratskoj koaliciji. "Poslijeratna popularnost komunizma proizlazila je iz uvjerenja da se on u svojim temeljnim koncepcijama pokazao uspješnim protivnikom "fašizma", kako su nazivani Hitlerova Njemačka i svi njezini saveznici. Posebice je u intelektualnim sredinama vizija nadnacionalne zajednice uspoređivana s tragedijom do koje je dovelo utemeljenje evropskog poretka na nacionalnim državama i ideologiji nacionalizma (...) Mnogi radnici i još više intelektualci vidjeli su put prema budućnosti upravo onako kako su predlagali komunisti - preko nacionalizacije gospodarstva i njegovog podređivanja pravilima planske ekonomije" (str. 62). Međutim, ubrzo je došlo do primjene represivnih mjera u komunističkim zemljama. Najveće represije su bile u Poljskoj, zatim u Jugoslaviji (ovdje bi se moglo polemizirati sa ne-

kim Holzerovim ocjenama. On, tako, stoji na stanovištu kako su poslije rata u Jugoslaviji proganjani hrvatske ustaše, koje su za vrijeme rata bile osnovale kvazidržavu, kao i "sudionici srpskog nacionalističkog i monarhističkog pokreta otpora - četnici, koji su zbog sukoba s komunistima u posljednjoj fazi rata pristali na značajne kompromise s njemačkim okupatorima", str. 64; pitanje je da li su četnici tek "u posljednjoj fazi rata" pristajali na kompromise sa njemačkim okupatorima). Holzer, ipak, jako dobro zamjećuje nekoliko osnovnih pravila funkcioniranja sustava komunističke vlasti nakon Drugoga svjetskog rata. To su, prvo - primjena sistema represije prema snagama poraženim u ratu, drugo - stvaranje "fronti" ili "blokova", poput Narodnog fronta u Jugoslaviji, nacionalno-demokratskog fronta u Rumunjskoj, i slično, treće - uništavanje svih političkih stranaka koje su ostajale izvan "fronta" ili "bloka", četvrto - prvobitno oslanjanje jedino na socijalističke ili socijaldemokratske stranke, koje su, također, ubrzo ukidane, te peto - stvaranja obavještajnih grupa "kako u strankama koje su bile suzbijane od samog početka tako i u onima koje su bile članice "fronti", uključujući socijalističke stranke. U njih su upućivani vlastiti članovi, ili su pridobivani simpatizeri, a ponekad se nastojalo podrediti neke političare iz tih stranaka pritiscima, ucjenama ili potkupljivanjem. To je omogućavalo da se u određenom trenutku preuzme kormilo stranačkog vodstva, mada su u slučaju nužde stranke koje su se suprotstavljale uništavane" (str. 68-69).

Ovakva situacija kartakterizira komunistički pokret u njegovoj drugoj fazi, koja započinje 50-ih godina 20. stoljeća. U ovome se razdoblju dinamičnost pokreta lomi nakon otkrića zločina primjenjivanih unutar komunističkog pokreta. Od 60-ih godina ovaj pokret ulazi u fazu stagnacije i propadanja. Komunizam gubi legitimitet pred zapadnim demokracijama, koje postižu veće ekonomske uspjehe, više ostvaruju načela socijalne države s većom razinom socijalne sigurnosti. Komunistički legitimitet se narušava ne samo zbog ekonomskog i socijalnog zastoja nego i zbog sve učestalijeg primjenjivanja brutalne sile u tom sustavu vlasti (Mađarska 1956., Čehoslovačka 1968., Poljska 1970. i 1981.). U ovoj utakmici sa zapadnim demokracijama, u kojoj je sve više gubio, komunizam se počeo pozivati na nacionalizam, državnu ideologiju i slično, što je označavalo odustajanje od izvorne komunističke ideologije i konačan kraj komunizma.

Holzer govori o staljinističkom sustavu komunizma, krizama koje su nastupile nakon staljinizma, komunizmu Hruščovljeva razdoblja, sustavu poststaljinističkog komunizma, Brežljevljevom dobu, razdoblju stagnacije i, konačno, raspadu komunizma.

Raspad komunističkog sustava započeo je 80-ih godina u Poljskoj, koja mu je i prije toga pružala najснаžniji otpor (događaji 1956., 1968., 1970., 1976.). Kriza u Poljskoj bila je praćena smrću Leonida Brežnjeva u Moskvi (1982.) i čestim smjenama na ruskom kormilu (Andropov, Černjenko i konačno Gorbačov od 1985.), stag-

nacijom u ostalim komunističkim zemljama (Mađarska, Rumunija), poteškoćama u Jugoslaviji nakon Titove smrti, a situacija u zapadnim komunističkim zemljama je bila takva da su one podržavale eksperiment "Solidarnosti" u Poljskoj, i tako dalje. Komunisti su u zapadnim zemljama sve više gubili na izborima (U Francuskoj su 1981. dobili svega 16% glasova i nakon toga pristali ući u koalicioni vladu socijalističkoga predsjednika Mitteranda). Sve je to vodilo krahu komunističkoga sustava. Najprije su na izborima u Poljskoj 1989. komunisti zbačeni s vlasti. Koncem januara Poljska ujedinjena radnička partija i formalno je prestala postojati, a osnovana je njezina nasljednica pod nazivom socijaldemokracije. Slično se dešavalo i u ostalim komunističkim zemljama, tamo su komunisti odmah nakon prihvatanja političkoga pluralizma na izborima gubili vlast (Mađarska, DDR, Čehoslovačka, nešto sporije su se promjene dešavale u Bugarskoj, Rumuniji, Albaniji i Jugoslaviji). Holzer u grubim potezima oslikava proces raspada komunističkih sustava, zbog čega ponekad ostaje nedovoljno precizan. Tako će on, na primjer, kazati kako je "godine 1992. Bosna (a zapravo Muslimani, koji su u njoj vladali) odlučila (je) proglasiti nezavisnot" (str. 182), premda nisu Muslimani vladali u Bosni, niti bi jedino oni, bez podrške hrvatskih političkih struktura, mogli provesti referendum i proglasiti nezavisnot. Uprkos tome, on dovoljno jasno zamjećuje kako je komunizam na prostorima bivše Jugoslavije mrtav. "Ništa nije ostalo od njegova internacionalističkog, a malo od socijalnog sadržaja. Komunizam je iznevjerio kao državni sustav koji je zauvijek trebao urediti mozaik nacija i religija", tačno zaključuje Holzer, ali je teško prihvatiti njegovo tumačenje o jugoslavenskim nacijama i religijama "sukobljenim od srednjeg vijeka do Drugog svjetskog rata" (str. 182).

Na kraju, Holzer ističe činjenicu da je većina komunističkih partija promijenila naziv i uvrstila se u red socijalističkih partija. "Malo je zemalja u kojima komunisti još uvijek igraju stanovitu ulogu, a istovremeno ne odustaju od svoje prošlosti. Francuska partija preživjela je, doduše, duboku unutarnju krizu, njezini se utjecaji smanjuju, ali ona još zadržava svoj naziv i povijest. (...) Portugalska partija (...) raspolaže još relativno velikim utjecajem. Slično je s grčkom partijom (...). Te dvije partije više su epigoni nego preteče obnove međunarodnog komunističkog pokreta" (str. 187).

Na kraju ove zanimljive knjige, Holzer se pita šta je ostalo od komunističkoga pokreta, i zaključuje: "Od evropskog komunizma ostalo je ono radi čega se taj pokret i rodio: san o pravednom i racionalnom svijetu. S jedne strane, zbog iskustva "realnog socijalizma" taj je san oslabio, ali je s druge strane - pod utjecajem svjesno ili nesvjesno upijane indoktrinacije - postao sveprisutan. U zemljama u kojima su nekada na vlasti bili komunisti, milijunima ljudi teško se pomiriti s činjenicom da su jedni siromašni, a drugi bogati, posebno kada to nije lako objasniti jasnim moralnim argumentima" (str. 191). ■

Husnija Kamberović

Steven L. Burg, Paul S. Shoup, *The War in Bosnia-Herzegovina, Ethnic Conflict and International Intervention*, M. E. Sharpe, Armonk, New York, London, England, 1999., str. 499.

Mnogostrukost različitih prisutnosti, interesa, uticaja, posrednih i neposrednih djelovanja, uključenosti, posljedica, te emocija i strasti u nesagledivom kompleksu koji se naziva rat u Bosni i Hercegovini i nakon protoka ovih godina ostaje i dalje vrlo zbunjujuća i frustrirajuća kako za učesnike tako i za istraživače naglašeno bliske sadašnjosti.

Nepovjerenje prema svakom pokušaju da se spozna ova, po mnogo čemu, s pravom imenovna katastrofa proizilazi i iz poplave djela autora sumnjivih pobuda, moralne i stručne odgovornosti. Stoga svaki pokušaj da se dosegne racionalni smisao i ponudi prihvatljivo objašnjenje za tok dešavanja u ratu zaslužuje pažnju, naročito ukoliko pretenduje na sveobuhvatno sagledavanje cjelokupne kompleksne dinamike i njeno postupno praćenje. Takav pokušaj su napravila dvojica profesora političkih nauka – Steven L. Burg sa Brandeis univerziteta i Paul S. Shoup sa Univerziteta u Virdžiniji, čije su zanimanje i interes za probleme socijalizma, komunizma i nacionalizma na prostorima jugoistočne Evrope mnogo trajniji nego uloženi napor pri izradi ove knjige. Podjeljena u osam poglavlja (1. Uvod: Bosna, etnički konflikt i međunarodna intervencija; 2. Konflikt i njegovo situiranje u bosansku političku istoriju; 3. Potonuće u rat; 4. Osnove rata 1992-1994; 5. Međunarodna zajednica i rat: Vens-Ovenov plan; 6. Međunarodna zajednica i rat: podjele u pregovaranju; 7. Nametanje Dejtonskog sporazuma; 8. Dileme oko intervencije) pokušava pratiti logiku i tradicije bosanskohercegovačkog prostora i spoljašnjih faktora i njihovih intervencija, te svih aktera krize. Prvi dio studije posvećen je istorijskom pregledu Bosne i Hercegovine prije početka rata; zatim slijede događaji u Hrvatskoj; nadalje, glavni događaji između 1992. i 1994. godine, uključujući ulogu medija, etničko čišćenje, te pitanje genocida. Drugi dio je posvećen detaljnom opisu i analizi događaja vezanih za djelovanje međunarodne zajednice u rješavanju konflikta, te posljedicama tih intervencija.

U uvodnom dijelu autori navode da “suština etničkog konflikta je borba za moć između mobilizovanih indetifikacijskih grupa – bilo to za jednakost u okviru postojeće države ili za uspostavljanje potpuno nezavisne nacionalne države. Kolaps

komunizma, a sa njim i kolaps postojećih multinacionalnih država u Evropi, nije praćen pobjedom liberalne demokratije i legitimiteta novih civilnih država. Umjesto toga, stariji istorijski identiteti – religija, narodnost, nacionalni identitet, pa čak i regionalni – ponovno su izašli na vidjelo kao baze političke mobilizacije i zahtjeva za državnošću i sukobili se sa državom u gotovo svim ovim područjima gdje postojeće ili iznikle države nisu korespondirale sa identitetima mobilizovanih grupa. To je prouzrokovalo konflikt između međunarodnih normi o državnom suverenitetu i teritorijalnom integritetu, s jedne strane, i snage zahtjeva za etnicitetom kao bazom države, sa druge strane. Veliki dio priče o Bosni je kako je međunarodna zajednica pokušala, ali neuspješno, da uskladi konflikt između ovih međusobno isključivih principa državne formacije.”

“Nekoliko faktora čini se da doprinose pojavljivanju etničkih konflikta. Oni uključuju istoriju antagonizama između grupa, model etničke dominacije i /ili nejednakosti; percepcija savremenih rivalstava među grupama ... izborni trijumf ili druge promjene koje dovode nacionalne snage do moći, kao i neadekvatnost postojećih političkih aranžmana za usmjeravanje njihovog ponašanja; prisutnost konkurencije, ekskluzivnih zahtjeva za vlašću; model rješenja koji se kreće sam po sebi samo ka secesiji i odvajanju; i postojanje spoljnjeg sponzorstva ili podrške za ekstremne politike. Različiti podskupovi ovih faktora mogu objasniti dinamiku različitih slučajeva. Ali, ovo je rasprostranjena saglasnost u literaturi o važnosti svakog od njih.”¹ Ovaj poduži citat je u funkciji obrazloženja logike koju su autori slijedili u praćenju ratnih dešavanja. Mada još mnoga pitanja ostaju bez jasnog odgovora, ono što predstavlja bitne stavke, kad je Bosna u pitanju, jesu, prvenstveno, definisanje prirode prava u njoj i “nacionalno pitanje”, kao ključne tačke na osnovu kojih su lideri bili u stanju da mobilišu masu za rat, te, kao treća stavka, odgovor međunarodne zajednice, koji bi se teško mogao nazvati prikladnim i pravovremenim. A za nesavjesne i zaboravne čitaoce u poglavlju “Etnički konflikt i moralno pitanje u Bosni” porazno je *post festum* podsjećanje autora da od početka konflikta nijedna od strana, oličena u izabranim liderima, nije pokazala nikakvu želju da razmotri civilnu ili multikulturalnu alternativu nacionalnističkom konceptu države. Između ostalog, i tom napomenom autori izražavaju svoje simpatije prema onim snagama u Bosni i Hercegovini koje nisu željele da je vide podijeljenu. Stav da gotovo svaka informacija ima svoju snagu ponovno nas vraća u za mnoge već zaboravljeno vrijeme, podsjećajući nas na euforične izjave, neodmjerene ciljeve i samodopadljive ocjene političkih lidera, međustranačke dogovore i pregrupisanja s početka devedesetih godina, na situacije i okolnosti manje ili više poznate i bliske javnosti.

¹ preuzeto iz djela, strana 4-5.

Ukoliko ne bi bilo drugih preporuka za ovo djelo, a osnovna se između ostalog potkrepljuje količinom navedenih bilješki (1427), sigurno je da ova knjiga uspostavljanjem vlastitih unutarnjih veza mijenja perspektivu, bar do sada viđenu u našem okruženju, i ranjava već okoštala viđenja. Mnogobrojni podaci za djelo crpljeni su iz različitih jezičkih, teritorijalnih, medijskih, političkih izvora. Popraćeni su sa 33 karte, počevši od podjele Bosne Sporazumom Cvetković-Maček do one koja pokazuje današnje stanje granica, kao i tabelama sa statističkim podacima o religioznoj, nacionalnoj pripadnosti Bosanaca i Hercegovaca (1851-1991.), raspodjeli njihovih glasova prilikom izbora 1990. godine... Imenski i pojmovni indeks omogućava lakše savladavanje ovog obilja podataka.

Bez pretenzija da se navede sve bitno iz ovoga djela, nužno je upozoriti bar na ono što je intrigirajuće, ako ne i provokativno. Autorski je stav da bi se rat široko gledajući, mogao objasniti i kontrastom između secesionističkih perifernih regiona i nacionalističkih kultura koje su dominirale s jedne strane, i centralnom multietničkom jezgrom i građanskom kulturom upravo izniklom u njegovim gradovima, s druge strane. Zatim tu je i stav da su sličnosti rata 1941-1945. veće nego razlike koje ih dijele; da je gotovo više od pola populacije u Bosni i Hercegovini imalo bliske rođake različitih nacionalnosti; o brzom porastu stanovništva u posljednjih 30 godina; o pravu Srba, slijedeći kolaps Jugoslavije, na samoodređenje. Preuzeto je podsjećanje da je godinu prije rata Bosna, u stvari, već bila podijeljena, te da se autoritet centralne vlade u Sarajevu protezao samo na grad; da greška Zapada nije bila što nije reagovao 7. aprila 1992., nego da ona seže još ranije i sastoji se u nekvalifikovanoj podršci održanju referenduma za nezavisnost, i to prije nego su se tri nacionalističke partije dogovorili o ustavnom rješenju; da "...nisu spoljni faktori doveli Bosnu do uništenja, nego unutrašnji: duboki nesklad percepcije i principa između samih Bosanaca (i Hercegovaca), koji se odnose na sudbinu njihove zemlje i koji je učinio kompromis nemogućim."² U knjizi je ponuđeno i numeričko razmatranje i po izvorima poređenje ratnih gubitaka, efekat etničkog čišćenja; problematizovan je i genocid.

Kad su u pitanju spoljni faktori, kompleksnost krize se vidi u činjenici da su oni politički kreatori sa Zapada koji su bili za intervenciju to radili u ime idealizovane, multietničke Bosne. Nedostatak dobre volje u pregovorima je bio osnažen nedostatkom obaveze međunarodnih aktera da iznude bilo kakav sporazum koji bi mogao biti postignut. Evropa nije djelovala u tradiciji geopolitičke ravnoteže sila na koju su lokalni akteri na Balkanu već dugo bili navikli. Umjesto toga, kao glavni akter u rješenju krize se pojavljuju SAD. "Raniji naponi, vođeni od strane Evrope i UN-a da

² ib., str. 126.

ustopave sporazum su propadali djelomično zbog toga jer su SAD otvoreno hrabrile muslimansko dominantnu bosansku vladu da traži bolje rješenje”³ Ali, paradoksalno, korištenje američkih zračnih napada protiv Srba dalo je Srbima bolju poziciju u pregovorima, a time su Amerikanci prihvatili poziciju koju su ranije kritikovali kod Evropljana i UN-a. To je uključivalo direktno pregovaranje sa Srbima, sankcionisanje podjele Bosne i Hercegovine u kojoj Srbi imaju koherentni prostor, dok ga “Muslimani” nemaju; pružanje mogućnosti svakoj strani za veto prema centralnoj vladi, te vršenje pritiska na “Muslimane” da se podjela prihvati. Prisutnost zapadnih trupa je bila neizbježna.

Moralna i načela razuma ne mogu, pa makar i naknadnom pameću, proizvesti zadovoljavajući zaključak. Osim što mogu otvoriti samo još veći broj, i to sve težih pitanja za jedno poraženo čovječanstvo. ■

Sonja Dujmović

³ ib. str. 383.

Zoran Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Hrvatski institut za povijest - Vrhbosanska nadbiskupija Sarajevo - Dom i svijet, Zagreb 2001., str.1-791.

Prvom vrhbosanskom nadbiskupu dr. Josipu Stadleru pripada istaknuto mjesto u novijoj hrvatskoj povijesti, posebno u oblikovanju hrvatske nacionalne politike u odnosu na Bosnu i Hercegovinu u razdoblju austrougarske uprave (1878.-1918.). Dosad o tome nije bilo sustavnijih rasprava ni pisanih monografija s cjelovitim i objektivnim pristupom proučavanju Stadlerova lika i djela u složenim crkvenim i političkim prilikama u BiH na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće.

Za razliku od dosadašnjih apologetskih, s jedne, i tendenciozno- pamfletističkih rasprava, s druge strane, knjiga dr. Zorana Grijaka temelji se na izvornoj i dobrom dijelom neobjavljenoj arhivskoj građi, solidnim historiografskim priložima te ozbiljnoj i iscrpnoj analizi problema vezanih uz Stadlerovu ličnost i njegov javni crkveni i politički rad.

Iz Grijakove knjige, zapravo njegove disertacije, razvidno je da autor istražuje političko djelovanje zagrebačkog sveučilišnog profesora i sarajevskog nadbiskupa u najširim okvirima crkvenih, društvenih, gospodarskih, kulturnih i političkih procesa u Austro-Ugarskoj Monarhiji i Europi na prijelazu stoljeća. Vrlo su zanimljive au-

torove analize historiografskih interpretacija Stadlerove uloge u procesu nacionalnog i političkog oblikovanja bosansko-hercegovačkih Hrvata 1882.-1918. Autor svoja istraživanja usmjeruje procesu institucionalne organizacije Vrhbosanske nadbiskupije, crkvene i nacionalne politike austrougarskih vlasti u BiH i Stadlerovih odnosa prema najvažnijim sastavnicama te politike. Osobitu je pozornost usmjerio istraživanju Stadlerova utjecaja na nacionalno i političko konstituiranje bosansko-hercegovačkih Hrvata, nadbiskupovu ulogu u sukobu Hrvatske narodne zajednice i Hrvatske katoličke udruge, političkom sporu s bosanskim franjevcima oko raspodjele župa, odnosu sarajevskog nadbiskupa prema nekatolicima, itd.

Dr. Grijak analizira srpsku nacionalnu ideologiju u BiH i njezinu velikosrpsku komponentu, muslimanski pokret za vjersku i prosvjetnu autonomiju, a na temelju dosad malo poznate ili istraživačima nepoznate privatne korespondencije rasvijetlio je mnoge kontroverze u svezi sa Stadlerovim djelovanjem u javnom životu. Autor u svojoj knjizi upozorava na mnoge važne i dosad zanemarivane momente vezane uz oblikovanje vjerske i nacionalne austro-ugarske politike i njezine dugoročnije prisutnosti u BiH, ukazujući na činjenicu da su austro-ugarske vlasti, svjesne opasnosti koja je dvojnoj Monarhiji prijetila od Kraljevine Srbije i Rusije, nastojale u BiH stvoriti hrvatsko-muslimanski državotvorni blok.

Dr. Grijak pomno analizira opće političke prilike u prvom desetljeću Stadlerova djelovanja u BiH, u vrijeme kada je Habsburška Monarhija u vanjskoj politici uspostavila kontrolu nad Srbijom, a kada je u svojim novim pokrajinama organizirala upravu i počela afirmirati ideju 'bošnjaštva', dopuštajući izražavanje samo vjerske pripadnosti. Težište je Stadlerove djelatnosti na izgradnji crkvene organizacije, u čemu su njegove organizacijske sposobnosti došle u potpunosti do izražaja. Premda je počeo ni od čega, osnovao je bogosloviju, sjemenište, gimnaziju, karitativne zavode i izgradio katedralu. Organizirao je župe u sklopu redovite crkvene hijerarhije, pri čemu se odmah postavio problem odnosa s franjevcima, koji su pod osmanskom vlašću bili jedino katoličko svećenstvo i zbog toga obavljali župničku službu. Sukobljavanje s franjevcima ostat će trajnom značajkom Stadlerova nadbiskupovanja koje će se prenijeti i na političko polje.

Politički život u Bosni bio je određen austro-ugarskom politikom 'bošnjaštva' i dopuštanja konfesionalnog organiziranja pod vodstvom austro-ugarskih vlasti. U tom sklopu autor analizira odnose Hrvata, Srba i muslimana najprije u borbi za vjersko-prosvjetnu autonomiju, potom u odnosima političkih organizacija, posebno nakon aneksije i osnivanja Bosansko-hercegovačkog sabora (1910.) Autor pobliže analizira ulogu Stadlera u političkom životu i napose u hrvatskoj politici u Bosni i Hercegovini. Uzrok nesuglasica i razlaza u sklopu hrvatske politike vidi u liberalnoj orijentaciji franjevac i dijela hrvatske svjetovne inteligencije, koju hrvatske udruge nisu željeli ograničiti konfesionalno, ne bi li približili muslimane orijentirane na surad-

nju sa Srbima. Usprkos shvaćanju prema kojem su muslimani Hrvati, Stadler katolicizam smatra jednom od bitnih sastavnica u oblikovanju hrvatskog nacionalnog identiteta u BiH, zahtijevajući da se Hrvati konfesionalno organiziraju. Zbog toga je nakon osnivanja Hrvatske narodne zajednice, utemeljene na interkonfesionalnim načelima, 1910. osnovana Stadlerova Hrvatska katolička udruga. Pomirenje i ukidanje Hrvatske katoličke udruge 1912. nije osiguralo jedinstvo hrvatske politike zbog temeljnih razlika u vjersko-socijalnim i političkim koncepcijama, premda su obje strane prihvaćale pravaško-obzoraški program iz 1894., koji je u državnopravni okvir Hrvatske uključivao BiH.

Politički i vjerski motivi isprepliću se prema autorovoj ocjeni i u Stadlerovu radu na crkvenom sjedinjenju katolika i pravoslavnih na Balkanskom poluotoku, u čemu je imao i podršku Strossmayera. Stadlerov stav bio je vjerski motiviran i nailazio je na podršku Vatikana, posebno pape Lava XIII., a polazio je od činjenice o položaju BiH i Hrvata općenito na rubu katolicizma i u dodiru s pravoslavljem te da bi njihova uloga u crkvenom sjedinjavanju pojačavala njihovu političku poziciju. O ulozi koju je papa želio dati Stadleru govori njegovo imenovanje apostolskim povjerenikom za ujedinjenje crkava (1894.). O široj političkoj dimenziji toga pitanja govori nastojanje mađarske politike da spriječi protezanje njegovih ovlasti na Bugarsku, jer je ona Balkan shvaćala kao svoje interesno područje, te nastojanje Rusije da preko carigradskog patrijarha neutralizira Stadlerovo djelovanje u prilog unije.

Prelamanje unutrašnjih i vanjskopolitičkih odnosa preko hrvatskog pitanja pokazalo se, prema autoru, napose u tzv. svetojeronimskoj aferi, kada je hrvatski episkopat nastojao rimski Kolegij sv. Jeronima, koji je nosio ilirsko ime, pretvoriti u instituciju za pripremanje hrvatskih svećenika za visoka zvanja i znanstveni rad i kada je, prije svega Stadlerovim i Strossmayerovim nastojanjem, papa Lav XIII. proglasio njegovu reorganizaciju, zamijenivši ilirsko ime hrvatskim. To je izazvalo međunarodni političko-diplomatski spor u kojem su sudjelovali Vatikan, Austro-Ugarska, Italija i Crna Gora i koji je 1902. završio odlukom Vatikana o vraćanju ilirskog imena kolegiju.

Napose je zanimljivo Grijakovo poglavlje o Stadlerovu djelovanju u vrijeme Prvog svjetskog rata. Nadbiskup Stadler je najveću opasnost vidio u intencijama mađarske politike da, ustrajući u održavanju potčinjenog političkog položaja Hrvatske, BiH uključe u zemlje krune sv. Stjepana kao 'corpus separatum'. Protivio se srpsko-muslimanskom bloku, koji je zahtijevao njihovu autonomiju, a glavnu opasnost ipak je vidio u južnoslavenskoj i srpskoj politici, za koje je ocjenjivao da vode cijepanju Habsburške Monarhije i uspostavljanju srpske hegemonije nad BiH i općenito nad hrvatskim prostorom. Zbog toga je i bio protivan stvaranju južnoslavenske jedinice u sklopu Habsburške Monarhije, zahtjevu koji je bio sadržan u 'Svibanjskoj deklaraciji' Jugoslavenskog kluba iz 1917. u bečkom Carevinskom vijeću. Stadler je rješenje

vidio u preuređenju Habsburške Monarhije na trijalističkim osnovama, a u svojoj ideji o trijalizmu kao rješenju položaja Hrvatske i jedinom rješenju koje bi osiguralo opstanak Habsburške Monarhije imao je sumišljenika u zemaljskom poglavaru generalu Sarkotiću, čije političke akcije u vrhovima Monarhije dr. Grijak vrlo detaljno opisuje.

U vrijeme sloma Monarhije nadbiskup Stadler podržao je 'gotov čin' stvaranja 'Države Slovenaca, Hrvata i Srba', koja je okupila južnoslavenske zemlje Habsburške Monarhije, tj. Sloveniju, Hrvatsku i BiH, zbog nade se da će Hrvatska opstati kao samostalna država, proglašenje njezina ujedinjenja sa Srbijom i Crnom Gorom doživljava kao potpuni slom svojih političkih programa. Umro je 7. prosinca 1918. u Sarajevu.

Kao posebne tematske cjeline autor analizira političke komponente Stadlerova vjerskog djelovanja; problem konverzija na katolicizam; rad na promicanju jedinstva između katolika i pravoslavnih u smislu crkvene unije s povijesnog, liturgijskog i dogmatskog aspekta; prinos općim nastojanjima hrvatskih biskupa za uvođenjem crkvenoslavenske liturgije; istražuje političke uzroke Stadlerovih težnji za autonomijom Katoličke crkve i uspostavom grkokatoličke eparhije u BiH; Stadlerovoj kandidaturi za zagrebačkog nadbiskupa (1891.-1894.); njegovoj ulozi u preustroju Hrvatskog zavoda sv. Jeronima u Rimu i aktivnom sudjelovanju u Hrvatskom katoličkom pokretu.

Navedenu problematiku autor istražuje na historijski relevantnoj a dosad malo poznatoj ili posve nepoznatoj arhivskoj i drugoj građi koja svjedoči o isprepletenosti Stadlerovog crkvenog i političkog djelovanja, jasno pokazujući da prvi sarajevski nadbiskup djeluje s pravaških pozicija kad odlučnim zauzimanjem za trijalistički preustroj Austro-Ugarske potiče krizu dotadašnjeg dualističkog uređenja Habsburške Monarhije.

U vrednovanju dosadašnjih historiografskih interpretacija Stadlerova djelovanja, kao što je u više navrata istaknuto, dr. Grijak se, vidjeli smo, služio dosad neistraženom i dobrim dijelom nepoznatom građom iz arhiva u Beču, Budimpešti, Vatikanu, Zagrebu, Đakovu, Ljubljani, Sarajevu i Mostaru. Zahvaljujući toj novoj građi, autor je bio u mogućnosti razriješiti mnoga proturječja vezana uz Stadlerovo crkveno i društveno-političko djelovanje, prije svega njegovo shvaćanje hrvatskog povijesnog i državnog prava, odnos prema političkim faktorima u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, slavonskoj i južnoslavenskoj ideji, nacionalno-političkom jugoslavenstvu, liberalizmu i sekularizaciji hrvatskoga društva. Izvrsna Grijakova knjiga potaknut će bez dvojbe nova istraživanja. ■

Franjo Šanjek

ODLIČNA MONOGRAFIJA
O POLITIČKOM DJELOVANJU NADBISKUPA JOSIPA STADLERA*

Zoran Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Hrvatski institut za povijest - Vrhbosanska nadbiskupija - Dom i svijet, Zagreb 2001., str. 791+karta Vrhbosanske crkvene pokrajine

Ovi naši krajevi, kao što je poznato, obiluju zanimljivim i burnim događajima. Glede toga zaista nisu siromašni bilo da se radi o daljoj ili bližoj prošlosti. S jedne strane, radi se o prostoru koji poznaje vremena u kojima su pripadnici različitih naroda i vjeronazora, ne dirajući jedni druge, po pravilu tolerancije na distanci, živjeli "svak po svome zakonu". Ali, pamti i drukčija doba, u kojima je, kad god je ovdašnji čovjek postajao bijesan, ovaj isti prostor mnogima bivao veoma tijesan. No, jedno od najzanimljivijih razdoblja iz povijesti ovih krajeva svakako je druga polovica 19. i prva desetljeća 20. stoljeća. Vjerujem da se s ovom tvrdnjom mogu složiti kako obični znatiželjnici, čiju pozornost privlače događaji iz prošlosti, tako isto i znanstveni proučavatelji gospodarskih, političkih, vjerskih, nacionalnih i drugih prilika, ljudi, događanja i sudbina različitih naroda te posebice njihovih međusobnih odnosa na ovom malom prostoru.

Vrlo mi je drago što sam danas i prigodi govoriti o knjizi gospodina dr. Zorana Grijaka iz Zagreba, suputnika u razmještanju stvari prošlih, koja je posvećena političkom djelovanju vrhbosanskoga nadbiskupa Josipa Stadlera (1881.-1918.), dvostrukoga doktora znanosti, poznavatelja nekoliko stranih jezika, profesora i dekana Bogoslovnoga fakulteta u Zagrebu, pokretača i mecene sedam različitih periodičnih publikacija, pisca i prevoditelja dvadesetak knjiga, prvoga pisca sus-

* Ovo je tekst predavanja koje je izgovoreno 18. travnja 2002. na predavljanju knjige gosp. Zorana Grijaka u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u Sarajevu u tijeku programa "Dani Hrvatskog instituta za povijest iz Zagreba u Institutu za istoriju u Sarajevu". Zoran Grijak rođen je 1963. u Slatini. Na Sveučilištu u Zagrebu diplomirao je povijest i filozofiju 1990., a iz povijesnih znanosti magistrirao 1996. i doktorirao 2000. Radi u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu, gdje istražuje teme iz nacionalne povijesti na prijelazu iz 19. u 20. st., a ponajviše se bavi ulogom Katoličke crkve u kulturi i politici u Hrvatskoj i BiH.

tavne filozofije na hrvatskom jeziku, organizatora crkvenoga života u Vrhbosanskoj nadbiskupiji, osnivača prve visokoškolske ustanove u BiH, graditelja, duhovnika, itd. Stoga je ovaj nadbiskup na mnogo strana nazvan velikom figurom Crkve i hrvatskoga naroda. Ovdje podsjećam samo na to da je jedan akademik već davno napisao rečenicu: "Stadler je bio jedan od naših najvećih biskupa uopće."¹

Stadler je, uz već spomenute različite aktivnosti, bio također istaknuti politički radnik, čime se jedinom bavi ova knjiga ispisana na oko 800 stranica. Međutim, da se na ovom skupu ne bi dobila kriva predodžba o Stadleru, mora se napomenuti da je Josip Stadler sve drugo mnogo više i dulje negoli politički radnik. Pa ako je o njegovoj ulozi na političkom planu bilo moguće napisati ovakvu studiju, sigurno je da na drugim područjima tek slijedi pravo i objektivno preslaganje dosada rečenoga o ovom velikom biskupu te otkrivanje prave uloge ovoga zaslužnoga crkvenoga dostojanstvenika. No, na osnovu onoga što je dosada proučeno može se zaključiti da Stadler zauzima vrlo visoko mjesto među velikima.

Da je živio u bilo koje vrijeme, zasluge koje su upravo nabrojene činile bi ga vrlo zanimljivom osobom i velikim izazovom znanstvene znatizelje mlađih vremena. A kad se tomu doda napomena da je živio te sve rečeno ostvario upravo na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, živeći u Zagrebu, Rimu i Sarajevu, onda protagonista Stadler postaje dodatno zanimljiv. Stoga nije nikakvo iznenađenje da je dosada o ovom sarajevskom nadbiskupu, koji je umro 1918., napisano mnogo studija. Međutim, nedaća se sastojala u tome što su sve do najnovijih vremena o Stadleru, osim nekoliko afirmativnih kraćih studija iz toga vremena, ali također nedovoljno kritičkih,² pisali uglavnom njegovi protivnici³ s kojima je osobno ili sa zajednicama kojima su pripada-

¹ Ivan Golub, *Pregled hrvatske bogoslovne književnosti*, Zagreb, 1967., (1. izd.), 1986., (2. izd.), str. 14.

² Usp. Stjepan Korenić, "U spomen Dr. Josipu Stadleru", u *Spomenica vrhbosanska 1882.-1932.*, Sarajevo 1932., str. 61-81; Josip KOPRIVČEVIĆ, *Život i rad dr. Josipa Stadlera*, Zagreb, 1996., (pretkisak iz *Katoličkoga tjednika* iz 1942.); Ante Paradžik, *Dr. Josip Stadler, prvi vrhbosanski nadbiskup*, Sarajevo, 1968.

³ Usp. npr. Ante Cikojević (Prosperus Dalmata), *Nadbiskup Stadler i franjevci*, Split, 1909.; Berislav GAVRANOVIĆ, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine*, Beograd 1935.; Viktor NOVAK, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb, 1948.; Ignacije GAVRAN, *Lucerna lucens? Odnos vrhbosanskog ordinarijata prema bosanskim franjevcima*, Visoko, 1978.; Mirjana Gross, "Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878-1914.", u *Historijski zbornik* (Zagreb) XIX.-XX./1966.-1967., str. 9-68; Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnjo-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Sarajevo, 1976.; Luka Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata (I. dio: Do otvaranja sabora 1910.)*, Zagreb, 1985.; Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb, 1988. i toliki drugi.

li bivao u sukobu. K tome, poslije Stadlerove smrti povjesničari su u analizi njegova djelovanja redovito primjenjivali političke ideološke obrasce dvaju jugoslavenskih režima. U njihovim spisima je Stadler, iako rođen u Slavonskom Brodu, te potom živio u Požezi i Zagrebu, a prije imenovanja za nadbiskupa bio u posjetu ovim krajevima, predstavljen kao stranac kako bi ga se proglasilo nesposobnim razumjeti stanje sredine u koju je došao. Nazvan je također protivnikom nacionalnih težnja južnoslavenskih naroda jer je radio na ostvarenju samostalne hrvatske države te kao takav protivnikom sloge najprije plemena istoga naroda a kasnije narodâ i narodnosti u Jugoslaviji te svih jugoslavenskih rodoljubâ, a posebice onih među tadašnjim hrvatskim episkopatom i klerom. Rekli su isto tako da je poistovjećivao hrvatsku narodnu i katoličku vjersku pripadnost.

Na toj matrici napisane su skoro sve studije o Stadleru nastale do sredine osamdesetih godina prošloga stoljeća.

Knjiga koju danas predstavljamo jedna je od nekoliko njih, posvećenih ovom čovjeku, koje su se u posljednjih desetak godina pojavile⁴ a da ne slijede nikakve ideološko-političke obrasce. Autor prije svega poštuje dokumente kao izvore podataka i prema njima redovito ostaje ravnodušan u ideološkom i emotivnom smislu, što je elementarna pretpostavka svakoga ozbiljnog znanstvenog rada. Ako se pripomene samo podatak da dokumenti, na koje se poziva ova knjiga, potječu iz sedamnaest različitih arhiva, bit će dovoljno kao neka vrsta odgovora na pitanje s kolikom je ozbiljnošću autor pristupio obradbi teme. Zapravo, tema ove knjige smještena je u Stadlerovo sarajevsko razdoblje a njegovo vrijeme u Bosni bilo je neko "treće vrijeme" u odnosu na tvrdnje iz prvoga odlomka ovoga teksta. Naime, nisu ta desetljeća bila obilježena nekom uzornom međusobnom tolerancijom ovdašnjih žitelja, ali sve do 1914. bilježen je veliki napredak u svakom pogledu i, posebice u usporedbi s prethodnim razdobljem turske dominacije i nekim kasnijim vremenima, nikomu nije bilo baš tijesno. Ustvari, mnogi su, naročito početkom 20. st., a to posebice vrijedi za Stadlera, bili svjesni činjenice da je način onakve austro-ugarske dominacije privremen pa su to vrijeme shvaćali kao doba zauzimanja što je moguće boljih pozicija u vidu mogućih rasplitaja u budućnosti: državnih, narodnih, političkih i svih drugih. A Stadler je bio katolički nadbiskup i naravno da je iz te perspektive promatrao sve

⁴ Usp. Pavo Jurišić (pr.), *Josip Stadler. Život i djelo*, Sarajevo, 1999. (zbornik radova); Petar VRANKIĆ, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina (1878-1918)*, Paderborn-München-Wien-Zürich, 1998.; Jure KRIŠTO, *Prešućena povijest. Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850-1918.*, Zagreb, 1994.; Pavo JURIŠIĆ, *Erzbischof Josip Stadler auf den Spuren dreier Kulturen*, St. Ottilien, 1992. - Nadam se da u ovu grupu studija pripadaju i moje knjige: *I rapporti tra i cattolici e gli ortodossi nella Bosnia ed Erzegovina dal 1878 al 1903*, Roma, 1991. i prijevod na hrvatski *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini (1878.-1903.)*, Mostar, 1994.

događaje, ideje i ljude. K tome, njegova druga bitna odrednica bilo je državotvorno hrvatstvo koje je 1918. doživjelo povijesni poraz a koje je u narednim desetljećima bilo demonizirano te s njim i njegovi zastupnici.

Autor upozorava na pitanja koja su u historiografiji prethodno bila zanemarena i tendenciozno interpretirana, a vezana su uz Stadlerovo ime. Bavi se njegovim odnosom prema nekatoličkim zajednicama, prema srpskoj ideologiji i srpskom nacionalnom pokretu, prema muslimanima i njihovu pokretu za autonomiju. Bavi se političkim aspektima Stadlerova vjerskoga djelovanja vezanim uz jedinstvo Crkve, njegovom ulogom u nacionalno-političkom organiziranju Hrvata u BiH te nesporazumima između njega i franjevac. Opisani su njegovi kontakti s mnogim međunarodnim ustanovama i uglednicima te njegov odnos, povezan uz rješenje državno-pravnoga položaja BiH, prema političkim čimbenicima u Hrvatskoj, Austriji i Mađarskoj.

U svojim političkim stavovima Stadler je jasno bio sljedbenik programa koji su hrvatske državotvorne stranke sastavile 1894., a kojim su se obvezale da će, gledom na stvaranje buduće hrvatske države, raditi "svima zakonitim sredstvima, da se narod hrvatski, koji stanuje u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, na Rijeci s kotarom i u Međumurju, Bosni, Hercegovini i Istri, sjedini u jedno samostalno državno tijelo u okviru habsburške monarhije".

Međutim, sve do 1906. Stadler se ustvari nije izravno bavio političkim radom, ali je neizravno bio vrlo prisutan u javnom životu. Istaknuo se svojim protivljenjem vjerskoj politici austro-ugarskih vlasti, koje su ograničavale vjerske slobode. Naročito je bio izričit kad je vlast svojim zakonima ograničavala slobodu Crkve, kao što je bio slučaj, npr., krajem 19. st. sa zakonom o prelascima iz jedne vjere u drugu, prema kojemu su u svakom konkretnom slučaju odlučujuću ulogu trebali imati predstavnici civilne vlasti. U tim situacijama, podržavan također iz Rima, službeno je vlastima davao do znanja da će javno kontestirati njihove zakone. Stoga se, kao i zbog svoga pravaškoga opredjeljenja, već u tome razdoblju vrlo zamjerio naročito Kallayu i njegovim suradnicima, ali i Mađarima uopće, koji mu to nikada nisu oprostili. A koliko ga nisu podnosili, najbolje se očitovalo između 1890. i 1893., kad je papa Leon XIII. želio Stadlera imenovati zagrebačkim nadbiskupom. No usprkos tome što su Stadlerovu kandidaturu za Zagreb uz tadašnjega papu podržavali i mnogi drugi ugledni i utjecajni ljudi (npr. car Franjo Josip, Strossmayer, Rački i toliki drugi), Mađari, među kojima se naročito isticao ban Khuen Hedervary, bili su nepopustljivi u svome protivljenju. Stoga je papa Leon XIII. čak tri godine držao zagrebačku nadbiskupsku stolicu praznom, čekajući da Pešta, pred kojom je i car u međuvremenu morao popustiti, promijeni mišljenje. No, kad je bilo očito da će zbog sedisvakancije najviše pretrpjeti zagrebačka nadbiskupija, Leon XIII. je na kraju odlučio premjestiti u Zagreb senjskoga biskupa Posilovića a Stadlera ostaviti u

Sarajevu. A Stadler je do smrti ostao vjeran svojoj ideji stvaranja hrvatske države na programu trijalističkoga preustroja Monarhije.

Iako je ideja kršćanskoga jedinstva imala isključivo crkveni karakter, mnogi predstavnici tadašnje vlasti, ali i toliki drugi javni radnici, političkim očima su promatrali Stadlerovo djelovanje na sjedinjenju kršćanskih Crkava, što vrijedi posebice za razdoblje poslije 1894., kad je Leon XIII. kao posebnu zadaću Stadleru povjerio rad na ponovnom sjedinjenju Katoličke i Pravoslavne crkve. Na jednako jednostran način je nerijetko bila tumačena Stadlerova uloga u nastojanjima ponovnoga uvođenja glagoljaške liturgije u Katoličkoj crkvi među Hrvatima. Isto tako je prošla i njegova upornost kad je, zajedno s drugim hrvatskim biskupima, u procesu obnove Zavoda sv. Jeronima u Rimu želio da se konačno njegov "ilirski" naziv pošalje u povijest i da ga se nazove *hrvatskim* imenom, jedinim ispravnim. A cijeli Hrvatski katolički pokret s početka 20. st., kao i Stadlerovu ulogu u njemu, koja zaista nije bila izravno politička, već crkvena, jugoslavenska historiografija nazvala je brojnim pogrdnim imenima, što vrijedi naročito za onu koja je nastala poslije 1945. Na sva ova pitanja autor daje odgovore, pozivajući se na izvorne dokumente koji Stadlera "fotografiraju" u narodnom, kulturnom i političkom smislu. Dojam o "fotografiji", koja se na kraju dobiva, jest da joj je mjesto među hrvatskim zaslužnicima koji su željeli na osnovama katoličkih načela organizirati narodni život.

Upravo isti razlozi naveli su ga da se 1906. aktivno uključi i u političko organiziranje Hrvata. Najprije je početkom 1906. pokrenuo list "za potrebe bosansko-hercegovačkih Hrvata" - *Hrvatski dnevnik*, koji je izlazio svakoga dana osim nedjeljom i blagdanom. Zajedno s kanonikom Ivanom Šarićem pojavljuje se 16. listopada te godine kao sudionik sastanka u Docu kod Travnika, na kojemu je, "na inicijativu Vrhbosanskog ordinarijata i kaptola" (str. 187), osnovana "Hrvatska narodna zajednica". A kad vodstvo ove stranke nije htjelo prihvatiti da stranka bude uređena prema katoličkim načelima u politici, započeli su nespোরazumi vodstva stranke s Nadbiskupom. Nasuprot Stadleru a uz HNZ otvoreno su stali i franjevci, predvođeni mostarskim biskupom fra Alojzijem Mišićem, koji su imali svojih dodatnih nespорazuma s Nadbiskupom. Samo vodstvo stranke pak, na čelu kojega je bio Nikola Mandić, a koje je muslimane smatralo Hrvatima te ih htjelo pridobiti za stranku, između ostaloga i zbog tih uvjerenja i planova, nije provodilo Nadbiskupove želje. Međutim, iste 1906. godine osnovan je izvršni odbor "Muslimanske narodne organizacije", koji je okupljao svoje članstvo također na konfesionalnoj osnovi. Tako je, npr., u HNZ-u 1908., tj. dvije godine poslije njezina osnutka, od oko 45.000 njezinih članova bilo svega oko 1.000 muslimana, a neki tvrde još i manje. U svakom slučaju, kasnija povijest je potvrdila da je Mandić, s obzirom na povijesnu projekciju o nacionalnoj pripadnosti muslimanskoga življa, imao krivo, a Stadler pravo. Zapravo, iz dokumenata proizlazi da je Stadleru već tada bilo jasno da muslimani, osim maloga broja koji se

prepoznavao u hrvatskom korpusu, predstavljaju treću grupu u BiH, i konfesionalnu i narodnu. Ne uviđajući ovu njegovu procjenu, Stadlerovi kritičari su ga optuživali da je bio protivnik interkonfesionalnoga hrvatstva te da je poistovjećivao katoličku i hrvatsku pripadnost, što je zaista apsurdna optužba. A on je ne samo prihvaćao da ima Hrvata islamske vjere već je želio da se i oni, kao i katolici, dobro organiziraju na konfesionalnoj osnovi. Naime, treba znati da je sastav poslanika u budućem Saboru, kao i izbori za njega, zakonom bio predviđen upravo prema kriteriju vjerske pripadnosti te je tako i bilo kad su izbori održavani i kad je konstituiran Sabor. U vidu takva razvitka događaja Stadler je u veljači 1908. pisao doslovce ovako: "Naša je želja da se organiziraju katolički Hrvati za sebe, pošto imadu toliko socijalnih potreba, a muslimani Hrvati neka bi se opet za sebe organizirali, pa ćemo onda kooperirati u svim zajedničkim točkama" (str. 188).

No, HNZ nije prihvaćao Stadlerovo mišljenje, već je Mandić nastavljao svojim putem. A kad je Mandić 1908., već pomalo razočaran u muslimane i njihov mali odziv u HNZ, počeo tražiti neku kompromisnu suradnju sa Srbima, Nadbiskup potkraj 1908. i početkom 1909. u Vrhbosanskom ordinarijatu održava sastanke gdje biva zaključeno da se crkvenoj hijerarhiji povjeri vođenje hrvatske politike u BiH. Na jednom od tih sastanaka, 25. siječnja 1909., donesena je odluka o osnivanju "Hrvatske katoličke udruge". Točno godinu dana kasnije, 18. siječnja 1910., održana je osnivačka skupština HKU a Stadler je 20. veljače objavio okružnicu kojom je svim svećenicima zabranio članstvo u HNZ-u i pozvao ih da podrže HKU i preporučje je narodu. Naravno, HNZ i fratri ga nisu poslušali pa je posljedica ove žalosne hrvatske podjele bila ta da je na izborima 1910. za prvi saziv sabora HNZ dobio 11 poslanika a HKU 5, koji su se na sjednicama stalno međusobno svađali. Te podjele među Hrvatima i katolicima se nažalost, iako je kasnije došlo do političkoga dogovora između HNZ-a i HKU-a, nisu smirile sve do kraja Prvoga svjetskoga rata. Dapače, nadživjele su ga. A kad je 1918. nastala nova država, suprotna izvornim hrvatskim očekivanjima, i posvema suprotna Stadlerovim očekivanjima nastanka države Hrvatske, njezina vlast se brzo okomila na Stadlerov krug pristalica. Zabranila je i *Hrvatski dnevnik*. Stadler ga je odmah dao preimenovati u *Hrvatski branik*, no vlast je uskoro zabranila i njega uz obrazloženje da se Hrvati u novoj državi nemaju više od čega braniti.

Način na koji autor proučava ove događaje zaslužuje pohvalu jednako kao što je već rečeno za prvi dio knjige. Jednostavno, radi se o vrlo dokumentiranoj monografiji. No, ovaj prikaz ne bi bio znanstven ako se ne bi upozorilo i na neke sitne previde. Tako, npr. govor o Stadlerovim naporima da "bosanskohercegovačke franjevce udalji iz župa" (str. 112), iako prisutan i na drugim stranama u literaturi, nije utemeljen jer se radilo o preraspodjeli župa u Vrhbosanskoj nadbiskupiji, koja je uslijedila poslije 1882., prema kojoj su jedan dio župa i dalje trebali zadržati fratri a dru-

gi predati svjetovnim svećenicima. Zatim, tvrdnja da je "biskup fra Paškal Buconjić povjerio (je) svećeniku pravaške orijentacije don Frani Milićeviću tiskaru u Mostaru" (str. 157) neće biti posvema točna jer je ta tiskara otprije bila don Franino vlasništvo, budući da je on, ponajviše upravo zbog toga vlasništva, napustio franjevački red i 1878. postao svećenik Šibenske biskupije. Osim toga, HNZ nije osnovana 16. kolovoza (str. 177), nego 16. listopada 1906. Zatim, formulacija da je senjski biskup Juraj Posilović, poslije imenovanja za zagrebačkoga nadbiskupa, "posvećen (je) u srpnju iste godine" (str. 319) teološki nije ispravna jer je on bio posvećen, tj. zaređen za biskupa, mnogo prije, kad je imenovan senjskim biskupom. K tome, tvrdnja da svjetovnoga svećenstva u BiH nije bilo do 1878., iako je općeprisutna u literaturi a autor ju preuzima (str. 471), također nije točna jer taj kler nikada nije prestao postojati u Trebinjskoj biskupiji, već je u njoj stalno djelovao. Zahvalan sam autoru što na oko 30 str. više puta citira moje radove i uvijek ispravno prenosi moju misao, osim jednom kad me svrstao među svećenike Vrhbosanske nadbiskupije (str. 23 i 604). K tome, vrlo sam kritičan prema svakom aktivnom djelovanju klera u politici pa i prema tome što se Stadler kao biskup aktivno uključio u politiku. Iako on, baveći se politikom, nije prekršio nikakav tadašnji crkveni zakon niti je bio jedini politički djelatnik svećenik u svoje vrijeme kako u bližem tako u širem okruženju, te prihvaćajući čak i njegovo pravo da drukčije misli, ipak smatram da to nije trebao raditi na onaj način, kao što mu ni *način* odnosa s fratrima, posebice potkraj 19. st., nije uvijek bio najpogodniji, dok je njihov odnos prema njemu, s crkvenoga stanovišta, bio posvema neprihvatljiv. I kao posljednju opasku navodim da je u poglavlju "Izvori i literatura" jedan Stadlerov tekst pripisan Paškalu Buconjiću a jedan njihov zajednički tekst samo Buconjiću te da je "Ostavština Ive Pilara" navedena dvaput.

Ovih nekoliko posljednjih primjedaba nikako ne umanjuju odličan dojam koji knjiga ostavlja. Stadler iz nje proizlazi kao rodoljub koji je, s jedne strane, katolička načela društvenoga života htio unijeti u sve pore života samih katolika a, s druge, upravo na tim načelima htio je vidjeti izgrađenu buduću hrvatsku državu. Takvim svojim razmišljanjem stekao je mnogo protivnika u liberalističkim krugovima, među južnoslavenskim ideolozima i jugoslavenskim političarima te ne mali broj oponenta izvan politike. Imao je također i velik broj prijatelja jer njegov rad okolinu nije ostavljao ravnodušnom i u mnogočemu je bio pionirski. Stoga smo zahvalni autoru što je znanost obogatio ozbiljnom istraživačkom studijom. A spomenute primjedbe navedene su prije svega kao prijedlog da se u obliku popravaka unesu u drugo izdanje ove izvršne knjige kad god se dogodi. ■

Tomo Vukšić

Zoran Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*. Hrvatski institut za povijest, Biblioteka Hrvatska povijesnica, Monografije i studije III/14, Zagreb, 2001. p. 791.

"Neka bi mu se našao dostojan životopisac", zapisao je general Stjepan barun Sarkotić, šef Zemaljske vlade za BiH u svom *Dnevniku* od 24.10.1918. godine povodom smrti nadbiskupa Stadlera. Postoji čitav niz knjiga, studija i rasprava koje se bave Stadlerovim životopisom i raznim aspektima njegova djelovanja, počevši od najranije studije Ante Buljana, napisane još za Stadlerova života 1903. do voluminoznog *Zbornika radova o životu i djelu Josipa Stadlera*, što ga je 1999. objavila Vrhbosanska Katolička teologija u Sarajevu, ali je dvojbeno da li se dosad pojavio "dostojan životopisac". Sada se evo pojavio dr. Zoran Grijak, znanstveni suradnik u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu, sa ovom knjigom, koja u fokusu svojih istraživanja ima njegovu političku djelatnost. Grijak taj aspekt Stadlerova djelovanja promatra u kontekstu stanja u Habsburškoj monarhiji, osobito s obzirom na njezinu dualističku strukturu i razne planove za preustroj Monarhije, što se sve odražavalo na političke odnose Zagreba, Beča, Budimpešte i Vatikana. Grijak sagledava te odnose u kontekstu odnosa velikih sila toga vremena. Uz to, primjenjuje tematski i hronološki pristup kako bi sa što više aspekata osvijetlio Stadlerovu političku djelatnost u tom vremenu, imajući stalno u vidu opće političke odnose u Monarhiji i Evropi. Knjiga se temelji na izvornoj arhivskoj građi, koja u značajnoj mjeri dosad nije bila poznata historičarima, a potječe iz nacionalnih arhiva u Beču, Budimpešti, Zagrebu i Sarajevu, zatim crkvenih arhiva Zagreba, Đakova, Sarajeva, Mostara, Ljubljane i Vatikana. Knjiga ima nekoliko svojih bitnih općih karakteristika, pri čemu na prvom mjestu valja istaknuti ne tako snažno potenciran, ali zato veoma prisutan, polemički diskurs. Ona je puna razračunavanja sa mitovima i predrasudama, a izrazito je polemički usmjerena prema onoj literaturi koja se dosad smatrala standardnom za ovaj problem, izuzimajući djela čiji je sadržaj u skladu s razmišljanjima katoličkog svjetovnog klera.

Knjiga dr. Zorana Grijaka, s obzirom na sveobuhvatnost analize, predstavlja puno više od knjige posvećene isključivo Stadlerovoj političkoj djelatnosti: ona je svojevrsna historija političkih odnosa u BiH u razdoblju austro-ugarske vladavine

budući da se vjerska i politička djelatnost Josipa Stadlera u BiH vremenski gotovo u cijelosti podudara s razdobljem austrougarske vladavine (Stadler je u Bosnu došao početkom 1882., a umro je koncem 1918., kratko nakon što je ta vladavina u Bosni prestala stvaranjem Države Slovenaca, Hrvata i Srba). Grijak detaljno govori o svim aspektima Stadlerova političkoga djelovanja, njegovom sukobu sa franjevcima, djelovanju na sjedinjenju pravoslavnih crkava na Balkanu sa Katoličkom crkvom, doprinosu nastojanjima za uvođenjem starocrkvenoslavenske liturgije, kandidaturi za zagrebačkoga nadbiskupa, ulozi u Svetojeronimskoj aferi. Postoji, ipak, nekoliko glavnih pitanja oko kojih je Grijak izgradio ovo monumentalno znanstveno djelo o Stadleru, pri čemu se posebno treba zadržati na nekoliko temeljnih. Prije svega, to je odnos Stadlera i austrougarskih vlasti u kontekstu vjerske i nacionalne politike u Bosni i Hercegovini i općega položaja vjerskih zajednica; zatim odnos prema muslimanima i Stadlerova shvaćanja procesa hrvatske nacionalne integracije na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Sva tri ova krupna pitanja, zapravo, predstavljaju jednu cjelinu Stadlerove političke djelatnosti, i samo se uvjetno mogu promatrati zasebno.

Raspravljajući o odnosima Stadlera i austrougarskih vlasti, Grijak polemizira sa dosadašnjim shvatanjima u vezi s ovim pitanjem, a osobito sa stavovima koje je zastupao fra Berislav Gavranović. Grijak ističe kako općenito potpora austrougarskih vlasti nije bila tako jednoznačna i apsolutna, kako je to Gavranović inaugurirao. On stoji na stanovištu da je austro-ugarska vlast nastojala reorganizirati crkvenu upravu u Bosni, ali njoj nije bio cilj stvaranje jake, nego slabe crkvene organizacije kako bi ostvarila kontrolu nad novouspostavljenom redovitom hijerarhijom, ali i nad političkim držanjem stanovništva, s obzirom na jak utjecaj vjerskih zajednica. Grijak nastoji demistificirati srpsku propagandu i propagandu dijela austrijskih Nijemaca, protivnika istočne politike Monarhije, da je Stadler od početka bio eksponent austrougarske istočne politike, a sveukupni njegov uspjeh u institucionalnoj izgradnji Vrhbosanske nadbiskupije objašnjavao se kao posljedica djelovanja austrijskih kršćanskih socijala i klerikalnih katoličkih krugova u Monarhiji i Evropi, kojima se pripisivalo da materijalno podupiru širenje katolicizma na Balkanu. Grijak pokazuje kako Stadler nije, zapravo, imao takvu potporu države za svoju djelatnost i opovrgava Gavranovićevu tezu o franjevcima kao narodnom svećenstvu, s jedne, i o redovitoj crkvenoj hijerarhiji na čelu s nadbiskupom Stadlerom kao režimskom svećenstvu, koje je potpuno oprečno domaćem stanovništvu, s druge strane. On stoji na stanovištu da je austrougarska vlast u provedbi svoje crkvene politike zauzimala veoma izbalansiran stav prema svim vjerskim zajednicama, pri čemu se vrlo rano i unutar katoličkih crkvenih krugova pojavilo nezadovoljstvo držanjem vlasti prema njima, koje su oni doživljavali kao odnos prema "siromašnim i neopasnim rođacima".

Posebno treba skrenuti pažnju na to kako je Grijak promatrao Stadlerov odnos prema muslimanima zato što je ovo sigurno jedno od najspornijih strana Stadlerove djelatnosti i političke angažiranosti, jer je usko vezano za Stadlerov odnos prema procesu hrvatske nacionalne integracije, ali istodobno i za Stadlerovo poimanje odnosa nacije i religije. Grijak je u pristupu rješavanja ovoga pitanja ostao dosljedan svom pristupu obrade opće političke djelatnosti nadbiskupa Stadlera - on se oslanja jedino na historijske izvore, a ne na pretpostavke ili predrasude. Grijak odbacuje teze nekih historičara o Stadlerovom poistovjećivanju hrvatstva i katoličanstva, i priklanja se onim tezama, koje dodatno argumentira, po kojima ta identifikacija ne postoji. Grijak tvrdi da je Stadler htio da se hrvatski politički program u BiH oblikuje na katoličkim osnovama, ali nije namjeravao preuzeti vodstvo u nacionalnopolitičkom pokretu. Stadler se nije suprotstavljao političkoj suradnji Hrvata i muslimana zbog poistovjećivanja hrvatstva i katoličanstva. Sâm Stadler je, nastojeći opovrgnuti tvrdnje da identificira hrvatstvo i katoličanstvo, u nekoliko navrata afirmativno govorio o mogućnosti političkog organiziranja muslimana na hrvatskoj nacionalnoj osnovi. On je, međutim, vidio da je politička realnost drukčija, jer je neznatan broj muslimana očitovao hrvatsku nacionalnu svijest - 1908. godine od 45.000 članova HNZ svega 1000 je bilo muslimana (a i kod Hrvata je u predaneksiono doba prevladavala identifikacija na vjerskoj osnovi). Stadler se pribojavao da bi isticanje interkonfesionalnosti hrvatske nacionalne pripadnosti u dijelu bh stanovništva moglo dovesti do krize u izgradnji hrvatskog nacionalnog identiteta zbog jako izražene vjerske identifikacije. Grijak potcrtava Stadlerov odnos prema tim pitanjima: Stadler je "katolicizam držao važnom sastavnicom u izgradnji hrvatskog nacionalnog identiteta, ali ga ipak nije poistovjećivao s hrvatstvom (...) U uvjetima kada se hrvatsko pučanstvo u Bosni i Hercegovini pretežitim dijelom identificira prema konfesionalnoj katoličkoj pripadnosti, Stadler je držao da najprije treba raditi na afirmaciji nacionalnog osjećaja u katoličkom dijelu nacionalno pretežito neosviještenog hrvatskog pučanstva. Nije isključivao mogućnost organiziranja muslimana na hrvatskim nacionalnim osnovama, no držao je da se oni trebaju posebno organizirati, te onda u svim zajedničkim pitanjima političke naravi surađivati s Hrvatima katolicima". Kada iz današnje historijske distance gledamo na ovo Stadlerovo odbijanje interkonfesionalnoga političkoga organiziranja ("neka se Hrvati katolici organiziraju za sebe, a Hrvati muslimani za sebe"), onda vidimo da se ono pokazalo povoljnijim za proces muslimanske nacionalne integracije, ma koliko to paradoksalno zvučalo, od HNZ-ovskoga nastojanja integriranja muslimana u zajedničke interkonfesionalne političke organizacije na hrvatskoj nacionalnoj osnovi. Mada neki, poput Srećka M. Džaje, na primjer, upravo u ovome Stadlerovom odbijanju interkonfesionalnog zajedničkog političkog djelovanja "na sličan način kao što su se njegovi suvremeni istomišljenici

protivili osnivanju zajedničkih međukonfesionalnih sindikata u Njemačkoj i drugim europskim državama", vide glavni argument za svoju tezu kako se radi o klerikal-
cu koji se zalaže za političko etabliranje katolicizma neprikladnog za multireligijsku
Bosnu, ne može se ipak osporiti Grijakova snažno argumentirana teza o Stadleru koji
je realno vidio da je malo muslimana prihvatilo hrvatsku nacionalnu ideju.

Grijak u ovoj knjizi ne govori samo o Stadlerovom odnosu prema muslimanima
nego i o muslimanskoj politici općenito, međusobnim odnosima vlasti i muslimana,
raslojenosti muslimanske političke elite, odnosu prema Srbima i tako dalje. Vidi se
da se neuspjeh HNZ u pridobijanju muslimana za hrvatsku nacionalnu ideju nalazi
u različitim političkim pogledima na BiH: i HNZ i HKU su težile ujedinjenju BiH
sa Hrvatskom, što je za muslimane bilo neprihvatljivo jer su oni težili autonomnom
položaju BiH i njenom vraćanju u okvire Osmanskoga carstva.

Grijakova knjiga nudi niz novih pogleda na političku djelatnost Josipa Stadlera,
ali i na politički život u Bosni i Hercegovini na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Ona
je, dosad, zasigurno najjelovitiji pregled političkih kretanja i lutanja unutar Hrvat-
skoga političkog kruga u Bosni i Hercegovini u vremenu austrougarske vlada-
vine, te zavređuje veliku pažnju znanstvene javnosti. Sigurno je da će reagiranja
na ovu knjigu, osobito kod nas u Bosni, tek uslijediti. Bit će osporavanja, različitih
tumačenja, polemika. Ko može Bosancima ugoditi!? Možda je to najbolje iskazao
Stjepan barun Sarkotić, koji je, predlažući subdualističko rješenje pitanja preustro-
ja Monarhije koncem Prvoga svjetskog rata, na carevo pitanje što o tome misle
Bošnjaci, kazao: "Bošnjak nije nikada ni s čim zadovoljan. On je od tri dijela. Što je
Hrvatu pravo, to muslimanu i Srbinu nije poćudno, a vrijedi i obratno". ■

Husnija Kamberović

Dragoljub Petrović, *Jugoslavija u antifašističkom ratu 1941.-1945. – pred sudom historije*, Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941. do 1945. godine, Beograd, 2001., str. 202.

Knjiga dr. Dragoljuba Petrovića *Jugoslavija u antifašističkom ratu 1941. do 1945.* sadrži: Riječ urednika, Predgovor, Uvod, sedam glava i Zaključak pod naslovom: *Istorijski sud po isteku XX vijeka*. Uslovi u kojima djeluje izdavač diktirali su skromniju opremu i sitan slog, pa knjiga na prvi pogled ne daje predstavu o stvarnom obimu, koji obuhvata punih 300 autorskih stranica, od čega na tekst otpada 250 strana a 50 na seriozno odabrani naučni aparat.

U ovoj knjizi se ne vrši rekonstrukcija ratnih događaja, posebno ne ratnih operacija. To je učinjeno u veoma obilnoj literaturi i više nego brojnim naučnim radovima o tome, više nego značajnom, periodu naše historije. O Narodnooslobodilačkom ratu objavljena je arhivska građa u preko 200 tomova, objavljeni su brojni hronološki pregledi, monografije, studije sintetičkog karaktera pojedinih procesa, problema, jedinica, vojnih kampanja i operacija. Objavljena je ogromna memoarska literatura, pa i brojna umjetnička djela. Rekonstrisani su različiti segmenti historijskih zbivanja toga peroida, širih i užih subjekata i prostora, biografije manje ili više istaknutih pojedinaca. Održani su brojni naučni skupovi o nekim aspektima, periodima ili problemima i njihovi rezultati objavljeni u desetinama zbornika radova.

Da bi se pripremila i objavila ovakva knjiga, knjiga sa ambicijama da izvrši procjenjivanje takvog jednog perioda sa historijske distance od pola vijeka, bilo je neophodno ili savladati ovako impozantnu količinu izvora ili još bolje iz nje napraviti adekvatan izbor, i na osnovu tog izbora preuzeti odgovornost za prihvaćene, odbačene ili zaobođene teze i ocjene.

Autorova ocjena tog ogromnog opusa je da je ostao "na tlu pozivističke nauke" i da su mnogi radovi imali ideološki uklon. Čitalac na osnovu toga očekuje ispravku i naučnog pristupa i ideološkog uklona. To je, veoma težak zadatak, pogotovu za jednog autora i čitalac mora biti zadovoljan za svaki pomak u tom pogledu.

U takvoj situaciji i vremenu nimalo pogodnom za studiozan i naročito akribičan istraživački postupak, autor se našao pred velikim brojem raznovrsnih i teško savladivih problema. Sa tog aspekta i treba ocjenjivat njegov napor i rezultate toga napora. Za ovakve zadatke u svijetu se obično angažuju veliki, dobro opremljeni ekspertni

timovi, pa ne treba čuditi činjenica da neki jugoslovenski historičari imaju drugačije ocjene događaja, ličnosti, i uopće involviranih subjekata i njegovih aktivnosti u ovom složenom i događajima zgusnutom periodu, koji uz to svojim značajem prevazilazi vjekove predhodne historije ovog prostora.

Kao prvom promotoru, na ovom današnjem skupu u Sarajevu, moj je zadatak da ukratko predstavim sadržaj same knjige. Ja ću to i pokušati, idući upravo redom po dijelovima knjige kako sam ih na samom početku nabrojio. Nastojanje da se to učini u vremenu koje mi stoji na raspolaganju nikako neće biti ostvareno, ali ću se truditi da iznesem bar najvažnije uklone, izložene procese i ocjene ličnosti i događaja kako sam ih ja doživio u prvom iščitavanju ove zanimljive i korisne knjige. Ograničeno vrijeme će diktirati i da moji pokušaji analize neće podjednako obuhvatiti ni svih sedam glava ni njihove dijelove, koji im predhode ili koji ih prate. Pa idemo redom. Raspoloživo vrijeme neće mi dozvoliti da to u cjelini ispunim.

U Uvodu i djelimično u autorovom Predgovoru, te prvog glavi knjige pod naslovom *Nastanak pokreta za oslobođenje Jugoslavije 1941. godine*, dr. Petrović je dao sinetički i vrlo sažet **nastanak i razvoj** Narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije i antifašističke narodnooslobodilačke borbe, koja se vrlo intenzivno vodila na ovim prostorima.

Preocjenjivanje događaja je autor počeo sa 27. martom i Aprilskim ratom, a posvetio im je značajan prostor. Za prvo je konstatovao da nije riječ o puču, nego o širokom opredjeljenju masa za zaustavljanje fašizacije zemlje u momentu kada je pristupanjem Trojnom paktu, 25. marta 1941. godine, već bio dostignut visok stepen takve orijentacije. Sam događaj je ocijenjen kao značajan doprinos antifašističkoj borbi jer je usmjerio tokove historije "ne samo na Balkanu, već i na široj svjetskoj pozornici", ako zbog ničeg drugog, onda zbog odlaganja napada na Sovjetski Savez za četiri do šest nedjelja.

Glavna odgovornost za nespремnost i loše vođenje Aprilskog rata pripisana je komandnom kadru Kraljevske vojske iako je za njegov neslavan i brz ishod bitna ogromna premoć agresora i izvjesno umanjeње vojne sposobnosti zbog djelovanja pete kolone.

Nastanku Pokreta za oslobođenje od fašističke okupacije posvećene su prve stranice prve glave studije, a vezan je za proljeće 1941. godine, odnosno za nastanak i oblikovanje Svjetske antifašističke koalicije, kao faktičkog saveza napadnutih država i godinu kada je sukob stvarno poprimio karakter novog svjetskog rata.

Osnovni razlozi nastanka Pokreta bili su "razočarenje u doratne idejne koncepte i politička shvatanja", te okupacijom stvorena besperspektivnost. Sve političke strukture su bile razbijene, a njihovi vrhovi se ponijeli kapitulanski. Jedina se održala nevelika Komunistička partija i iskoristila nastrojenost narodnih masa za značajno proširenje uticaja, te u datim okolnostima pokrenula organizovanu oružanu borbu.

Pokrenuti ustanak je postepeno, ali još u toku iste godine, prerastao u opštenarodni oslobodilački rat, čiji je zamah značajno uzrokovan općim pogoršanjem uvjeta života pod ukupacijom i fašističkim progonima i pogromima nad čitavim narodima koji su komadanjem zemlje i u novim razgraničenjima ostali u manjini.

Uostalom, vispreno je zapazio da se pokreti otpora u svijetu javljaju još od okupacije Poljske (a nastojali su i u fašiziranim zemljama, gdje su mnogi aktivisti tih pokreta pogubljeni ili završili u koncentracionim logorima). Na osnovu toga je zaključio da se ni jednoj ličnosti Jugoslavije – napadnute treće kalendarske godine – ne može pripisati epitet “prvog gerilea Evrope”. Poznato je da je to već u samom toku rata pokušala zapadna štampa pripisati Draži Mihailoviću.

Autor je visoko ocijenio ukupan doprinos narodnooslobodilačke borbe kritične ratne 1941. godine nabrojivši čitav niz očekivanih i neizvršenih efekata zaposjedanja jugoistočne Evrope (od povećanja izvoza sirovina i hrane do mobilizacije vojnika za istočni front). Konstatovao je to kao doprinos konstituisanja svjetske antifašističke koalicije, ali bar nije pomenuo da je Hitler, u jeku Moskovske bitke, bio odlučio da osiguranje svog okupacionog područja na Balkanu prepusti svojim saveznicima.

U 2. glavi, *Glavne razvojne faze i obeležja rata*, autor je na dvadesetak strana sažeo osnovne rezultate historiografskih napora u zemlji, ali je na tome i stao. Sudeći po nepotpunoj interpretaciji nekih pojava i događaja, izgleda da su malo korištene obrade štampane van Beograda, ali i neke od njegove obilne produkcije.

Dobro je uočen doprinos narodnooslobodilačkog pokreta utemeljenju i institucionaliziranju svjetske anfašističke koalicije u kritičnoj 1941. godini; značaj obrazovanja centralnih slobodnih teritorija u zapadnom dijelu zemlje u 1942. i presudnih bitaka u 1943. za učvršćenje NOP-a, te obrazovanja nove Demokratske Federativne Jugoslavije i njenoj visokoj reputaciji u daljnjem toku rata.

Nije, međutim, dovoljno uočena visoka cijena međunarodnog priznanja nove Jugoslavije, koja je plaćena narušavanjem bitnih odredbi, u knjizi nedovoljno istaknute, Platforme NOP-a. Radi se prije svega o ukidanju “sedme” konstitutivne jedinice Demokratske Federativne Jugoslavije – Sandžaka, 31. marta 1945; odricanju od – u prvoj rečenici Rezolucije Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine od 25. novembra 1943. izričito priznate – ravnopravnosti tri naroda; protjerivanju njemačke nacionalne manjine, i značajnoj infiltraciji velikosrpskih kadrova i ideja u organe vlasti Demokratske Federativne Jugoslavije.

Osnovno obilježje fašističke okupacije gotovo čitave Evrope – **genocid** nedovoljno je obrađeno. Izričito je pomenut za sjeverni dio Slovenije; gdje su “na meti genocida” bili “Štrajeri”. Ustaški genocid trebalo bi podrazumijevati kroz konstataciju da su Srbi “u masi bili ugroženi narod u NDH” (i pominjanje Jasenovca kao “najvećeg logora”), pa ovdje nije bilo prilike da se istakne otvoreno suprotstav-

ljanje Muslimana genocidu nad Srbima, Jevrejima i Romima. Ovo suprotstavljajnje – izraženo u poznatim muslimanskim rezolucijama – neopravdano je vezano za traženje direktne autonomije pod njemačkim protektoratom. U jugoslavenskoj historiografiji značajno je obrađen i četnički genocid nad nersrpskim narodima, ali se u knjizi to gotovo svodi na “svirepi teror nad sopstvenim narodom...pre svega u Srbiji”. Doduše, u jednoj fusnoti pomenuto je da je na taj način pobijeno 36.000 Bošnjaka.

Kategorički je istaknuto postojanje **samo dva faktora** na jugoslovenskom ratištu (NOP i okupator) i pravilno isključeno postojanje “**trećeg činioca**”, budući da su sve “kvislinške snage” činile dio okupacionog sistema. Uprkos tome, na 52. str. se kaže da se od proljeća 1944. “na mesto otvorenih kvislinških organizama **ekspanira ravnogorsko četništvo**”, što bi moglo biti ostatak tendencije da se kolaboracionisti dijele na “kvislinge” i “saradnike”.

U ovoj glavi ima više pokušaja kvantificiranja parcijalnih gubitaka u pojedinim kampanjama, a ponekad i ukupnih gubitaka, (na primjer Makedonija 25.622 čovjeka). Bilo bi dobro učiniti napor da se u tom bude dosljedan jer su tek u tom slučaju moguće meritorne ocjene. U knjizi je kroz čitav rat nedovoljno prisutan izuzetno značajan i dobro organizovani NOP na efektivno okupiranim teritorijama. Čak je bio djelimično naoružan i u oslobođenju Beograda, Sarajeva i Trsta imao bitnu ulogu, a bilo je mjesta koja je i sam u cjelini oslobodio (Visoko, na primjer).

Treća glava, *Legimitet izgradnje nove Jugoslavije* je jedna od četiri problemski obrađene. Ova četiri problema zahvataju pola ukupnog teksta i problemi su uglavnom dobro izabrani kao najvažniji. Tu su pored pomenutog legitimiteta još: - *Svojtva kolaboracionističkih tvorevina; Teza o građanskom ratu i Sociološki karakter ratujućih strana.*

“Čin ujedinjenja”, odnosno stvaranja Jugoslavije 1918. godine sveden je na 1. decembar 1918. godine. Izbjegnuto je utvrđivanje njegove legitimnosti, koja se, tobože, “nije postavljala”. Valjda iz istih razloga bila je izbjegnuta i ocjena kobne aktivnosti **Srpskog kulturnog kluba**, pod kraj tridesetih godina, kao i fašizacija zemlje u drugoj polovini te decenije.

Istaknuto je da se nova jugoslovenska država od početka ustanka “izgrađivala sa elementima federativnog sistema”, ali mi se čini da je upravo ovdje trebalo cjelovitije obraditi **Platformu NOP-a** i dati joj istaknuto mjesto i u čitavoj studiji. Ovdje je, takođe, zaboravljeno da je Jugoslavija bila “zadata” NOP-u i kao takva morala je biti njegov okvir. ZAVNO Sandžaka je, ipak, ali jedva, pomenut kao i zahtjev da bude konstitutivni dio nove Jugoslavije. Neadekvatna je tvrdnja da na Drugom zasjedanju AVNOJ-a Muslimani nisu priznati “pošto konstituisanje muslimanske nacije nije dovršeno”.

Ova glava je morala sadržavati i **osporavanje legitimiteta** od strane velikih sila Antifašističke koalicije i njihovih pritisaka da se oblikuje njeno državno uređenje. Posljedice tog osporavanja i pritisaka značajan su elemenat raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1991. godine. To ne može biti zamijenjeno konstatacijom "da su je šefovi antifašističkih velesila tretirali kao svoju saveznicu".

Četvrta glava, posvećena **saradnicima okupatora**, koje autor u osnovi naziva "kvislinzima", ali i "kolaboracionističkim snagama" (str. 108), dala je pregled svih takvih formacija i njihovog učešća u produženim organima okupacione vlasti, ali je donekle zamagljeno četništvo D. Mihailovića, pošto "još uvijek nije dobilo pravu ocenu u nauci". Bitno je, ipak, da je konstatovana "kvislinška saradnja ravnogorskog četništva" (str. 114). Smatram da bi ta ocjena morala biti strožija i apsolutno biti negativna.

Peta galva, *Teza o građanskom ratu*, gotovo apriorno se odbacuje, ali smatramo da bi njena elaboracija mogla i morala biti preciznija pošto za to imaju objavljeni relevantni radovi.

U ovu glavu smještena je konstatacija da "cifra od preko 1,700.000 duša umorenih za vreme rata zaslužuje preispitivanje". I laicima je poznat njen nastanak i karakter, te objašnjenje da to predstavlja izračunat demografski gubitak – nije adekvatno. Nejasno je zašto nisu komentarisani rezultati istraživanja Žerjavića, a Kočovićeve su data na drugom mjestu.

Šesta glava, *Sociološki karakter ratujućih strana*, predstavlja malu studiju ovog problema. Sa obilnim naučnim aparatom obuhvata čitavih 30 stranica.

Studija se u cjelini smatra korektnom, ali kad su u njenom okviru obrađena i neka pitanja međunarodnih odnosa, trebalo je ući u njihovu suštinu i pritiske da se faktori čija je saradnja sa okupatorom u knjizi dokumentovana prihvate kao partner u vlasti nove Jugoslavije.

Sedma glava, *Međunarodni položaj nove Jugoslavije tokom rata*, jasno je predstavlja uvjete pod kojima je NOP djelovao i postepeno uvažavan od sila Antifašističke koalicije, kao položaj i djelovanje paralelne izbjegličke vlade Jugoslavije, a potom napore njihovog objedinjavanja radi međunarodnog pitanja. Šteta je što se dobija utisak o dva gotovo ravnopravna faktora.

Posljednji dio knjige, *Istorijski sud po isteku XX veka*, predstavlja određenu vrstu zaključka sa historijske distance od pedeset godina.

Po otpočinjanju Drugog svjetskog rata, koga su povele fašističke sile Trojnog pakta, narodima i zemljama izvan fašističkog tabora trebalo je vremena da se organizuju za odbranu. U tom okviru imali su veliki značaj pokreti otpora. Narodi Jugoslavije u tom su imali zapaženu ulogu na međunarodnom planu, otvorivši četvrti front protiv najvećeg zla XX vijeka. Rat je bio antifašistički i narodnooslobodilački.

Odbačene su tvrdnje o građanskom ratu. Osuđena je kolaboracija sa okupatorima, uključujući i dvostruko (verbalno i praktično) ponašanje Ravnogorskog pokreta.

Moramo istaći nepovoljnu okolnost da je knjiga štampana u tiražu od 250 primjeraka, bez obzira na to što je to uslovljeno raspoloživim sredstvima izdavača. Ovakvi poduhvati su rijetki i na njima se redovno angažuju veliki timovi najvećih eksperata, pa predlažem da se učine napori za doradu ovog, prije svega dobronamjernog, pokušaja i, s obzirom na raspoložive mogućnosti, dosta uspješnog djela, koje u ovom izdanju sa sitnim slogom izgleda vrlo skromno. ■

Muharem Kreso

Dragoljub Petrović, *Jugoslavija u antifašističkom ratu 1941.-1945.- pred sudom historije*, Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941. do 1945. godine, Beograd, 2001., str.202.

Pred nama je neobičajena, ali nada sve zanimljiva i provokativna knjiga beogradskog autora, uvaženog historičara dr. Dragoljuba Petrovića pod naslovom *Jugoslavija u antifašističkom ratu 1941.-1945. – pred sudom historije*, u izdanju Društva za istinu o NOB u Jugoslaviji 1941.-1945. (Beograd, juna 2001.). Kada kažem neobičajena, onda prije svega mislim na naučne, političke, kulturne, izdavačke i općedruštvene prilike, okolnosti i stvaralačku, naučno-istraživačku atmosferu u BiH, ali i na širim prostorima bivše SFRJ.

Naime, s obzirom na sve što je vezano za raspad Jugoslavije, ratove koji su na ovim prostorima vođeni od 1991. do 1995. godine, agresiju i zločin genocida koji su učinjeni, pojavu novog fašizma i nacifašizma, nacionalističko divljanje, velikodržavne projekte, hegemonizme i separatizme, etnička čišćenja, ksenofobiju, nacionalizam svih boja i orijentacije, te posebno na masovna istrebljenja i uništenja pojedinih naroda (prije svega Bošnjaka), stvaranje novih država i instaliranje novih političkih sistema – baviti se antifašističkim ratom u Jugoslaviji i peiodom od 1941. do 1945. za mnoge izgleda pomalo i degutantno, passe ili zakašnjelo, neproaktivno i sl.

Neki opet smatraju da je to samo romantičarski poziv, dijelom i prkos starih revolucionara i antifašista i pokušaj da se upravo iz tog ugla minule kataklizme ponovo preispita stvarni karakter antifašističkog rata 1941. do 1945. i da se sa distance

od punih šezdeset godina propitaju neke dogme, fašizacije i glorifikacije, mitovi i propagandne floskule i da se bez ideološke pristrasnosti, nacionalne uskogrudnosti, partijske discipliniranosti i sl. propita, naučno i kritički osmisli i ponovo revalorizira ovaj period, koji je zasigurno opredjeljivao sudbinu svijeta, pa i naroda i država na ovom nemirnom, trusnom, zapaljivom prostoru.

Zadugo se vjerovalo da je o ovom periodu napisano sve što se dalo napisati, istraženo sve što se prema raspoloživim izvorima dalo istražiti. Publicirano je desetine različitih historija, zabilježeno na stotine memoarskih sjećanja, hiljade hronika, osnovano je desetine arhiva, instituta sa bogatom, autentičnom građom, pojedini ratni događaji su ušli u sve čitanke i udžbenike osnovnih, srednjih škola i fakulteta, a paralelno s tim kroz historiju KPJ-SKJ analiziran je i populariziran taj period, prije svega, kao herojska epopeja koja je generalno promišljajući glorificirala ulogu Partije i J. B. Tita, s jedne strane, te često nekritički uveličavala značaj određenih događaja, broj boraca i žrtava, monolitnost pokreta, jasnoću i konzistentnost narodnooslobodilačke i anfašističke platforme, s druge strane.

Nedvojbeno je da je u tom smislu historiografska nauka u cijelom poslijeratnom periodu (DFJ, FNRJ, SFRJ), pa i nekoliko godina poslije smrti Josipa Broza, bila u službi režima i oficijelne dogme, daleko da bude naučno nepristrana, objektivna i kritička.

Ona je bila ideološki i politički ovisna, često s natruhama nacionalističkog pristupa, robovala šematizmu, zataškavanju slabosti i promašaja.

Kako ističe i autor ove studije dr. Dragoljub Petrović, akcenat je bio prisutan na organizaciji KPJ i vojnim jedinicama pokreta. Tih poslijeratnih godina uobličena je i prva historiografija NOB, u kojoj je sve bilo zahvaćeno "kroz sedam neprijateljskih ofanziva". Vidno je bezrezervno glorificiranje NOP-a, posebno KPJ i ličnosti Josipa Broza Tita, u čiju se nepogrešivost nije sumnjalo. Ignorisan je doprinos učesnika NOP-a koji su se izjasnili za Rezoluciju Informacionog biroa 1948. Sva ta ideološka opterećenja su u znatnoj mjeri devalvirala vrijednost naučno-istraživačkih radova. Posebno je glorificiran klasni pristup u izučavanju ovog perioda, a po staljinističkoj šemi i modelu i "na silu" se isticala vodeća uloga radničke klase, uz minoriziranje uloge seljaštva, inteligencije ili onoga što se zvalo "najširim narodnim masama".

Rekao bih da je za Dragoljuba Petrovića jedan od glavnih motiva da se ponovno bavi ovom problematikom saznanje da savremena nauka nije stigla da preispita, revidira i izmjeni stavove i dogme njegovane u javnom mnijenju socijalističke Jugoslavije.

Ali, kako s pravom primjećuje autor, umjesto revizije uvriježenih koncepcija na terenu historijskog materijalizma, slomom sistema tzv. realsocijalističkog, radikalno se mijenjaju i kriteriji koji kadkad izlaze iz sfere dijalektičkog poimanja historije do

zastupanja ekstremnih nacionalističkih, te kvazi ili pseudonaučnih teza.

Blago rečeno, jer u periodu od osamdesetih godina pa nadalje znatan broj historičara s prostora cijele SFRJ (a naročito iz Srbije, kasnije i Hrvatske, Slovenije i Crne Gore, dijelom i BiH i Makedonije) naprosto se utrkuju u devalviranju i nipodaštavanju značaja antifašističke borbe i rezultata koji su postignuti stvaranjem nove Jugoslavije.

Po mom sudu, po jednoj ad hoc sačinjenoj sistematizaciji, počelo je, prvo, s negacijom nacionalnooslobodilačkog, antifašističkog, pa i socijalističkog karaktera same revolucije;

drugo, devalvacijom i minoriziranjem zemaljskih antifašističkih vijeća, odnosno Prvog, Drugog i Trećeg zasjedanja AVNOJ-a kao vrhovnog zakonodavnog, i izvršnog predstavničkog tijela revolueionarno (antifašistički i narodnooslobodilački) iskazane volje svih jugoslavenskih naroda i narodnosti;

treće, reafirmacijom i nacionalističkim veličanjem Ravnogorskog pokreta, odnosno četništva, te NDH, odnosno ustaštva (time Draže Mihailovića i Ante Pavelića), te bjelogardejstva i balističkog pokreta;

četvrto, propitivanjem federativnog karaktera Jugoslavije, negiranjem tzv. avnojevskih granica kao historijski neopravdanih, partijskom voljom oktoriranih, a u tom kontekstu negiranjem samostalnosti, ravnopravnosti i suverenosti republika, te dovođenje u pitanje svrsihodnosti i opravdanosti samog poстоjanja autonomnih pokrajina;

peto, reafirmacijom nacionalističkih i separatističkih koncepcija, posebno velikosrpskog i velikohrvatskog koncepta;

šesto, negiranjem Bosne i Hercegovine i Crne Gore kao vještačkih tvorevina, odnosno Muslimana i Crnogoraca kao vještačkih, partijski promoviranih nacija;

sedmo, a može i prvo, veoma prljavo i nacionalistički zapjenušano optuživanje Tita i Kardelja kao nosilaca tzv. Kominternovske zavjere protiv Srba i Srbije, predstavnika crne internacionale i masonerije, ključnih ličnosti koje su jedino Srbiji nametnuli autonomije, teritorijalno je umanjili i rasejepkali, koji su i tvorci "antisrpskog ustava" iz 1974., grobari federacije, prononsirani hrvatski, odnosno slovenački nacionalisti; itd.; (šta je dala Titova politika);

osmo, rat na tlu Jugoslavije 1941.-1945. nije bio nikakav narodnooslobodilački i antifašistički, već je to bio eminentno građanski rat (o tim tezama D. Petrović govori u posebnom poglavlju, str. 121-136).

Ovakva osporavanja i naknadna prekrajanja historije, politikantski i nacionalistički pristupi bi se mogli redati i dalje s više detalja i analize svakog od pomenutih (i nepomenutih) pristupa i modela.

Oni ne bi zasluživali veću pažnju da nisu i danas aktuelni, a u direktnoj politi-

ci i vojnoj izvedbi su itekako utjecali na ukupna zbivanja u peiodu 1941.-1945. Ako je "historia est magistra vitae", onda se kritičnom analizom perioda 1941.-1945., u koorelaciji s potanjim periodom 1991.-1995., mnogo toga da naučiti, mnogo štošta kritički propitati iz novog ugla i sa ove vremenske distance revidirati i demistificirati.

Tu je po mom sudu i najveća vrijednost ove knjige. Ona ne otkriva nešto bitno novo, što do sada nije bilo poznato, ali historijske događaje, političke i ukupne društvene odnose i okolnosti promišlja i kritički analizira na nov način, uglavnom oslobođen od emocionalnih naboja ideološke ili nacionalne pristrasnosti, dogmatizma ili šematizma. To je metodološki konzistentna i naučno utemeljena analiza koja počinje nastankom pokreta za oslobođenje Jugoslavije 1941., a nastavlja analizom glavnih razvojnih faza i obilježja rata, legitimitetom izgradnje nove Jugoslavije, odličnom jezgrovitom analitikom bitnih svojstava kvislinških tvorevina na tlu Jugoslavije, analizom sociološkog karaktera ratujućih strana, međunarodnog položaja nove Jugoslavije tokom rata, zaključno sa historijskim sudom po isteku XX vijeka.

U krajnjoj konzekvenci, to je dobrim dijelom analitika fašizma kao najvećeg zla XX vijeka, s jedne strane, i antifaašizma kao legalne pojave i pokreta, s druge strane antifaašizma, koji, pored ostalog, predstavlja i izuzetnu pojavu i jednu od najsvjetlijih tačaka u povijesti jugoslavenskih naroda.

Kako nisam historičar, neka mi se ne zamjeri da iskažem i neke primjedbe i sugestije.

Prva se odnosi na korištenu literaturu. Izvori su prilično jednostrani, uglavnom se oslanjaju na radove srpskih historičara i saveznu, odnosno srbijansku arhivsku građu.

Manje su korištena relevantna djela iz Hrvatske, Slovenije, Makedonije, posebno Bosne i Hercegovine (npr. radovi E. Redžića, N. Babića, D. Borovčanina, R. Hurema, R. Čolakovića, I. Karabegovića, A. Hadžirevića, M. Imamovića, M. Bojića, M. Hadžijahića, R. Brčića, S. Čekića, itd.). Isto tako nedostatno je i korištenje literature (i arhiva) stranih autora, posebno iz V. Britanije, SAD, te Njemačke, gdje se zadnjih desetak godina pojavilo više zanimljivih studija, memoara, itd. i gdje su, kao u Britaniji i SAD, davno otvoreni svi arhivi vezani za ovaj period. Ima i nekoliko teza o kojima bi se dalo diskutovati.

Diskutabilna je npr. konstatacija na str.142, da su hrvatske, pa i muslimanske mase **velikim dijelom** (podvlačim velikim dijelom) prihatile NDH kao svoju državno političku zajednicu. To za Muslimane naprosto nije tačno. Jeste da su Pavelić i njegova kamarila imali posebnu strategiju za pridobijanje Muslimana u onom starčevićevskom smislu – da su bosanski Muslimani najbolji dio Hrvata, da je begovat najbolji dio hrvatskog plemstva, da su Muslimani cvijeće hrvatskog naro-

da, itd. Na te medne ponude i lukave pohvale nasjeo je jedan dio propalog begovata i reakcionarne uleme, te kompromitovanih građanskih političara (doglavnik Džaferbeg Kulenović, Ademaga Mešić i dr.), ali većina muslimana je s oprezom, čak u većini s izraženim nepovjerenjem gledala na NDH i ustašku ideologiju.

To najbolje govore rezolucije, odnosno protesna pisma muslimanskih velikodostojnika upućena iz Sarajeva, Mostara, Banja Luke, Tuzle i Brčkog direktno Anti Paveliću zbog zločina i progona koji se vrše nad Srbima i Jevrejima. To je bio jedini takav masovni protest potpisan od najuglednijih b/h muslimana na prostorima cijele porobljene Evrope.

Drugo je pitanje što su muslimanske mase bile kolebljive prema NOP-u i partizanima. S jedne strane bile su izložene žestokom četničkom teroru, genocidu i progonu, a druge strane većina uopće nije ni znala prave ciljeve NOR-a i antifašističke borbe. Odlazak u šumu bio je veliki rizik zbog četničke odmazde, partijska propaganda među muslimanima bila je nedostatna i sl. Već od 1943., od pada Italije, situacija se radikalno mijenja, muslimani masovno odlaze u partizane, prevladava antifašističko raspoloženje.

Također, ima manjkavosti u pogledu ukupnog broja žrtava u Jugoslaviji, odnosno broja žrtava po nacionalnoj pripadnosti, gdje se nekritički uvažavaju neke predimenzionirane brojke i neuvažavaju rezultati najnovijih istraživanja (Žerjavić i drugi).

Ima i nekih drugih manjkavosti, bolje rečeno nedorečenosti vezanih za oslobađanje Jugoslavije, vezanih za Srbiju, Kosovo i Metohiju, antifašistički pokret u Hrvatskoj, itd.

U svakom slučaju o ovim i sličnim pitanjima će se sigurno otvoriti stručna rasprava, a meni ostaje zadovoljstvo što sam jedan od promotora ove knjige i to upravo ovdje u Sarajevu, odnosno u BiH, koja je u onom, ali i u ovom potonjem, ratu najkrvavije iskusila historijske predrasude i zablude, ali i ponavljanje historije, oba puta kao velike bosanske tragedije, ali i kao farse. ■

(Izlaganje na promociji knjige *Jugoslavija u antifašističkom ratu 1941.-1945. – pred sudom istorije*, dr. D. Petrovića, Fakultet političkih nauka, Sarajevo, 22. novembar 2001. godine.)

Nijaz Duraković

"Od Boga izabrani narodi"
Predstave o izboru i kolektivno samoodređenje u historiji*

"Drugima u oku"
Stereotipi u bivšoj Jugoslaviji**

Promocija knjiga u izdanju Komisije za historiju jugoistočne Europe fondacije PRO ORIENTE iz Beča, održane 20. 9. 2002. u Vrhbosanskoj katoličkoj teologiji u Sarajevu

Uvodna riječ predsjednika fondacije PRO ORIENTE **dr. Hansa Martea**

Prošle smo sedmice u Beču svečano obilježili 50-godišnji biskupski jubilej kardinala Koeniga. Ovim je povodom stari kardinal slavljen i kao putokazni graditelj mostova, i to, prema unutra, jer mu je uspjelo sagraditi vezu između Katoličke crkve i socijaldemokratije u Austriji, i prema vani, jer se već odavno zalaže za dijalog sa kršćanskim crkvama na Istoku, ali i sa drugim svjetskim religijama. Uprkos svojih 97 godina života, on je htio doći s nama u Sarajevo. Ljekar mu to nije dopustio. Stoga mi je čast da vam prenesem njegove pozdrave i njegov blagoslov, kao i one gospodina Karla Schoenborna, predsjedavajućeg našeg Kuratorijuma.

Bio je to kardinal Koenig, onaj koji je brzo reagirao na historijsko otvaranje Vatikanskog koncila prema ekumenizmu i 1964. godine osnovao Fondaciju PRO ORI-

* *"Gottes auserwählte Völker": Erwählungsvorstellungen und kollektive Selbstfindung in der Geschichte / Alois Mosser (Hrsg.). Pro Oriente, Schriftenreihe der Kommission für südosteuropäische Geschichte, Band 1 – Frankfurt am Main; Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford; Wien: Lang, 2001.*

** *Den Anderen im Blick: Stereotype im ehemaligen Jugoslawien/ Hg.: Andreas Moritsch / Alois Mosser, Pro Oriente, Schriftenreihe der Kommission für südosteuropäische Geschichte, Band 2 – Frankfurt am Main; Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford; Wien: Lang, 2002.*

ENTE. Od tada se PRO ORIENTE trudi da kroz mnogobrojne naučne priredbe, uzajamne posjete, mirovne inicijative sa preko 80 višejezičnih publikacija i dijalogom sa pravoslavnom crkvom, učini vidljivim i unaprijedi jedinstvo kršćana u mnogostrukosti njihovih obilježja i tradicija. Ovu mnogostrukost mi smatramo Božijim darom i voljom, i kao takva ona treba da se uvažava i čuva. Pri tome mi uvijek iznova spoznajemo da su vjerski sadržaji mnogo manje ono što kršćane udaljuje jedne od drugih, da su to prije svega politički, historijski, socijalno-kulturni i društveni odnosi i na njima zasnovani stereotipi.

Događaji vezani za raspad bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije potvrđuju ova naša iskustva. Mi smo na to reagirali osnivanjem Komisije za historiju jugoistočne Evrope, u koju smo pozvali duhovne i svjetovne eksperte iz svih dijelova bivše Jugoslavije. Sretni smo što imamo priliku da predstavimo PRO ORIENTE i rad naše Komisije u ovom multikulturnom gradu, ovdje u Sarajevu. Sa terase ove zgrade vidite bogomolje onih religija koje obilježavaju lice Evrope, bogomolje kršćana, muslimana i jevreja. Jevrejska je zajednica u teškim vremenima bila važan ferment, tako je bilo nekad između Bradesa i Trsta, Praga i Temišvara. Bosanski muslimani su most prema islamu. Pravoslavna crkva, koja je na Balkanu većinska, donosi u Evropu svoju staru časnu tradiciju i spiritualnost, kako bi Evropa opet mogla disati sa dva plućna krila, kako to u knjizi "*Drugima u oku*", koju također danas predstavljamo, običava reći Papa Ivan Pavao II.

Kao PRO ORIENTE, mi smo došli u Sarajevo, našim susjedima, da ojačamo duh dijaloga i pomirenja. Ovoj svrsi služi, bez sumnje, i glosar stručnih izraza religijskih zajednica koje su zastupljene u Sarajevu, a koji je izdalo Interreligijsko vijeće Bosne i Hercegovine. Kao Austrijanci, u Sarajevo smo došli našim susjedima iz solidarnosti koja je uslovljena historijskim razlozima, ali nalazi uporište i u nedavnoj prošlosti.

Solidarnost sa vašom zemljom, koja je prošla teške ispite, ono je što je navelo Austrijsku nacionalnu biblioteku, u to vrijeme pod mojim vođstvom, da 1998. godine potpuno razorenom Orijentalnom institutu pokloni 115 listova specijalne karte Bosne i Hercegovine, koja je nastala između 1873. i 1889. godine, u sklopu francisko-jozefinskog zemaljskog prijema. Ova se karta, kako smo informirani, u obnovi pokazala veoma korisnom.

Obnova i pomirenje prioritetisu ovog grada i ove zemlje, pisao je ambasador Jandl prošle sedmice u jednoj austrijskoj dnevnoj novini. Mi se skromno nadamo, da je PRO ORIENTE tome barem malo doprinio.

Alois Mosser:

Prilozi koji su naveli PRO ORIENTE na osnivanje Komisije historičara, a o kojima je govorio gospodin predsjednik Marte, bili su ideja vodilja i naših razmišljanja kada smo se odlučili da temu "Od Boga izabrani narodi" učinimo okvirnim naslovom jedne konferencije i jedne publikacije. Podnaslov knjige – *Predstave o izboru i kolektivno samoodređenje u historiji* – treba da uputi čitaoca na to koju ulogu primarno religijsko-teološki pojam "izbora" igra u životu naroda i država. Sve predstave o načinu izbora, pod kojim god historijskim plaštom da se jave, imaju metafizički korijen i služe tome da zahtjeve i ciljeve ljudskog – individualnog, kao i kolektivnog – stremljenja učvrste u nepromjenljivom i sveltremeno tačnom. Predstave o izboru daruju identitet, one stvaraju zajedništvo koje biva svjesno njihove uloge, njihovog zadatka. Konferencija je već pokazala veliku vrijednost tumačenja, koja leži u znanju o egzistenciji predstava o izboru i njihovoj djelotvornosti u političkom životu naroda. Tako izražena kolektivna svijest objašnjava i takoreći razotkriva prošlost, nudi orijentaciju u sadašnjosti i obećava izvjesnu ali sigurnu budućnost.

Svi autori knjige suočili su se sa ovim religijsko-teološki i antropološko-društveno definiranim poljem napetosti u historijskom okviru. Bilo je prihvatljivo da se na početak postavi "teološka osnova", koja u tri priloga za temu ima osnove aspekta spasa i izbora, sa stanovišta tri biblijske religije, judaizma, kršćanstva i islama, pri čemu do izražaja dolaze i historijske promjene u teološkim pozicijama. Tretiraju se i politički i socijalno-naučni aspekti, i to s ciljem označavanja pozicija i prostora za djelovanje za real-politiku u stvarnosti i budućnosti, za real-politiku u kojoj religijske oznake identiteta ne bivaju potisnute, prepoznaju se u svojoj političkoj dimenziji i ne poriču se, ali isto tako ne bivaju instrumentalizirane i zloupotrijebljene.

Polazeći od duhovno-kulturnog razvoja judaizma, Ferdinand Dexinger govori o "svijesti o izboru kao legitimnom osjećaju vlastite vrijednosti", koji ako bi se ignorirao, to bi upravo danas bila kobna zabluda, a to jasno razdvojiti, predstavlja samoinsceniranje bazirano na navodnoj nadmoći.

Gottfried Vanoni suprotstavlja "biblijsku teoriju" "kršćanskoj praksi" i pledira za "ozbiljno shvatanje historijsko-korporativnog izbora, kroz što bi historija mogla biti tumačena kao "borba za stvarni oblik humanog društva u Vlasti Boga". Religija i crkva pokazuju se kao potencijalni identifikatori modernih društava.

O pitanju "islamskog identiteta", o odnosu islama prema ne-muslimanima, o toleranciji i suživotu u islamskoj državi, ali i o životu muslimana kao manjine u jednoj ne-islamskoj državi zauzeće stav Adel Theodor Khoury, koji će se na koncu pozabaviti problematikom integracije muslimana u Evropu.

Zemaljske studije, koje slijede, pokazuju da se "religijska jezgra" predodžbi o

izboru javlja u svim zamislivim alijansama sa društveno i državno-politički formuliranim ciljevima.

Takozvani "misionarski eksepcionalizam" Sjedinjenih Američkih Država utemeljen je u jednom, kako ga Knud Krakau naziva "doživljaju rođenja" Amerikanca evropskog porijekla kolonijalnog vremena, pri čemu religijske postavke imaju pečat puritansko-kalvinističkog. Saznanje o privrednoj i političkoj dominaciji do danas pothranjuje spasonosno-historijsku interpretaciju američkog puta. Ronald G. Asch u periodu 1560. do 1660. posmatra konfesionalni element kao odlučujući za nacionalnu svijest Engleske. Borba protestantske Engleske protiv katoličke Španije gledala se kao dio "eshatološke" borbe svjetla i tame.

Posebno izdašnom pokazuje se primjena pojma "političkog mesijanizma" na francusku historiju. Po Wolfgangu Schmale-u tako postaje jasno kako je svijest o tome - biti od Boga izabran narod postala temeljno razumijevanje francuske nacije, koja se kao svijest o poslanstvu usmjeravala prema vani (kolonizacija) i prema unutra (borba protiv protestantizma).

Martin Forster i Valerie Heuberger prate povezanost religijskih temeljnih uvjerenja i državnog razvoja u okviru arapsko-islamskog svijeta uopće i na primjeru muslimana u Bosni i Hercegovini posebno. Prodor zapadnog svijeta u zemlje prednjeg orijenta izazvao je po Forstneru nastanak dva velika pravca mišljenja, jedan "islamski pravac" (religija postaje ideologija) i jedan "nacionalno arapski pravac" (preuzimanje ideje o naciji). Danas se može promatrati jedna suptilna razmjena između religije i politike, koja se može pojasniti pomoću pojmova "politička religija" i "religioniziranje politike".

Od kraja konflikta Istok – Zapad sve snažniji pritisak u pravcu globalizacije imao je, kao protupokret, za posljedicu "kulturno fragmentiranje", koje se primjećuje ne samo kao antizapadno držanje nego i kao pojačana potraga za unutardržavnim identitetom. Tako Heuberger govori o jednom islamu "između Orienta i Okcidenta (zapada) u Bosni i Hercegovini, pri čemu se antizapadnim tendencijama suprotstavlja preko stotinu godina čuvano "okcidentalno kulturno iskustvo" muslimanskog stanovništva.

Uloga pravoslavlja i pravoslavne crkve u društvenoj, političkoj i kulturnoj preobrazbi u istočnoj i jugoistočnoj Evropi predmet je priloga Mirka Đorđevića, Vladimira Fedorova, Ioannisa Petroua i Hans-Dieter Doepmann-a. Njihovi prilozi predstavljaju dokument o dalekosežnosti značaja pravoslavlja za državu i društvo, na čiji identitet i oni stavljaju svoj pečat. Kao čuvar nacionalnog karaktera pravoslavlje je danas, nakon ponovo stečene slobode, pred teškim zadatkom obuhvatnog novoodređenja crkvenih zadataka u jednom pluralistički i demokratski koncipiranom društvu. Mnoge se prepreke moraju prevladati.

Prilozi, kako oni koji uvode u teološki kontekst tako i oni koji se trude oko historijske obrade, potvrđuju kompleksne pojavne oblike religijskog i crkve u prošlosti i sadašnjosti. Aspekt izbora, njegov nastup i njegovo političko instrumentaliziranje igraju važnu ulogu u procesima društvene i državne naobrazbe i diferenciranja. Rezultati, mislim, ne potiču na dalja pitanja.

“Drugima u oku” Stereotipi u bivšoj Jugoslaviji

I u *Svesci 2* pisanih tekstova Komisije za historiju jugoistočne Evrope dati su u osnovi sadržaji, koji su prezentirani u okviru jednog međunarodnog zasjedanja i sada se mogu predstaviti kao zbirka tekstova pod naslovom *“Drugima u oku” - Sterotipi u bivšoj Jugoslaviji*. Ideja i plan ove zbirke sežu čak i prije onih u *Svesci 1*.

U proljeće 1995. godine pokazalo se u razgovorima sa Andreasom Moritsch-em, koji je od 1993. godine djelovao u Klagenfurtu kao ordinarius za historiju istočne i jugoistočne Evrope i kojeg se uspjelo pridobiti za člana Komisije historičara u osnivanju, zajednički interes za vlastite nacionalne slike i slike stranaca, koje su nakon raspada bivše Jugoslavije jače nego ikad svijest ljudi držale zarobljenom. Tražili smo objašnjenja koja bi mogla razjasniti nacionalističke ekscese, koji su se protezali do genocida, i njihovo ideološko okruženje. Konačno u julu 1996. godine zajednički priređenom zasjedanju dali smo naziv *“Nacionalni stereotipi u bivšoj Jugoslaviji”*. Kada je početkom 2001. godine, nakon prevladavanja najrazličitijih suprotnosti, moglo da počne štampanje priloga u jednoj zbirci, završne je radove zasjenila iznenadna smrt Andreasa Moritsch-a. Sada je ova zbirka posvećena njemu, u prijateljskom sjećanju i u poštovanju njegovog neprekidnog strasnog truda da da doprinos bezgraničnom razumijevanju ljudi.

Pogled na historijski izrasle, često dugoživuće stereotipne uzajamne predodžbe državotvornih naroda pokazuje stvarno zablude nacionalnih ideologija. Mi danas, međutim, vidimo i znakove rastuće spremnosti da se prevlada duhovno sužavanje nacionalnog kulta.

Naravno, sposobnost za transnacionalnost ne drži korak sa voljom za tim. Premalo je znanje o drugima i prestereotipne su predodžbe jednih o drugima, kao da se pripadnici različitih nacija mogu sresti u bezuvjetnom uzajamnom prihvaćanju. Mnogo naslijeđenih ruševina svijesti, u mnogome nagomilanih historijskim pisanjem i iz generacije u generaciju stereotipno nasljeđivani remete put ka neopterećenom suživotu. A latentni kolektivni potencijal agresivnosti još uvijek se može aktivirati preko nacionalnih heterostereotipa.

Zasjedanje bi trebalo, prema namjeri izdavača, da vodi samosvijesti upravo i historičara. Historičari, sociolozi, jezičari i političari iz zemalja nasljednica bivše Jugoslavije, iz Austrije i drugih zemalja srednje i istočne Evrope sakupili su se da istraže kako je nacionalizam, koji je eskalirao u rat i borbu za moć, u bivšoj Jugoslaviji našao hranu u nacionalnim stereotipima. Nastojanje da se pri tome da riječ svim bivšim jugoslovenskim nacijama i nacionalnostima, ostalo je, nažalost, bezuspješno. Koliko god da je iscjepkana ukupno predočena slika, knjiga može potaknuti na kritičko razmišljanje o nacionalnim stereotipima, njihovim razlozima i načinu djelovanja. Iz kruga autora, kojima treba zahvaliti za nastanak ove knjige, obratiće nam se gospođa mr. dr. Tina Bahovec, dugogodišnja saradnica i, usudujem se reći, "desna ruka" Prof. Moritsch-a na Univerzitetu u Klagenfurtu.

Iskoristio bih priliku da gospođi dr. Bahovec izrazim zahvalnost ne samo za njen doprinos nego i za znalačku redakcijsku obradu teksta velikog dijela zbirke.

Tina Bahovec:

Slavenska historija je stoljeće trajnih patnji slavenskog puka, tlačnog od strane bezobzirnih susjednih naroda, ugnjetavanog od strane njemačkih vladara, a u vrijeme ratova sa Turcima ubijenog od strane krvožednih gnusnih Osmanlija; austrijski Nijemci su nadmeni, pohlepni za vlašću, agresivni, ekspanzivni i ignorantni prema svim Slavenima; Austro-Ugarska monarhija je omražena maćeha slavenskog naroda; slavenski nacionalni karakter je, prema vlastitoj definiciji, kultiviran, miroljubiv, gostoljubiv, marljiv i pošten, a u njemačkim očima Slaveni su barbari bez vlastitog jezika i književnosti – ovako su glasili neki od nacionalnih stereotipa koji su se između dva rata često mogli naći u slavenskim novinama svih političkih pravaca.

Zašto? U "nacionalnom razdoblju" 19. i 20. stoljeća su pojednostavljene i generalizirajuće, dakle stereotipne predodžbe o narodima i nacijama suštinski dio nacionalnih historijskih slika i ideologija, koje se putem porodice i škole, masovnih medija, umjetnosti, a i nauke, šire i učvršćavaju. Nacionalni stereotipi se vežu, prije svega, na navodne objektivne etničke kriterije, jezik, religiju, kulturu, zajedničko porijeklo i historiju. Oni treba da unutar vlastite nacije imaju jednu integrirajuću funkciju, funkciju koja jača osjećaj zajedništva i nacionalni identitet, dok prema drugim narodima treba da budu faktor ograničavanja i razgraničenja.

Otuda i težnja ka crno-bijelom oslikavanju – autostereotipi, slike vlastitog naroda pune su pripisivanja pozitivnih osobina, dok heterostereotipi kod stranog naroda jedva da pronalaze dobra obilježja. Nacionalni stereotipi, dakle, ne samo da utvrđuju posebnosti naroda nego ih kvalificiraju – a iz navodnog "biti drugačiji", odnosno

“biti bolji”, definiraju se i nacionalni zadaci, od “borbe protiv nevjernika” do “rasne vladavine”.

Zapravo su stereotipi sa socijalno-psihološkog stanovišta nezaobilazni u ljudskom procesu spoznavanja – oni služe pojednostavljenju i sistematiziranju mnogobrojnih, često kompleksnih informacija, koje svaki čovjek, svakodnevno, prima u svojoj okolini. Naročito u okolnostima društvenih lomova i kriznih situacija ljudi pojačano traže uporište i usmjerenja stereotipa. Stereotipi, međutim, nisu neutralni, već su povezani sa procjenama vrijednosti i emocionalnim nabojem i stoga su nosioci društvenih fobija i simpatija. Pošto se pojedincu prenose u procesu socijaliziranja, oni su relativno otporni na lična iskustva i stoga žilavo opstaju. Stereotipi, osim toga, izražavaju društvena razumijevanja uloga i očekivanja, koji opet povlače za sobom određene stavove.

Iz stereotipa može proizaći velika opasnost ako se oni politički instrumentaliziraju u svrhu propagande i manipulacije, kako bi se emocionalno djelovalo na mase da bi ih se mobiliziralo i obavezalo na zajedničku akciju. Stereotipi su sastavni dio političkih ideologija i praksi, i što je jedan sistem totalitarniji, utoliko intenzivnije on radi sa pojednostavljenjima u vrednovanju. Naročito negativni heterostereotipi, pretočeni u fine poetske slike, koriste se za žigosanje cijelih naroda, za psihološku pripremu za rat, za vođenje rata, za pravdanje najnečovječnijih djela.

Šta može i treba prevladavanju stereotipa da doprinese nauka – kao historičarka, ja tu najprije mislim na povjesnu znanost? Historijsko istraživanje je dugo podržavalo nastanak i pripremu nacionalnih stereotipa. Emocionalno nabijene nacionalne historijske slike, usmjerene prema identificiranju, imale su i imaju uticaj na razumijevanje sadašnjosti. Historičarke i historičari stoga moraju kritički istražiti stereotipe, i to što je moguće transnacionalnije i interdisciplinarnije, i preispitati ih kao vremenom uslovljen fenomen “nacionalnog razdoblja”.

Njihova saznanja moraju naći svoje mjesto, prije svega, u nastavi historije u školama kako mladost ne bi rasla sa neprijateljskim slikama u glavama. Historija onda više neće biti veličanje vlastite nacije, nego će služiti uzajamnom upoznavanju naroda – i ja se nadam, da će i predstavljanje knjige moći doprinijeti tome. ■

38. KONFERENCIJA U LINZU

(12. – 15. 9. 2002.g.)

Već gotovo četiri decenije tradicionalno sredinom rujna mjeseca u glavnom gradu Gornje Austrije Linzu održavaju se *Internationale Tagung der Historiker / nnen der Arbeiten und anderer sozialer Bewegungen* (Međunarodni dani povjesničara radničkog i ostalih socijalnih pokreta), popularnog ITH. Starije generacije historičara, među kojima bivši suradnici našeg Instituta do 1974. – *Instituta za izučavanje istorije radničkog pokreta*, učestvovala su redovito sa svojim saopćenjima na sesijama ITH, dajući tako doprinos historiografiji nedovoljno izučavanih problema međunarodnog radničkog pokreta.

Ratna zbivanja s početka 90-ih godina naprasno su prekinula tu tradiciju. Veze našeg Instituta sa prijateljima iz Austrije nisu, usprkos svim tegobama izazvanim agresijom na Bosnu i Hercegovinu i 43-mjesečnom neviđenom opsadom Sarajeva, prekinute. Dovoljno je samo spomenuti da je broj 27, godina XXV iz 1991.g. naših *Priloga* tiskan uz pomoć austrijske vlade, van zemlje i dopremljen u Sarajevo kroz famozni tunel. Simbolično i te, za kratko vrijeme, prekinute veze ponovno su obnovljene odlaskom dr. Ibrahima Karabegovića (1995.g.) u Linz na 31. i dr. Tomislava Iška (1999.g.) na 35. Konferenciju ITH-a. I prvi i drugi boravak predstavnika Instituta bili su u funkciji obnavljanja "pokidanih veza", kojom prilikom su kolege iz Austrije, u granicama mogućnosti, pomogli suradnike *Instituta za istoriju* u Sarajevu što knjigama, što novčano.

Ove 2002. g. prema koncepciji univ. doz. dr. Paula Pasteura sa CERA Sveučilišta u Rouenu (Ruanu)- Francuska u organizaciji pomenute Konferencije, a uz podršku Federalnog ministarstva za edukaciju, nauku i kulturu Republike Austrije, Provincijske vlade Gornje Austrije, grada Linza, Austrijske federacije Trade Uniona i Friedrich Ebert Foundation Bonn organizirana je 38. tradicionalna međunarodna konferencija pod zanimljivim i pomalo intrigantnim naslovom: *Seksualnost, narodni slojevi i radnički pokret (Sexualites, milieux populaires et mouvement ouvrier – Sexuality, the Working Classes and Labour Movements)*.

Lista učesnika (108) i zemalja iz kojih su došli (čak 21), sa tri kontinenta, svaka za sebe je impresivna i svaka za sebe pokazuju da interes znanstvenika za okupljanje i aktivno učešće na Konferenciji, bez obzira na sve velike promjene u go-

tovo četiri posljednje decenije (političke i ideološke, prije svega), nije ni za jotu opao. Dapače. Zahvaljujući velikom iskustvu provjerene ekipe (Garscha Winfried i Schindler Christine, prije svih), posljednjih godina sve prisutnijoj dinamičnoj univ. prof. dr. Gabrielli Hauch, predsjednici ITH Konferencija se, rekli bismo, nalazi na uzlaznoj putanji svoje opstojnosti.

Izbor teme 38. Konferencije ITH, koncepcija, ideje i 26 prezentiranih priopćenja i diskusije koje su se vodile nakon svake tematske cjeline (dviju prije i dviju poslije podne) u cjelini su potvrdili opravdanost opredjeljenja ovogodišnjeg okupljanja historičara u tradicionalnim prostorima idealnog miljea za rad *AK Bildungsheim Jägermayrhof-a* smještenim izvan grada, ali sa isto tako idealnom vezom sa centralnom jezgrom Linza, koju krase najveći glavni trg u cijeloj Austriji (Hauptplatz), sačuvana autentična arhitektura sa zdanjima u kojima su boravile i stvarale veličine poput Mozarta, Keplera, Erich Marie Rilkea, Brucknera... Znanstveni referati su se temeljili na vrlo širokoj skali pitanja seksualnosti (unutar različitih socijalnih i dominantnih političkih grupa, odnosno kontradikcijama koje su proizlazile iz svakodnevne prakse u različitim periodima, od kraja XIX stoljeća do naših dana, i u različitim zemljama). Akcenat je bio na pučkim, širokim slojevima. Saopćenja, kako ona temeljena na štampi, izvorima, anketama, analitička, kompleksna i sumarna odnosila su se na praktične aspekte određenih sredina, norme, seksualni moral, i na ideološke pozicije prihvatane od strane radničkih organizacija koje su pretendirale da predstavljaju određena društva.

Ono što bi trebalo posebno naglasiti je učešće na Konferenciji niza mlađih istraživača (ispod 35 godina) koji u sredinama iz kojih dolaze već obnašaju značajne funkcije, kao istraživači ili predavači, i čije su reference (objavljeni radovi, publicirane knjige, učešće na znanstvenim skupovima) toliko impresivne da zasigurno obećavaju svijetlu budućnost ITH-a.

Iz naše perspektive poželjeti je da se suradnici *Instituta za istoriju*, i ne samo oni iz Sarajeva, odazivaju pozivima iz Linza i tako nastave tradiciju veza sa ITH-om. Tim više i tim prije jer su nam domaćini ove godine izašli u susret određujući najnižu stopu kotizacije za učešće i omogućavajući solidan smještaj u popularnom *Jugend-gastehausu* (za 27 EURA na dan). ■

Tomislav Išek

Znanstveni skup
Balkanska društva u promjenama – upotreba historijskih mitova,
Sarajevo, 7. - 9. studenog 2002.

U organizaciji Instituta za istoriju iz Sarajeva i Odsjeka za istočnoeuropske i orijentalne studije iz Osla (The Department of East European and Oriental Studies at the University of Oslo) održana je međunarodna konferencija o historiji, transformaciji historije u mitski prikaz i upotrebi mitologizirane historije u političke svrhe pod naslovom *Balkanska društva u promjenama – upotreba historijskih mitova (Balkan Societies in Change – The Use of Historical Myths)*. Spomenuta konferencija je dio projekta šire suradnje ove dvije akademske institucije u okviru *Norveškog suradničkog programa sa jugoistočnom Europom*. Cijeli projekat financira Ministarstvo vanjskih poslova Kraljevine Norveške.

Na konferenciji su sudjelovala 22 znanstvenika iz devet različitih zemalja: Norveške, Njemačke, Austrije, Turske, Bugarske, Cipra, Jugoslavije, Bosne i Hercegovine i Sjedinjenih Američkih Država.

Cilj ove konferencije bio je analiziranje upotrebe historijskih mitova u različite svrhe u društvima jugoistočne Europe. Osnovni motiv za održavanje ove konferencije nalazi se u činjenici da smo svi dugo vremena svjedoci destruktivne politizacije historije na Balkanu, a posljedice toga su teško pogodile Bosnu i Hercegovinu u posljednja dva desetljeća. S jedne strane, historičari koji su se približili središtima političke moći postali su stvaraoci mitova o jasno definiranim projektima, za što su od strane aktualnih političara nagrađivani, a s druge strane, pojavili su se historičari koji kritiziraju one koji stvaraju mitove, ali su u svojim kritikama postali i sami stvaraoci drugih mitova. U toj utrci malo je ostalo prostora za istinske istraživače povijesti.

Konferencija je prezentirala putem seriozno urađenih priloga tri glavna mitološka sklopa raširena među balkanskim narodima, a to su: *mit o vlastitoj samoniklosti i samobitnosti* (“sui generis”); *mit o predziđu* (“ante murale”) i *mit o vlastitoj starosti* (“antiquitas”). Polazeći od činjenice da se na Balkanu argumenti koje iznose historičari koriste u političkom i javnom životu u puno širem opsegu nego što je to slučaj u Zapadnoj Europi, mada je Zapad vrlo često producirao određene mitske iskaze koji su bili inspiracija stvaraocima mitova na Balkanu i operirajući

jednostavnim kategorijama, mitovi izgledaju kao neosporna istina. Namjera konferencije bila je pokazati da su mitski iskazi suprotni znanstvenom radu, mada su najčešće konstruirani na temelju povijesnih dokumenata.

Uvodno izlaganje pod naslovom *Ocjenjivanje uloge historijskih mitova u modernom društvu* održao je **Pål Kolstø**, voditelj cijelog projekta ispred Odsjeka za istočnoeuropske i orijentalne studije Univerziteta u Oslu. Situiraajući problematiku na nedavnu prošlost na Balkanu, ocijenio je ulogu mitova u suvremenim događanjima. Drugi vrlo zaslužni historičar za organizaciju ove međunarodne konferencije bio je **Husnija Kamberović** s temom "Turci", i "kmetovi" – *komparativna istraživanja socijalnih odnosa i mitova u nacionalnim ideologijama*. Ostala izlaganja tematski su bila podijeljena na ona što govore o stvaranju ili mijenjanju mitova, zatim o mitovima s religioznom podlogom i o bosanskim mitovima.

Teme referata bile su izuzetno zanimljive i sezale su duboko u prošlost, kao npr. referat **Ive Žanića** o pet stoljeća jedne ideologijske metafore, od 1519. do 2001., i simboličnom identitetu u trokutu "Raskrižje – Predziđe – Most", a evoluciju i ulogu tri kompleksa mitova u srpskoj akademskoj i općoj javnosti u zadnjih deset godina uspješno je prezentirala **Ana Antić**. O makedonskim mitovima starodrevnog nacionalnog kontinuiteta opservaciju je iznio **Ulf Brunnbauer**. Izlaganje **Ive Golštajna** o značenju i razvoju mitologema "Drina kao granica" potaklo je zanimljivu diskusiju.

Grupa referata koji su doticali religiju kao sastavnicu mitova odnosila se na modele ideološkog isključivanja s akcentom na riječima kao oružjem u arsenalima različitih konfesionalnih "vremena" kršćanstva (**Dubravko Lovrenović**); o odnosu Kosova, Miloševića i Srpske pravoslavne crkve u trokutu "mit – mučenici – razaranje" (**Blaire M. Harms**); zatim o religijskom diskursu proizvodnje mitova na Balkanu 1948.-2000. (**Vjekoslav Perica**) i na kraju osvrt na nepokolebljivost i otpadništvo, odnosno kako su vjerske konverzije prezentirane u srpskoj historiografiji (**Bojan Aleksov**).

Bugarski historičari: **Evelina Kelbecbeva**, **Albena Hranova**, **Magdalena Elchinova** i **Nonka Bogomilova** zaokupile su pozornost slušatelja izlažući o upotrebi i zloupotrebi bugarske historije; o falsifikatima u bugarskoj historiografiji; o bugarskom slučaju ponosa i predrasuda; o mitovima i redefiniranju odnosa u etničkim diskursima, uzimajući primjere makedoskog i bugarskog slučaja, i o nezabilaznoj temi "Božji izabrani" narod i karizmatične vođe.

Turski historičari: **Biray Kirli**, **Bülent Bilmez** i **Yilmaz Çolak** (Cyprus) na iste ili slične teme govorili su o mitovima i graditeljima mitova u turskoj historiografiji. U ovoj grupi sudjelovali su referenti: **Safet Bandžović** na temu balkanizacije historije i mitskom "krugu turske magije" i **Zoran Terzić** o varijacijama u historijskim

narativima na polju likovne umjetnosti za vrijeme raspada Jugoslavije – na relaciji između sudbine i slučajnosti.

Osobitu pozornost imala su izlaganja u skupini “*Bosanski mitovi*”. **Srećko M. Džaja** pregledno je analizirao mitološka viđenja bosanske povijesti, koja korespondiraju političkoj praksi, tipološki svrstani u dva tipa: tip reconquiste i tip marginalizacije, iz čega Džaja zaključuje da je rješenje u dijalogu kao obliku mišljenja i prakse. Također, po značenju, zanimljivosti i aktualnosti je referat **Damira Agičića** “*Bosna je ...naša*”, u kojem autor govori o mitovima o državnosti, nacionalnom identitetu i pripadnosti Bosne, kako su prikazani u hrvatskim i bosanskim udžbenicima. **Jon Kværne** je na kraju analizirao dva autora - Mustafu Imamovića i Envera Imamovića, odnosno njihova djela *Historiju Bošnjaka* i *Korijeni Bosne i bosanstva*. Ova tri referata u skupini “bosanskih mitova” potakla su diskusiju u kojoj se polemiziralo o terminološkim odrednicama pojmova “*bosanskohercegovačka*” i “*bošnjačka historiografija*”.

Organizatori su odlučili nastaviti ovaj projekat, svakako s autorima za koje je vladao najveći interes, ali, prvo su bili svjesni potrebe publiciranja rezultata s održane konferencije. Dogovorene su dvije knjige: jedna na jezicima autora (očekuje se u rujnu 2003.), a jedna, na engleskom (u travnju 2004.). Ove dvije publikacije sa zanimljivim istraživanjima obradovat će povjesničare ne samo bosanskohercegovačkog već i jugoistočnoeuropskog prostora. ■

Vera Katz

POLEMIKE

“HISTORIJA BOSNE (I HERCEGOVINE)”
KOJA TO DOISTA NIJE

ili

Odgovor dru Ibrahimu Karabegoviću

Na moju kritiku publikacijâ *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata* (Sarajevo, 1994.; Sarajevo, 1998.) objavljenu u *Prilozima sarajevskog Instituta za istoriju*¹ i *Bosni franciscani*² reagirao je dr. Ibrahim Karabegović, direktor sarajevskog *Instituta za istoriju* i redoviti profesor sarajevskog *Filozofskog fakulteta*³. Dr. Karabegović se poziva na svoju ulogu predsjednika redakcije te glavnog i odgovornog urednika i recenzenta publikacije objavljene 1994. g. Unatoč činjenici da mi ovaj ugledni sarajevski povjesničar neopravdano spočitava neke konstatacije iz moje kritike, ističem da me je doista ugodno iznenadila njegova reakcija na moju kritiku. Zašto? Ponajprije zbog činjenice da su se i među sarajevskim povjesničarima počeli pojavljivati oni koji se barem usputno usuđuju ograditi se od u zadnjih desetak godina produciranih brojnih

¹ Ante ŠKEGRO, *Historija Bosne (i Hercegovine) koja to nije*, Prilozi Instituta za istoriju 29 (2000.) 427-434.

² Ante ŠKEGRO, *Historija Bosne (i Hercegovine) koja to nije*, Bosna franciscana. Časopis Franjevačke teologije Sarajevo VIII/13 (2000.) 428-436.

³ Ibrahim KARABEGOVIĆ, *Historija Bosne (i Hercegovine) koja to zaista nije*, Prilozi Instituta za istoriju 30 (2001.) 330-334.

pseudoznanstvenih i kvazipovijesnih napisa⁴ pojedinih sarajevskih povjesničara⁵.

A sad nek mi bude dopušteno odgovoriti na, kao što sam već istaknuo, neopravdane prigovore na moju kritiku publikacija *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata* (I. izdanje: Sarajevo, 1994.; II. izdanje: Sarajevo, 1998.) upućene mi od strane dr. Karabegovića:

- 1) Dr. Karabegović mi spočitava netočnost, nepreciznost i ispolitiziranost odnosno imputacije, malicioznost, diskvalifikacije a posebice osobne dojmove⁶. U prilog ovih svojih konstatacija dr. Karabegović nije naveo niti je mogao navesti bilo kakav argument. Povjesničaru njegovog kova i dobi (koju osobno štujem) trebalo bi biti poznato da povjesničar mora operirati isključivo činjenicama, pa i kad polemizira, te da svoje radove piše sam ako ih sam i potpisuje. Slažem se s njegovom preporukom da je neophodno prosuditi moju kritiku, uostalom zato je i napisana, s tom razlikom što plediram za cjelinu, a ne za parcijalu.
- 2) Dr. Karabegović mi spočitava namjerno iskrivljavanje naslova spomenutih publikacija⁷. Međutim, propustio je upozoriti na činjenicu da sam cijeli *Uvod* svoje kritike posvetio upravo naslovima, izdavačima i tehničkim karakteris-

⁴ Esad KURTOVIĆ, *Historiografska literatura o srednjovjekovnoj Bosni objavljena u zemlji i inostranstvu* (1980.-1998.). Prilozi Instituta za istoriju 29 (2000.) 76, 77, bilj. 140; Enver REDŽIĆ, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*. Akademija nauka i umjetnosti BiH – Institut za istoriju, Sarajevo, 2000., pass.

⁵ Mustafa IMAMOVIĆ, *Historija Bošnjaka*. Bošnjačka zajednica kulture Sarajevo, Sarajevo, 1993.-1996.; Enver IMAMOVIĆ – Jozo BOŠNJAK, *Poznavanje društva IV razred osnovne škole*, Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture, Sarajevo, 1994.; Enver IMAMOVIĆ, *Historija – V razred osnovne škole*. Republika Bosna i Hercegovina – Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture, Sarajevo, 1994.; isti, *Korijeni kulturno-vjerskih odnosa Bosne i Hercegovine i Irana. Bosna i Hercegovina i svijet*. Institut za istoriju, Sarajevo, 1996., 47-54; isti, *Historija bosanske vojske*, ART 7, Sarajevo, 1999.; isti, *Korijeni Bosne i bosanstva. Izbor novinskih članaka, predavanja sa javnih tribina, referata sa znanstvenih skupova i posebnih priloga*, UNESCO, EUROPEAN Cultural Foundation (Amsterdam), Council of Europe, Communautés Européennes, The Swedish Association of Publishers, Causes Communes Belgique, Festival Sarajevo, Sarajevo, svibanj 1995.; isti, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, ART 7, Sarajevo, 1998.; Enes PELIDIJA – Fahrudin ISAKOVIĆ, *Historija – VI razred osnovne škole*, Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture, Sarajevo, 1994.; Mustafa IMAMOVIĆ - Muhidin PELESIC – Muhamed GANIBEGOVIĆ, *Historija – VIII razred osnovne škole*. Republika Bosna i Hercegovina – Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture, Sarajevo, 1994.

⁶ Ibrahim KARABEGOVIĆ, *Historija Bosne (i Hercegovine) koja to zaista nije*, Prilozi Instituta za istoriju 30 (2001.) 331, 334.

⁷ Ibrahim KARABEGOVIĆ, o. c., 331.

tikama ovih knjiga⁸. Moja je kritika naslovljena kako je naslovljena s ciljem privlačenja šireg čitateljstva. U protivnom bi završila u šarenilu rubrike *Prikazi i osvrti*, kojoj izvorno nije namijenjena. Uostalom i dr. Karabegović je u svom odgovoru gotovo u cijelosti preuzeo naslov moje kritike.

3) Dr. Karabegović mi predbacuje i izuzetno ironično predstavljanje dr. Ibrahima Tepića (1947.-1997.) pitajući se što sam njime htio⁹. Odgovor je upravo ono što sam i napisao u svojoj kritici a što je u svom reagiranju potvrdio i sam dr. Karabegović:

- a) dr. Tepić je bio redaktor prvog i drugog izdanja navedenih publikacija, što svatko može vidjeti čim ih otvori,
- b) dr. Tepić je bio visoki obavještajni oficir *Jugoslovenske narodne armije*. Prema dr. Karabegoviću imao je čin kapetana *JNA* kao i on sam¹⁰,
- c) dr. Tepić je bio pukovnik *Armije Bosne i Hercegovine*¹¹ te je i u *Armiji Bosne i Hercegovine* bio angažiran na istim poslovima kao i u *Jugoslovenskoj narodnoj armiji*, a što potvrđuje sam dr. Karabegović¹²,
- d) dr. Tepić, doktoriravši na sarajevskom *Filozofskom fakultetu* 1986. g., za deset je godina napredovao od asistenta do redovitog profesora, odnosno dekana istog fakulteta¹³.

Moje je pitanje čime sam spram dr. Tepića izrazio bilo kakvu ironiju a pogotovo malicioznost, imputacije i dr.? Na koji je, međutim, način dr. Tepić doprinio očuvanju i obnovi zgrade sarajevskog *Filozofskog fakulteta* o tome mogu bez sumnje više reći dr. Hadžibegović, dr. Karabegović¹⁴ i dr. Osobno, međutim, sa žaljenjem mogu potvrditi da je više mojih sarajevskih poznanika i prijatelja teško nastradalo, odnosno usmrćeno sprječavajući prodor armijsko-četničkih postrojbi u samo sarajevsko središte i to upravo na liniji od *Fabrike duhana*, preko zgradâ *Vlade* i *Skupštine Bosne i Hercegovine*, *Filozofskog fakulteta* i *Zemaljskog muzeja* do

⁸ Usp. Ante ŠKEGRO, o. c., 427.

⁹ Ibrahim KARABEGOVIĆ, o. c., 332.

¹⁰ Ibrahim KARABEGOVIĆ, o. c., 332.

¹¹ Iljas HADŽIBEGOVIĆ, *In memoriam prof. dr. Ibrahim Tepić (1947.-1997.)*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, 28 (1999.), 310.

¹² Ibrahim KARABEGOVIĆ, o. c., 332.

¹³ Iljas HADŽIBEGOVIĆ, o. c., 309-311.

¹⁴ Iljas HADŽIBEGOVIĆ, o. c., 311; Ibrahim KARABEGOVIĆ, o. c., 332.

hotela *Bristol* i zgrade *Elektroprivrede*. O dr. Tepiću kao znanstveniku nigdje nisam sudio. Za to je priličniji sam dr. Karabegović. Nisam sudio ni o njegovim ljudskim karakteristikama. Za to su bez sumnje priličniji njegove kolege s *Filozofskog fakulteta* u Sarajevu a posebice dr. Rade Petrović. Što se, međutim, tiče obiteljske tragedije dr. Tepića, kako ju je prezentirao dr. Karabegović, u potpunosti se slažem s njegovom ocjenom da je ona tragična kao što je uostalom tragičan gubitak svakog života, posebice nedužna čovjeka.

- 4) Dr. Karabegović mi spočitava neopravdanost konstatacije kako su spomenute publikacije bile i još uvijek jesu u službi realiziranja ratnih ciljeva *Armije Bosne i Hercegovine*¹⁵, a zbog čega sam i konstatirao da objektivno ne interpretiraju povijest Bosne i Hercegovine niti ih kao takve mogu prihvatiti svi građani Bosne i Hercegovine kao što bi njihovi priređivači htjeli¹⁶. Sam dr. Karabegović međutim u svojoj reakciji na moju kritiku konstatira kako je "navedena publikacija (*Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo, 1994., op. A. Š.) 'in ultima linea' i bila u ulozi obrane Bosne i Hercegovine" te da oni koji su sudjelovali na njenom izdavanju mogu biti ponosno jer su "ratni ciljevi boraca Armije Republike Bosne i Hercegovine bili (su) i ostali obrana Bosne i Hercegovine od onih koji su izvršili agresiju na Bosnu i Hercegovinu koji su je komadali i koji i danas nastoje da je nestane"¹⁷. Znači li to da su oni koji nisu sudjelovali na izradi ovih i drugih armijskih publikacija i koji se ne mogu složiti s ciljevima boraca *Armije Bosne i Hercegovine*, ipso facto agresori na Bosnu i Hercegovinu, odnosno borci za njeno nestajanje? Ne podsjećaju li i previše ovakve konstatacije na slična etiketiranja svih onih koji nisu mislili kao aparatčici pro-palog komunističkog režima. Zbog ovakve konstatacije duboko sam osobno povrijeđen ne samo kao nemusliman nego i kao čovjek, ne samo zbog činjenice što su borci *Armije Republike Bosne i Hercegovine* (čije su ciljeve 'in ultima linea' i podupirale i publikacije *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*) "oslobađali" ne samo Sarajevo, u kojem je potpisnik ovih redaka proveo polovicu rata (sjetimo se samo sarajevskih Kazana), i njegov rodni kraj, nego i veliki dio srednjobosanskih i

¹⁵ Ibrahim KARABEGOVIĆ, o. c., 332-333.

¹⁶ Ante ŠKEGRO, o. c., 431.

¹⁷ Ibrahim KARABEGOVIĆ, o. c., 333.

hercegovačkih prostora od neislamskog življa¹⁸, neislamskih vjerskih objekata¹⁹, franjevačke samostane od njihovih gvardijana i vikara i dr., baš onako kako su stoljećima činili i osmanlijski silnici²⁰.

- 5) O (ne)podobnosti pojedinih od dr. Karabegovića prozvanih sarajevskih sveučilišnih profesora²¹ moram istine radi, kazati da kroz cijelo vrijeme mog boravka u Sarajevu i prije i tijekom rata nisam došao do bilo kakvih saznanja da je itko od njih na bilo koji način sudjelovao bilo u planiranju bilo realiziranju ratnih ciljeva bilo koje oružane sile. To se međutim za pojedine pisce publikacijâ *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata* nikako ne može kazati²². Međutim, ako dr. Karabegović ima drugačija saznanja, on ih je dužan priopćiti, pogotovo prilikom optuživanja spomenutih pojedinaca. Ako su, uostalom, prozване osobe doista i bile, odnosno jesu "pobjegulje", kako ih dr. Karabegović karakterizira²³, nisu svi njihovi radovi kao niti radovi drugih autora²⁴ takvi da ih se moglo zaobići prilikom pisanja publikacija koje pretendiraju biti objektivnom interpretacijom historije Bosne

¹⁸ Sefer HALILOVIĆ, *Lukava strategija*, Maršal d.o.o PJ Matica Sandžaka, Sarajevo, 1997., 113-119; *Ratni zločini muslimanskih vojnih postrojbi nad Hrvatima Bosne i Hercegovine*. CPD, Sarajevo, 1997.; Ivica MLIVONČIĆ, *Zločin s pečatom. Genocid i ratni zločini muslimansko-bošnjačkih snaga nad Hrvatima BiH 1992.-1994.*, Centar za prikupljanje dokumentacije i obradu podataka o Domovinskom ratu, Mostar-Split-Zagreb, 1998.; *Dossier. Zločini muslimanskih postrojbi nad Hrvatima u BiH od 1992. do 1994.*, Centar za istraživanje i dokumentaciju Mostar, Mostar, 1999.; Izvješća *Ujedinjenih naroda* o Doljanima.; *Zločin na Uzdolu*. U: Ramski zbornik 2000. Ramska zajednica, Zagreb 2000., 235-238; 257-270; Vjenceslav TOPALović, *Srednja Bosna: Ne zaboravimo hrvatske žrtve 1941.-50. / 1991.-95.*, Hrvatski informativni centar, Zagreb, 2001., pass.

¹⁹ *Raspeta Crkva u Bosni i Hercegovini. Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.)*. Hrvatski informativni centar – Biskupska konferencija Bosne i Hercegovine – Hrvatska matica iseljenika Bosne i Hercegovine, Banja Luka – Mostar – Sarajevo – Zagreb, 1997., pass.

²⁰ Usp. Marko SEMREN, *Mučenici i svjedoci vjere*. (Bilješke iz povijesti Crkve u BiH 16.-18. st.). *Bosna franciscana IV/6* (1996.) 106-115; ISTI, *Život i umiranje pod križem. Svjedočenje kršćanske i franjevačke duhovnosti bosanskih franjevaca*, Svjetlo riječi, Sarajevo, 2000., pass.

²¹ Ibrahim KARABEGOVIĆ, o. c., 332, 333.

²² Usp. Dr Enver IMAMOVIĆ – dr Ibrahim TEPIĆ – dr Ibrahim BUŠATLIJA, *Neum i bosansko primorje*. I. izdanje, Sarajevo, 1993.; II. izdanje Vojna biblioteka Benevolence International Foundation, USA, Sarajevo, 1994.; Dr Enver IMAMOVIĆ, *Historija bosanske vojske*, Art 7, Sarajevo, 1999. i dr.

²³ ²⁴ Ibrahim KARABEGOVIĆ, o. c., 333.

i Hercegovine²⁵, odnosno namijenjene svim njezinim građanima bez razlike²⁶. Zar su svi sudionici bosansko-armijskih projekata doista napisali kvalitetnija djela od spomenutih? Publikacije koje sam djelomice kritizirao ne govore, nažalost, tome u prilog. Stoga se apsolutno i slažem s dr. Karabegovićem kako one doista ne mogu biti historijom Bosne i Hercegovine. Pogotovo ne mogu biti onda ukoliko su namijenjene realiziranju bilo kakvih bosansko-armijskih ciljeva pa ni *'in ultima linea'*. ■

Ante Škegro

²⁵ Ante ŠKEGRO, o. c., 430-431.

²⁶ Iljas HADŽIBEGOVIĆ, o. c., 311; Dr. Safet HALILOVIĆ, Predgovor uz drugo izdanje, str. 11.

²⁷ Dr. Safet HALILOVIĆ, o. c., 11.

SINE IRA ET STUDIO – ZAISTA!

(Osvrt na prilog Ante Škegre, “Još o ‘Historiji Bosne (i Hercegovine)”, u: BF 15/2001/246-249.)

Dr. Ante Škegro, znanstveni suradnik *Hrvatskog instituta za povijest*, Zagreb, već duže je vremena prisutan u suvremenoj historiografiji - hrvatskoj posebno, ali i bosanskohercegovačkoj. “Naše je gore list”. Ovdje (u Sarajevu) je stekao i ostvario bitne pretpostavke za profesiju kojom se bavi: bio je izvrstan student Filozofskog fakulteta, radio do agresije, živio i doživio najteže dane u kojima se našlo Sarajevo 1992. g. Njegove dosadašnje znanstvene radove karakterizira, između ostalog: izvornost, utemeljenost prosudbi, akribičnost i - kritičnost. U poplavi, pogotovo posljednjih godina, revaloriziranja naše, starije i novije prošlosti u naglašeno nacionalno - romantičarskom stilu, njenog svekolikog politiziranja i ideologiziranja, odricanja, pogotovo suvremenoj, bilo kakvih vrijednosti, čak proskribiranja većeg dijela od strane nekih kritizera *en masse* “marksističke historiografije”, apologetike podignute *na kvadrat*, oni, to jest njegovi radovi, zaista, se doimaju dobrodošlim, za historijsku znanost posebno. To tim više jer se Škegrini kritički ukloni prema najnovijim ostvarenjima nekih *federalnih povjesničara* odnose na širok spektar problema iz oblasti naše medijevalistike proizilazećih iz odavno (od Franje Račkog) kontroverznih pitanja oko bogumila, patarena, bosanskih krstjana – crkve bosanske. Osobno mi je imponirala npr. znanstvena analiza radova njegovog profesora dr. Envera Imamovića i Imamovićevih istomišljenika sve do onog momenta kada se *en generale* nije počeo ponavljati.

Neposredan povod ovim redovima i onim što slijede je nevelik po obimu napis u rubrici Pogledi u časopisu Franjevačke teologije Sarajevo Bosna franciscana, br. 15, godina IX, Sarajevo 2001., 246-249. Tekst i (čak) 26 bilježaka/fusnota, u najboljem smislu riječi, ilustriraju nekoliko znanstvenih naprijed izrečenih kvalifikacija uvaženog kolege dr. Škegre.

Iskreno govoreći imao sam duboko u sebi neku potrebu da se i ranije osvrnem na samo jedan dio njegovog prvog javljanja u povodu izlaska knjige *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1994. u

Prilozima Instituta za istoriju Sarajevo, 29 (2000.), 427-434 pod naslovom *Historija Bosne (i Hercegovine) koja to nije*, te u *Bosni franciscani*, Sarajevo VIII/13 (2000.), str. 428-436., pod istim naslovom. Polazeći od dubokog uvjerenja smatrao sam i smatram da svako, uvažavajući objektivne činjenice, ima pravo na kritički pa i negativan sud. Neke dijelove tog prikaza-osvrta-kritike nisam smatrao (tada) za relevantne u tolikoj mjeri da se na njih treba osvrutati ili ih komentirati ili ih odbaciti jer su sami po sebi jedna vrsta činjenica. Mislim na njegova objašnjenja tih činjenica koje se odnose na pokojnog prof. dr. Ibrahima Tepića. Međutim, neposredan povod mog osvrta bili su dodatni komentari dr. Škegre, objavljeni u posljednjem broju *Bosne franciscane*, pa sam odlučio da dam svoj komentar jer mi neki "argumenti", pa i intonacija, pa i pozadina, pa i krajnji **efekat** (ne cilj) "gađaju" dobrano dalje od "onog u sridu", što je bila karakteristika nekih ranijih Škegrinih osvrta na "naslove i izdavače". Kada je o spomenutom tekstu riječ, zaista začudno zvuči da je Škegrina kritika posvećena "naslovima i izdavačima" i **tehničkim karakteristikama** (*sic!*) apriorno "naslovljena s ciljem privlačenja šireg čitateljstva". No vratimo se činjenicama koje to zaista jesu u tački 3. a, b, c, i d (str. 247.). Poznata je ona "o mrtvima samo najbolje". Ona možda može da važi za sve, samo ne za povjesničare-istraživače. Pa ni za dr. Škegru, naravno. Ali, nikako na način kako je on to opetovano uradio. Upravo zbog tog opetovanog pisanja želim javno izreći svoj stav i sud. Možda i griješim, pa neka mi bude, i na početku i na kraju oprošteno, ali te nepobitne činjenice pod a, b, c i d nisu ni posredno ni neposredno *ni u kakvoj vezi kao projektom u cjelini*. Ne kažem s možda nekim od autora, njihovim pristupima povijesti Bosne i Hercegovine, analizama, zaključcima, čak i teorijama koje iz njih proizlaze. Tu je kolega Škegro, po meni, upao u vlastitu zamku. Konkretno, polazeći od činjenica (a, b, c, d.), samog je sebe zaveo, a nije isključeno da neće zavesti ni one koji ne znaju kako je knjiga koncipirana, kako je nastajala, to jest u kakvim uvjetima su je radili njeni autori, i kao ljudi i kao stručnjaci. Pišem ove redove *pro domo sua*, ali i kao član jednog tima. To što je činjenično dr. Tepić a) "bio redaktor prvog i drugog izdanja navedenih publikacija", odnosno knjige *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do drugog. svjetskog rata*, te b) visoki obavještajni oficir JNA (kapetan), a kao pukovnik Armije Bosne i Hercegovine bio angažiran na istim poslovima kao i u JNA, nema ama baš, najbukvalnije to treba **znati i prihvatiti**, nikakve veze s tekstovima većine od autora knjige, pa i knjige u cjelini. Ako ne treba braniti nekog tko se ne može braniti onda je *fair* rezonirati i pisati da iza svakog teksta stoji imenom i prezimenom konkretni autor. Što se tiče uloge redaktora za sebe, ali i za druge odgovorno tvrdim da nitko, nikad, pa ni pokojni dr. Tepić nije niti jednom riječju indirektno ili direktno uticao na to tko će što da piše. To je **činjenica** iznad i prije svih drugih činjenica. Kada bi se činovima (samo) prosuđivalo nečije

pisanje gdje bi završili generali, generalisimusi, maršali i feldmaršali *vis a vis* jednog pukovnika. Sve navedene činjenice mogle su, ali nisu ni za jotu uticale da je knjiga "*Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena...*" (o njoj je riječ) više ili manje znanstvena. Ne bih o tome što se u startu predviđalo uraditi od strane istog tima, jer i to nije bitno. Bitno je da je knjiga koncipirana, urađena u uvjetima koje nitko i nikad, pa ni uvaženi dr. Škegro bez obzira na "staž" koji je imao u opsjednutom Sarajevu neće do kraja spoznati, jer ih je trebalo doživljavati i osjećati. Što se tiče tačke d) i ona je za tekst spomenute knjige u suštini irelevantna. Koliko je dr. Škegro bio emotivan i preosjetljiv (što ne bi trebalo da "krasi" znanstveni pristup), lako je prepoznatljivo po komentarima ocjena o doprinosima (i životima između ostalog) na sprječavanju prodora "armijsko četničkih postrojbi u samo sarajevsko središte" (str. 248).

O tome koliko su, u principu, historijske publikacije bile više ili manje u funkciji ideološko-političkog koncepta napisani su tomovi knjiga. O agresorima na Bosnu i Hercegovinu i njenim grobarima (jučer, danas, sutra) tek će se pisati tomovi. Kada se krene u traganjima za odgovorom na nesuvisla pitanja, npr.: da li su "oni koji nisu sudjelovali na izradi ovih i drugih armijskih publikacija i koji se ne mogu složiti s ciljevima boraca Armije BiH (što bi se slagali?) *ipso facto* agresori na BiH, odnosno borci za njeno nestajanje.", onda se ne može ni dobiti smislen logičan odgovor! Ergo, na tom putu se može potencijalno svako, pa i potpisani uplesti "ko pile u kućine", pa zato bih pledirao, zagovarao znanstveni pristup, a ne optuživanje sebe, a pogotovo tako olako drugih zarad činjenica koje ostaju više u sferi pretpostavki i predrasuda. Pristup *sine ira et studio* -zaista! ■

Tomislav Išek

POVODI

NAUČNIKU I PEDAGOGU

(Povodom 65-godišnjice rođenja prof. dr Iljasa Hadžibegovića)

- Teško je govoriti o nekom ko Vam je učitelj, ko Vam pokazuje prve korake na trnovitom putu historičara, nekome ko je uvijek tu sa savjetom i ko je mnogo više od toga, a ostati dosljedan svojoj struci i izbjeći bujici osjećanja. Ipak, ovoga puta, čini mi se, pruža se prilika da isključivo "oružjem" historičara - činjenicama - predstavimo prof. dr Iljasa Hadžibegovića, jednog od vodećih stručnjaka iz historije Bosne i Hercegovine u doba austrougarske uprave kojeg je naša zemlja ikada imala. U ovom slučaju činjenice će najbolje pokazati veličinu ličnosti i kvalitet naučnog opusa profesora Hadžibegovića. O njegovom odnosu prema studentima govore oni sami, i oni koji već odavno mladićima i djevojkama koji stupaju na stvarnu pozornicu života pojašnjavaju kakva su društva egzistirala u prošlosti i kakvo je ono što njih očekuje, kao i oni koji još uvijek posjećuju seminare i predavanja na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, uglednoj kući nauke, kojoj je, u stvaranju pozitivnog imidža, i profesor Hadžibegović dao nemjerljiv doprinos.

Prof. dr Iljas Hadžibegović rođen je 27. jula 1938. godine u Crnišu, općina Bugojno. Osnovno i gimnazijsko obrazovanje završio je u Bugojnu, a studij historije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, 11. februara 1963. godine. Početkom jula 1964. počinje svoj naučno-istraživački rad zaposlivši se u Institut za istoriju radničkog pokreta (sada Institut za istoriju), gdje je radio do izbora za asistenta na Odsjeku za istoriju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, 01. januara 1970. Postdiplomske studije iz Istorije naroda Jugoslavije XIX i XX vijeka završio je 29. septembra 1967. go-

dine na Filozofskom fakultetu u Beogradu, odbranivši magistarski rad pod naslovom "Počeci radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini do majskih štrajkova 1906. godine". Akademsku 1967/68. proveo je na specijalizaciji u Beču kao stipendista Vlade Republike Austrije. Doktorsku disertaciju "Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine" odbranio je 10. oktobra 1977. na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. U zvanje docenta na predmetu Istorija naroda Jugoslavije - novi vijek sa savremenom istorijom izabran je 01. februara 1978. godine, u vanrednog profesora unaprijeđen je marta 1981., a najviše nastavno fakultetsko zvanje, redovni profesor, stiče 05. marta 1987. godine. U periodu oktobar 1987. - septembar 1990. bio je direktor Instituta za istoriju u Sarajevu ne prekidajući radni odnos na Fakultetu. Od 1998. godine doktor Hadžibegović je predsjednik Odsjeka za historiju, a od 1999. i šef Kolegija postdiplomskog studija. Oženjen je i ima dvije kćerke.

Naučni opus profesora Hadžibegovića čini 112 bibliografskih jedinica. Studija *Socijalna struktura Slovenaca u Bosni i Hercegovini od sredine XIX stoljeća do 1992. godine* kao dio projekta *Slovenci u Bosni i Hercegovini* (sadrži 55 stranica osnovnog teksta i 75 stranica priloga) nalazi se u pripremi za štampu, a studija "Bosnien - Hercegovina 1850 - 1878.", napisana na njemačkom jeziku u okviru projekta "Die ethnische und konfessionelle Struktur Bosnien-Hercegovinas 1850-1918", je pohranjena u Nacionalnoj biblioteci u Beču.

Svoje radove doktor Hadžibegović je objavljivao i objavljuje u najpriznatijim naučnim časopisima. Pored južnoslovenskih jezika njegovi radovi su publicirani i na engleskom, njemačkom, italijanskom i češkom, a uvodna studija monografije o bosanskohercegovačkim gradovima prevedena je i na mađarski (Városok Bosznia Hercegovinán ban a századfordulón - a kutatás nehézségei, Fordította: Mr Polomik Tünde, Budapest, 2000.), i očekuje se njeno objavljivanje. Publikovana doktorska disertacija profesora Hadžibegovića *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914.* (Sarajevo, 1980.) doživjela je brojne, veoma pozitivne ocjene u prestižnim naučnim časopisima u zemlji i inostranstvu. Ona je od naučne kritike ocijenjena kao rad koji u mnogome ima karakter ekonomske i socijalne historije Bosne i Hercegovine od sredine XIX stoljeća do 1914. godine. Profesor Hadžibegović je ovom knjigom duboko ušao u analizu društva koje se mijenja, društva koje gubi stare oslonce i ulazi u svijet nečeg novog, osvjetljavajući na taj način proces modernizacije u Bosni i Hercegovini.

Naučna javnost je veoma pozitivno ocijenila i monografiju profesora Hadžibegovića o bosanskohercegovačkim gradovima (*Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu XIX i XX stoljeća*, Sarajevo 1991.). Ona je dobila i međunarodno priznanje. Njena uvodna studija (100 stranica) prevedena je na češki jezik i publikovana u časopisu Češke Akademije "Slovenské historické studie". Obje nave-

dene knjige su po izlasku iz štampe postale nezaobilazna univerzitetska literatura. Općenito gledajući, profesor Hadžibegović je izučavao i izučava tematske oblasti iz ekonomsko-socijalne i demografske historije Bosne i Hercegovine, gdje se afirmisao kao vodeći naučnik u izučavanju socijalne historije novijeg doba. On se, međutim, nije ograničio na izučavanje samo socijalnog aspekta nego je u nizu radova tretirao i političke dimenzije, posebno radničkog pokreta u kontekstu općehistorijskih kretanja. Naročito je uspio njegov sintetski prikaz razvoja socijaldemokracije u Bosni i Hercegovini do I. svjetskog rata u Istoriji Saveza komunista Bosne i Hercegovine.

Profesor Hadžibegović je učestvovao na više međunarodnih naučnih skupova u zemlji i inostranstvu. Navodimo neke: Četvrta međunarodna konferencija istoričara radničkog pokreta u Lincu 1968.; "Srbija u završnoj fazi istočne krize 1877-1878.", u Beogradu 1979. godine (referat "O privrednim odnosima Bosne i Hercegovine i Srbije 1878-1883"); VIII zasjedanje Jugoslovensko-talijanske komisije u Reggio Calabrijii 1979. (referat "Italijanski radnici u Bosni i Hercegovini za austrougarske okupacije"); Naučni skup "Počeci kapitalizma u Jugoslaviji i Čehoslovačkoj" i Zasjedanje Jugoslovensko-čehoslovačke komisije za istoriju u Pragu 1980. godine (referat "Počeci kapitalizma u Bosni i Hercegovini u XIX i početkom XX vijeka"); Naučni skup "Nacionalne manjine u Evropi" u Budimpešti 2001. godine (referat "Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini"). Dr Hadžibegović stalni je učesnik savjetovanja o historijskoj nauci gdje je dao veoma vrijedan doprinos izučavanja historiografije perioda austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini.

U svom više od trideset godina dugom radu na Filozofskom fakultetu u Sarajevu profesor Hadžibegović je učestvovao u svim vidovima i nivoima nastave. Već duže vrijeme mentor je magistarskim i doktorskim kandidatima iz zemlje i inostranstva, kao i predsjednik ili član komisija za odbrane magistarskih (8) i doktorskih (10) disertacija. Posebno treba istaći njegov rad na organizaciji i rukovođenju postdiplomskim studijama na Filozofskom fakultetu, gdje je profesor Hadžibegović i šef Kolegija.

Doktor Hadžibegović obavljao je i obavlja niz rukovodećih i odgovornih poslova u nastavno-naučnim i naučnim institucijama, kao i redakcijama naučnih i stručnih časopisa. Član je naučnih vijeća Instituta za istoriju u Sarajevu i Orijentalnog instituta u Sarajevu, redakcija časopisa "Hercegovina" i "Naša škola", a bio je predsjednik Savjeta RO Filozofski fakultet, prodekan Filozofskog fakulteta, dekan OUR-a za Filozofiju, član redakcija časopisa "Godišnjak DIBiH", "Glasnika arhiva i Društva arhivskih radnika BiH", te glavni i odgovorni urednik časopisa "Opredjeljenja" i "Prilozi Instituta za istoriju Sarajevo". Treba naglasiti da je profesor Hadžibegović dugo godina aktivan član Odbora za istorijske nauke Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Za svoj nastavni i naučni doprinos profesor Hadžibegović je dobio više nagrada i priznanja. Za rad na Filozofskom fakultetu dobio je priznanje društveno političkih organizacija (25. maja 1976.), za *monografiju Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine* nagrađen je sa dvije nagrade - IGKRO "Svjetlost-i" Sarajevo (1980.) i republičkom nagradom za nauku "Veselin Masleša" (1983.), a dobitnik je i Plakete grada Sarajeva (1985.).

Cijeneći ukupan rad profesora Hadžibegovića na polju historijske nauke, u pozidanju nastavnog i naučnog podmlatka, kao i njegovu cjelokupnu aktivnost i moralni profil, Nastavno-naučno vijeće Filozofskog fakulteta u Sarajevu u oktobru 2001. godine predložilo ga je za izbor za dopisnog člana Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

BIBLIOGRAFIJA

Knjige

1. *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Svjetlost, Sarajevo, 1980., str. 400
2. *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Oslobođenje public, Sarajevo, 1991., str. 291

Knjige, monografije i sintetska djela u saradnji sa drugim autorima

1. *Hronologija radničkog pokreta Bosne i Hercegovine do 1941. godine*, Svjetlost, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 1971., str. 612 (Koautori: Nevenka Bajić, Dana Begić, dr Ahmed Hadžirović, Kasim Isović, mr Tomislav Išek, Dževad Juzbašić, mr Ibrahim Karabegović, Ernest Lay, mr Uroš Nedimović, Mirjana Trninić i Dubravka Škarica),
2. *Nastanak radničke klase i razvoj socijalističkog radničkog pokreta 1878-1918.*, U: *SR Bosna i Hercegovina*, Separat iz drugog izdanja Enciklopedije Jugoslavije, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1983., 108-113.
3. *Istorija Saveza komunista Jugoslavije*, Rad, Narodna knjiga, IC Komunist, Beograd, 1985., str. XV+486

4. *Kongresi Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu (1905-1919)*, Građa, / Predgovor: Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini (1905-1919) /, Vijeće saveza sindikata BiH, Sarajevo, 1985., str. 392; 15-31., 35-36., 185. (Koautori: Ibrahim Karabegović i Božo Madžar)
5. *Poljoprivredna stanica u Modriči (1886-1918.)*, U: *Poljoprivredno dobro u Modriči (1886-1918)*, Modriča, 1986., 21-40.
6. *Modriča za vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918)*, U: *Modriča sa okolinom u prošlosti*, Odbor za monografiju "Modriča i okolina kroz istoriju", Modriča, 1986., str.476, 109-137.
7. *Fojnica za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918)*, U: *Fojnica kroz vijekove*, Skupština opštine Fojnica, Veselin Masleša, Fojnica – Sarajevo, 1987., str. 534, 143-181.
8. *Nastanak i razvoj socijalističkog radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini do 1919. godine*, U: *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, knjiga 1., Institut za istoriju u Sarajevu, NIŠRO Oslobođenje, Sarajevo, 1990., str. 383, 15-78.
9. *Nastanak i razvoj socijalističkog radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini do 1919. godine*, (poseban otisak iz Istorije Saveza komunista Bosne i Hercegovine), Oslobođenje, Sarajevo, 1990., 13-78.
10. *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine*, U: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata*, Štab Vrhovne komande Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1994., str. 337, 173-236; II izdanje: Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998., str. 434, 223-297. (Koautor: Mustafa Imamović)

Članci i rasprave

1. *Položaj radništva u Bosni i Hercegovini do majskih štrajkova 1906. godine*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta (dalje: Prilozi IRP), III/3, Sarajevo, 1967., 47-74.
2. *Socijalna zaštita radnika u Bosni i Hercegovini do 1906. godine*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine (dalje: Godišnjak DI BiH), XVI (1965), Sarajevo, 1967., 243-255.
3. *Uvođenje obaveznog bolesničkog osiguranja u Bosni i Hercegovini 1909-1910. godine*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine (dalje: Glasnik ADAR BiH), VIII-IX (1968-1969), Sarajevo, 1969., 185-204.
4. *Uloga stranog radništva u organizovanju radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini 1878-1906. godine*, Prilozi IRP, V/5, Sarajevo, 1969., 145-162.
5. *Prve radničke organizacije u Bosni i Hercegovini*, Materijali sa Naučnog skupa: Prvo radničko društvo u jugoslovenskim zemljama - Osijek 1967., Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1969., 275-289.

6. Politika i ciljevi Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine za vrijeme prvog svjetskog rata, Radovi Filozofskog fakulteta (dalje: Radovi FF), VI (1970-1971), Sarajevo, 1971., 481-486.
7. *Uloga Glasa slobode u širenju socijalističkih ideja u Bosni i Hercegovini od 1909. do 1919. godine, Prilog izučavanju socijalističke misli u Bosni i Hercegovini od 1909. do 1919. godine*, Prilozi IRP, VII/7, Sarajevo, 1971., 183-197. (Koautor: Ibrahim Karabegović).
8. *Klerikalizam prema radničkom pokretu u Bosni i Hercegovini početkom XX vijeka*, Godišnjak DI BiH, XIX(1970-1971), Sarajevo, 1973., 139-162.
9. Promjene u strukturi agrarnog stanovništva u Bosni i Hercegovini (1878-1914), Jugoslovenski istorijski časopis (dalje: JIČ), XII/1-2 (1974), Beograd, 1974., 106-114.
10. *Migracije stanovništva u Bosni i Hercegovini 1878-1914. godine*, Prilozi Instituta za istoriju (dalje: Prilozi), XI-XII/11-12 (1975-1976), Sarajevo, 1976., 310-317.
11. *Neimar sindikalnog pokreta; Povodom 70-godišnjice smrti Miće Sokolovića*, Oslobođenje XXXIII/10022, Sarajevo, 28. IV 1976., str. 6.
12. *Promjene u strukturi gradskog stanovništva u Bosni i Hercegovini (1878-1914)*, Pregled, LXVI/2, Sarajevo, 1976., 141-154.
13. *O Privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine*, Prilozi, XIII/13, Sarajevo, 1977., 97-131.
14. *The Origin and Development of the working class in Bosnia and Herzegovina up to 1914.*, Survey, V/1, Sarajevo, 1978., 67-82.
15. *Postanak i razvoj radničke klase u Bosni i Hercegovini do 1914. godine*, Pregled, LXVIII/1, Sarajevo, 1978., 115-132.
16. *Radništvo u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine*, Godišnjak DI BiH, XXVIII-XXX (1977-1979), Sarajevo, 1979., 125-146.
17. *Radna snaga u rudarstvu i metalurgiji Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914. godine*, Glasnik ADAR BiH, XVIII-XIX (1978-1979), Sarajevo, 1979., 147-161.
18. *Razvoj radničkog pokreta u Tuzli u vrijeme Austro-Ugarske vladavine (1878-1918)*, U: *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, tom I, IGTRU Univerzal, Tuzla, 1979., 11-73.
19. *Razvoj socijalističkog pokreta u Bosni i Hercegovini do prvog svjetskog rata*, Borba, VIII, Beograd, 15. III 1979., str. 71.
20. *Radnička klasa i sindikati u Bosni i Hercegovini do prvog svjetskog rata*, U: *Zbornik radova. Tito, radnička klasa i sindikati*, Beograd 1979., 50-65.
21. *Italijanski radnici u Bosni i Hercegovini za austrougarske okupacije 1878. do prvog svjetskog rata*, Ital-jug, IX/3, Rim, 1979., 23-30.
22. *Italijanski radnici u Bosni i Hercegovini za austrougarske okupacije 1878. do prvog svjetskog rata*, Radovi FF, knj. IX-X, (1976/1980), Sarajevo, 1980., 57-64.
23. *O privrednim odnosima Bosne i Hercegovine i Srbije 1878-1883. godine*, Naučni skup: Srbija u završnoj fazi istočne krize 1877-1878. godine, Zbornik radova, Istorijski

institut, Beograd, 1980., 215-224.

24. *Razvoj radničkog pokreta u Banjaluci do 1918. godine*, Banjaluka u radničkom pokretu i NOB, Zbornik sjećanja, Institut za istoriju u Banjaluci, Banja Luka, 1981., 13-31.
25. *Assumptions of the Development of capitalism in Bosnia and Hercegovina in the 19th and at the beginning 20th century*, Hospódarské dejing. 7. ved. Ekonomik History, Čehoslovenske akademie, Prague, 1981., 121-144.
26. *Radnički socijalistički pokret u Bosni i Hercegovini do kraja prvog svjetskog rata i stvaranje zajedničke države 1918. godine*, Prilozi, XVII/18, Sarajevo, 1981., 121-153.
27. (sa: Zdravko Antonić, Drago Borovčanin, Nedim Šarac) *Studijski projekat djela "Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine"*, Prilozi, XVII/18, Sarajevo, 1981., 371-394.
28. *Foča za vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918)*, Godišnjak DI BiH, XXXI-XXXIII (1982), Sarajevo, 1982., 101-138.
29. *Poslijeratna historiografija o Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine 1878-1918.*, (Savjetovanje o historiografiji Bosne i Hercegovine 1945-1982., Sarajevo, 11. i 12. februar 1982.), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (dalje: ANUBiH), Posebna izdanja, knj. LXV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 12, Sarajevo, 1983., 66-77.
30. *Uvodno izlaganje. Socijalistička misao u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine do formiranja KPJ 1919. godine*, U: *Marks, radnički pokret BiH i program SKJ*, Zbornik radova sa Naučnog skupa održanog 16. marta 1983. godine u Sarajevu, Sarajevo, 1983., 15-25.
31. *Poljoprivredna stanica Modriča za vrijeme austrougarske vladavine 1886-1918. godine*, Glasnik ADAR BiH, XXVI, Sarajevo, 1986., 157-174.
32. *Socijalistički radnički pokret u Bosni i Hercegovini između aktivnosti i političke represije (1913-1918)*, U: *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa "Veleizdajnički proces u Banjaluci 1915-1916", održanog 25-27. septembra 1986. godine u Banjaluci, Institut za istoriju u Banjaluci, Banjaluka, 1987., 335-353.
33. *Socijalistički radnički pokret u Bosni i Hercegovini za vrijeme Prvog svjetskog rata 1914-1918. godine*, Opredjeljenja, 18/7-8 Sarajevo, 1987., 123-140.
34. *Moderne migracije u Bosni i Hercegovini i nacionalni odnosi, (skica za istraživanje)*, Prilozi, XXII/23, Sarajevo, 1987., 63-72.
35. *Etnička struktura stanovništva Tuzle u vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918)*, Prilozi, XXIII/24, Sarajevo, 1988., 131-146.
36. *Problemi nastanka i političkog organizovanja radničke klase u Bosni i Hercegovini*, Opredjeljenja, XIX/7-8 Sarajevo, 1988., 169-182.
37. *Ideja o naseljavanju ruskih ratnih zarobljenika njemačke nacionalnosti u istočnoj Bosni krajem 1915. i početkom 1916. godine*, Ekmečićev zbornik, Godišnjak DI BiH i "Veselin Masleša", XXXIX (1988), Sarajevo, 1988., 155-161.

38. *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Opredjeljenja, XX/10, Sarajevo, 1989., 5-8.
39. *Die probleme der entstehung und der politischen organisierung der Arbeiterklasse in Bosnien und Herzegowina*. Probleme der Herausbildung und politischen Formierung der Arbeiterklasse, Europa verlag, Wien – Zürich, 1989., 89-96.
40. *Problemi nastanka i organizovanja radničke klase u Bosni i Hercegovini*, Zbornik radova povodom 75-godišnjice života akademika Envera Redžića, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. XCII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 25, Sarajevo, 1990., str. 99-112.
41. *Migracije i Bosna i Hercegovina*, U knjizi: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, (Materijali sa naučnog skupa Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana - njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji, održanog u Sarajevu 26. i 27. oktobra 1989. godine), Institut za istoriju Sarajevo, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa Sarajevo, Sarajevo, 1990., 7-10.
42. *Bosnu ni vijekovi nisu razgradili*, Oslobođenje, XLVIII/15552, Sarajevo, 5. oktobar 1991., str. 2.
43. *Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918)*, (rezime), Zora Cankarjeva, 1, Sarajevo, oktobar/december 1993., 10-11.
44. *Bosna i Hercegovina na raskršćima novije istorije*, Prilozi, XXV/27 (1991), Sarajevo, 1994., 201-203.
45. *Bosanskohercegovačka mesta na rozhraní 19. a 20. století*, (Slovenské historické studie 22.), Historický ústav AV ČR, Praha, 1996., 199-319 .
46. *Nepoznata Bosna, Taj divni zajednički život*, Kult, Sarajevo-München-Ljubljana-Prag-Beč-London, januar/mart 1996., 127-128.
47. (sa: Husnija Kamberović) *Građansko društvo u Bosni i Hercegovini - porijeklo i kontekst*, *Organization of the civil society in Bosnia-Herzegovina, origines and context "99"*, Revija slobodne misli/Review of free thought (dalje: "99"), 9-10, Sarajevo, septembar-decembar 1997., 48-56.
48. *Slovenci u Bosni i Hercegovini; Prilog izučavanja broja i rasprostranjenosti Slovenaca u Bosni i Hercegovini od 1910. do 1992. godine*, Zora Cankarjeva, VI/16-17, Sarajevo, julij-decembar 1997., 3-7.
49. *Stare razglednice, čuvari uspomena*, Svijet, Sarajevo, 30. 11. 1997., 44-45.
50. *Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske uprave (1878-1918)*, Naša škola, XLVI/7-8, Sarajevo, 1999., 25-30.
51. *Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918)/National minorities in Bosnia and Herzegovina during Austro-Hungarian rule (1878-1918)*, "99", 19-20, Sarajevo, januar-mart 1999., 97-108.
52. *Pogledi Nedima Filipovića na osmanski grad u Bosni i Hercegovini*, Okrugli sto - Naučno djelo Nedima Filipovića (Sarajevo, 23. novembar 1999.), ANUBiH, knj. CXII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 32, Sarajevo, 2000., 131-159.

53. *Doprinos dr. Hamdije Kapidžića razvoju historijske nauke u Bosni i Hercegovini*, Radovi FF, XII, Sarajevo, 2000., 187-194.
54. *Radnički socijalistički pokret u Bosni i Hercegovini do kraja prvog svjetskog rata i stvaranje zajedničke države 1918. godine, (I dio)* Socijaldemokrat, 1, Sarajevo, januar 2000., 165-176.
55. *Radnički socijalistički pokret u Bosni i Hercegovini do kraja prvog svjetskog rata i stvaranje zajedničke države 1918. godine, (II dio)*, Socijaldemokrat, 2, Sarajevo, april 2000., 165-184.
56. *O Hivziji Hasandediću* (tekst bez naslova na str. 56.), U: Hivzija Hasandedić, *Tragom bošnjačke baštine*, Arhiv Hercegovine Mostar, Mostar, 2000., str. 79
57. *Konfesionalna i nacionalna struktura stanovništva u kotaru i gradu Jajcu od 1851. do 1991. godine*, Prilozi, 30, Sarajevo, 2001., 63-89.
58. Predgovor knjizi: Hamdija Kapidžić, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, ANUBiH i Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2001., str. 190, 7-16.

Prikazi, osvrti, kritike, promocije, diskusije, izvještaji i bilješke

1. *Franjo Tuđman, Stvaranje Socijalističke Jugoslavije*, "Naprijed", Zagreb, 1960., str. 336, Godišnjak DI BiH, XII (1961.), Sarajevo, 1962., 268-269.
2. *Ante Palavršić i Benedikta Zelić, Korespondencija Mihovila Pavlinovića*, Historijski arhiv Split, sv. 4, Split, 1962., str. 582, Godišnjak DI BiH, XII (1961.), Sarajevo, 1962., 391-392.
3. *Vlado Strugar, Jugoslovenske socijaldemokratske stranke 1914-1918.*, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Prilozi novijoj jugoslovenskoj historiji, knj. 4, Zagreb, 1963., str.322, Prilozi IRP, I/1, Sarajevo, 1965., 451-454.
4. *A. Benac, B. Čović, E. Pašalić, Đ. Basler, N. Miletić, P. Anđelić, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine*, Sarajevo, 1966., str. 547, JIČ, V/3-4, Beograd 1966., 145-149.
5. *Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini 1906. godine*, Tom II, knj. I, Sarajevo 1963., str. 649, knj. II, Sarajevo, 1966., str. 614, Izbor, redakcija i prevod: Kasim Isović, Izdanje Arhiva SR Bosne i Hercegovine, Prilozi IRP, III/3, Sarajevo, 1967., 267-275.
6. *Četvrta međunarodna konferencija istoričara radničkog pokreta u Lincu*, Istorijske pretpostavke Republike Bosne i Hercegovine, Prilozi IRP, IV/4, Sarajevo, 1968., 744-748.
7. *Jugoslovenski istorijski časopis*, Beograd, 1-2 i 3-4/1968., Prilozi IRP, V/5, Sarajevo, 1969., 355-358.

8. *Radnička klasa i KPJ u borbi za socijalizam u Bosni i Hercegovini* (Naučni skup održan u Sarajevu 6. i 7. XI 1969. godine), Prilozi IRP, V/5, Sarajevo, 1969., str. 393.
9. *Povodom obilježavanja 130-godišnjice rođenja i 70-godišnjice smrti Vase Pelagića*, Prilozi IRP, V/5, Sarajevo, 1969., 402-405.
10. *Drugi (Vukovarski) kongres KPJ 1920.*, Godišnjak DI BiH, XVIII (1968-1969), Sarajevo, 1970. 309-311.
11. *Agrarni odnosi u Bosni i Hercegovini (1878-1918)*, Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine (1878-1918), Tom V, knj. 1, Redaktor: Hamdija Kapidžić, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1969., str. 122, Godišnjak DI BiH, XIX (1970-1971.), Sarajevo, 1973., 315-317.
12. *Nusret Šehić, Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, ANUBiH, Djela, knj. XLII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 27, Sarajevo 1971., Godišnjak DI BiH, XIX (1970-1971), Sarajevo, 1973., 317-322.
13. *Uloga Socijaldemokratske partije Bosne i Hercegovine u političkom životu pred Prvi svjetski rat*, Okrugli sto o "Mlodoj Bosni", Pregled, XLIV/7-8, Sarajevo, 1974, 815-820.
14. *Naučne ustanove u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave*, Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX vijek), Tom VI, Sabrao i uredio Dr. Hamdija Kapidžić, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1973., str. 556, Godišnjak DI BiH, XX (1972-1973), Sarajevo, 1974., 273-275.
15. *Skupština Društva istoričara SR Bosne i Hercegovine*, Godišnjak DIBiH, XX (1972-1973.), Sarajevo, 1974., 287-294.
16. *The role of the Social democratic party of Bosnia-Herzegovina in political life before the First World War*, Survey, Periodical for Social Studies, II/1, Sarajevo, 1975., 64-67.
17. *Marginalije o građanstvu i građanskoj politici u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave*, Prilozi, XI-XII/11-12, (1975-1976), Sarajevo, 1976., 331-333.
18. *Dževad Juzbašić, Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kalajeve ere*, ANUBiH, Djela, knj. XLIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 28, Sarajevo, 1974., str. 285, Godišnjak DI BiH, XXI-XXVII, Sarajevo, 1976., 313-316.
19. *Dr Nikola Babić, Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974., str. 229, Godišnjak DI BiH, XXI-XXVII, Sarajevo, 1976., 316-319.
20. *Dr Enver Redžić, Austromarksizam i jugoslovensko pitanje*, Institut za savremenu istoriju, IP Narodna knjiga, Beograd, 1977., str. 497, Prilozi, XIV/14-15, Sarajevo, 1978., 596-601.
21. *Međunarodni naučni skup " Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini "*, ANUBiH, Sarajevo, 23-24. oktobra 1978. godine, Godišnjak DI BiH, XXVIII-XXX (1977/79), Sarajevo, 1979., 327-328.

22. *Kasim Isović (1921-1979)*, Godišnjak DIBiH, XXVIII-XXX, (1977-1979), Sarajevo, 1979., 353-354.
23. *Trideset godina "Godišnjaka" Društva istoričara Bosne i Hercegovine (1949-1979)*, Godišnjak DI BiH, XXXI-XXXIII (1982), Sarajevo, 1982., 269-272.
24. *Djelo Dr. Hamdije Kapidžića o ustanku u Hercegovini 1882. godine*, Naučni skup 100 godina ustanka u Hercegovini 1882. godine (Sarajevo, 21-22. X 1982.), ANUBiH, Posebna izdanja, knj. XLIV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 11, Sarajevo, 1983., 21-31.
25. *Prof. inž. Branislav Begović (17.I 1902 - 27.I 1984)*, Godišnjak DIBiH, XXXV, Sarajevo, 1984., 208-210.
26. *Diskusija na Međunarodnom naučnom skupu u Sarajevu 13-15. maj 1986.*, Međunarodni naučni skup: Problemi istorije Bosne i Hercegovine 1850.-1875., (Sarajevo, 13-15. maja 1986.), ANUBiH, Posebna izdanja, knj. LXXXIV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 20, Sarajevo, 1987., 162-163
27. *Osvoboditeljnaja borba narodov Bosni i Hercegovini i Rossija 1850-1864. (Oslobodilačka borba naroda Bosne i Hercegovine i Rusija 1850-1864.)*, Dokumenti. Odgovorni redaktori: J. A. Pisarev. M. Ekmečić, Moskva 1985., str. 494, Godišnjak DI BiH, XXXVIII, Sarajevo, 1987., 152-155.
28. *Tomislav Kraljačić, Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987., str. 567, Prilozi, XXII/23, Sarajevo, 1987., 229-232.
29. *Izveštaj o radu Instituta za istoriju u Sarajevu u 1988. godini*, Prilozi, XXIII/24, Sarajevo, 1988., 319-326.
30. *Dijalog sa prošlošću; Bosna i Hercegovina na razglednicama do 1941.* (Riječ na otvaranju izložbe 7. 3. 1989.), Izložba u Muzeju revolucije Bosne i Hercegovine, Odjek, XLII/7, Sarajevo, 1-15. april 1989., str. 19.
31. *Promocija radova povodom 75-godišnjice života akademika Envera Redžića*, ANUBiH, Naučne komunikacije XXXIII, Sarajevo, 13. decembra 1990., 15-19.
32. *Povodom 25. godišnjice biblioteke "Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine"*, Prilozi, XXIV/25/26, Sarajevo, 1990., 343-349.
33. *Hamdija Kreševljaković, "Izabrana djela" (I-IV)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991., "Oslobođenje", XLIX/15667, Sarajevo, 1. 2. 1992., str. 9.
34. *Zbornik radova posvećen akademiku Enveru Redžiću*, (Tačan naslov je: Zbornik radova povodom 75. godišnjice života akademika Envera Redžića, ANUBiH, Posebna izdanja, knj. XCII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 25, Sarajevo, 1990., str. 319) Prilozi, XXV/27 (1991.), Sarajevo, 1994., 239-243.
35. *Djelo fleksibilne interdisciplinarnе metodologije*, (Vera Kržišnik-Bukić: *Slovinci u Hrvatskoj*, Zbornik grupe autora, Inštitut za narodnostna vprašanja, Projekt: Slovinci v prostoru nekadanje Jugoslavije izvan Slovenije, knj. 1, Ljubljana, 1995., str. 415), Zora Cankarjeva, 14, Sarajevo, januar-mart 1997., 20-21.
36. *Traganje za modernom Naronom*, Vlado Smoljan: *Poglavlja iz ekonomske historije*

Hercegovine, Gospodarska komora Herceg-Bosne, Mostar, 1996., str. 318, sa 9 karata, Hercegovina, 10, Mostar, 1998., 119-139.

37. *Prof. dr. Ibrahim Tepić (1947-1997), In memoriam*, Prilozi, 28, Sarajevo, 1999., 309-311.
38. *Prof. dr. Ibrahim Tepić (1947-1997), In memoriam*, Naša škola, XLIV/3, Sarajevo, 1998., 3-5.
39. *Odnos politike i istorijske nauke/Political and History sciences relation*, "99", 27-28, Sarajevo, april-septembar 2000., 17-20.
40. *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, ANUBiH i Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2001., str. 190, (tekst sa promocije knjige održane 19. V 2001. godine u ANUBiH), Prilozi, 30, Sarajevo 2001., 357-362.

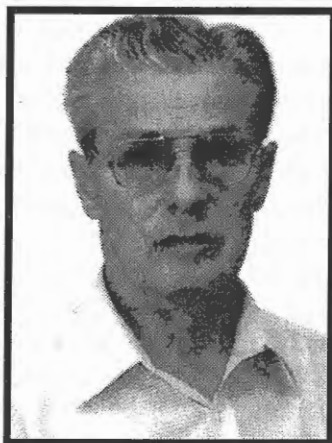
Neobjavljeni rukopisi

1. *Socijalna struktura Slovenaca u Bosni i Hercegovini od sredine XIX stoljeća do 1992.,godine* (55 stranica osnovnog teksta i 75 stranica priloga)
2. "Bosnien - Hercegovina 1850 - 1878.", U: "Die ethnische und konfessionelle Struktur Bosnien-Hercegovinas 1850-1918", pohranjena u Nacionalnoj biblioteci u Beču (<http://omega.onb.ac.at:4505/ALEPH/SESSION567889/SHORT-CURRENT>).

Edin Radušić

IN MEMORIAM

DR. AHMED HADŽIROVIĆ (1935.-2002.)

Historiografska znanost i muzeologija ostali su bez još jednog od svojih pregalaca. Dr. Ahmed Hadžirović se 2. srpnja o.g. pridružio sve brojnijem ešelonu znanstvenika – historiografa koji nas napuštaju: dr. Handžić, dr. Šunjić, dr. Tepić, dr. Nilević, dr. Sućeska. Taj i ti odlasci su tim teži i bolniji što praznine u branši, kojoj je rahmetlija pripadao, po prirodi metijea kojim se bavio, nije nimalo lako i brzo popunjavati. Nažalost, nama svima koji ostajemo, koji smo ga poznavali, ostaju sjećanja na djelo i osobine koje su ga krasile.

Ove redove pišem kao jedan od njegovih, prije svega, profesionalnih suputnika, ali stjecajem okolnosti i životnih supatnika (u lijepom i onom težem smislu riječi, jer niti njega niti njegovu generaciju život nije uvijek milovao).

Imao sam sreću i zadovoljstvo da, kao bruceš, daleke 1956.g. u Đulaginom dvoru, gdje se tada nalazio Filozofski fakultet, među godinu dana starijim kolegicama i kolegama, naiđem na jednog koji će mi od tada do ovih dana biti posebno i drag, i poštovan, iz više razloga.

Tada nisam mogao znati da je Ahmed ugledao svjetlo dana 1. svibnja 1935.g. u Sarajevu, da je Vratničanin, da je prva saznanja i predodžbe o životu spoznao u čaršiji, u terzijskoj radnji oca mu Bajre. Pozadinu i značaj ovih podataka sam, i te kako, osjetio u dugim godinama našeg drugovanja. Nisam ni mogao znati da je 1942.g. pošao

u osnovnu školu, završio dva razreda, pa je prekinuo, a 1946. nastavio gimnaziju, pa poslije male mature upisao učiteljsku školu. I ove, na prvi pogled suhoparne, činjenice u mozaiku života Ahmeda Hadžirovića imale su određeno značenje.

Bila je to mladost ispunjena iskušenjima koje su nametali okupacija i rat. Da li slučajno ili ne, ne znam, ali je znakovito da se Ahmed 1949. godine obreo u prvoj redovitoj (četverogodišnjoj) poslijeratnoj generaciji Učiteljske škole u Sarajevu. Od 1953. godine, kada ju je završio, započinje njegov sustavni rad na samoeduciranju i educiranju drugih. Hadžirovićev životni put je paradigmatičan za njegovu generaciju uopće. Ni kao rođeni Sarajlija nije mogao da reflektira na zaposlenje u rodnom gradu. Kao i mnoge druge njemu slične, po potrebama tadašnje kadrovske kombinatorske raspoređuju ga u bivši rogatički srez da učiteljuje i upravlja školom. Nakon dvije godine napušta započetu karijeru učitelja, i upisavši se na grupu historije 1955. godine, postaje redoviti student Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Stvari dolaze na svoje. Ispoljena upornost i marljivost se lako uočavaju i netom završeni student (za nepune četiri godine je diplomirao), nakon samo 11 dana od sticanja diplome, biva izabran za asistenta u **Institutu za proučavanje istorije radničkog pokreta**, sada **Institutu za istoriju**. Zapčinje karijera znanstvenika. Opet **ab ovo** – od početka. Opet pionirski rad. U toj jedinoj instituciji takve vrste u Republici, koja je počela, takoreći, od nule, bez školovanog istraživačkog kadra, ali vođena rukom inventivnog, vizionarski nadahnutog i opredjeljenog, nadasve upornog direktora, kakav je bio Enver Redžić, stasavao je tim istraživača čiji je nezamjenjivi član bio i Ahmed Hadžirović. U Institutu Hadžirović je tijekom dvadesetak godina (1960-1979) prošao sve faze sazrijevanja i napredovanja – od asistenta do naučnog savjetnika.

Stjecajem okolnosti, i životnih i profesionalnih, stalno sam i na Fakultetu i u Institutu bio korak iza njega, a dobrim dijelom rame uz rame, pa si zbog toga dajem pravo vjerodostojno svjedočiti za dio Ahmedovog životnog puta koji se odnosi na naučni angažman. Stjecajem okolnosti bili smo istraživači na istom periodu povijesti Bosne i Hercegovine – međuratnom. Koliko je bilo sličnosti, toliko je bili i razlika - Ahmed se dugi niz godina seriozno bavio jednom oblašću koja nije bila, danas bi rekli "top tema" - historijatom sindikalnog pokreta i tarifno-štrajkačkim akcijama u BiH u periodu od 1935. do 1941. godine. Nužno je istaći još jednu činjenicu koja je dvostruko zanimljiva. Za kraće od jednog desetljeća Ahmed je stekao titulu doktora znanosti, naglasio bih, **prvi** u Institutu – činjenica koja govori sama za sebe o predanosti poslu za koji se opredijelio i iz koje se dobro uočava dužina ili kratkoća pređenog puta. Ta "viza na nauku" - stepen doktora historijskih znanosti, imala je i drugu stranu. Nakon objavljene prve monografije – disertacije, došla je i druga, pa tri knjige građe, pedesetak različitih oblika znanstvenih priopćavanja (studija, članaka, rasprava u različitim znanstvenim ali i stručnim časopisima). Kolikogod izgledali, na oko, "sitni prilozi" (misli se na obim), njihova raznovrsnost i brojnost je impresivna. To

se odnosi na preko 800 kronoloških jedinica u dvije knjige kronologija, zatim dvadesetak enciklopedijskih jedinica, preko 200 kritika, osvrti i prikaza pretežito historio-grafskog karaktera.

Dr. Hadžirović je češće nego njegove kolege bio prisutan i u elektronskim medijima – televizijskim i radio emisijama, dajući na taj način tako potreban obol populariziranja historijske znanosti, što je imalo svoje pozitivne efekte zbog često prisutnih tendencija njenog profaniranja.

U Hadžirovićevom dugom i bogatom životopisu naići ćemo i na one aktivnosti koje je ispoljavao na brojnim znanstvenim skupovima u zemlji – godišnjim skupštinama “Društva historičara Bosne i Hercegovine”, kongresima jugoslavenskih povjesničara, simpozijima – i tuzemnim i inozemnim (Linz, Sofija, Moskva, Bratislava). Kao iskusnom povjениčaru zapadala ga je često zadaća da recenzira knjige i udžbenike, referate za izbor u zvanja i unapređenja, a po prirodi posla biran je u sastave niza redakcija.

Dugi period samoupravljanja, brojnih sindikalnih, partijskih i stručno znanstvenih sastanaka bio je neobičan po nenadmašenom konceptu traćenja vremena, ali i “ispitu” naših karaktera i mentaliteta. Tu je dolazila, u najboljem smislu riječi, ona životna mudrost koju je Ahmed najvjerojatnije ponio iz svoje obitelji i kraja u kome je rastao i sazrijevao kao ličnost. Njega je u pravilu krasila mimoća, odmjerjenost, tolerancija, poštovanje drugosti i drugoga. U onim (sada vidimo koliko stupidnim) borbama i “prepucavanjima” oko, činilo se, životno važnih bodova i kojeg dinara više na platnoj listi, te osobine, ovako retrospektivno gledajući, bivaju još veće, još ljepše.

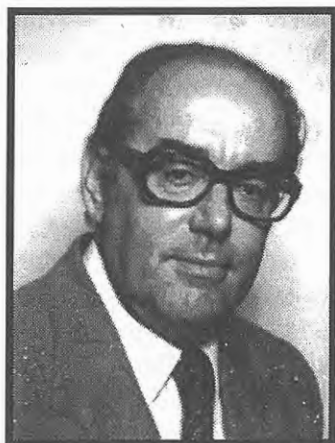
Od 1984. do prerane smrti dr. Hadžirović je obavljao najodgovorniju dužnost u Muzeju revolucije, odnosno Historijskom muzeju. Opet iz početka. Sada kao historičar i, prije svega, muzealac. Na ovom mjestu on je naslijedio neke svoje uspješne predšasnike, sretno simbiotički ujedinjavajući dvije tako srodne i bliske struke – historiografsku i muzeološku. Ta nam je faza djelatnosti dr. Hadžirovića možda svima bliža nego ona prva. Prvu je, bukvalno, trebalo konzultirati i pratiti **in continuo**, a ova druga je bila otvorena – ko na dlanu svima, barem u onoj završnoj fazi – na izložbama. I tu je, po prirodi stvari, uloga direktora primarna. Ta vezanost kolektiva i direktora **primus inter pares**, kakav je bio doktor Hadžirović svima je dobro znana. Pogotovo je ona došla do izražaja u za Muzej najtežem periodu od onih dana kada je započinjao djelatnosti u prostorima Vijećnice. Bilo je to vrijeme “biti ili ne biti”. Priča je to na kojoj ne treba trošiti mnogo riječi jer bi izgubile na značaju i na ljepoti. Trebalo je “biti i opstati” na, najbukvalnije rečeno, prvoj crti. Ahmed je u ovoj posljednjoj deceniji života i rada vodio bespoštednu borbu za Muzej, kome je prijetila fizička opasnost nestanka, ali i nevidljive **Scile i Haribde**. Od onih koji su ga htjeli ukinuti do onih koji nisu (kao ni za druge slične institucije niti, shodno vremenu i uvjetima života i rada) znali, neki niti htjeli, iznaći rješenja. Pratio sam s ko-

legama tu njegovu borbu iz blizine. Četiri godine Upravni odbor muzeja pokušavao je nemoguće – spasiti i održati instituciju koja je imala prošlost, a trebalo je da ima i budućnost. I uspio je. Ta ni malo laka, a niti jednostavna borba i sraz Ahmedovih ličnih osobina s izazovima vremena jedan su od razloga njegovog preranog odlaska na “vječni put”.

Parafrazirao bih hadis u kojem se govori da na ovom svijetu treba: ili sagraditi česmu, ili ostaviti potomstvo ili napisati knjigu. Ahmed je, neka mi bude dozvoljeno završiti, ispunio sve tri zadaće. Sa suprugom Eminom ostavio je iza sebe dva sina, Adnana i Nihada, napisao je dvije knjige, a česmu je zamijenio “izvorima znanja”, prvo kao učitelj, a potkraj života predajući studentima Filozofskog fakulteta u Tuzli svoje bogato znanje. Hvala mu na svemu što je uradio.■

Tomislav Išek

AKADEMIK PROF. DR. AVDO SUČESKA (1927. - 2001.)

Tokom proteklog stoljeća Sarajevo je ubrajano u najveće i najznačajnije centre za izučavanje orijentalistike i historije osmanskog perioda na prostorima zemalja jugoistočne Evrope. Stečeni renome nastao je zalaganjem brojnih znanstvenih radnika, institucija, djela i časopisa pisanih i objavljivanih u glavnom gradu Bosne i Hercegovine. Imena i djela dr. Safvet bega Bašagića, Milana Preloga, Sejfidina Kemure, dr. Vladimira Ćorovića, Hamdije Kreševljakovića još su u prvim decenijama XX stoljeća privukla pažnju ozbiljne znanstvene javnosti. U narednom periodu dolazeće generacije orijentalista i historičara osmanskog perioda još su više učvrstile i podigle već stečeni ugled. Nove studije i radovi akademi-

ka Hamdije Kreševljakovića, te prijevodi deftera i drugih izvora orijentalne provenijencije, kao i brojne knjige, članci i prilozi dr. Šaćira Sikirića, akademika Nedima Filipovića, akademika Branislava Đurđeva, prof. Hamida Hadžibegića, dr. Hazima Šabanovića, Besima Korkuta, dr. Adema Handžića, Alije Bejtića, Mehmeda Mujezinovića, dr. Muhameda Hadžijahića, Omera Mušića, mr. Ešrefa Kovačevića, Muhameda Mujića i drugih, doprinijeli su da su fakulteti Univerziteta u Sarajevu, Zemaljski muzej i Orijentalni institut postali centri u kojima su radili ili učile mlađe generacije osmanista sa prostora bivše Jugoslavije, ali i drugih zemalja. Zato je odlazak sa ovog svijeta svakog od navedenih znanstvenika, pedagoga, humanista predstavljao nenadoknadljiv gubitak. Ovom krugu osmanista pripadao je i akademik prof. dr. Avdo Sućeska. Njegovom smrću 21. decembra 2001. godine, polahko ali neumitno odlazi upravo ona generacija osmanista koja je stekla najveće priznanje i poštovanje svih koji znaju šta je znanost i znanstveni rad. Međutim, i pored dobre volje, mnogi ne znaju bitne detalje iz profesorovog života i rada.

Rođen je 5. maja 1927. godine u Jasenici kod Rogatice. Nakon stečenog osnovnog obrazovanja i završenih sedam razreda Gazi Husrev begove medrese u Sa-

rajevu, srednjoškolsko obrazovanje završava kao maturant gimnazije. Studirao je na Pravnom fakultetu u Sarajevu, na kojem je diplomirao 1950. godine. Na istom fakultetu ubrzo je biran za asistenta, a zatim i za docenta na Katedri istorije države i prava naroda Jugoslavije. Uz redovne poslove piše doktorsku disertaciju o ajanima i njihovoj ulozi na južnoslavenskim prostorima. Sa ovom temom doktorirao je na Pravnom fakultetu u Beogradu 1959. godine kod akademika Mehmeda Begovića. Školske 1962/63. godine boravi u Minhenu na specijalizaciji u Institutu za historiju i kulturu Bliskog istoka i turkologiju kod profesora Babingera i Kislinga. Po dolasku u Sarajevo 1964. godine biran je u zvanje vanrednog, a 1969. godine redovnog profesora za predmet *Istorija države i prava naroda Jugoslavije*. Svoje nastavničke obaveze na ovom fakultetu obavlja do odlaska u penziju 1990. godine. U posljednje dvije godine pred mirovinu obavlja dužnost dekana. U periodu između 1968. i 1974. godine bio je i na dužnosti direktora Orijentalnog instituta u Sarajevu. U toku svog plodonosnog rada dobio je više zaslužnih nagrada, odlikovanja i priznanja. Među njima su Šestoaprilska i Dvadesetsedmojulska nagrada za znanstveni rad. Zbog velikog znanstvenog doprinosa 3. marta 1987. biran je za dopisnog, a 1995. godine i redovnog člana Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Godine 1996. svoju decenijama vrlo brižljivo skupljanu stručnu biblioteku sa više hiljada naslova poklonio je BKZ "Preporod". Knjigama iz ove biblioteke, koja nosi ime darodavca, danas se služe generacije studenata, znanstvenika i ljubitelja historije. Ni nakon službenog penzionisanja akademik Sućeska ne prekida znanstveni rad. Kada se pogledaju 122 bibliografske jedinice koje su nam do sada poznate, onda bez poteškoća možemo dobiti odgovor zašto je profesor dr. Avdo Sućeska još za života ubrajan među ne samo južnoslavenske nego i svjetske poznavaoce društvene, pravne i političke historije zemalja jugoistočne Evrope u vrijeme osmanske vladavine.

Još od asistentskih dana predmet njegovog istraživanja bilo je proučavanje državno – pravnog razvitka Bosne osmanskog perioda, ali i drugih južnoslavenskih prostora. Ipak, najviše radova pisao je o Bosanskom ejaletu XVIII i prve polovine XIX stoljeća. Njegovi prvi radovi između 1954. i 1964. godine *Vakufski krediti u Sarajevu*, *Mjesto muteselima u lokalnoj upravi do tanzimata*, *Malikana - doživotni zakup državnih dobara u Osmanskoj državi*, *Taksit – prilog proučavanju dažbinskog sistema u našim zemljama pod turskom vlašću*, *Pojava u sistemu izvanrednog oporezivanja u Turskoj u XVII vijeku i pojava nameta tekalif – i šakka*, do *Organizacije osmanske vlasti u Osmanskom carstvu*, koji su štampani u najznačajnijim domaćim i inozemnim časopisima, skrenuli su pažnju brojnih domaćih i inozemnih osmanista na tada mladog znanstvenika. Istovremeno je u prvoj deceniji svog znanstvenog i nastavničkog zvanja dr. Sućeska napisao i univerzitetski udžbenik *Istorija države i prava naroda SFRJ* (Sarajevo 1964.), koji u narednim decenijama doživljava ponovljena i dopunjena izdanja. Njegovim publikovanjem otkrio je

veliku erudiciju u historiografiji i pravnim disciplinama. Kako su primjetili njegovi kritičari: "iako udžbenik, ova knjiga ima veliki broj sasvim originalnih rješenja". Zbog toga je bila korištena kao univerzitetski udžbenik i na drugim Pravnim fakultetima tadašnje SFRJ.

Već 1965. godine objavljuje svoju najpoznatiju studiju *Ajani- prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka* (Sarajevo, 1965, 278). Cijela studija je napisana na osnovu bogate izvorne građe i znanstvene literature. U njoj je autor ispitao i prikazao nastanak i razvitak **ajana** i **ajanluka** u osmanskome sistemu XVIII i prvih decenija XIX stoljeća. Ovom monografijom, kao i kasnijim radom *Seljačke bune u Bosni u 17. i 18. stoljeću* (GDIBIH, Sarajevo, 1969.) unosi posve novi pogled o osmanskome društvu i državi, kako na tlu tadašnjeg Bosanskog ejaleta tako i širem južnoslavenskom. To se posebno odnosi na položaj bosanskih muslimana – Bošnjaka, koji su do tada prikazivani samo kao privilegirani društveni sloj. Unošenjem novih znanstvenih rezultata razbijena je crno – bijela shema o ovoj državi i njenom društvu. Ta svoja saznanja profesor Sućeska produbljuje u narednim radovima. Posebno je to pokazao u radu *Položaj bosanskih Muslimana u Osmanskoj državi i njihov stav prema toj državi* (Sarajevo, 1974.). Već tada akademik Sućeska započinje sa svojim saradnicima dugu i upornu borbu vraćanja izvornih termina u historiografiji, onako kako se oduvijek i na Zapadu i na Istoku piše, bez podlijevanja književno mitskim nazivima. Vremenom će to sasvim korektno većina osmanista prihvatiti i u drugim sredinama, mnogi ne znajući da je akademik Sućeska bio jedan od pionira ove znanstvene korekcije, koju neki današnji književnici i književni historičari kao autori programa historije pokušavaju vratiti u nastavu, a historiju Bosne i Hercegovine svesti na minimum zastupljenosti u udžbenicima.

Ne manje zapaženi su mu i cijenjeni radovi *Položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turaka, O kefilemi, O položaju Poljica u osmanskoj državi, Evolucija u nasljeđivanju odžakluk – timara u Bosanskom pašaluku, Neke osobenosti u procesu čiflučenja u Bosni i Hercegovini u XVIII stoljeću, Popis čifluka u rogatičkom kadiluku iz 1835. godine, Uticaj migracionih kretanja na oblikovanje agrarnih odnosa u BiH u periodu osmanske vladavine, Državno – pravni razvitak Bosne i Hercegovine*, te mnogi drugi. Veliki broj svojih radova profesor Sućeska je objavio u renomiranim historijskim časopisima u inozemstvu - na engleskom, njemačkom, turskom i drugim jezicima. Zato se može kazati da je kao historičar, pravnik i orijentalista bio poznat ne samo na širem južnoslavenskom prostoru nego i u najširim međunarodnim znanstvenim krugovima. Njegovo mišljenje o određenim pitanjima sa najvećom pažnjom je uvažavano u brojnim međunarodnim asocijacijama, institucijama, redakcijama i znanstvenim skupovima. Bez straha da će se pretjerati može se reći da je bio više poštovan i uvažen u međunarodnim znanstvenim krugovima nego što je to poznato sredini gdje je živio i djelovao.

To priznanje mu je došlo još prije više decenija. Kada je na Petom kongresu historičara Jugoslavije u Ohridu, na kome je glavna tema rasprave bila etnička i nacionalna pitanja i procesi na južnoslavenskom tlu od doseljavanja Slavena do kraja Drugog svjetskog rata, prof. dr. Avdo Sućeska podnio referat "*O historijskim osnovama posebnosti bosanskohercegovačkih muslimana*", među prisutne je unio jednu novinu koja je postala centralnom temom cijelog Petog kongresa. To je izazvalo interesiranje i šire međunarodne znanstvene javnosti. O tome postoje pisani tragovi. Tako npr. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* u broju od 15. oktobra 1969. godine piše da je na Kongresu u Ohridu dominiralo "muslimansko pitanje".

A šta je to u ovom referatu pisao profesor Sućeska? Koristeći relevantnu arhivsku građu i stručnu literaturu, pisao je da su do tada nepriznati muslimani narod kao i drugi, sa svim osobenostima koje imaju i druge priznate nacije. Po mišljenju akademika Sućeske "*napuštanje vlastite individualnosti predstavlja neku vrstu smrti. Življenje je razmišljanje za sebe i o sebi, kako za pojedinca, tako i za narod. I pojedinac i narod prestaju postojati onda kada više nisu svjesni sebe*". Vremenom, mnoge teze tada i narednih godina osporavane, prihvaćene su i potvrđene. Neke nalazimo i u njegovoj posljednjoj objavljenjnoj knjizi "*Bošnjaci u osmanskoj državi*", (Sarajevo, 1995.).

Iako kroz studije pripreman za pravnika, akademik Avdo Sućeska je cijelim svojim radnim i znanstvenim opusom bio i ostao pravi historičar, posebno osmanskog perioda. U njegovim radovima pažljiviji čitalac osjeti život vremena o kome piše, bez ikakvih pretjerivanja, sa velikim i slojevitim društvenim previranjima. U njima se osjeti bosanski i bošnjački povjesničar iza koga stoji istražena arhivska građa Istanbula, Beča, Minhena, Dubrovnika, Sarajeva i drugih velikih arhivskih centara kako piše o veoma osjetljivim temama. Sve je uvijek zasnovano na činjenicama.

Njegov odlazak sa ovog svijeta posebno su osjetili mlađe kolege i prijatelji. Oni su ga cijenili kao znanstvenika svjetskog ugleda, profesora i velikog čovjeka koji ih je nesebično učio, pomagao i podsticao u njihovom znanstvenom uzdizanju. Isto tako je ostao dosljedan i odan patriota do zadnjeg trenutka, dijeleći u toku agresije sudbinu zemlje i naroda kojem je pripadao. Njegovi zemni ostaci ukopani su 24. decembra 2001. godine na Gradskom groblju Bare u Sarajevu. ■

Enes Pelidija

PRILOZI
INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Za izdavača:
dr. HUSNIJA KAMBEROVIĆ

Prijevod rezimea na engleski jezik:
dr. TATJANA PRAŠTALO

Prijevod rezimea na francuski jezik:
MARIE AGNÈSE-VUJIĆ

Lektor:
prof.dr. JOSIP BAOTIĆ

Korektori:
mr. SENIJA MILIŠIĆ
mr. VERA KATZ

DTP:
TARIK JESENKOVIĆ

Štampa:
"BEMUST"

Za štampariju:
MUSTAFA BEĆIROVIĆ

Tiraž 700 primjeraka

Izdavač:
Institut za istoriju
BiH, 71000 Sarajevo
Alipašina 9
Tel./fax: 471-667
Tel./fax: 209-364
e-mail: nauka@bih.net.ba

Časopis izlazi godišnje

ISSN 0350-1159

9 770350 115006